İSTANBUL ARMAĞANI

3

Gündelik Hayatın Renkleri

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ KÜLTÜR İŞLERİ DAİRE BAŞKANLIĞI YAYINLARI

İSTANBUL ARMAĞANI

3

TARİHİ YARIMADA
KENTSEL TASARIM

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
KÜLTÜR İŞLERİ DAİRE BAŞKANLIĞI YAYINLARI
NO: 47

ISBN
975-7580-33-3 (Takım No)
975-7580-93-7 (3. Cilt)

2000 adet basılmıştır.
1997

Yapım
İZ YAYINCILIK LTD. ŞTİ.
(0212) 613 14 80 pbx

Baskı:
Erkam Matbaacılık
(0212) 506 71 25

© Kaynak gösterilmeden kitabın içindeki yazı, resim ve plânlardan alıntı yapılamaz.

İSTANBUL ARMAĞANI

3

Gündelik Hayatın Renkleri

Yayına Hazırlayan
MUSTAFA ARMAĞAN

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ KÜLTÜR İŞLERİ DAİRE BAŞKANLIĞI YAYINLARI

İSTANBUL'DA TASAVVUFÎ HAYATTAN SAHNELER

Ekrem IŞIN / **Tarikatların İstanbul'da Gündelik Hayatı Şekillendirmesi Üzerine Bazı Notlar (15-17. Yüzyıllar)** 223

Emin Nedret İŞLİ / **Kâdirî Âsitânesi Postnişîni İsmail Gavsî Efendi'ye Dair** 245

Hayri Necdet İŞLİ / **Bir Âsitâne Şeyhi'nin Ufûlü** 253

Dr. Mahmud Erol KILIÇ / **Yedi Tepeli Şehrin Tekkeleri ve Muhyiddin Efendi'nin "Tomâr-ı Tekâyâ"sı** 259

MÛSIKÎ'DEN İKTİSADA...

Doç Dr. Bülent AKSOY / **İstanbul Kültüründe Mûsıkî ve Kadın** 277

Doç. Dr. Arzu ÖZTÜRKMEN / **İstanbul Folkloruna Dair İki Kaynak ve Düşündürdükleri** 295

Prof. Dr. Nuran YILDIRIM / **İstanbul'da Sağır-Dilsiz ve Âmâların Eğitimi** 305

Murat KORALTÜRK / **İstanbul'da Sınaî Örgütlenmenin Kısa Tarihi ve Sanayi Odası'nın Kuruluşu** 331

A. Turgut KUT / **İstanbul Sıbyan Mektepleriyle İlgili Bir Vesika** 347

Sunuş

Son derece hızlı bir değişmenin yaşandığı ülkemizde tarihî şehirlerimiz giderek asıl kimliklerinden uzaklaşıyor. 1950'lerden beri yaşanan büyük iç göç yüzünden, başta İstanbul olmak üzere, bütün şehirlerde yerli nüfus azınlığa düşmüş, yeni sakinler ise yerleştikleri şehrin kültürünü, tarihî ve tabiî dokusunu korumak hususunda yeterli hassasiyet göstermemişlerdir..

Türk ve İslâm kültürünün bir özeti olmak bakımından bizim için çok ayrı bir önem taşıyan İstanbul, bu mânâda en fazla zarar gören şehirlerin başında gelmektedir. Geçerli tedbirler alınmadığı için, ne yazık ki, nüfusu inanılmaz bir hızla artan bu güzel şehir korkunç bir yağmaya uğramış, tarihî ve tabiî dokusu, dili, kültürü ve incelmiş gelenekleriyle birlikte yok olmaya yüz tutmuştur.

İstanbul'u korumak görevimiz ve tarihî sorumluluğumuzdur. Bu bakımdan belediyelere büyük iş düştüğünü söylemeye bile gerek yoktur. Biz kanunla sınırları çizilmiş "beledî" hizmetlerin yanısıra, sorumluluğunu üstlendiğimiz şehrin kimliğinin korumayı ve bu kimliğin çeşitli yönleriyle araştırılmasını sağlamayı da aslî görevlerimizden sayıyoruz.

Kültür İşleri Daire Başkanlığı tarafından yayımlanacak kitaplarla, İstanbul'un geçmişiyle bugünü ve geleceği arasında kopan bağların yeniden belli ölçüde kurulabileceğine inanıyor, yeni kuşakların bu kitapları okuyarak İstanbul'u daha çok seveceklerini ve İstanbul'da yaşamanın bir ayrıcalık olduğunu öğreneceklerini ümit ediyoruz.

Bu düşüncelerle yayımladığımız bu güzel kitabı İstanbullu aziz hemşerilerime sunmaktan gurur ve bahtiyarlık duyuyorum.

Recep Tayyip Erdoğan
İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı

ÖNSÖZ

İstanbul'un doyumsuz renklerinden giderek ne kadar uzaklaştığımızı her bahar Mayıs ayının ortalarında Boğaz'a şöyle bir uzananlarımız daha iyi farkedeceklerdir. Mor sümbüllerin çatısından aşağı, cumbasına dolanarak sarktığı bir eski zaman konağından Emirgân'daki muhteşem "erguvan bayramı"nın ateşe verdiği bir bahar çığlığına kadar gözünüz, yorulmadan, yılmadan, bıkmadan 'daha, daha!' diyecektir. Fıstık çamlarının oluşturduğu büyüleyici silüet, yer yer sokak aralarında, çıkmazlarda gönlümüzü çelen mahcup mahmuz çiçeği ile bütünlendiğinde İstanbul'un ideal renk terkibinin tam ortasındasınız demektir. İstanbul, sizi renklerine boyamak için hazırdır artık.

Fakat o da ne! Melling'in ya da Bartlett'in kaleminden sâdır olmuş bir Kağıthane ya da Göksu mesiresini, Haydarpaşa çayırını ya da şimdi yerini Vatan Caddesi'ne bırakmış olan Yenibahçe bostanlarını gözünüz boşuna aramasın. Onlar artık ya paslı rayların üstünde, insanları gurbetten gurbete taşıyan, ayıran ya da kavuşturan kara trenlere ev sahipliği yapmakta ya da ihmal ve bakımsızlıktan birer mezbeleye dönüşmüş bulunmaktadır. Asırların itinasıyla korunan, geliştirilen ve üretilen bir kültür, bir mekâna kazandırılan hüviyet herhangi bir yöneticinin 'ferman'ı ile kazınmış, geçmişten devralınan bilgeliğe sırt çevirmiş ve etrafından, gelenekten, bilgi ve bilinçten tecrit edilmiş bu mekânlar bütün bütün bürokratik bir kadronun insafına terkedilmiştir. Oysa mekânlar, zamanlar, renkler, kokular, çiçekler, hava ve su hepimizin değil midir? Onun gerçek sahipleri olan bizler onları koruyup geliştirmeleri için vekil tayin ettiğimiz kişilerle birlikte sahiplenmeli, onların güzelliğini birlikte kurmalı değil miydik?

Bir zamanlar çok zengin bir damar olan çevreye katılım geleneği dumura uğratılmış insanımıza yeni bir ufuk açmak, önüne yeni imkânlar sunmak gerekiyor. Tıpkı İstanbul'da iki senedir yapılan ağaçlandırma çalışmalarında Belediye'nin halkla beraber şehrin kaybolmuş renklerini geri getirme yolundaki öncü gayretinde olduğu gibi gönüllü, sivil toplum kuruluşlarının da şehirlerinin kaybolan güzelliklerini geri getirme çabası içerisine girmeleri artık kaçınılmaz bir hale gelmiş bulunuyor.

Bu yıl üçüncüsünü yayınladığımız *İstanbul Armağanı*'nın konusunu "gündelik hayatın renkleri"ne ayırmamız da benzer bir kaygıdan yola çıktı. İstedik ki İstanbul'un yakın geçmişinde derece derece uğradığı renksizleşme sürecine bir neşter vurup 'asıl İstanbul'un üzerini kaplamış bulunan küllerini temizleyelim ve gerçekte nasıl bir hazine-

nin üzerinde lâkaydî ile uyumakta olduğumuzun resmini çıkartalım. Böylece mûsıkîsinden sanayiine, hastanelerinden mesîrelerine, tekkelerinden sibyan mekteplerine, hamamlarından tramvaylarına, folklorundan şenliklerine, yemek kültüründen hayvanlarına... kadar kaybettiğimiz binlerce ayrıntıyı, hayatı yaşanmaya değer kılan küçük güzellikleri önünüze sermek ve gelecekteki araştırmalara ipuçları temin edecek doyurucu bir kaynak sunmak istedik.

Bu ciltteki yazılar dört başlık altında toplandı. İlk bölüm olan "Tarih İçinde İstanbul'da Kültür ve Hayat"ta, her biri kendi alanlarında temayüz etmiş uzmanlar olan Edhem Eldem, İskender Pala, Turgut Cansever, Nevra Necipoğlu ve Sezer Tansuğ'un edebiyat, resim, mimarî, arkeoloji ve sosyal tarih açılarından kaleme alınmış yazılarını bulacaksınız. "İstanbul'un Renkleri" adını taşıyan ikinci bölüm ise bazan monografi boyutlarına varan bir kapsamda yazılardan, bazan da bir semt ya da tramvay gibi gündelik hayatın önemli bir ayrıntısını mercek altına tutan 'mikro-tarih' araştırmalarından oluşuyor. İstanbul'un tasavvufî ve mistik hayatını konu alan üçüncü bölüm Ekrem Işın'ın, tarikatların İstanbul'da gündelik hayatı nasıl etkilediğini derinliğine irdeleyen yazısıyla başlıyor, kardeş İşli'lerin yayına hazırladıkları, yakınlarda gözümüzün önünde yanan iki tekkeden birisi olan –öbürü Yenikapı Mevlevihanesi'dir– Kâdirîhâne şeyhlerinden İsmail Gavsî Efendi'ye dair notları ve mektuplarıyla devam ediyor, nihayet M.Erol Kılıç'ın, yine aynı tekkenin şeyhlerinden Muhiddin Efendi'nin "Tomâr-ı Tekâyâ"sını notlayarak neşri ile son buluyor. Son bölüm ise "Mûsıkî'den iktisâda..." başlığı altında birbirinden ilginç "araştırma yazıları"nı bir araya getiriyor. Bülent Aksoy'un son derece önemli araştırması, Türk mûsıkîsinde kadının yerinin sanıldığından da önemli olduğunu ortaya çıkartıyor. Arzu Öztürkmen, İstanbul folkloru üzerine yazılan iki kitaptan yola çıkarak asrımızın başlarında İstanbul'un halk inançlarına ve geleneklerine kapı aralıyor. Nuran Yıldırım'ın yazısı ise genellikle araştırmacılarca ihmal edilen sağır-dilsiz ve âmâların eğitimi ile ilgili yakın tarihimizde gösterilen çabalara dikkat çekiyor. Genç araştırmacı Murat Koraltürk ise bugünkü İstanbul Sanayi Odası'na gelinceye kadarki sınâî örgütlenmemizin tarihini irdeliyor. Son yazımız bir alıntı olmasına rağmen Türkiye'de 'ilk kez' yayınlanıyor! 1978 yılında ABD'de *Journal of Turkish Studies*'de yayınlanan İstanbul'daki sibyan mekteplerinin listesini sayın Turgut Kut'un izniyle önemine binaen yeniden yayınlıyoruz.

Sizleri yazılarla başbaşa bırakmadan önce bu cildin hazırlanmasına hemen bütün bürokratik engelleri önümüzden kaldırarak katkıda bulunan sayın İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanı Şenol Demiröz'e ve bu cildin oluşumunda fikir ve katkılarını esirgemeyen değerli araştırmacı Ekrem Işın'a özellikle müteşekkir olduğumu belirtmek istiyorum. Tabii ki yazmayı kabul ederek bu cildin 'renk'lenmesine katkıda bulunan sayın araştırmacı ve yazarlara da ayrı ayrı teşekkür ediyorum.

Umudum, burada yayınlanan yazıların İstanbul'un renklerini yeniden bulmasına bir tahattur vesilesi olmasıdır.

Mayıs 1997
MUSTAFA ARMAĞAN

I
tarih boyunca istanbul'da kültür ve hayat

OSMANLI DÖNEMİ İSTANBULU

Doç. Dr. Edhem ELDEM*

İstanbul kentini görsel ağırlıklı bir anlatıma tabi tutma ve dolayısıyla kentin tarihini sergileme projesi, beraberinde birçok zorluklar –hatta bir dereceye kadar olanaksızlıklar– getirmektedir. Daha geleneksel bir kent tanımı ve anlatımından hareketle oluşturulacak bir senaryo, konusunu esas olarak mekân ve mekân kullanımına bağlı tutarak buna kısmi de olsa bir çözüm getirebilirdi. Gerçekten de bir kentin değişim ve evrimini mimari dokusuyla izlemek, anıtsal diyebileceğimiz türden bazı yapıların konumu, biçimi, işlevleri, ortaya çıkmaları ve değişimleri belirli bir somut düzey üzerine oturtabilecek bir anlatımı mümkün kılabilmektedir. Ama bir kentin dinamiğini, "total" bir anlatımını ve yaşamını ne dereceye kadar ifade edebilecekleri kuşkuludur. Önemli ipuçları verdiğini teslim etmekle birlikte, bu tür bir yaklaşımın ortaya çıkardığı iki önemli sakıncanın altını çizmek gerekir. Bir yandan gerçek yaşam ile bire bir ilişkileri olduğunu varsaymanın getirdiği basitleştirici veya indirgemeci eğilim, öte yandan ise, özellikle elimizdeki bilgi birikiminin getirdiği "anıtsal çarpıtmanın" sonucunda, kent yaşamının –genellikle elit/devlet ekseni çevresinde odaklaşan– ancak bir boyutunun belirgin olarak yansıması...

Bu sorun mimari ağırlıklı kent tarihine yöneltilen bir eleştiri olarak algılanmamalıdır. Çünkü İstanbul konusunda tutarlı ve devamlı bir öykünün ortaya çıkamamasının arkasında yatan sorun metodolojik veya disipliner olmaktan çok, mevcut kaynaklarda yaşanan bazı önemli darboğaz ve yetersizliklerle doğrudan ilişkilidir. Çoğu devlet tarafından üretilen kaynakların dışında –anıtsal kalıntı olsun, yazılı belge olsun– kentin asıl temelini oluşturan günlük dinamiklerini yansıtacak nitelikteki verilerin çoğu elimize geçmemiş, henüz incelenmemiş veya –daha da kötüsü– hiçbir zaman üretilmemiş olduğundan, birçok spekülatif çıkarmanın ötesine geçmek neredeyse olanaksız olmuştur. Devlet bürokrasisi ve çevrelerinin ürettiği bel-

* Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi.

ge ve bilgilerin ışığında oluşan İstanbul öykülerinin diğer bir özelliği ise, Osmanlı tarihi ile İstanbul tarihinin birbirine karıştırılması ve hatta özdeşleştirilmesi eğilimidir. Merkezî veya merkeziyetçi ilkeler üzerine kurulu bir düzenin –bu emellerini gerçekleştirmedeki başarısı tartışıladursun-, kalbi olarak gördüğü payitahtına (başkent) bu tür bir anlam yüklemesi aslında kaçınılmazdır. Bu anlamda, Osmanlı Devleti için İstanbul, belirli bir güç ifadesinin odağını oluşturmakta ve dolayısıyla da "ideal" düzenin mümkün olduğu kadar muhafaza edilmesini gerektiren bir gösteri alanını tanımlamaktadır. Bunun sonucunda, kent bir kez daha devlet bakışının ve algılayışının doğurduğu bir çarpıtmayla, ideal bir model halini almakta ve gerçeklerle ilişkisi büyük ölçüde kaybolmaya yüz tutmaktadır.

Devlet merkezli bu kaynaklara bazen alternatif olarak gösterilen gezgin notları ve seyahatnameler, farklı bir bakış açısı getirmekle birlikte, aslında kendilerine has bazı yanlı yaklaşımları içerdiklerinden dolayı ne dereceye kadar güvenilir oldukları tartışma götürür bir konudur. Bu tür kaynakların en temel özellikleri, farklı –veya en azından kendini farklı gören– bir kültür tarafından gene o kültür için yazılmış olmalarıdır. Batılı gezginlerin dikkate değer buldukları ve okurlarına aktarmayı üstlendikleri öğeler genellikle bilinçsiz de olsa bir egzotizm kaygısına veya beklentisine cevap verecek nitelikte olanlardır. Bunlar ise –oryantalizm geleneğinde gittikçe perçinleşen bir biçimde– kentin ve insanlarının "başkalaştırılmasına" yol açmaktadır. En iyi niyetli gezginin bile yerel halk ile doğrudan ilişki kurmakta karşılaştığı zorluklar nedeniyle, çoğunlukla kendinden önce gelenlerin ve yerleşik bazı aracı kesimlerin aktardıklarından sıyrılarak kente "yeni" bir gözle bakması son derecede zorlaşmaktadır. Bunun sonucunda ortaya çıkan tablo, gittikçe stereotipik bir hal alan oryantalist fresklerin ötesine ender olarak geçebilmektedir. Dönemin gravürlerinde de gözlenen türden bir tekerrürle, yabancı kalemlerden İstanbul tasvirleri, saray, Ayasofya, Bedesten, birkaç cami, liman ve tersane, sokak köpekleri, kahvehaneler gibi bazı vazgeçilmez unsurların üzerine inşa edilen "aynı tema üzerine çeşitlemeler"i çağrıştırmaktadır.

Kaynakların bu tür çarpıtmalarından payını alan başlıca iki boyut zaman ve insandır. Kronolojik bir anlatım söz konusu olduğu anda ortaya, aşılması güç bir engel çıkmaktadır. Anıtsal mimarinin bellibaşlı nirengi noktaları, Osmanlı Devleti'nin kendi tarihsel dönüm noktaları ve kenti doğrudan etkileyen felaketler –yangınlar, depremler ve veba salgınları– bir yana bırakılırsa, elde İstanbul'un tarihsel sürecini belirleyecek ve dönemlendirecek pek az bilgi kalmaktadır. Bir bakıma, II. Mehmed'in kenti fethedip (1453) şenlendirmesi ile Tanzimat Fermanı'nı (1839) izleyen Batılılaşma hareketinin arasındaki dönem büyük ölçüde durağan ve zamansız bir izlenim bırakmaktadır. En kökten oryantalistlerin bile hayal edemeyecekleri bu "statik Doğu toplumu ve kenti" imajının gerçekleri ne kadar yansıttığı ise önümüzdeki en önemli sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Bir yandan kapitalizm öncesi toplumlarda –Batı-Doğu ayrımı olmaksızın– değişimin istisna, durağanlığın ise kural olduğunu kabul etmekle birlikte, yaklaşık dört asırlık bir süreyi farklılık gözetmeden algılamanın da olanaksız olduğunu kabul etmek gerekir. Sorunun, bir yandan, çoğunlukla değişimin belgelenmeyecek derecede tedrici olmasından ve dolayısıyla kesin dönüm noktalarıyla işaretlenememesinden kaynaklandığı açıktır; ama bunun da ötesinde, devlet olsun, Batılı gezginler olsun, çoğu kaynağın ihmaline ve ilgisizliğine uğrayan zaman boyutunun belge yoksulluğu daha da önem kazanmaktadır. Devletin doğasından kaynaklanan bir tutuculuk ve değişime karşı koyma dürtüsü, özellikle kendini "ebed-müddet" olarak görmek isteyen ve tanımlayan Osmanlı Devleti'nin söyleminde, aldatıcı –ama o derecede de devleti rahatlatıcı– bir durağanlık duygusunu pekiştirmektedir. Benzer biçimde, Batılı gezginlerin kaleminden çıkan tasvirlerde de çoğunlukla kendi kültürel ortamlarından farklı olarak görmek istedikleri bir oryantal atalet ve "zamansızlık" kavramı satır aralarından okunmaktadır. Bu kaynakların aktardıkları İstanbullu insan, Fetih'ten Tanzimat'a kadar değişmeyen, değiştiğinde de genellikle dış etkenlere tepkiyle –neredeyse kendi doğasına karşı olarak– değişen bir karikatür haline dönüşmektedir. Çoğu seyahatnameyi tarihlendirebilecek olan öğeler esas olarak anlatımın dışındaki öğelerdir: kitabın basım tarihi, kullanılan dil, dönemin politik ve diplomatik olayları ve bazı ileri gelenlerin adları çıkartılacak olsa, 16. yüzyılda yazılmış bir seyahatnameyi 18. yüzyıldakilerden ayırmak çoğu zaman güçtür.

İnsan boyutu ise aynı ilgisizliğin kurbanı olarak çoğu kaynakta en iyi ihtimalle ikinci plana itilmiş bir konumdadır. Devletin ağzında ibadullah'dan ehl-i fesâd'a kadar uzanan bir "torba-terim" yelpazesinde toplanan insanlar, daha belirgin bir kimliği yalnızca belirli ve meşru bir cemaat veya ta'ife içinde kazanabilmekte, gerçek ve bireysel kişiliklerini ise ancak kitleden sıyrılarak –genellikle askeri kesim içinde– olağandışı bir rol oynadıklarında kazanabilmektedirler. Yabancı gözlemciler ise, belki daha da karikatürize ederek, aldatıcı etnik çağrışımlarla yüklü – Turcs, Grecs, Arméniens, Juifs... – bir terminolojinin içine hapsettikleri insanları indirgemeci bir antropolojik yaklaşımla tarif etmekte ve okurlarının zaten oluşmuş beklentilerine son derecede uygun (stereo) tipler sunmaktadırlar. Bu beşeri magma ve kaostan bireyi kurtarabilmek –kabul etmek gerekir ki– bugüne kadar pek mümkün olamamıştır. Son yıllarda başlamış olan ve –İstanbul açısından ne yazık ki– daha çok taşra kentlerini kapsayan şer'î mahkeme sicillerine dayanan araştırmaların, bu belirsizliği bir dereceye kadar azaltacağını düşünmek mümkündür. Ama bu belgelerdeki bilgilerin kadı ve kâtibi tarafından sonradan belli standartlar içinde kaleme alınmış olması gene bireyin ifade gücünü kısıtlayacak nitelikte bir olgudur.

Bütün bu kısıtlama ve çarpıtmaların neticesinde ortaya çıkan başlıca sonuç, tek bir İstanbul'dan söz etmenin olanaksızlığıdır. Bu konudaki en belirgin ayırım ise kuşkusuz "egemen" İstanbul ile "sıradan" İstanbul arasında yer almaktadır. Bir yandan mekân kullanımı, kaynaklara ulaşım olanakları ve güç ifadesinin araçlarına egemen olan saray ve çevresi, ekonomik güç odakları kente en kalıcı ve farklılaş-

mış izlerini bırakırken, öte yandan edilgen bir biçimde kenti yaşayan ve mahalle içinde kapalı kalmış bir kitle, tarihin kayıtlarına ancak ucundan veya toplu olarak girebilmiştir. Bu iki dünya arasındaki farklılık yalnızca bir yanıltmadan ibaret değildir. Buzdağının tepesi, zengin ve güçlü İstanbul, diğer İstanbul'dan gerçekten de daha dinamik, daha değişken, daha "kişilikli"dir. Bunu nedenini ise sosyo-ekonomik farklılaşma ve maddi olanaklar arasındaki uçurumun ötesinde, İstanbul'un en temel işlevi olan siyasi rolünde ve payitahtlık sıfatında aramak gerekir. Çünkü bu kent, devletin var olmasıyla son derecede yakın bir ilişkide yaşamakta, hatta kendi hayatiyetini bile birçok açıdan devletten almaktadır. Mutlakıyet Avrupa'sının kurduğu veya geliştirdiği birçok başkent gibi İstanbul, büyük ölçüde devletin yaratmış olduğu bir kent niteliğindedir. 1453'te Konstantinopolis'in fethinin ertesinde, Fatih Sultan Mehmed'in kenti imar ve sürgün yoluyla ihya ve şenlendirme çalışmaları bunun ilk adımını oluşturmuştur. Amacı maddi ve sembolik olarak devletin varlık ve teşkilâtının yükünü çekebilecek bir kenti yeniden kurmak, hatta bir bakıma kurgulamaktı. Bu tarihten başlayarak Osmanlı İstanbul'u, devletin gücünü simgeleyecek ve taşıyacak bir nitelik kazanacak, bunun sonucunda da öteki kentlerden çok farklı bir dinamiğe sahip olacaktı. Bu dinamiğin başlıca özelliği ise tüketimin üretime baskın olduğu bir paraziter yapıda odaklaşacaktı. Ticaret açısından stratejik konumundan beklenebileceğinin tam tersine, İstanbul'un akıbeti hiçbir biçimde Amsterdam veya Londra gibi liman kentlerininkini izlemeyecekti. Dev bir mide gibi Osmanlı topraklarından ve ötesinden gelen malları yutacak ama karşılığında hemen hemen hiçbir şey vermeyecekti. Tek yönlü bir antrepo gibi çalışan kente gelen bütün emtia ve zenginlikler sarayın, ordunun, bürokrasinin ve nihayet ahalinin ihtiyaçlarını gidermek üzere depolanıp tüketim ağlarına sevkedildikten sonra, karşılığında üretilecek ve ihraç edilecek tek bir şey kalıyordu: iktidar...

Serginin "Klasik" Osmanlı bölümü de bu ana eksen çevresinde kurgulanmıştır. Çok geleneksel de olsa pratik bir metafordan hareketle kent bir vücuda benzetilirse, liman/ağız'ın beslediği ve saray/beyin'in yönetip yönlendirdiği (veya yönetip yönlendirmeye çalıştığı) bir kent/bünye ve bunları birbirine bağlayan temel olgular –para, iaşe, altyapı, hizmetler, törenler– anlatımın temelini oluşturmaktadır. Kronolojik olmaktan çok işlevsel bir kurguyu izleyerek amaçlanan, kentin temel dengelerini –ve dengesizliklerini-, bellibaşlı katmanlarını ortaya koyabilecek, aynı anda da dönemin gerçeklerini ve ideolojik boyutlarını yansıtabilecek sentetik bir anlatımdır.

Liman bu anlamda sarayla birlikte kentin en yaşamsal noktalarından birini oluşturmaktadır. Dünyanın en rahat, geniş ve güvenli limanlarından biri olarak tarif edilen Haliç, gerçekten de İstanbul'un ayakta durmasını sağlayan başlıca unsur olarak göze çarpmaktadır. Bir yandan kentin ticaret ve iaşesinin büyük bölümü buraya akmakta, öte yandan ise Tersane'de –ve kısmen de Tophane'de– kümelenen devletin askeri yapı ve endüstrisinin önemli işlevlerini yerine getirmektedir. Liman, kuşkusuz kentin en canlı ve kozmopolit bölgelerinin başına gelmektedir. Osmanlı toprakların ve Avrupa'nın her yanından gelen mal, insan, dil ve kültürlerin karıştığı, binlerce kayık ve peremenin iki yaka arasında mekik dokuduğu bu merkezden itibaren mal ve kaynak dağıtımı tedrici olarak kenti beslemeye başlamaktadır. Eminönü ile Çemberlitaş arasındaki ticaret yapıları –sahil boyunca sıralanan kapanlar, Mahmutpaşa ve Mercan'daki hanlar ve Fatih'in ilk canlandırma girişimlerinden olan Bedesten– bu dağıtım ağının ilk ve vazgeçilmez aşaması olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bölgede yoğunlaşan mal, emek ve sermaye pazarı, pazarlar ve perakende ticaret yoluyla kentin diğer bölgelerine yayılan bir dağıtım şebekesiyle en küçük tüketiciye kadar ulaşacaktır.

Fatih'in payitaht kurgulamasının diğer önemli öğesi olan Saray ise, Beyazıt'taki Eski Saray'da ve Bizans akropolisinin yerinde birkaç yıl sonra inşa edilmeye başlanan Yeni Saray'da (Topkapı Sarayı) odaklanmış, kentin genel denge ve dinamiğinde başat bir rol oynamaya başlamıştır. Saray, dar anlamda hükümdarın ikametgâhını tanımlamakla birlikte, aslında birçok boyutu içeren çok karmaşık bir kurumlar yumağı oluşturmaktaydı. Üçüncü Avlu'dan başlayarak gittikçe genişleyen bu kurumsal ağ, devletin askeri, idari, mali, dini/ideolojik ve temsili/sembolik yapılanmasının kente yansıtıldığı başlıca mekânları kapsayan ve kentin dokusuna teğellenmiş bir üstyapıyı oluşturmaktaydı. Bu anlamda –her biri devletin başka bir temsil boyutuna denk düşen– Atmeydanı ve çevresinde askeri kesime ait konak ve saraylar, Eski ve Yeni Odalar olarak bilinen Yeniçeri kışlaları, kentin birçok yerine dağılmış olan askeri talim ve üretim merkezleri –Okmeydanı, Tophane, Tersane, Baruthane, Tüfenghane vb.. Simkeşhane ve Darphane gibi yapılar, Osmanlı başkentinin İslami meşruiyet kurgusunun temel taşlarından biri olan Eyüp Camisi ve Külliyesi, kentin bellibaşlı yerlerine konumlandırılan selâtin camileri, onlara bağlı külliyeler ve devlet ile hanedanın gücünün törensel ifadesini taşıyan Saray-Eyüp güzergâhı ve üzerinde bulunan –başta cami ve türbeler olmak üzere– anıtlar, İstanbul'un topografyasını belirleyen mihenk taşları olarak ortaya çıkmaktaydı. Mimarlıkta ve anıtsal boyutlarda bu kadar belirgin biçimde beliren devlet varlığının sosyal ve ekonomik boyutları da son derecede önemliydi. Saray ve çevresi, sanat, zanaat, inşaat, hizmet, finans sektörleriyle doğrudan ilişkili, onlardan sürekli taleplerde bulunduğu kadar, onları ayakta tutan bir işveren ve tüketici konumundaydı. Tersane işçileri ve kalafatçı, yelkenci, kürekçi taifelerinden çukacı esnafına kadar, Valide Hanı'nda yoğunlaşan sarraflardan kentin et ihtiyacını karşılayan celebkeşan'a kadar nüfusun büyük bir kısmı kendini, doğrudan olmasa da, şu ya da bu şekilde devletin yarattığı veya yönlendirdiği arz ve talep dengelerinin içinde buluyordu.

Ancak, daha önce de belirttiğimiz gibi, bu zengin ve gösterişli dünyanın arkasında yatan, çok daha az bilinen ama nicelik olarak kentin nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan tamamen farklı bir dünya vardı. Limanın, Atmeydanı'nın veya hanlar bölgesinin karışıklık ve kalabalıklığından çıkıldığında kent bambaşka bir havaya bürünüyordu. Dönemin bazı gravürlerinin sergilediği, birçok gezginin üstün

körü de olsa tarif ettikleri dar ve sessiz sokaklar, birbirine benzeyen ve dış dünyaya kapalı ahşap evler, tenha sokaklarda dolaşan tek tük insanlar, kentin genel görünüşüyle çelişmekteydi. Kentin bu bölümüne egemen olan içe kapanıklık, ifadesini mahalle yapılanmasında buluyordu. Camisi veya mescidi (ya da kilisesi veya sinagogu), çeşmesi, hamamı, temel gıda ve ev ihtiyaçlarını karşılayan küçük dükkânlarıyla, seyyar satıcılarıyla mahalle, kendi içine kapalı, homojen ve büyük ölçüde kendi kendine yeterli bir dünyayı temsil etmekteydi. Sakinlerinin birbirini tanıdığı, birbirine kefil olup denetledikleri, kentin öteki bölümleriyle ancak sınırlı ilişkilerle bağlı olan bu mahallelerin her biri daha genel bir kent bütünleşmesine engel veya en azından alternatif oluşturmaktaydı. İstanbul'un etnik çoğulculuğu da bu yolla bir etnik çoğulluğa indirgenmiş oluyordu. Her ne kadar toplam nüfus içinde birçok etnik ve dinsel grup karışmış durumdaysa da, bunların çoğu, Fatih'in şenlendirmesinden başlayarak devletin de özendirmesiyle, mahalle içinde örgütlenerek, birbirlerine karışmadan ve hatta aralarındaki ilişkiyi en aza indirerek birarada yaşamayı seçmiş görünüyorlardı. Bu anlamda mekânda hareket yeteneği, herşeyden önce sosyal statü ve sosyo-ekonomik konumla doğrudan ilişkiliydi. Üst sınıf, askeri kesime ait oluşunun veya ticari etkinliğinin gereği ve olanaklarıyla kent içinde ve dışında yüksek bir hareketliliğe sahip olurken, daha alt tabakaların yaşamı –bazı kural dışı durumlar bir yana bırakılırsa– mahalle yapısının sınırları içinde sıkışıp kalmaktaydı.

Bu durum, devletin toplumsal kurgulamalarıyla da büyük ölçüde çakışmaktaydı. Bireyi grup/cemaat içinde denetlemenin sağlayacağı rahatlığı fark etmiş olan Osmanlı Devleti, bu tür bir yapıyı yaygınlaştırmak için elinden geleni yapmaktaydı. Mahalle, bu politikanın mekâna uygulanmış boyutunu teşkil ederken, aynı yaklaşımın mekândan bağımsız olarak geliştirilen en iyi örneğini de esnaf örgütü oluşturmaktaydı. Üretim ve dağıtım sektörlerinde çalışan herkesin ister istemez bir loncaya bağlı olması ve dolayısıyla ticari/sınai faaliyetini bu çerçeve içinde gerçekleştirmesi gerekmekteydi. Üyelerine sağladığı emniyet, dayanışma ve rekabetten korunmanın ötesinde, bu yapılanmanın getirdiği –devlet açısından– en büyük yarar, nüfusun büyük bir kesiminin lonca içi denetleme ve ortak sorumluluk yoluyla daha kolay yönetilebilmesi ve denetlenebilmesiydi. Bu anlamda, İstanbul halkının büyük çoğunluğu özel yaşamında aile, mahalle ve cemaatin getirdiği denetim mekanizmalarıyla belirli bir kalıba oturtulurken, kamu alanında ve ekonomik yaşamında da devlet ve loncaların idari denetlemesi altına girmekteydi.

Devlet ile halkın mekândaki en temel etkileşim alanını ise kentteki imar hareketleri oluşturuyordu. Toplumsal kurgu ve ideolojisini uygulayabilmek için devlet, belirli bir kent altyapısının oluşturulması ve geliştirilmesi için harekete geçmek zorundaydı. Özellikle iaşeci ve adil niteliğini ideolojik söyleminin temel iddiaları haline getirmiş olan Osmanlı Devleti, bu özelliğini doğrulamak için halkın en vazgeçilmez ihtiyaçlarını karşılamak ve tebasına şart koştuğu bağlılığın karşılığını asgari

bir emniyet ve adalet sağlayarak vermek zorunluluğunu hissetmekteydi. Osmanlı kentlerinde ve özellikle payitaht İstanbul'da uygulanan "şehircilik" anlayışı da bu temel ilkelere dayalı olarak geliştirilmişti. Kente sürekli mal akışının sağlanmasından başlayarak, bu malların kent içindeki dağıtımı ve pazarların –özellikle fiyatlandırma açısından– denetlenmesi, en genel anlamda güvenin sağlanması ve kadılık aracılığıyla elden geldiğince yaygın bir yargı sisteminin oturtulmasına kadar her türlü denetim ve hizmet, bu anlayışın idari yansımasını vermekteydi. Mekânda ise, bu ilkeleri hayata geçirecek yapıların oluşturulması gerekmekteydi. Fetih'ten başlayarak ve özellikle 16. yüzyılda büyük yarıtımlara yol açan su temin ve dağıtım şebekesinin inşası bunların en belirgin örneklerindendi. Su kaynakları zaten kısıtlı olan kente bu yaşamsal maddenin getirilip mahrumiyet yaratmayacak biçimde halka sunulması, devletin imajı açısından bu yatırımları meşru kılacak derecede önemliydi. Bunun sonucunda, su havzalarının keşfi, bent ve kemerlerin yapılması, su terazileri ve maksemler yoluyla şebekenin kente yayılması ve kullanıcıya doğrudan hizmet veren çeşme, sebil ve hamamların inşası, devletin, askeri yatırımlarından sonra kaynaklarını en yoğun kullandığı alan olarak ortaya çıkmaktaydı. Daha az yaygınlık ve devamlılık göstermekle birlikte, başlıca camilerin vazgeçilmez uzantısı külliyeler de aynı anlayışın bir gereği olarak, halkın eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi hizmetlerden kısmen de olsa yararlanabilmesi için oluşturulan yapılardı. Nihayet, idari ve maddi yaşamın da ötesinde, devletin halkla bilinçli olarak ilişki kurmaya çalıştığı bir başka boyut da sembolik düzeydeydi. Biat (bağlılık yemini), cülus (tahta oturma), kılıç kuşanma, cenaze, surre (hac) alay ve törenleri gibi devletin kendi meşruiyet ifadeleri, aynı zamanda yönetici sınıf ile halkı somut biçimde biraraya getiren birer olanağa dönüştürülebiliyordu. Devletin modernizasyon süreci içinde giderek artan bir standartlaştırmaya uğrayan bu törensellik, zaman içinde karşılıklı bir etkileşim alanını oluşturmaya başlamıştı. Cülus, sünnet, doğum, zafer gibi olayların halka yönelik şenliklere, sûrlara (padişahın çocuklarının sünnet ya da düğün kutlamaları), donanmalara dönüşmesi, halkın devlete olan bağlılığının ifadesine, sınanmasına ve hatta bazen de reddine olanak tanımakta ve bu anlamda, kentin parçalanmış yapısının, bu tür özel zamanlarda, zoraki ve güdümlü bir biçimde de olsa kısa süreli bütünleşmesine olanak tanımaktaydı. Kent halkının en çok bu tür şenliklerde, veya tam tersine isyanlarda kaynaşması ve hareketlenmesi söz konusu sürecin en açık örneğidir.

Klasik Dönem'le özdeşleştirilen bu dengelerin belirgin biçimde değişmeye başlaması 18. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Genellikle Lale Devri'nden (1718-1730) başlayarak devlet ve "ilerici" bir elit kesimi tarafından kurgulanan ve Tanzimat'la birlikte bilinçli bir programa dönüşen bir süreç olarak algılanan bu olgunun aslında, Batılılaşma hareketiyle ne derece ilişkilendirebileceği tartışma götürür bir noktadır. Çoğunlukla 19. yüzyıl gerçeklerinden geriye dönerek bakma eğiliminden kaynaklanan bu bakış açısının başlıca sakıncası belirli bir kurguyu geriye dö-

nük inşa etmesi ve ortaya çıkan sürecin iç dinamiklerden çok dış etkenlere bağlanması olarak özetlenebilir.

18. yüzyıldaki değişimin her ne kadar yönetimsel, yapısal, toplumsal ve hatta mimari boyutlarında Batı etkisi veya ilhamı bulmak mümkünse de, sürecin bütününün bu boyuta indirgenmesi "tehlikeli" –ve edilgen Doğu toplumu imajıyla bağdaşan– bazı unsurlar içermektedir. Oysa, bu dönemde İstanbul kenti çapında önemli bazı değişikliklerin –biçim olarak Batı etkisi içermekle birlikte– özünde önemli içsel dinamikler içerdiğini söylemek mümkündür. Bu dinamiklerin başlıca ikisi, devlet ve elit kesiminden kaynaklanan bir değişim sürecine işaret etmektedir. Mekân ile doğrudan ilişkili bu iki olgu, bir yandan saray ve çevresinin belirli bir genişleme ve zenginleşme süreci sonucunda geleneksel merkezden dışarıya doğru yayılmaya başlaması, diğeri ise, devletin özellikle askeri yapısının benzer bir hareketlilik ile kentin yeni kesimlerini fethedercesine, bazı yeni kullanım ve yerleşim eksenlerinin belirmeye başlamasıdır. Bu anlamda, saray çevresinde gözlemlenen adım adım aristokratikleşme ve Haliç ile Boğaz boyunca gittikçe artan sayıda beliren saray, kasır, köşk ve yalılar, buna paralel olarak da ordudaki yeni gereksinim ve yapılanmalara cevap vermek üzere kuzeye doğru ve Anadolu yakasında kurulmaya başlayan kışlalar, kentin yüzyıllar boyunca süregelen sınırlarının genişlemeye başladığının ilk işaretleriydi. Ancak bu iki boyutun ötesinde bir genişleme daha ortaya çıkmaktaydı ki, uzun vadede çok daha kalıcı değişimlere yol açabilecekti. Bu da, Galata'dan başlayarak Beyoğlu sırtlarına doğru hissedilen yayılma ve böylece, bir yüzyıl kadar sonra oluşacak alternatif kent merkezinin ilk nüvesinin ortaya çıkmasıydı.

Bu nüvenin en belirgin ivmesi sefaretlerden ve dolayısıyla giderek artan Batı nüfuzunun mekâna yansımasından kaynaklanıyorduysa da, bu "dış" etkenin sürecin tümünü açıklamaya yeterli olmadığı düşünülebilir. Gerçekten de, Haliç'in kuzey yakasında gözlemlenen gelişmenin altında yatan içsel bir toplumsal gücün varlığı reddedilemez. Batı etkisi, ancak 18. yüzyılda gayri Müslim ellerde birikmeye başlayan sermayenin yavaş yavaş bir yerli burjuvazi tanımına uyabilecek türden yeni bir kesimin oluşumuna yol açması ve bu kesimin kendine güvenli bir ortam yaratma çabalarıyla birlikte ele alındığında daha anlamlı olmaktadır. Sefaretleri iten ve onlar tarafından çekilen bu kesim, değişen siyasal gerçeklerin ışığında devlet ve toplumla olan ilişkilerini yeni bir dengeye oturtmanın ve daha özerk bir hale getirmenin yolunu, siyasi olduğu kadar mekânsal olarak da merkezden kopmakta bulmuşlardı. Belki de ilk kez olarak, Osmanlı askeri sınıfının dışında bir kesim, gittikçe netleşen bir biçimde devletin dayattığı modelin dışına çıkmayı başarıyordu. Henüz marjinal düzeyde kalan bu kopma, 19. yüzyılın kökten değişikliklerinin etkisiyle, kentin bütün dengesini alt-üst edecek yeni bir yapılanmayı getirecekti. Merkezsiz veya çok merkezli bir İstanbul'un ilk belirtileri bu sürecin sonunda ortaya çıkmaya başlamıştı.

BİBLİYOGRAFYA

T. Allow, *Constantinople ancienne et moderne*, Paris, tarihsiz.

_____ , *The polyorama of Constantinople, the Bosphorus and Dardanelles*, London, 1850.

A. R. Altınay, *Eski İstanbul (1553-1839)*, İstanbul, 1931.

_____ , *Hicrî on birinci asırda İstanbul hayatı (1000-1100)*, İstanbul, 1931.

_____ , *Hicrî on ikinci asırda İstanbul hayatı (1100-1200)*, İstanbul, 1930.

_____ , *Hicrî on üçüncü asırda İstanbul hayatı (1200-1255)*, İstanbul, 1932.

Kont Andreossy, *Constantinople et le Bosphore de Thrace pendant les années 1812, 1813 et 1814 et pendant l'année 1826*, Paris, 1828.

_____ , *Voyage á l'embouchure de la Mer Noire ou Essai sur le Bosphore*, Paris, 1818.

C. E. Arseven, *Constantinople de Byzance á Stambuoul*, Paris, 1909.

_____ , *Eski Galata ve Binaları*, İstanbul, H. 1329 (1913).

L. d'Arvieux, *Mémoires du Chevalier d'Arvieux envoyé extraordinaire du Roi á la Porte*, yay. haz. J.-B. Labat, Paris, 1735.

H. H. Ayvansarayi, *Hadikat-ül cevami*, İstanbul, H. 1281 (1865).

_____ , *Mecmua-i tevarih*, İstanbul, 1985.

E. H. Ayverdi, *Fatih devri sonlarında İstanbul mahalleleri, şehrin iskân ve nüfusu*, Ankara, 1958.

N. Barbaro, *Giornale dell'assedio di Constantinopoli*, Viyana, 1856.

Barbie Du Bocage, *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore d'aprés les dessins de M. Melling*, Brüksel, 1826.

Ö. L. Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı*, Ankara, 1972.

Ö. L. Barkan ve E. H. Ayverdi, *İstanbul vakıfları tahrîr defteri 953 (1546) tarihli*, İstanbul, 1970.

H. A. Barker, *A series of eight views forming a panorama of the celebrated city of Constantinople and its environs taken of the town of Galata*, Londra, 1813.

L. Bassano, *I costumi particolari de la vita de Turchi, descritti da M. Luigi da Zara*, [Roma], 1545.

M. Baudier, *Histoire générale du Serrail et de la Cour du Grand Seigneur Emperetur des Turcs, oú se voit l'image de la grandeur Ottomane*, Paris, 1624.

H. de Beauvau, *Relation journaliére du voyage en Levant fair et descrit par haut et pulissant segneur Henry de Beauvau, baron dudict lieu*, Toulouse, 1608.

A. Belin, *Histoire de l'église latine de Constantinople*, Paris, 1872.

____ , *Histoire de la latinité de Constantinople*, Paris, 1894.

P. Belon, *Les observations de plusieurs singluartés et choses mémorables trouvées en Gréce, Asie, Judéé, Egypte, Arabie et autres pays étrangers*, Paris, 1554.

P. Bergeron, *Les voyages fameux du Sieur Vincent le Blanc, marseillais, aux quate parties du monde*, Paris, 1649.

T. Bertele, *Il palazzo degli ambasciatori di Venezia a Constantinopoli e le sue antiche memorie*, Bologna, 1932.

Bonneval, *Mémoires du comte de Bonneval et Nouveaux mémoires de Bonneval... contenant*

ce qui lui est arrivé de plus remarquable durant son séfour en Turquie, La Haye, 1737-1738.

A. Boppe. *Les peintres du Bosphore au dix-huitiéme siécle*, Paris, 1911.

J. Boscowich, *Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne*, Lozan, 1772.

Boullaye-Le-Gouz, *Les voyages et observations du sieur de la Boullaye-le-Gouz*, Paris, 1653.

Bréves, *Relation des voyages de Monsieur de Bréves, faits en Hiérusalem, Terre Saincte, Egypte, Afrique...*, Paris, 1630.

C. de Bruyn, *Reizen van Cornelis de Bruyn door de Vermaardste Deelen van Klein Asia de Eylanden, Scio, Rhodos, Cyprus, Meteline, Stanchiote*, Delft, 1698.

O. G. Busbecq, *Itinera Constantinopolitanum et Amasianum ab Augiero Gislenio Busbequio*, Anvers, 1582.

B. Calvert, *A tour to the East in the years 1763 ve 1764 with remarks on the city of Constantinople and the Turks*, Londra, 1767.

C. C. de Carbognano, *Descrizione topografica delle stato presente di Constantinopoli*, Bassano, 1794.

A. L. Castellan, *Lettres sur la Gréce, l'Hellespont et Constantinople*, Paris, 1811.

_____ , *Moeurs, usages, constumes des Othomants et abrégé de leur histoire*, Paris, 1812.

K. Çeçen, *Halkalı Suları*, İstanbul, 1991.

_____ , *İstanbul'da Osmanlı devrindeki su tesisleri*, İstanbul, 1984.

R. Chandler, *Voyages dans l'Asie Mineure et en Gréce... en 1764, 1765 et 1766...*, Paris, 1806.

L. de Chenier, *Révolutions de l'Empire Ottoman*, Paris, 1789.

J. Chesneau, *Le voyade de Monsieur d'Aramon, ambassadeur pour le Roy en Levant escript par noble homme jean Chesneau, l'un des secrétaires dudict ambassadeur*, yay. haz. Ch. Scheffer, Paris, 1887.

Choiseul-Gouffter, *Voyage pittoresque de la Gréce*, Paris, 1822.

Collier, *Journal du voyage de M. Collier, résident á la Porte*, Paris, 1672.

E. Craven, *A journey through the Crimea to Constantinople*, Londra, 1789.

Kont D'Osseville, *Un voyage officel á Constantinople en 1721*, tarihsiz.

J. Dallaway, *Constantinople ancienne et moderne, et description des cites et isles de l'Archipel et de la Troade*, Paris, 1799.

E. Dallegio D'Alessio (yay. haz.), *Relatione dello stato presente della Christianitá di Pera e Constantinopoli obediente al Sommo Pontefico Romano*, İstanbul, 1925.

H. Dernschwamm, *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-1555)*, yay. haz. F. Babinger, Münih-Leipzig, 1923.

Deshayes de Courmestin, *Voyage du Levant fait par le commandement du Roy en l'année 1621 par le Sieur Deshayes de Courmestin*, Paris, 1624.

W. Dillich, *Eigendtiche kutze Beschreibung und Abris der Weltbrühmten, Kayserlichen Stadt Konstantinopel*, Cassel, 1606.

Du Loir, *Les voyages du sieur Du Loir*, Paris, 1654.

Edhem Pacha, *L'architecture Ottomane*, Constantinople, 1873.

S. H. Eldem, *Boğaziçi Anıları*, İstanbul, 1979.

S. H. Eldem and F. Akozan, *Topkapı Sarayı: Bir Mimarî Araştırma*, İstanbul 1982.

O. N. Ergin, *İstanbul'da İmar ve İskân Hareketleri*, İstanbul, 1938.

_____ , *Mecelle-i Umur-u Belediye*, İstanbul, 1914-1922.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul, 1314 H. (1898).

Explication de cent estampes qui représentent différentes nations du Levant avec nouvelles estampes de cérémonies turques qui ont aussi leurs explications, Paris, 1715.

J.-C. Flachat, *Observations sur le comerce et les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et même des indes orientales*, Lyon, 1766.

P. du Fresne-Canaye, *Le voyage du Levant de Philippe du Fresne-Canaye*, Paris, 1897.

G. J. Grelot, *Relation novelle d'un voyage de Constantinople*, Paris, 1681.

J. Griffths, *Nouveau voyage dans la Turquie d'Europe et d'Asie et en Arabie*, Paris, 1812.

M. Guer, *Moeurs et usages des Turcs, leur religion, leur gouvernement civil, militaire, et politique, avec un abrégé de l'Histoire Ottomane*, Paris, 1746.

C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin, 1907.

J. von Hammer-Purgstall, *Constantinopolis und der Bosproros, Pesth, 1822.*

D. Hierosolimtano, *Nouvelle description de la ville de Constantinople avec la relation du voyage de l'ambassadeur de la Porte ottomane et de son séfour á la Cour de France*, Paris, 1721.

_____ , *Relationi della Gran Cittá di Constantinopoli [...]*, 1611.

J. C. Hobhouse, *A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810*, London, undated.

W. Dillich, *Eigendtliche kurtze Beschreibung und Abris der Weltbrühtem Kayserlichen Stadt Konstantinopel*, Cassel, 1606.

P. Ğ. İnciciyan, *XVIII. asırda İstanbul*, İstanbul, 1976.

_____ , *Description du Bosphore*, Paris, 1813.

R. P. Jehannot, *Voyage á Constantinople pour le rachat des captifs*, Paris, 1732.

J. M. Jouannin ve J. van Gaver, *Turquie*, Paris, Firmin Didot, 1853.

A. de Juchereau, *Révolutions de Constantinople de 1807 et 1808*, Paris, 1819.

R. E. Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1960-1974.

E. Ç. Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi. XVII. asırda İstanbul*, İstanbul, 1952.

Le Hay, *Recueil de cent estampes représentant différentes nations du Levant, gravées sur les tableaux peints d'aprés nature, en 1707 et 1708, par les ordres de M. de Ferriol, ambassadeur du Roi á la Porte, et mis au jour en 1712 et 1713 par les soins de M. le Hay*, Paris, 1714.

J. B. Lechevallier, Voyage de la Propontide et du Pont-Euxin, Paris, 1800.

B. Lewis, *Istanbul and the civilization of the Ottoman Empire*, Noman, 1963.

P. Lucas, *Voyage du sieur Paul Lucas, fai en 1714 etc. par ordre de Louis XIV dans la Turquie, l'Asie, Sourie, Palestine, Haute et Basse Egypte etc*, Amsterdam, 1720.

C. Mac Farlane, *Constantinople in 1828*, London, 1829.

P. Mansel, *Constantinople: City of the World's Desire*, 1453-1924, London, 1996.

R. Mantran, *Histoire d'Istanbul*, Paris, 1996.

_____ , *İstanbul dans la seconde moitié du XVII e siécle. Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale*, Paris, 1962.

_____ , *La vie quotidienne á İstanbul au temps de Soliman le Magnifque*, Paris, 1965.

Marsigli, *Osservazioni intorno al Bosforo Tracio*, Roma, tarihsiz.

Martin, *Voyage á Constantinople, fait á l'occasion de l'ambassade de M. le comte de Choiseul-Gouffer á la Porte Ottomane*, Paris, 1821.

A.-I. Melling, *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore*, Paris, 1819.

M. Michaud and B. Poujoulat, *Correspondance d'Orient (1830-1831)*, Bruxelles, 1841.

M. W. Montague, *Lettres écrites pendant ses voyages en Europe, en Asie, et en Amérique*, Rotterdam, 1764.

J. Moreno, *Viaje a Constantinopla en el ano de 1784 escrito de orden superior*, Madrid, 1790.

A. de la Motraye, *Voyages du Sieur Aubry de la Motraye en Europe, Asie et Afrique*, La Haye, 1727.

W. Müller-Wiener, *Bildlexicon zur Topographie İstanbuls. Byzantion Konstantinopolis-İstanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Tübingen, 1977.

G. Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power. The Topkapı Palace in the Fifteenthe and Sixteenth Centuries*, Cambridge, Mass, 1991.

N. de Nicolay, *Les quatre premiers livres de navigations et pérégrinations orientales Lyon*, 1568.

E. Oberhummer, *Konstantinopel unter Sultan Suleiman dem Grossen: aufgenommen, in Jahre 1559 durch Melchior Lorichs*, Munich, 1902.

M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire othoman*, Paris, 1788.

G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire othoman, l'Egypte et la Perse*, Paris, 1801-1807.

B. Palazzo, *L'Arap Djami ou église Saint Paul á Galata*, İstanbul, 1946.

L. P. Peirce, *The Imperial Harem. Women and Sovereignity in the Ottoman Empire*, New York, 1993.

N. M. Penzer, *The Harem. An Account of the Institution as it Existed in the Palace of the Turkish Sultans, with a History of the Grand Seraglio from its Foundation to the Present Time*, London, 1936.

C. Perry, *A view of the Levant particularly of Constantinople, Syria, Egypt and Greece*, London, 1743.

C. Pertusier, *Promenades pittoresques dans Constantinople et sur les rives du Bosphore*, Paris, 1815.

G. Postel, *De la république des Turcs: & lá oú l'occasion s'offrera, des meurs & loy de tous Muhammedistes*, Politiers, 1560.

F. C. H. L. Poucqueville, *Voyage en Morée, á Constantinople, en Albanie et dans plusieurs autres parties de l'Empire othoman, pendant les années 1798, 1799, 1800 et 1801*, Paris, 1805.

M. Raif, *Mir'at-ı İstanbul*, İstanbul, 1314 H. (1897).

S. Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, Cambridge, 1965.

C. M. d'Irumbery Salaberry, *Voyage á Constantinople, en Italie et aux iles de l' Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie*, Paris, 1799.

L. Sant'iller, *Lettere particolare del signor Luigi Sant'iller in Constantinopoli del 1720 a 1724 regnante Achmet III*, Bassano, 1737.

C. Schefer (ed), *Journal d'Antonie Galland pendant son séfour á Constantinople (1672-73)*, Paris, 1894.

_____ , *Mémoire historique sur l'ambassade de France á Constantinople par De Bonnac*, Paris, 1894.

_____ , *Mémoires sur l'ambassade de France en Turquie et sur le commerce des Français dans le Levant, par le comte de Saint-Priest*, Paris, 1877.

G. M. Schlumberger, *Le siége, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453*, Paris, 1453.

A. M. Schneider and M. Is. Nomidis, *Galata topographisch-archaeologischer Plan mit eriauterndem Text*, İstanbul, 1944.

D. Sestini, *Lettres de Monsieur l'Abbî Dominique Sestini, écrites á ses amis en Toscane, pendant le cours de ses voyages en Italie, en Sicille et en Turquie*, Paris, 1789.

_____ , *Voyage de Constantinople á Bassora, en 1781, par le Tigre et l'Euphrate, et retour á Constantinople par le désert et Alexandrie*, Paris, 1799.

F. Sevin, *Lettres sur Constantinople, de M. l'abbé Sevin... écrites pendant son séfour dans cette ville*, Paris, an X (1802).

J. Spon and G. Wheler, *Voyage d'ıtalie, de Dalmatie, de Gréce et du Levant, falt aux années 1675 et 1676*, La Haye, 1724.

H. Summer-Boyd and J. Freely, *Strolling through Istanbul*, İstanbul, 1973.

F. Taeschener, *Alt-Stambuler Hof und Volksleben. Ein Türkisches Miniaturenalbum aus dem 17. Jahrhundert*, Haannover, 1925.

J. M. Tancoigne, *Voyage á Smyrne ... suivi d'une notice sur Péra et d'une description de la marche du Sultan*, Paris, 1817.

İ. H. Tanışık, *İstanbul çeşmeleri*, İstanbul, 1943.

J.-B. Tavernier, *Nouvelle relation de l'intérieur du Sérail du Grand Seigneur*, Cologne, 1675!

J. Thévenot, *Relation d'un voyage fait au Levant*, Paris, 1664.

Baron de Tott, *Mémoires du baron de Tott, sur les Turcs et les Tartares*, Amsterdam, 1784.

P. de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant fait par ordre du Roy*, Paris, 1717.

Treuttel ve Würtz, *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore d'aprés les dessins de M. Melling*, Paris, 1819.

A. B. G. van Dedem, *Un général hollandais sous le premier Empire. Mémoires du général baron de Dedem de Gelder, 1774-1825*, Paris, 1900.

R. Walsh, *A residence at Constantinople*, Londra, 1836.

_____ , *Voyage en Turquie et á Constantinople*, Paris, 1828.

R. Walsh ve T. Allom, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, 1841.

G. Wheler, *Voyage de Dalmatie, Gréce et du Levant par M. G. Wheler, chevalier anglais, Anvers*, 1689.

C. White, *Three years in Constantinople or domestic manners of the Turks in 1844*, Londra, 1845.

N. Yüngül, *Taksim suyu tesisleri*, İstanbul, 1957.

C. Zen, "Descrizione del viazo de Constantinopoli 1550 de ser Catharin Zen ambassador straordinairo a Sultan Soliman en suo ritorno", *Starine*, X, Zagreb, 1878.

M. Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, İstanbul, H. 1336 (1920), 1928.

KLASİK ŞİİRDE İSTANBUL'DAN HAYAT SAHNELERİ

Doç. Dr. İskender PALA*

Divan Edebiyatı üzerine verilmiş en acımasız hüküm, onun hayattan kopuk olduğunu söylemek ise; en hasmane tavır da, yıllar yılı genç kuşakları buna inandırma uğruna organize tertiplerin gündemde tutulmasıdır. Belki bu yüzden olsa gerek, yakın yıllara kadar klasik edebiyatımız üzerine araştırma yapanların pek çoğu, bu edebiyatın sosyal konular ve gündelik hayat ile olan münasebetini ihmal edip hayal dünyasının zenginliğini ön plana çıkaragelmişlerdir. Böylece klasik şiirin realiteyle olan ilgisi gözlerden kaçırılmış ve onun gündelik hayatın dışında bulunduğuna dair bühtanlara haklılık payı katılmış olacaktır. Halbuki her edebiyat gibi bizim klasik edebiyatımız da kendi cemiyetinin aynasıdır ve alışılmışın dışında, önyargısız bir nazarla bakıldığında, orada bütün bir Osmanlı medeniyetinin nefes alıp verişi duyulabilecektir. Orada en canlı sosyal hayat sahnelerini ve en teferruatlı örf kanunlarını, belki en müdakkik bir kültür tarihini bulmak mümkündür.

Osmanlı tarihi ile edebiyatı, birbirlerinin destekçisi olan iki ana disiplindir. Tarihi tam olarak öğrenmek için klasik şairlerin mısralarına; şiiri layıkıyla kavrayabilmek için de tarihin gerçek yüzünü görmeye ihtiyaç vardır. Vak'a-nüvislerin anlattıkları hadiselerin sosyolojik ve psikolojik değerlendirmeleri divanlardaki beyitlerde saklı olduğu gibi; şairlerin bahis mevzuu ettikleri devir ve hayat da tarih kitaplarının pasajları arasında anlatılmıştır. Bu bakımdan klasik şiir, tarihin parmak izlerini; eski tarih kitapları da şiirin ayak izlerini taşırlar. Her ikisinde de yekdiğerinin satır araları saklıdır.

* * *

* Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi öğretim üyesi

İstanbul Armağanı-3 için "Divan Edebiyatı'nda gündelik hayat" konulu bir makale yazmayı taahhüt ettiğimde, doğrusu ciltlere gebe bir konunun bir makaleye nasıl teksif edilebileceğini pek düşünmemiştim. Hangi divanı elime alsam, kendi çağının gündelik hayatını aksettiren yüzlerce, bazen binlerce beyitle karşılaşmak mümkün idi. Bunun için konuyu daraltmak gerekiyordu. Önce yüzyıllardan bir yüzyıl ve şehirlerden bir şehir seçip sonra da o yüzyıl şairlerinden muasır iki hemşehrinin eserleri üzerinde durmayı uygun buldum. Böylece altı asırlık bir edebiyat birikimi içinden belki yarım asırlık bir kesiti sözkonusu etmek bir makale için uygun olabilecekti. Ama itiraf etmeliyim ki ilerleyen satırlarda mercek altına alacağımız iki şairin divanlarını tam manasıyla taramış veya fişlere aktardığımı beyitlerin tamamını sözkonusu etmiş değiliz. Zira her divan gibi bunlar da başlıbaşına birer araştırma konusu olup araştırıcılara bilimsel titrler kazandıracak kadar gündelik hayatın içinden ses vermekteydiler.

Bütün bunları söylemekteki gayemiz, klasik şiir ile gündelik hayatın ne derece içli-dışlı olduğunu, o şiire hayattan kopuk diyenlerin ne derecelerde haksız bulunduklarını, bu konuda araştırma yapmak isteyenlerin de önlerinde namütenahi imkânlar bulunduğunu, üzerine basa basa vurgulamaktır.

* * *

Devri içerisinde değerlendirildiği zaman şüphesiz her edebî metin, çağının soluk alış verişine bizleri de ortak edecektir. Bu bakımdan klasik şiirimizin pek çok metinleri, kendi çağlarının sosyal hayatını anlatmanın peşinde olmuşlar, en azından kendi çağlarının dışında konuları anlatırken dahi zamanlarının rengini ve boyasını, zevkini ve estetiğini, düşüncesini ve fikrini eserlerine adapte etmişlerdir. Haddizatında bu, bütün zamanların sanatçıları için kaçınılmazdır. Günlük acılarını, kederlerini, sevinç ve mutluluklarını sanat eserine yansıtmamış bir sanatkâr düşünülemez. Divan şairleri de edebiyatın çehresi her ne kadar klasik olsa ve kuralları belirlenmiş bulunsa da, elbette yazdıkları manzumelerde duygularını ve hissiyatlarını anlatacaklardır. Zamandan ve zamaneden şikayet ederken, dostlardan ve dostluklardan dem vururken tabii ki içinde bulundukları halet-i ruhiyenin izlerini mısralarına nakşedeceklerdir. Binaenaleyh, *ıydiye* yazarken bayram neşesini, zafername kaleme alırken fetih coşkusunu, bahariye nazmederken tabiata bağlı ruh inşirahlarını, mersiye ibda ederken sonsuz kederlerini, bendler terkib ederken önü alınamaz yozlaşmaları dile getirecekler ve o günlerin hatıralarını, telakkilerini, tavır ve edalarını anacaklardır. Bir kasidenin (*ıydiye, ramazaniye, nevruziye* vb.) tef'ileleri arasına sinen beşeriyet, bir gazelin mısraları içine kuruluveren aleladelik, bir kıtanın beyitlerine tezhiplenen can'lılık, bir terkibin bendlerinde haykırıp duran yanlışlık, bir kitabenin bütününe nakşedilen hakikat, hep o çağın panoramasından kesitler, epizotlar yüklenir. "Farenin hasretinden öldü kedi" diyerek kedinin bile ölümüne tarih düşüren şairlerin kaleminden nice risaleler, nice name'ler çıkmıştır ki kimisi günlük latifelere *(letaifnameler)*, kimisi mahbublara *(şehrengizler)*, kimisi ilginç hikayelere (*şevkengiz, berbername* vs.) kimisi başarılara *(tirendaz risaleleri)*, kimisi de yerli hayatın tabiiliğine (mesnevilerdeki tanım ve tasvirler) kapı aralar. Özel meslek terminolojisi (gemici ve musıki ıstılahları gibi) kullanılarak yazılan manzumeler, nasihat babında örnek verilen aksaklıklar ve buna bağlı olarak sözkonusu edilen tavsiyeler, günümüzde de yaşamakta olan atasözlerinden bahisle gerçek hayata yöneltilen bakışlar, mizah veya hiciv maksadıyla zikredilen deliller, hep tarih ile aramızda ayağı yere basan sahnelerin köprülerini kurar, günlük hayata parantez açarlar. Velhasıl eski tarih kitaplarının, bize Osmanlı şehirlerinin surlarını işaret ettiklerini var sayarsak, o surlar içindeki hayatın gündelik hay-huyunu, yol-yordamını, gelenek ve töresini de ekseriya şiirlerin vezinleri ve kafiyeleri arasında görebiliriz. Şimdi konumuz İstanbul'dur ve şehir, Kanunî Sultan Süleyman'ın muhteşem çağını yaşamaktadır. Devrin sultanu'ş-şuarası Bakî (1526-1600) ile yeniçeriler arasında yetişmiş Aşkî'nin (ö.1574) -ki her ikisi de İstanbulludur- mısraları arasında dolaşarak o devrin telakkilerine, geleneklerine, insanlarına, velhasıl bütün bir gündelik hayatına tanık olmak ve hiç teferruata girmeden, tarihe bir de beyitler ışığında bakmak üzere sözü şiirlerden süzülüp gelen hakikatlere bırakalım.

* * *

Osmanlı İmparatorluğu'nda zaman zaman içki yasağı konulduğu ve bu yasağın da en fazla etki gösterdiği şehrin İstanbul olduğu bilinir. Kanunî devrinde de Kıbrıs ve Tekfurdağı'ndan gelen şarapların İstanbul halkını iyiden iyiye yoldan çıkardığı yıllarda iki defa içki yasağı konulmuştur. Bunlardan birincisi 1538 yılına rastlar ve padişah fermanı ile İstanbul'a şarap getiren gemiler Galata önlerinde yakılmıştır. Hatta bu sırada meyhaneler kapatılmakla kalmamış, esrarkeşlikle ünlü batınî Kalender taifesi de şehirden sürülmüş, saz ve söz ile ayş u işret yasak edilmiştir.

O devir şairlerinin adını andıkları içki yasağı, genellikle bu şiddetli yasaktır ki gerçekten de devlet bu vesile ile ümmü'l-habâisi (kötülüklerin anası) şehirden kapı dışarı etmiştir. Bunun içki mübtelaları için yüksek derecelerde etkili olduğu tarihlerimizde yazılı ise de canı pahasına gizliden gizliye meyhane işleten, içki satan ve içenlerin olduğunu Aşkî'nin şu beyitlerinden anlıyoruz:

Bûseyi gizli satarlar oldular cânâneler
Zire şimdi âşikâre işlemez meyhâneler
Devrân-ı adl-i şehde zer sağar ile nergis
Mestâne geldi bağa bilmez gibi yasağı

O zamanın meyhaneleri ekseriya Galata civarında olup müslüman İstanbul'dan gayr-i müslim Galata'ya sık sık ayak seyrine giden şairlerin varlığını biliyoruz. Daha sonra Tahtakale ve Sur diplerinde de meyhaneler açılmıştır. Bütün bu meyhaneler bodrum katlarda ve neredeyse zeminin altında, dışarıdan bakıldığında meyhane olduğu anlaşılamayan izbe yerlerdir ve sakinleri iki türlüdür.

Gündüzcüler, fazla eğleşmeden birkaç tek atıp gidenlerdir. Akşamcılar ise içki küplerinin dibinde sabahlamaktadırlar. Zira geceleyin sokağa çıkmak ases (kolluk kuvvetleri, gece bekçileri) korkusunu hatırlatır. Bunu Aşkî'nin şu beytinden anlayabiliyoruz:

Düştüler Aşkî gibi küp küp der-i meyhâneye
Bâde-i aşkından anlar kim kadeh-nûş oldular

Meyhanede şarap, küpler ve fıçılar içinde saklanır. Meyhaneci (pir-i mugân) ve muçosundan (saki) gayri çalışanı yoktur. Basık tavanlı, yarı aydınlık, penceresiz, rutubetli, kirli taşlarla döşenmiş bir zeminde peykeler, siniler, toprak testi ve kâseler ile nefesleri birbirine karışmış ahbab ve ağyardan insanların içiçe bulunduğu, arada sırada sazende ve hanendelerin de müşterilere hizmet ettikleri bu yerler, ayyaşlar için tam bir hücreden ibarettir. Nitekim şair bunun mistikçesini şöylece anlatır:

Aşkî, yabana gitme gönül hücresindedir
Yar u harif, mutrib ü saki, şarab u câm

İnsan oraya bir kere düşünce bir gün gelip kapısında içki dilenmeye, kadeh bulamazsa avucuyla, avucunda içki zaptedemeyecek kadar sarhoş olmuşsa da ayakkabısıyla bile içki içmeye razı olmalı ki şair şöyle buyuruyor:

Rind-i ser-bâz ana derler elin ayağ edüben
Der-i meyhânede gam yimez ayak kabıyiçün

İçki mübtelası kişi, bir zamanlar dini bütün insan olarak anılanlardan biri de olabilir. Nitekim tarih boyunca nice güzel insanlar kötülüklerin anası ile ünsiyet ve izdivac eyledikten sonra her şeyleri gibi haysiyetlerini de yitirip heder olmuşlardır. Artık utanma, arlanma, hicab vs. hak getire. Onun yerine bir yudum şarap için binbir yüzsuyu dökmek gerekecektir. İşte beyit:

Kadeh sun Aşkî'ye götür hicâbı dime zâhiddir
Ser-i kuy-ı harabâtın o bir ayyaşıdır sâki

Devir XVI. asır da olsa, XX. asır da olsa, bu ibtilaya hiç bir içki yasağı kar etmeyecektir. Kanunî devrindeki ikinci içki yasağı, 1562 yılında konulup yine aynı tedbirlerin daha da şiddetlendirilmesiyle Sultan II. Selim'in zamanında devam etmiştir. Bu defaki yasak dolayısıyla en büyük şikayetler artık yaşını başını almış olan şair Bakî'nin dilinden dökülür. Bu konuda,

Bakî yine mey içmeğe and içdi demişler
Divane midir bade dururken içe andı

tarzında içki hasretiyle söylediği nükteli beyitlerinden hariç, yasağı konu alan iki ayrı gazel yazmıştır ki matla beyitlerini aşağıya alıyoruz:

Devran ayağın şöyle şikest etdi şarabın
Gûya ki mey-i nâba gözü değdi habâbın
Reh-i meyhaneyi kat' etdi tığ-ı kahrı sultanın
Su gibi arasın kesdi Sitanbul u Galata'nın

Bu mevzuda son olarak, kırlarda içki meclisi kurup ıyş u işret edenlerin yakalandıkları vakit başvurdukları çareleri yazmak istiyoruz. Bakî'nin şu beytinden anlaşıldığına göre böyle bir meclise baskın düzenleyen memurlar (naşi) geliverince, herkes elindeki kadehi sarıklarının, serpuşlarının, külahlarının, destarlarının altına saklarlarmış. Şair bu hali, su kabarcıklarının (serpuşlar), suyu (içki) saklamasına benzetiyor:

Tutarken câm naşi gelse tâc-ı künbed altında
Mey-i gül-rengi pinhân eyle ey sufi habâb-asâ

Aşkî de, aynı baskına maruz kalınca kolay hesap verebilmek için tedbiri önceden alıyor ve şarap testilerini ırmakta saklı tutuyor:

Aceb mi aşkın ile dil garik-i eşk olsa
Şarap destilerin cûybâra saklarlar

Bütün bunların sebebi ibtiladır. Kişinin alıştığı bir şeyi bırakması oldukça güçtür. Şair bu hakikati şöyle dile getirmiş:

Terk-i aşk etmez eğer ölürse Aşkî derd ile
Güçdür ayrılmak kişi bir nesneye mu'tad iken

* * *

Şimdi başka bir konuya geçelim. Bakî buyuruyor ki:

Âşık ki sûz-ı aşk ile giryân olur gezer
Abdallar âlemi hayrân olur gezer

Bilindiği gibi bütün ömürleri oradan oraya gezmekle geçmiş Kalenderi dervişlerine abdal denirdi. Bunların hayran gezmesi ise esrar müptelası olmalarına işaret-tir. Bakî başka bir beytinde bunu daha açık şekilde,

Sorma aşk abdalının sırrın helâk eyler seni
Bunların esrârı zahid, key katı kattâl olur

şeklinde ifade eder ki *esrar* kelimesinin bilinen manası dışında "sırlar" manasını da kasdederek abdalın esrarını öğrenmek isteyen cahil sofuyu ikaz mahiyetinde, bunların esrarının öldürücü olduğunu söylemektedir. Esrarı kemerlerinde taşıdıklarını ve cür'adan (yudumluk) denilen küçük kutucuklarda muhafaza ettiklerini de Aşkî'nin şu beytinden anlıyoruz:

Etmezüz esrarımız hayranlık ile halka fâş
Dopdoludur cür'adan-ı dil dedem esrâr-ı aşk

Bakî'nin "cür'adan" için *mahzenü'l-esrar* demesi de "cür'adan" ile abdalın ayrılmaz iki parça olduklarını gösterir:

Cür'adan abdala gerçi mahzenü'l-esrârdır
Rind-i dürd-aşama sagar matlâu'l-envârdır

Bütün esrar mübtelaları gibi abdallar da şüphesiz Ramazan başladığı zaman sahurda afyonu birkaç kat kağıt ile kefenleyip mide mezarına gömüyor ve iftara kadar bu afyonların sıra ile patlamasını bekliyorlardı.

Aşkî, abdalların daha başka özelliklerine de değinir. Sözgelimi,

Kurtulup hicründen irdi dil bahâr-ı vaslına
Sanki bir abdaldır oldu zemistândan halâs

beytinde sevgiliyi görmekle ayrılık acısından kurtulan aşıkın halini, kıştan kurtulup bahara erişmiş bir abdala benzetir ki abdalların evsiz barksız olmaları hasebiyle baharı özlemeleri tabiidir. Keza bunların karınlarını doyurmaları da büyük sıkıntılara vabestedir. Bu yüzden hangi tekkede bir kurban kesildiğini yahut nereye bir adaklık koç götürüldüğünü görseler oraya koşarlarmış. İşte Aşkî'nin beyti:

Can revan ede niyâza varsa Aşkî kapına
Benzer ol abdala dergâha varır kurban ile

Bütün bu beyitleri okuduktan sonra açıkça ifade edebiliriz ki XVI. asır İstanbul'unun sokaklarında halk sık sık abdallara rastlanıyor, önlerine uzatılan keşküllere def'-i bela kabilinden de olsa para, zahire vb. türden yardımlar ediyor ve belki de onlar arkalarını döner dönmez yaka silkip şikayette bulunuyorlardı. Maamafih İstanbul'da abdallara asık surat gösterilmeyen mekânlar da vardı: Her semte yayılmış durumda olan tekkeler ve halk yararına hizmet veren imarethaneler.

İmarethaneler içinde Eyüp Sultan'ın ayrı bir yeri vardır. Burada adeta kurban kesilmeyen gün yoktur. Özellikle İstanbul halkının adak kurbanlarının hemen büyük bölümü buraya gitmektedir. Eyyub-ı Ensari hazretlerinin manevî himmetine ilticaya vesile olduğuna inanılan bu gelenek halen süregelmekte ve Eyüp Sultan'a kurban adamak bir adet olarak yaşamaktadır. O halde XVI. asra bakmak için Aşkî'nin şu beytini birlikte okuyalım:

Eşiğinde can veren merdin sevabın bulmadı
Hazret-i Eyyub-ı Ensari'de kurban eyleyen

* * *

O asırdaki İstanbul şairlerinin divanları incelendiğinde, sık sık dama, tavla ve satranç ile alakalı beyitlere rastlamak mümkündür. Bu da bize o çağ şehir halkı arasında tavla ve satrancın bugünkü kadar yaygın olduğunu gösterir. Aradaki yegane fark, tevriyeli anlamlarda kullanılan terminolojide ve özellikle satrancın küçük ayrıntılarındadır (Sözgelimi o zamanın satrançlarında *esed* (aslan) adı verilen taşlar da vardır ve satranç tablası kare olduğu gibi dairevî de olabilmektedir). Bakî diyor ki:

Beydak-ı hâl-i ruhun zülfünde mestûr eyleme
Almağa şâhım gönül ferzânesin açmazdan

Yani, *"Şahım, gönül vezirini açmazdan kurtarıp almak için yanağındaki ben denilen piyonu, zülfün ile örtme (ki bu oyun yanlış olur, açmazdan kurtulamazsın)."* Beyitte yanak manasına kullanılan "ruh" kelimesi de satrançtaki kale'nin adıdır.

Satrançta piyadeler (piyon) tıpkı bir savaş tertibi gibi ön safta bulunur. Dolayısıyla şahın önünde de piyade olarak peyk ve solaklar yer alır. Ruhlar (kale) güç ve başarı yönünden piyadelerden üstün değere sahiptir. Ferzane (vezir) ise savaşın beyni sayılır. Bütün bunları Bakî'nin şu beytinden anlamak mümkündür:

Ferzâne-i cihânsın o ruhlarla sen bu gün
Şâhânı hüsn ü ânın, önünce piyâdedir

Aşkî, evinde dostları ile satranç müsabakaları düzenleyecek kadar bu oyuna düşkündür. Onun satranç beyitleri ise daha bir girifttir. İşte aşk satrancına bir piyade (piyon) olarak başlayıp sonunda ruh'u (kale) şaha bir vezir ettiren ustaca bir oyun (Bilindiği gibi satrançtaki piyonlar, hiç yenilmeden rakip hattın gerisine varınca vezir rütbesine yükseltilir):

Aşk satrancında ruhu şaha ferzend eyleyen
Aşkî derler bize ol ferzanelerden biriyiz

* * *

Tavlaya gelince: Buna, nerd veya şeş-der (altı kapı) derler. Bakî bu konuda,

Ne aceb dağların etselermiş ey dil zâr
Çürümüş nerd-i mahabbetde bir iki pulun

ve,

Şeşder-i gamda zar kaldı gönül
Olmadı vuslatın kapısı küşâd

buyuruyor. Beyitlerde geçen dağ (kırık), zar, nerd (tavla), pul, şeşder, vuslat (pulun kendi hanesine girmesi), kapı ve küşad (açık) kelimeleri birer tavla ıstılahıdır. Keza ilk beyitteki çürümek eylemi, tavla zar ve pullarının kemikten yapıldığını ima etmekte. Aynı konuda Aşkî'den de misaller verelim:

Bend-i zülfün şeş ü kıl kand-i lebünle çare
Mürg-i cân bir dahi dam-ı şeş ü çâra gelmez

Bend (altı kapının önünde kalma), şeş (altı rakkamı ve dağıtmak eylemi), çare kılmak (kırık pulu kurtarmak), dam (sıra kapılar), şeş ü çâr (altı dört).

Âşık murâd-ı nakşın umup tas-ı çerhden
Atdıkça nâle zârını bir derde şeş gelir

Murâd-ı nakş (gelmesi arzu edilen zar), tas (içinde zarların sallanıp atıldığı fincan vb.), atmak (zarları fırlatmak), zar (inleyiş), der'de (kapıda; derd'e), şeş (altı).

Bugün dahi tavla oynayanlar hemen hemen aynı terminolojiyi kullanırlar.

* * *

Denizcilik, bizim tarihimizde en parlak devrini Kanunî çağında yaşamıştır. Bu dönemde İstanbul'un tersaneleri, küçük kayık imalathaneleri, çekekleri vs. yanında şehir trafiğinde deniz taşımacılığının önemli bir yer tutuyor olması, en azından Boğaz'ın iki yakası arasındaki seyahatler veya tenezzüh yolculukları vesilesiyle hemen her İstanbullunun denizciliğe aşina olduğu söylenebilir. Gündelik hayatın bir parçası haline gelen deniz vasıtaları sebebiyle şairler de bir hayli beyitler söylemişlerdir. Bu hususta Aşkî'nin, yeni kızaktan indirilen bir saltanat kayığını, adeta teknik resmini çizercesine anlattığı "kayık" redifli bir gazeli vardır ki o çağın kayıklarını tanımak bakımından başlıbaşına bir makale konusu olur.

Taht-gâh oldu çü sen hüsrev-i hûbâna kayık
Ta'n ederse yeridir taht-ı Süleymân'a kayık

matlaıyla başlayan ve,

Ejdeha-peyker olup olmaz idi hem-ser-i genc
Hüsrevâ benzemeseydi şeh-i mârâna kayık

diye ejder motifli baş tasviri taşıdığını anlattığı gazel,

Karmasa bahre adüv kanını tığ-ı kahrun
Boyamazdı küreğin böyle kızıl kana kayık

beytiyle son bulur ve küreklerinin kırmızı renkte olduğunu beyan eder. Başka bir gazelinde şair, aşk acısıyla ettiği ahları bir kayığın yelkenlerine, güneş ile ayı iki küreğine benzeterek o kayığı gözyaşlarıyla oluşan denizde yüzdürür. Denizcilerin pusula (*kıble-nümâ* = kıbleyi gösteren alet) kullandıklarını ise şöyle anlatır:

Yaşum gark etmeden göster bana ebru-yı garrâyı
Bulur kıble-nümâ ile çü merdüm râh-ı deryâyı

Deniz vasıtalarında dolmuşçuluk adeti eskiden beri vardır ve hatta Boğaz'ın iki yakası arasında vapurların işlemediği dönemlerde önemli bir ulaşım vasıtası olarak gündemdedir. O zaman da "Dolmuşa biiir!" diye çığırtkanlık yapılır mıydı bilmiyoruz amma sözgelimi Köprü'den Beykoz'a kalkacak dolmuşlar için yolculuk iki saatten fazla süreceğinden, dolmuşlarda ehl-i zevkin saz u söz ile vakit geçirecekleri kestirmek zor değildir. Beyit:

Kenâr-ı ıyş u safâya geçilse dolmuş ile
Pür olsa yine mey-i hoş-güvar zevrakte

Usturlab, levendler çağının ve yelkenliler devrinin en önemli seyir aletidir. XVI. asırda İstanbul'da usturlab imal edilmeye başlandığı ve korsanlık geleneği içinde usturlabın büyük önemi haiz olduğu, bilinen tarihî hakikatlerdendir. İşte şairin pusula (*kıble-nümâ*) ve usturlabı vezne dökmesi:

Gark-ı eşk oldum kaşın kıble-nümâsın arze kıl
Kim bulur merdüm reh-i deryâyı usturlab ile

* * *

Her çağın şairleri gibi Aşkî ve Bakî de kendi çağlarının giyim-kuşamıyla ilgili pek çok özelliği mısralarına işlemişlerdir. Divanlar incelense, şüphesiz her devrin giyim-kuşam tarihi ortaya çıkarılabilir.

Eski taplumumuzun giyinişle ilgili en önemli özelliği, hiç şüphesiz serpuşlarındaki çeşitlilik ve bu serpuşların adeta meslek ve meşreblere göre farklılık arzetmesidir. Nitekim Osmanlı mezar taşlarında bu çeşitlilik hemen göze çarpar ve mezardaki kişinin hangi meslekten olduğu mezar taşına işlenen serpuş rölyeflerinden anlaşılabilir. Şairler de ister istemez bu serpuşları anarak şiirlerine yeni hayal unsurları katacaklardır.

Bilindiği gibi son yıllara kadar serpuşların veyahut kulakların kenarına çiçek takmak bir moda idi. Bu adet XVI. asırda da geçerli olmalı ki Bakî şöyle seslenir:

Sarındı meh yine bir hûb Yusufî destâr
Sokundu farkına bir dane ince sim hilâl

Burada sözü edilen destar, fes veya takke üzerine sarılan tülbent veya şal kumaşın adıdır. Yusufî kelimesi ise destarın dilimli sarılmışına verilen addır. Rivayete göre Yavuz Sultan Selim'in Mısır'dan getirdiği ve Hz. Yusuf'a ait olduğu sanılan bu destarın tepesi biraz genişçe imiş ve terkleri (dilim) olup etek kısımlarına tülbent sarılır imiş. Yusufî destarın bizzat Kanunî tarafından icad edildiği ve modaya dönüştürüldüğü tarihlerde yazılıdır. Aynı beyitte sözü edilen hilal, eskiden diş kurcalamak için özel yapılmış kürdana verilen addır. İfadeden anladığımıza göre hilaller daha ziyade sarık içinde taşınırmış ve gümüşten olanları makbul imiş.

Başka bir beyitte Bakî, tarikat serpuşlarından olan tac'a menekşe sokulmasını anlatıyor:

Bir gonca benefşe koparıp tacına sokmuş
Dağlarda külüng attığı dem başına Ferhad

Aşkî'nin bir beytinde ise,

Geyer kimisi bay olup serâser
Fakir olup kimisi şâla düşdi

buyurulur. Buradaki seraser, bir tür kaftan imalatında kullanılmış olup baştanbaşa sırma ile işli, fevkalade kıymetli bir tür kalın ipekli kumaşın adıdır. Bu, zenginlerin *(bay)* gücü yetebilecek bir kıyafet malzemesidir. Ancak o devrin fakiri de hiç o kadar kötü giyinmez. O da şal kumaşlara bürünür. Şalın özelliği, ince dokunmuş bir kumaş olmasıdır. Tarihimiz boyunca pek çok yerden İstanbul'a şal kumaş getirilmiş ve gerek belde kuşak, gerek kavukta serpuş, gerekse omuzda aksesuvar olarak kullanılmıştır.

Seraser kumaşın benek desenli olduğunu (*ser-a-ser* kelimesi de zaten *başbaşa* demektir) yine Aşkî'nin şu beytinden öğreniyoruz:

Ben şu mecnunam ki şehr içre olan etfâlden
Hil'at olmuşdur serâser cismime taş ağrısı

Hil'at, kaftana verilen addır. Osmanlı asırları boyunca, padişah veya üst rütbeliler tarafından daha alt rütbedeki insanlara giydirilmesi bir tür devlet geleneği olmuş, hediye olarak da sık sık gündeme gelmiştir. Hil'atların seraser kumaştan yapılması ve benekli desenler ile müzeyyen olması yukarıdaki beyitten anlaşılabilmektedir.

Beyitte sözü edilen başka bir husus da, eskiden delilerin çocuklar tarafından taşlanması gibi yanlış bir adetin XVI. asırda da mer'iyetidir. Genellikle her şehrin, her kasabanın, her köyün bir delisi (mecnun) bulunur ve bu insanlar çocuklara vahşet hissi verdiğinden olsa gerek sık sık taşlanırlardı. Belki de çocuklar yaramazlık yaptıklarında bu delilere verilmekle tehdit edilip korkutulduklarından olsa gerek, mahallenin yaramazları bir araya gelince, birbirlerinden aldıkları cesaret ile zavallı delilerden intikam alırcasına onu taşlayıp yaralayabilir, hatta bu arada "Deli deli tepeli /Kulakları küpeli" gibi tekerlemeler ile de bu işi bir merasim veya eğlenceye dönüştürürlermiş.

Eski terziler şüphesiz dikiş makinalarına sahip değillerdi ve hemen her tür elbise elde iğne ile dikilirdi. Müzelerdeki Osmanlı kıyafetlerine bakanlar eski terzilerin ne derece ince zevk sahibi olduklarını hemen göreceklerdir. Bir iğne, bir iplik ile belki günlerce, haftalarca süren bir işçilik sonunda mesleğini sanata dönüştüren o insanların halini yine Aşkî'nin şu beytinde buluruz:

Cismime hayyat-ı mihnet dikmeğe gam hil'atin
Kanlı yaşım al rişte, kirpiğim suzen yeter

Zavallı şair, mihnet terzisinin elinden giyeceği gam elbisesi için ardı arkasına akan kanlı göz yaşlarını al iplik; kirpiğini de iğne olarak yine ona sunmakta.

XVI. asır gündelik hayatında kullanılan kıyafetlerin diğer mütemmim parçalarından bazılarını da şairin şu beytinde buluyoruz:

Boynumu gördü kemend-i zülf-i dilber bağladı
Gamzeden yanına çeşmi tığ u hançer bağladı

Burada erkek kıyafetlerine silah olarak ilave olunan kılıç (tığ) ile hançeri görüyoruz. Genelde bele asılı veya kuşağa sokulmuş olarak taşınan bu silahlar, daha ziyade askeri kimlik sahibi insanlar için birer ihtiyaç olarak görülür. Beyitte ayrıca kement ile av yapıldığına dair ifadeler de bulunmaktadır ki eskiden İstanbul'un çevresinde hem av hayvanları, hem de avcılık için yeterli imkânlar bulunmakta idi. Şiirin devamında ise padişahları karşılamak üzere alay teşkiline dair bir teşrifat usulü sözkonusu edilmektedir:

Haşmet ile geldi sultân-ı hayâlün gönlüme
Karşı çıkdı leşker-i eşküm alaylar bağladı

Osmanlı kadın kıyafetlerinde halhal kullanımı oldukça yaygındır. Bakî'nin çağında halhalların mücevher ile süslü olanları bulunduğu gibi altından imal edilenleri de kullanılmakta imiş. İşte beyitler:

Ne hoş yakıştı sipihre kevâkib içre hilâl
Takındı pâyine guya ki cevheri halhal
Nigin-i baht u süvar-ı saadet elde değil
Ayakta koydu zamane nite ki zer halhal

İkinci beyitte yüzük (*nigin*), bilezik (*süvar*) ve altın halhalı aynı anda takınmış bir güzel tasviri vardır ki kadınların her devirde süs ve ziynete meraklı olduklarını gösterir. Matem zamanlarında özel elbise giyme geleneği, Ortaasya'ya dayanan bir Türk töresinin devamıdır. Bu elbise genellikle siyah olursa da tarihimizde beyaz ve mavi renklerin de matem için kullanıldığına dair bilgiler mevcuttur. Bakî'nin meşhur Sultan Süleyman mersiyesindeki şu beyit bu geleneğin şiire aksetmiş halidir:

Kılsın kebud câmelerin âsumân siyah
Giysin libâs-ı matem-i şâhi bütün cihân

Beyitten anlaşılan o ki Kanunî öldüğü zaman bütün İstanbul'da resmi mahiyette siyah renkli matem elbisesi giyilmiştir. Aynı şiirin başka bir beytinde de matem için tutulan ağıtçıların (*nevhager*), saçlarını çözüp yüzlerine doğru dağıtarak adeta bir matem-zede kılığına büründüklerini görüyoruz:

Sünbüllerini matem edip çözsün ağlasın
Dâmene döksün eşk-i firâvânı kûhsâr

Eski kıyafetlerin başka bir erkek aksesuvarı da bazubend (pazvand) ve hamaylardır. Gerçe levendler ve çeşitli sınıftan yeniçerilerin bedenlerine dövme yaptır-

maları ve mevsimine göre dövmelerini açıkta bırakacak kılıkta dolaşmaları her devirde modadır, ancak bazubend geleneği altın çağını XVI. asırda yaşamıştır.

Pazubend, kola bağlanan muskadır ki gümüşten saat büyüklüğünde zarif bir kutu veya sırma işlemeli sahtiyandan (keçi derisi) kese şeklinde olurdu. İçindeki tılsımlar ise adamına göre çeşitlilik gösterir. Şahbaz yiğitler kılıç işlemesin, kurşun geçmesin diye; çapkınlar şirin görünmek için; saralı veya hastalıklı olanlar da çeşitli duaları tılsım diye yazdırıp pazubendlerinde taşırlarmış. Bakî'nin şu mısraında bu adete işaret vardır:

Zanbağın goncasıdır bağa gümüş bazubend

Muskanın boyna asılanına, hamayıl denir. Bunlar daha ziyade üçgen biçiminde katlanmış olup balmumuna yatırılmış keten şeritler, yahut yine sahtiyan derilere sarılı olurlarmış. Bakî ünlü Sünbül kasidesinde,

Yazdırıp müşg ile boynuna hamâil takdı
Kendüye etmek içün halkı musahhar sünbül

buyurur ki o devirde muskaların misk ile yazıldığını da buradan anlamak mümkündür. Aşkî'den bir ilave ile de muska için misk'in gülsuyu ile karıştırılarak mürekkep kıvamına getirildiğini anlayabiliriz. Şöyle diyor:

Kara zülfün dostum gönlüm kaşının ağıdur
Ya gül-âb u misk ile yazılmış ol dil bağıdur

Muskanın çok çeşitleri vardır. Bunların şifa için olanları kadar, gayr-i meşru istekler için hazırlanmış olanları da yaygındır. Nitekim yukarıdaki beyitte dil bağlamak (bir kişinin konuşma melekesini bertaraf etmek) için muska yazıldığı anlaşılıyor. Maamafih eski tıbbın yetersiz kaldığı noktalarda, muskalar birer deva olarak devreye girip halkın her türlü derdine çare olmak iddiasında bulunmuşlardır. Tabii bu usûl daha ziyade cahil halkı kandıran şarlatanlara yaramıştır. Böylece muskacılar, muskanın binbir türlüsünü yapmakla övünür olmuşlardır. Onlardan bir tanesi de badem muskasıdır. Bakî diyor ki:

Nüsha yazdırsa aceb olmaya bâdâm üzere
Teb-i hicrâna ilac eylemek ister hatem

Batıl bir inanışa göre sıtmanın çaresi, okuyup üfleyerek sıtmayı bağlamak ve sonra da bir badem üzerine muska yazıp boyna asmak imiş. Herhalde sadece XVI. asırda değil, kinin icad edilmezden evvelki bütün Osmanlı İstanbul'unda böyle badem muskası yazan hocalar çıkmıştır. Beyte göre ayrılık sıtmasına ilaç olmak üzere badem muskasını yazan, hatemdir; yani üstü mühürlü yüzük. Bu da yüzüklerin üzerinde bulunan bazı yazıların mühür yerine geçtiği gibi diğer bazı yüzüklerde de tılsımlar ve vefkler yazılı olabildiğine işarettir. Nitekim Osmanlı'dan kalan pek çok yüzük üzerinde şifa ayetleri, koruyucu tılsımlar, vefkler vb. bulunur.

Söz vefkten, tılsımdan açılmışken Bakî'nin bir beytinde geçen kadeh duasını da burada zikretmekte yarar gördük. Bilindiği gibi eskiden su dolu bir tas içerisine bakarak kayıpları keşfettiklerini söyleyen medyumlar olurdu. Tıpkı bunun gibi XVI. asırda da kadeh duası adıyla bilinen bir tür dua var imiş. Beyit:

Câm-ı mey böyle şikest olacağı belli idi
Halk çoktan okumuşlardı duasın kadehin.

Eski şifa usûllerinden birisi de yakı'dır. Yakı, bizatihi tabibler tarafından kullanılır ve yaralara, ağrıyan bölgelere ve ağrının hassasına göre çeşitli terkipler içerebilir. Bunlardan en ziyade koyunların kuyruk yağından veya yeni boğazlanmış hayvanların sinir ihtiva eden etlerinden terkib edilenleri yaygındır. Bitkiler ve hamur mamulatı ile de yakılar hazırlandığı bilinmektedir. Şair Aşkî'nin aşağıdaki beytinde bahsedilen canlı yakı'nın ne olduğu anlaşılamamıştır. Gerçekten canlı bir yakı çeşidi var mıydı? yoksa şair sevgilisini bağrına basmak istediği için mi böyle söyleyip onu canlı yakı diye tanımlamıştı? belli olamadı. Ancak her hal ü kârda, cerrahların yakı ameliyesiyle meşgul olduğu kesindir:

Tığ-ı gamzeyle yarar cerrâh-ı dilber sinemiz
Urmaz amma rahm edip bir canlı yakı kimseye

* * *

Osmanlı hayat sisteminde ve savaş talimlerinde ok ve okçuluğun büyük bir yeri olduğu inkâr edilemez. Mazisi, ateşli silahların icad edilmediği zamanlara dayanan okçuluk, Türklerin Ortaasya'dan getirdikleri maharetlerinden olup genlerinde barındırdıkları maharetler ile adeta at sırtında dahi oku hedefe isabet ettirecek bir mertebeye erişmiştir. Bu bakımdan divanlar karıştırıldığında ok ile ilgili pek çok isim, adet, usul ve hatıraya rastlanacaktır. İstanbul'un Nişantaşı, Okmeydanı, Tozkoparan gibi semt isimleri hep okçuluk fenninden hatıraları yansıtırlar. Şimdi ok ve okçuluk ile ilgili XVI. asır adetlerini görelim. Aşkî diyor ki:

Cenaheyne iki saf ko dizilsin tir-i perrânun
Gönül mürgına ey kaşı kemanım kol kanad olsun

Şöyle demek: *"Ey keman (yay) kaşlım! Kanatlarıyla uçan okların (tîr-i perrân) bırak iki yana dizilsinler de gönül kuşuna kol kanat olsunlar."*

Buradan öncelikle okların taşındığı tirkeşler ve sadakları hatırlıyoruz ki içlerine iki taraflı oklar dizilmiş olurdu. Okların saf saf olması gibi savaşta okçular da saflar halinde bulunurmuş. Oklar, hızlı ve uzak mesafelere gitsinler diye arkalarına kanat takılır. Burada Bakî'nin şu beytini hatırlayalım ve okların kanatlı yapılışlarını tekrar edelim:

Filcümle öykünürdü senin gamzen okuna
İller kanadı ile uçar olmayaydı tir

Aşkî de şöyle buyuruyor:

Tenüm hak olsa kuyunda konuz bir üstühân kalsın
Okuna benden ol ebru-kemânın bir nişân kalsın

Anlaşılan o ki, bazen ok nişanı için, taş yerine bir kemik parçası da dikilebilmektedir. Bu da okçulukta maharet ister. Ancak atalarımızın okçuluk fenninde geldikleri seviyeyi ölçmek için ateşli oklar kullandıkları ve bunlarla orduları bozup kaleleri fethettiklerini söylemek yeterlidir. O kadar ki ateşli oklarına düşman ordularının hayvanlarını hedef edip canı yanan hayvanın ordu içinde kargaşaya sebep olmasını keşfetmiş olmaları bile önemlidir.

Burada başka bir geleneği de hatırlamamız gerekir. Eskiden ölüme mahkum suçluları ok ile öldürmek gerektiğinde ok atıldıktan sonra yay kırılırmış. Beyit Aşkî'den:

Çatma kaşun tir-i müjgânun dil-i Aşkî'dedir
Ey kemân-ebru okun atdun yürü yayını yas

Bu tıpkı idam hükmünü yazan kalemin kırılması gibidir. Kılıç ile yapılan infazlarda ise kılıç toprağa gömülüp bir müddet bekletilirmiş. Böylece hem kılıç temizlenmiş; hem de ölenin hatırasına saygı gösterilmiş olacaktır. Yine Aşkî şöyle diyor:

Günde bin kan eyleyip yire gömersin tığını
Hay zalim rahmi yok cellad imişsin anladım

* * *

Şimdi de İstanbul'daki gündelik hayatın peyderpey sözkonusu edilen teferruatına eğilelim ve öncelikle Bakî'nin beyitlerinden yola çıkarak o asrın gündelik hayatını temaşa etmeye çalışalım. Beyit:

Dâye-i ebr yine goncaların şebnemden
Başına akçe dizer niteki etfâl-i sıgâr

Anadolu'da gelinlerin tacları yerine geçen feslerine altın dizmek yakın zamanlara kadar yaşayan geleneklerimizdendir. Beyitte bu adetin çocuklar için de geçerli olduğunu, sünnet olacak veya mektebe başlayacak çocukların perçemlerine veya feslerine altın veya gümüş para dizerek nazar boncuğu bağlandığını görüyoruz.

Suretâ çin görünür çehre-i gülde amma
Bir safâ var ki görenler sanır âyine-i çin

Eski aynalar şimdiki gibi sırlanmış camdan değil, ekseriya gümüş, tunç, çelik vb. madenlerden imal edilir, bazen çini aynalar da kullanılırmış. Beyitte sözü edilen "âyine-i çini" tunçtan yapılma bir tür ayna olup bize Çin aynasını da hatırlatmaktadır ki o devirde Çinden gelen aynaların mevcudiyetine de delildir. Top aynalar, daha ziyade dükkanların kapı girişlerine asılır ve dışarısı ile dükkana girip çıkanları görmeye yararmış.

XVI. asırda ve daha sonra var olan bir adet de bir kişinin ölüp ölmediğini anlamak için ağzına ayna tutulmasıdır. Eğer kişi ölmemiş ise nefesinden dolayı ayna buğulanacak ve sağ olduğu anlaşılacaktır. Şairler kendilerini ölümcül bir hasta kabul edip sevgilinin yanağını da ayna yerine koyarlar ve hiç olmazsa ölüp ölmediklerine bakması için o aynayı dudaklarına yaklaştırmasını isterler. Bu beyitte o adeti yansıtan bir durum söz konusudur:

Âyine gibi herkese yüz veri mesin ol mâh
Bir bağrı yanık âşıkın uğra nefesine

Mahalle mekteplerinde özellikle mübarek günlerde yapılan tatile paydos yerine *azad* denilirmiş. *Azad olmak* ise *tatile çıkmak*'tır ki ilahiler, münacaatlar, aşirler okunarak hayır sahiplerinin yolladığı tatlılar, helvalar yenilerek mektepten çıkılır - belki kaçılır demeliydik- ve sokaklara dağılınır imiş. Beyitte gönül denen çocuk, akıl bağını çözüp azad olurken mektepten çıkan öğrenciye benzetilmektedir:

Dil kayd-ı aklı selb edeli şâd olup gider
San tıfldır ki hâceden âzâd olup gider

Raks ve rakkaslık, Osmanlı toplumunun vitrine çıkarılan eğlence şeklidir. Raks esnasında tempoya uyarak eller birbirine vurulur ve böylece ritmik hareketler ile raksa dahil olunurmuş. El çırpmanın bir türü olan alkış dediğimiz adet ise, son devirlerin Batıdan alınma adetlerindendir. Dahası, *alkış* kelimesi eskiden dua mahiyetinde okunan takdir sözlerini karşılardı ki Osmanlı insanı, asla bir başarının ardından ellerini vurarak alkışlamaz, bunun yerine dua mahiyetinde sözler ve temenniler ile muhatabını teşyi edermiş. Ritm usulü Bakî'nin zamanında da var olmalı ki bir mecliste seyrettiği rakkas için sevgilisini el çırparak tempo tutmaya (dest-efşân) davet ediyor:

Zevk ü şevkin yeridir zevk edelim dest-efşân
Verelim zelzeleye tâk u revâkı beri gel

Kervanların deve katarlarından oluştuğunu biliriz. İstanbul'a uğrayan kervanlar da halka deve kininin ne derece şedid olduğunu öğretmeye yetmiş olmalı! Şair şöyle diyor:

Zâhid ne lâzım ehl-i dile kine-i şütür
Gir bezm-i ayş u işrete sen de katara gel

Ramazanlarda diş kirası vermek eski zenginlerin fakir fukarayı incitmeden onlara bağışta bulunmalarına; dostlarına da cemileler yapmalarına fırsat verirmiş. Yüksek bir medeniyet nişanı olarak iftar sofralarından sonra dişleri incindi diye onlara kira bedeli vermenin zarafetine artık rastlayabilen yok. Bakî bu hususu şöyle dile getiriyor:

Rişteyle bağlayıp lebin ol şuh dedi kim
Mihmân-ı hân-ı vaslıma bu diş kirasıdır

Beyitte sözü edilen *ağzını ip ile (rişteyle) bağlama*nın ne manaya geldiğini çözemedik.

Dolap denildiği zaman ilk akla gelen husus, ırmaktan su çıkarmaya yarayan su dolabı olur. Bu suretle bahçelerini sulayanlar Anadolu'da hâlâ görülebilir. Buna benzerliği sebebiyle panayır ve eğlence yerlerindeki dönen salıncaklara da dönme dolap denilmiştir. XVI. asır İstanbul'unun bayram yerlerine (*ıydgeh*), dönme dolaplar kurulduğunu şu beyitten anlıyoruz:

Iydgahın göreyin inlesin ol dolabı
Bana seyr etdire ol sim-beri döne döne

Çocukların kuş avladıkları çatallı sapanı hemen hepimiz biliriz. Eskiden bunun başka bir çeşidi de kullanılır ve özellikle savaşlarda elde bulundurulur imiş. Bu tür sapana *felahan* denilir ki avuç içi kadar bir meşin parçası yahut örme kumaşın iki kulağından iki kalın sicim bağlanır ve meşinin ayasına yumruk büyüklüğünde bir taş parçası oturtularak havada daireler çizecek şekilde gittikçe hızlanarak sallanır, nihayet yeterli hıza ulaşınca iplerden birisi bırakılarak taşın istenilen cihete doğru fırlaması sağlanırmış. Bakî'nin şu beyitte sözünü ettiği sapan (*felahan*) bu türdendir:

Seng-i felahan ursa bana dest-i ruzigâr
Kandil-i âfitâb-ı münevver şikest olur

Bugün bazı Anadolu şehir ve kasabalarında mübarek gecelere ve bu gecelerin seherlerine has bir gelenek yaşar. Böyle gecelerde çocuklar veya fakirler, ellerine aldıkları bir tepsinin üzerine mum yakarak maniler ve kafiyeli sözler eşliğinde uğradıkları kapılardan hediye talebinde bulunurlar. Bu adet, Bakî'nin çağında biraz daha değişik olarak ve fakirler yanında seyyah dervişler ve abdallar tarafından, halkın kalabalık bulunduğu yerlerde icra olunur ve tepsiye de *er çirağı* denilirmiş. Orta boy bir tepsi (er çirağı) içinde yakılan mum, aslında aydınlatmak için değil, belki tepsiyi taşıyanın gönlünün yanıklığından kinayedir. Bu mum ile dolaşan kişiler, rastladıkları insanlara tepsiyi uzatarak *selman eder*'ler ve onlar da gönüllerinden geçeni tepsinin içine bırakırlarmış. Bunun Bakî dilinden kafiyeye bağlanmış, vezne uydurulmuş anlatımı ise şudur:

Nergis üzre berg-i zerd ü jâleler kim vardır
Er çirağına dizilmiş dirhem ü dinârdır

Para, tarihin her devrinde ticaretin ana metaı ola gelmiştir. Kanunî devrinin paraları akçe, dirhem, dinar, filori, yalvar gibi isimler ile anılmaktadır. Şairimiz dirhem ve dinarı bir önceki beyitte anmıştı. Şimdi de filori ve yalvarı görelim.

Filori, eski Avusturya parasıdır. Fatih zamanında bir yaldız altını mukabili para olarak basılmaya başlamıştır. Bakî, ihtimal ki padişahtan bir kese filori caize almıştır. Şöyle der:

Lütfundan erdi Bakî'ye rengin filoriler
Gûya saçıldı meclise bir destmâl gül

Hikaye ederler ki bir gün Bakî'ye bir adam gelip yemininde yalancı olduğunu söyler. Bakî şaşırır ve yeminini sorar. Adam der ki:

-Sen bir gazelinde,

Güzeller mihriban olmaz demek yanlıştır ey Bakî
Olur Vallahi Billahi heman yalvarı görsünler

buyuruyorsun. Halbuki ben sevgilime yıllardır yalvarıyorum, hiç tesir etmiyor.

Bakî gülerek şu cevabı verir:

-*Yalvarı* kelimesi Hindçe'de *filori* manasına gelir. Benim yeminim de onun üzerinedir. Yoksa manasız lakırdı değildir.

Eski paraların adı ne olursa olsun üzerinde padişah tuğrası bulunur ve böylece sikkelenmiş (damga) olurdu. Paranın kıymeti de sikkenin değeri ile ölçülür ve özellikle altın paralar mutlaka sikkeli olurlardı. Aşkî bu hususta şöyle diyor:

Ruy-ı zerd-i Aşkî'ye bassa yeridir pay-ı dost
Sikke-i şahi yaraşır halis altun üstüne

At eğerinin terkisine ve bu terkiye torba ve heybe bağlanan kayış veya örme iplere fitrak denir. Terki bağı diye Anadolu'da hâlâ bilinir ve hatta kadınların bellerine bağladıkları örme iplere de bu ad verilir. Bakî bu kelimeyi şöyle anar:

Çün yanınca salınır şimdi ser-efgendelerin
Şehsüvarım sana kim beste-i fitrak değil

Buradan anlaşılan odur ki eskiden şehir içinde belli rütbeden olmayanlar at ile gezemezler, at ile gezebilecek olan devletlülerin ise yanlarında yaya yürüyen maiyyeti bulunurmuş. Onun ata binmesine ve inmesine yardımcı olan seyisler ile diğer hizmetliler bunlardandır. Nitekim eskiden padişahın yanınca yürüyen solaklar ile peykler ve muhafızlar, bu türden maiyyet insanlarıdır. Aşkî bu hususta eski günlerine hasret çekerek solağından bahsetmektedir:

Kanı ol beğlik ki önümce yürürdü şem'-i bezm
Altun üsküflü uzun boylu solağım var idi

Su kabağı, şişenin henüz yaygınlaşmadığı eski sosyal hayatımızın önemli bir eşyasıdır. Kurutulup içi boşaltıldıktan sonra haznesine su, yağ, içki vb. sıvılar konularak saklanır, maşrapa veya matara olarak kullanılır, yüzme öğrenirken ağzı tıkaçla kapatılıp bele bağlanır, atış talimlerinde hedef olarak kullanılırdı vs. Şairler daha ziyade içi şarapla dolu olan kabağı sözkonusu etmişler ve meyhanelerdeki içki dolu kabaklarla ilgili telakkilere öncelik vermişlerdir. Bakî'ye göre -ki hakkında iki ayrı

gazel yazmıştır- boğazına ip bağlanarak (köle misali) kullanılır ve kırlarda kurulacak meclislere götürülmek üzere içine gül renkli şaraplar doldurulurmuş. İşte beyitler:

Kasd eyler ağzın öpmek için daima kabak
Olur boğazı ipli, değildir şeha kabak
Yâd-ı lebinle işret için bostanlarda
Allah çekildi bâde-i gülgûn kabak kabak

Bu hususta Aşkî de kabağı, içki muhafazası için kullandığını söylemektedir:

Bezm-i mihnetde dü çeşmim dembedem dökerdi yaş
Toptolı meyle müdam iki kabağım var idi

Eski meyhanelerde bıçağına güvenen kabadayılar meyhane kapısından girer girmez bıçaklarını içki küpü, fıçı veya kabağına asarak oturur, böylece mekânlarını sahiplenmiş ve kabağın içindeki içkiyi de peylemiş olurlarmış. Ancak şahneler ve muhtesipler meyhaneyi basıp da küpleri devirmeye, fıçıları yarmaya başlayınca kabaklar en sona kalır ve meyhanedekilerin başlarına vurularak patlatılır imiş. Bugünkü "kabak başında patlamak" deyimi o devirlerin yadigârıdır.

Bakî'nin şu beytini okuyalım:

Hatt-ı müşk-fâmınla ey gonca-i ter
Şekerdir o lebler mümessek mükerrer

Buradaki *mümessek*, misk ile terbiye edilmiş demektir. *Mükerrer* ise şeker kamışının suyu üç defa kaynatılarak elde edilen şekerin sıfatıdır (*kand-i mükerrer*). Bugün çifte kavrulmuş dediğimiz türden fazla işçilik isteyen bir imalat türü yani. Şair yukarıdaki beytinde, eski zamanın miskle terbiye edilmiş şekerlerini sevgilinin dudaklarına benzetmektedir.

Latin harflerini kabul etmezden ve teknoloji ürünü kağıtlar bollaşmazdan evvel talebeler yazı öğrenirken hocalarının meşk ettiği bir harfi belki yüz defa yazarak öğrenirler, böylece rık'a, talik, sülüs vs. hat sanatında düzgün yazmayı öğrenirlermiş. Hocanın meşk ettiği kağıt, öğrencinin eline geçince oradaki yazının aynısı yapılana kadar temrin ve karalama işi devam eder, sonra müsveddeden tebyiz olunup hocaya gösterilir ve kıvama erdi ise başka harfe geçilirmiş. Bunun için eski kağıtların her bir yeri karalanır, böylece sıkıntısı çekilen kağıt da az harcanmış olurmuş. Şu beyitte Bakî, sevgilinin kaşını ve hilalin şeklini elifbadaki *rı(ra)* harfine teşbih ile bu tür bir meşk ve müsvedde çalışmasını gündeme getirmiş:

Yazamaz ebruların ra'sına benzer bir hilal
Mâh-ı tâbân bunca yıllardır misâlin karalar

Sürme, bugün dahi kullanılan bir kozmetik ürünüdür. Ancak Kanunî devrindeki sürmenin özellikleri bugüne nazaran pek âlâ mertebelerdedir. O zamanki adı

kuhl olan sürme, *kehhal* denen sürme çekici tabiplerce işleme alınır ve adeta toz ve mil şeklinde göz kapaklarının iç yüzeyine sürülürmüş. Sürme çekmenin sünnet olduğunu bilen toplum, bunu kültürüne de yansıtmış ve şairler sürme ile ilgili pek çok mazmunlar meydana getirmişlerdir. En basitinden onlar, sevgililerinin ayağı tozunu, gözlerine sürme diye çekmekten hazzeden aşıklardır.

Sürme, süs için olduğu gibi ilaç yerine de kullanılmıştır. Görme azlığından veya göz hastalıklarından dolayı olduğu kadar, gözün basar kuvvetini arttırmak için de sürmeler icad edilmiş ve değişik terkipler ile çeşit çeşit sürmeler meydana çıkmıştır. Teleskop, mikroskop, röntgen ve X ışınlarının bilinmediği çağların bütün bu faaliyetlerini sürme üstlenmiştir. Bakî'nin beytinden anlaşıldığına göre gözler, altın tozundan mil ile de sürmelenirmiş:

Mâh-ı nev mil-i zer almış ele kehhâl-sıfât
Eşiğinde çeke ta dide-i gerdûna gubâr

Lisanımızda *külhani, külhanbeyi* gibi kelimeler vardır. Her ne kadar kelimenin şimdiki manasında bir kabadayılık var ise de eskiden hamam külhanında yatıp kalkan ayak takımına bu ad verilirmiş. Kışın en şiddetli zamanlarında mangal ile ısıtılan büyük konaklar yerine hamam ocağında yatıp kalkmak, şüphesiz serseri takımı için bulunmaz bir nimettir. Her ne kadar birinde sincap kürkünden mamul yataklar olsa da; diğerindeki küller ona eş değerdedir ve o küller hem yatak, hem yastık, yerine göre de yorgandır:

Padişah-ı aşka besdir kûşe-i külhân-serir
Pister-i sincâb ise maksud hakister yeter

Bakî'nin çağında da batıl inanışlar var imiş. Bunlara örnek olmak üzere iki tanesini kaydedeceğiz. Eskiden köpek olan eve melek girmeyeceğine dair bir inanış var imiş. Şair, rakibini köpeğe *(seg)* benzeterek sevgilisine tenbihte bulunup rakibin evine gitmemesini, zira kendisinin bir melek olduğunu, köpek olan yere de meleğin yakışmayacağını söyleyerek nükte yapıyor:

Şehsüvarım seg rakibin kapısına inme gel
Kim nüzul etmez melek şol haneye kim ola seg

Yine o çağlardan itibaren, yılanın ayağını gören kimsenin cennete gireceğine, sağlığında da bey olacağına inanılmıştır. Anka kuşunun başına konması gibi. Elbette ki yılanın ayağı olmaz. İhtimal ki üçyüz yıl yaşasın ve ejderha olsun! Bakî, sevgilisinin saçlarını yılana benzetince onun yanağındaki ayva tüylerini de o yılanın ayağına teşbih ediyor:

Göreyin hatın şehâ lutf et dağılsın zülfe dek
Dedi yılan ayağıdır anı gören ola bek

Posta idaresi kurulmadan evvel mektup göndermenin en yaygın usullerinden biri de güvercin *(kebuter)* kullanmak imiş. Bu usulü Türklerin keşfettiği ve diğer milletlerin de onlardan öğrendiğine dair çeşitli milletlerin tarihlerinde bilgi vardır. Bunun hemen her divanda sayısız örneklerine rastlanabilir. Bakî'nin bu hususta on kadar beyti vardır. Birisi şöyle:

Her yana mektûb uçurdu bâd-ı nevrûzî yine
Berg-i nesrini kebûter gibi perrân eyledi

Şimdiki orkestra ve bando takımları yerine eskiden mehter takımı çeşitli zamanlarda konser verir ve buna *nevbet* (halk dilinde nöbet) denilirmiş. Genellikle *çalmak* veya *vurmak* fiilleriyle birlikte kullanılır. Özel zamanlarda ve resmi mahallerde, karargahlarda, kışlalarda nöbet vurulması adetten imiş. Mehter takımı yerine daha sonradan davul, çifte nara, zurna ve pirinç borudan müteşekkil bir orkestranın bu adeti devam ettirdiği bilinmektedir. Padişah sarayları önünde belli zamanlarda veya otağ-ı hümayun kurulduğu vakitlerde mehter takımının vurduğu nöbete, *nevbet-i şahi* denirmiş. Nevbetin sayısı, içinde bulunulan vaktin önemine göre artıp eksilirmiş. Şair şöyle diyor:

Hüsrevâne penc nevbet çaldı her ıklimde
Nüh kıbâbın yankılandırdı sipihrin mir-i aşk

Manası şöyledir: *Aşk hükümdarı vardığı her iklimde padişaha yakışır beş nevbet çaldırdı. Böylece feleğin dokuz kubbesinde sesini yankılandırdı.*

Söz musıkiden açılmışken Aşkî'nin bir beytini zikretmeden geçemeyeceğiz:

Dün bize bir saz ta'lim etdi üstad-ı Ezel
Şimdi her kıldan çalar her dilden ırlarız bugün

Bu beyte göre eskiden musıki öğrenimi usta-çırak ilişkisi içinde yapılırmış ve üstadlar özel dersler ile öğrenci yetiştirirlermiş (bayan musıki öğrencilerinin amâ hocalardan ders aldığını tarihen biliyoruz). Şairin her kıldan çalması, telli sazların yaygınlığını, her dilden ırlaması (tegannisi) ise İstanbul'da değişik milletlere ait musıkilerin varlığını göstermektedir.

İstanbul'da su şebekesi henüz tesis edilmediği ve Terkos suyu evlere kadar iletilemediği dönemlerde su tevzi işini sakalar görürlerdi. Bunlar, kırbalarla evlere Kırk Çeşme suyu taşırlar, sokaklarda su satarlardı. Yaz mevsimine rastlayan günlerde sebillerde halka Keşiş Dağı'ndan getirilmiş karların eritildiği soğuk sular dağıtılırmış. Halkın *saki* dediği sucular, siyah sahtiyandan ceket ve poturlar giyer, üzerine de abani sararlarmış. Bellerindeki kemere, içi beyitlerle münakkaş tombak veya telkâri zarflı taslar asarlar, ucu musluklu kırbayı da sol omuzlarında taşırlarmış. Sakalar Osmanlı ordusunda bir bölük asker olarak da görev yapmışlardır. Bakî'nin aşağıdaki beyitlerinde sakalarla ilgili sahneler tasvir edilmiştir:

Cami içre göre ta kimlere hem-zânusun
Şekl-i sakkada gezer dide-i giryân saf saf

Anlaşılan o ki sakalar yaz günlerinde camilere girerek hutbe okunur veya vaaz edilirken su dağıtırlarmış. Şu beyit de sakaların, sokaklarda suyu sebil eylediklerini gösterir:

Yollar etti çehre-i zerdimde seyl-i eşk ile
Çeşm-i giryan benzer ol sakkaya kim eyler sebil

Esaret, milletlerarası andlaşmalar ile kaldırılmadan evvel Osmanlı medeniyetinde esir ticareti ve esir pazarları sosyal hayatın bir parçası olagelmiştir. 1847 yılında esir alım-satımı kaldırılmıştır. Eskiden esir alıp satanlardan devlet adına bir vergi alınırdı. Bunların başlarında esirci kethüdası bulunur ve bir esnaf teşkilatı olarak faaliyet yürütürdü. İstanbul'un Tavukpazarı civarında bulunan esir pazarının yanında XVI. asırda Cerrahpaşa Camii yakınındaki Bizans'tan kalma Arkadyus Sütunu'nun çevresinde de bir esir pazarı var imiş. Hatta burada yalnızca kadın esirler alınıp satıldığı için buraya Avrat Pazarı tesmiye olunmuştur. Bakî'nin şu beytinde Avrat Pazarı'na düşmüş bir cariyeyi (şahid-i kâşâne) görüyoruz:

Benefşe kendüyi zülfüne nisbet etse incinme
Ki ol bir şâhid-i kâşânedir bazara düşmüştür

Esir pazarlarında alış-verişin dellallar vasıtasıyla ve mezad (açık arttırma) usûlü ile yapıldığını da Aşkî'nin, adeta bir cariye için dellalın ne övücü sözler sarfettiğini, "Saaaat, saaaat, saaat-tım!" dediğini duyar gibi olduğumuz şu beytinden anlıyoruz:

Dellal-ı aşk hublara sardı gönlümü
Erdi bahaya bende-i makbul mezad ile

Matbaa imkânlarının bulunmadığı zamanlarda kitaplar el ile yazılır (elyazması) ve yine katipler marifetiyle çoğaltılırdı (istinsah). Daha sonra kitap ya mücellid'e yahut müzehhib'e (istenirse minyatüriste) gider, orada süslenip dikişlendikten sonra şemseli ve miklepli bir kapak içinde okunmaya hazır hale gelirdi. Bu usul ile meydana getirilen kitaplar oldukça pahalıya mal olur ve müellif, kesesine uygun olarak kitabın bazı sayfalarının tezhibinden feragat edebilirdi. Ancak ne kadar dar imkânlarda olunursa olunsun, hemen her kitabın ilk sayfasındaki başlık kısmı (serlevha) daima tezhiblenirdi. Tezhib renkli boyalarla yapılabildiği gibi çok zaman sürh veya zerd ile ve ekseriya altın varak ameliyesiyle gerçekleştirilirdi. İşte şair bunu anlatıyor:

Serverâ ser-levha-i evsafını tezhib için
Eyledi destinde bir altın varak ihzar şem'

Aşkî'nin de bir beyti vardır:

Rûy-ı zerdüm nahun-ı pay-ı sek-i yar etdi nakş
Bir mahabbet-namedir san yazdı altın üstüne

Buradan anlaşılan o ki, eskiden aristokrat aşıklar, sevgililerine gönderecekleri mektupları altın üzerine yazıyorlarmış. İhtimal ki kalın kesimli altın varaklar kullanılıyor olsun.

Klasik şiirimizin en belirgin vasıflarından biri her türden aşkı vitrine çıkarmasıdır. Buna bağlı olarak eski aşıklar da aşklarını ispat için çok çeşitli vesileler icad etmişlerdir. Sevgiliye giden mektubun kenarını yakmak gibi, herhangi bir meyvenin bir tarafını kızgın şiş ile dağlayıp göndermek de eski sevdazedelerin, aşkından dolayı bağrının yanık olduğunu ifade edermiş. Bakî, şu beytinde tam bir hüsn-i talil göstererek mehtabın üzerindeki siyah lekelere açıklık getiriyor ve diyor ki: bu lekelerler, feleğin, sevgilime gönderdiği turunç üzerindeki dağlardır.

Mâh-ı çerh üzre nedir bilmek dilersen o sevâd
Yaktı yâre sunmağa devrân turunç üstüne dağ

* * *

Bakî divanında rastladığımız pek çok beyitte, daha bunlar gibi yüzlerce adetten, gelenekten, tavırdan bahsediliyor, XVI. asır İstanbul'unun gündelik hayatına dair pek çok tasvirler yapılıyor. Biz şimdilik bunları bir kenara bırakıp aynı çağda yaşamış diğer şairimizin, Aşkî'nin tanımladığı İstanbul hayatına gözlerimizi çevireceğiz. Onun şiirlerinden de Bakî'nin göstermediği enstantaneleri, değişik İstanbul fotoğraflarını seçeceğiz. Aynı asrın başka şairlerini de incelesek, ihtimal ki tarihe ait her şey hallac pamuğu gibi atılacak, hatta o insanların mahremiyetleri bile zedelenecek derecede sırları ortaya saçılacaktır. Fakat bu husus ciltlere gebedir. Biz şiire dönelim:

Günümüzde devletlulardan birisinin bir mahalle gelmesi, oranın imarı için iyi bir fırsattır. Zira bütün eksikler ve kusurlar, devletlulardan gizlenmek için hemen hizmete koşulur, yapılabilecek olanlar anında yapılır. XVI. asırda da durum farklı değilmiş. Aşkî diyor ki:

Gele mi aşk gönülde var iken hubb-ı cihan
Kona mı şah arınmasa hadesden bir ev

Evin kirlerden arındırılması için ilk yapılacak iş, zeminin temizlenmesi ve tefrişidir. Temizlik o zamanlarda çalı süpürgeler ile yapılır ve genellikle zeminler toprak olduğu için toz kalkmasın diye süpürücü (*ferraş*), önce yerleri hafifçe nemlendirecek şekilde su serper. Ama Kanunî devrinde, saray da olsa, meyhane de olsa, temizliğin böyle yapıldığını biz şu beyitten anlayabiliyoruz:

Saray-ı sine-i rindan ki şah-ı aşka menzildir
Sulayıp süpürür dayim anın ferraşıdır saki

Hicrî-Kamerî takvimde ayların başlangıcı hilalin görünmesi iledir. Bugün de bayramlar hilalin görünmesi ile başlar. Eğer hilal görünmediyse bayram etmek yanlış ve abes olacaktır. Aşkî'nin beytinde bu mana saklıdır:

Sen hilal ebrudan ayru ıyd matemdir bana
Kimse bayram eylemez çün kim görünmeye hilal

Sevgiliden gelen bir mektubun öpülüp koklanması hâlâ geçerli değil midir? Beyit:

Name-i hüsnün Huda'dan geldi öpsem vechi var
Bende mevladan gelen mektub-ı peygamı öper

Padişahların, idare sistemindeki aksaklıkları yakından görmek ve halkın durumuna bihakkın şahit olmak için zaman zaman tebdil-i kıyafet ederek dolaştıkları ve özellikle halkın kalabalık olduğu yerlere gittikleri malumdur. Şair kendisini aşk ülkesinin sultanı olarak görmekle birlikte dilenci gibi dolaşmasını, tebdil-i kıyafet eylemekle açıklıyor:

Şeh-i iklim-i aşkam itibarım seyre manidir
Geda şeklinde anınçün dolandım ben bu bazarı

Kaloriferleri tanımayan kışların eğlenceleri, elbette ki sıcağın en bol olduğu mekânlara inhisar edecektir. Hamam sohbetleri de bunlardan biridir ki doğrusu birkaç ahbabın müşteriye kapattıkları hamamlarda eyledikleri ıyş u işretin ballandıra ballandıra anlatıldığı tarih sayfaları buna şahittir. Şair buyurmuş:

Aşkîya kış gününün sohbeti hammam iledir

Türklerin at ile olan aşinalıkları Ortaasya bozkırlarından bu yana bir kültüre dönüşmüştür. Onların meydan oyunları bile çok defa at sırtında yapıla gelmiştir. *Guy u çevgan* denilen oyun da bunlardan biridir. Guy (top) ile çevgan (çevgen, ucu eğri sopa) oyunu iki takım halinde oynanır. Takımlar at sırtında olup ellerindeki sopa ile yerde dolaşan topa vurarak onu karşılıklı hedeflere taşırlar. Avrupa'da polo diye meşhur olan oyuna benzer. Aşkî'nin şu beytinden o devirlerde bu oyunun oldukça revaçta bulunduğunu, top olarak da içine bez parçaları sıkıştırılıp dikilmiş meşin veya örme topların kullanıldığını görüyoruz. Henüz hava şişirmeli meşin veya plastik topların bize göre çok pahalı olduğu ve bir türlü alamadığımız çocukluğumuzda, biz de bez parçalarından dikilmiş toplarla oynamıştık:

Düşeli çevgan-ı aşk ile bela meydanına
Guyiya bir topdur başum benim bin pareden

Osmanlı eğlence sisteminde panayırların önemli bir yeri vardır. Burada canbazlar, hokkabazlar, ateşbazlar vb. çeşitli maharetler gösterirler ve özellikle günlerce süren ekâbir düğünleri veya bayramlarda, önemli bir misyon üstlenirlerdi. Kanunî devrinde bu tür düğünlerden en muhteşemi Damad İbrahim Paşa'nınkidir. İhtimal ki şairimiz

şu beyti o düğünden ilham alarak söylemiş ve ağzından ateş üfleyen ateşbazın halini, felek düğününde aşk ile yanan ciğerinden ateşli ahlar çıkmasına benzetmiştir:

Eşk-i dürbârımla kasr-ı hâki pür-âb eyledim
Âh-ı pür-sûzumla sûr-ı çerhin ateş-bâzıyım

Buzdolabı icad edilmeden, insanlar yiyeceklerini tel dolaplarda saklar, yazın da soğuk sulardan istifade ederlerdi. Bugün de pikniğe gittiğimiz yerde eğer soğuk bir su kaynağı var ise meyveleri, karpuzları, içecekleri oraya koyar ve soğuk kalmasını sağlarız. Aşkî'nin çağında hemen her şey pınarlarda soğutulmaktadır. İşte kabak veya testiye doldurulmuş sıcak (*germ*) hoşafı soğutmanın yolu:

Gönül hararet ile can atar çah-ı zenahdâna
Niteki germ hoş-âbı bunara saklarlar

Irmak ve pınar kenarları, kır eğlencelerinin has mekanlarıdır. Iyş u işret meclisleri de sık sık buralarda kurulduğundan olsa gerek, meclistekiler içkilerini saklamak için de ırmakları kullanırlarmış. Böylece kontrole gelen memurlar, içki içildiğinden dolayı onları cezalandıramayacaklardır (sanki ağızları kokmazmış gibi!). İşte o devirlerde ırmağa saklanan şarap testileri:

Aceb mi aşkın ile dil garik-i eşk olsa
Şarap destilerin cûybâra saklarlar

Ömer Seyfeddin'in bir hikayesinde pek güzel tarif ettiği kan kardeşliği XVI. asrın da adetlerindendir. Kökeni Ortaasya'ya kadar uzanan kan kardeşliği için iki insanın parmaklarından kan sızdırarak karşılıklı yalamaları yeterlidir. Böylece birinin kanı diğerine karışmış ve sanki aynı anneden doğmuş gibi birbirleriyle dayanışma içine girmiş olacaklardır. O çağlarda buna *"kan yalaşmak"* denirmiş. Şu beyitte dıştan bakılınca kanlı bıçaklı düşman gibi görünen, ama aslında birbirleriyle kankardeşi olmuş aşıkın gönlü (dil) ile sevgilinin kirpik oklarının (müje) hali anlatılır:

Dil müjenle kan yalaşdılar karındaş oldular
Zahira gören sanur kanlı bıçaklı yağıdır

Şu beyitte ise gamze okları (peykan), aşıkın gönlünde gam ve keder ile kan yalaşmıştır:

Yürekde kan yalaşmıştır gam u gussayla peykanın
Ciğer kanıyla besler dil ol iki üç karındaşı

İstanbul, her şeyden evvel denizle kucak kucağa bir şehirdir. Bu vesile ile tarihin her devrinde deniz eğlenceleri pek revaçta olmuştur. Yalılarda kameriye bulundurmak kadar denizde mehtab seyrine çıkmak (bahr seyranı) da kadimî bir adettir. Şair diyor ki:

Yaşumu derya kılur gelmez kenara ah kim
Ol dür-i yek-dane benzer, bahr seyranın sever

Eski bayramlarda (ıyd) çapkınların yaptığı iş, bayram yerlerinde güzel seyretmektir. Kadının cemiyet hayatından tecrid edildiği bir toplumda, bayramlar nice aşk u alaka fasıllarına meydan vermiştir. Aşkî de bir bayramda böyle bir çapkınlıkta bulunmuş:

Seyr eyledik toyunca müzeyyen güzelleri
Bu kaldı bize dahi heman yadigâr-ı ıyd

Herkesin evinde yahut kolunda zamanı gösteren bir saatin bulunmadığı eski devirlerde, belirli faaliyetler gökyüzündeki hareketlere vabeste olagelmiştir. Çoban yıldızının (Ak yıldız, kervankıran) pusula vazifesi ifa ettiği ve kervanların (kârbân) da buna göre hareket ettikleri bir vakıadır. İşte beyit:

Mahv olur göklerde yıldızlar tutuşsa mahtâb
Kim göçer elbetde Ak yıldız toğunca kârbân

Aşağıdaki beyitten anlıyoruz ki eskiden de duvarlara resim çizilirmiş. Aşıkların sevgililerini tasvir ettikleri bu nakışların mahiyeti bizce malum değildir. Ancak eski mesnevilerde de sözkonusu edilen bu resim adeti, ihtimal ki tasvir ve minyatür tarzı resimler idi:

Cemâlün nakşının olup nigâra halk hayranı
Gezerler hane-der-hane yazarlar nakş-ı divârı

Tıbbî açıdan ne kadar doğrudur, araştırılmadan bilinmez, amma eskiden kanı (*dem*) durdurmak (belki kanamalı hastalıklar) için mercimek (*ades*) yenildiğini şairimiz söylüyor:

Gam-ı halün dil-i mecruhumu pür-hun etdi
Halk kat'-ı dem içün gerçi ki yerler adesi

Yetimleri sevindirmek için onlara hediye vermek hâlâ cari olan adetlerimizdendir. Türlü türlü oyuncaklar ve israf ile bolluğun olmadığı zamanlarda bir çocuk için en cazip hediyenin şeker olduğu düşünülürse, onları şekerle sevindirmenin de önemi hissedilir:

Bir bûse ile la'l-i lebün can sevindirir
Gûya şekerle atasız oğlan sevindirir

Bir şehir, planlı ve programlı imar edilmezse yaşanır olmaktan çıkacaktır. Bu gerçeği daha XVI. asırda idrak eden şairimiz, İstanbul'daki binaların çoğalmasından şikayetçidir:

Seng-diller cefâyı artırdı
Halk-ı âlem binaya yüz tutdu

Şair şikayet ederken belki de İstanbul'un mimari dokusundaki imaretlerin, vakıfların ve hanelerin artık yetersiz kalmasını imaya çalışıyordu. Zira yine bir beytinde kiracılıktan bahsetmektedir ki XVI. asırda İstanbul'da ev kiralandığını başka bir tarihî kaynakta hiç okumamıştık:

Hüsnün imaretine vakf olmuş idi lîkin
Gönlüm evin bela-yı aşka kiraya verdim

Eski tedris sisteminde hemen her medresede Arapça ve Farsça okutuluyor ve bugünün kolej sistemine benzer şekilde bir eğitim ile Osmanlı entellektüeli yetiştiriliyordu. Bir farkla ki o zamanın ilim dili Arapça idi ve talebeler yabancı bir kültürden ziyade zaten içinde yaşadıkları İslam kültürünü tanıyorlardı. Bu devirlerde Farsça öğrenimi için Sa'di-i Şirazi'nin *Gülistan* adlı eserinin okunduğunu ve hatta zeki öğrencilerin (*tıfl-i zeyrek*) bu eseri ezberlediklerini şairin şu beytinden öğreniyoruz:

Mekteb-i aşkında vasf-ı hüsnüni hıfz etdi dil
Tıfl-i zeyrektir sanasın Gülsitân ezberlemiş

Ölüm, herkes için vaki olacaktır ve bir ölüm vukuunda mahalle camiinde sala verilmesi usûldendir. Her ne kadar bugünki hizmetler ölüm ilanları ile yürütülüyor ve büyük şehirlerde sala okumak tatbik edilmiyorsa da, ölenin dostlarını bundan haberdar etmenin en güzel yolu şüphesiz sala ile ilandır. Aşkî, adeta bir vasiyetnameyi andıran ve başlıbaşına bir makale konusu olabilecek gazelinde, kabrinin yapılmasına, mezar taşının nasıl yazdırılmasını istediğine, tabutunun nasıl biçilmesi gerektiğine ve hatta toprağının nasıl savrulup gideceğine dair vasiyetlerine başlarken şöyle demektedir:

Ey müezzin gel cenazem üstine feryâd kıl
Öldüğümden yarı âgâh eyle ruhum şâd kıl

Burada şair, her ne kadar sala verilmesini ima ediyorsa da sala bir feryad olmadığı için bizce ardından mersiye okunmasını ve böylece feryad edilmesini, dolayısıyla da ölümünden sevgilisinin haberdar olacağını düşünmektedir. Bu durumda XVI. asırda minarelerden sala ile birlikte mersiye, kaside veya ölümle ilgili beyitler okunmakta olduğu sonucu çıkartılabilir.

Buradan hareketle o çağlarda ilan ve duyuruların genellikle dellallar vasıtasıyla yapıldığını hatırlamamız gerekir. Özellikle halkın kalabalık bulunduğu mekânlarda ve pazar yerlerinde dellal çağırtmak Aşkî'nin çağında da var imiş ki şöyle buyuruyor:

Bir nidâ saldı cihân bâzârına dellâl-ı aşk
Gûş edip cân atdı nûr alan nâr isteyen

Ortaçağın feodal düzeninde ekip-biçmenin ve rençberliğin ayrı bir yeri vardır. Her ne kadar XVI. asır İstanbul'u bir başkent ise de ekip-biçmeden ve bağ-bahçeden hâlî kalamazdı. Şüphesiz kenar muhitlerde ve bugün şehir içinde kaldığı halde adları hâlâ "köy" olarak anılan yerleşim mahallerinde (Çengelköy, Ortaköy, Kadıköy vs.) harmancılık ve bağ-bahçe işleri yapıldığı muhakkaktır. Şair de beytinde harmancılığı bir genel kültür olarak zikretmektedir:

Sinede ekdim mahabbet dânesini çekmezem
Hırmen-i mihründe her bir hûşe-çinün minnetin

Günümüz toplumunda insanların emaneti sahibine teslimi, yahut kayıp eşyayı sahibine iadeleri bir insanlık onuru olarak algılanmaktadır. Oysa Aşkî'nin çağında kayıp eşyanın sahibinin aranması, bulunamadığı zaman da beytü'l-male teslimi ve devlet hazinesine irad kaydedilmesi bir hayat tarzı olarak karşımıza çıkıyor. Beyit bunu anlatmış:

İşiğinde revân itdüm elimle Aşkîyâ cânı
Emânet mâl-ı gâyibdir der-i sultâna tapşırdım

O çağların en gözde adetlerinden biri de toplumdaki fakir-fukaranın hakkını gözetmektir. Bunun için senenin hemen her zamanında hayır ve hasenatta bulunmak, açları tok eyleme adına sofra açtırmak, bilhassa tekkelerde sistemli şekilde yürütülen ikram fasılları, bugünkü menfaat düşkünü toplumumuzun anlamakta zorlanacağı hususlardandır. Özellikle ölen birinin ruhu adına veya kaza belanın def'i için verilen hayır yemekleri bu toplumun temel dinamiklerindendir ve adeta bir toy, bir şölen havasında geçer. İşte o devirde de ölüler için aş edilir imiş:

Hûn ile toylayayın ben yine sekân-ı yârı
Aşkîyâ dostlara cânum için aş edeyin

Osmanlı arşivleri, tarihin yüz akı sayılacak kadar sağlam ve düzenli tutulmuştur. Kültür hususlarında yazıyı ihmal eden atalarımız, devletin resmi işlerini hassasiyetle yazıya geçirmiş ve arşivlemiştir. Kanunî çağında arşivciliğimizin büyük gelişme gösterdiği ve her alanda defterler tutulmaya başlandığını biliyoruz. Beyit şöyle:

Benim bu defter-i derd ü belâda anılır adım
Veli menşûr-ı ikbâl ü ferâh okunsa adım yok
Hâsıl-ı ömrün senin yolunda kılmayan fedâ
Pâdişâhım defter-i aşkında yazılmadı hâs

Beyitlerden anlaşılan o ki toplumdaki insanların adları, bulundukları makam, mevki veya sosyal hayat standartlarına göre belirli bir deftere mutlaka kaydedilmektedir. İkbal ve ferah *menşurları,* haslar *defteri* tutulduğuna göre devlet, milletinin her halinden haberdardır. Buna göre iyi ya da kötü, icab eden her şeyi yapacaktır.

* * *

Divanlardan daha yüzlerce beyit istihrac etmek mümkündür. Zaten özet olarak ele aldığımız bu hususlar, XVI. asır İstanbul'unun belki panaromik bir fotoğrafını vermeyecek, peyderpey manzaralar sunacaktır. Ancak kendi kültürümüzden bu derece uzaklaştığımız çağımızda, eski tanışıklıkları, kültürümüze sinmiş bulunan aşina sahneleri gündeme getirmekle, bizden sonraki nesillere bir miras bırakmak mümkündür. Bu sebeple, unutulan ve kaybolan değerlerimizden, geleneklerimizden yalnızca bir nebzeciğini konu alan bu yazı, daha sonra yapılacak geniş araştırmalara mebde' olursa sevineceğiz. Kaldı ki burada şiirlerde anlatılan tarihî hadiselere, o günlerde vuku bulup da gelenekleşmemiş perakende olaylara hiç temas etmedik. Oysa tıpkı gelenekler gibi, tarihî hakikatler de şairlerin beyitleri arasında araştırılabilir ve böylece tarihe bir de edebî metinler perspektifinden bakarak sosyolojik ve psikolojik açılımlara ulaşılabilir. Bu durumda konu yalnızca İstanbul değil, belki bütün bir imparatorluk toprakları olacaktır.

Sözü Bakî'nin bir beyti ile kapatalım:

> Zamâne hal-i Hindû vü benefşe ziynetin görsün
> Nisâr etsin Sitanbul'a Semerkand u Buhârâ'yı

İSTANBUL'DA BAHÇE KÜLTÜRÜ

Doç. Dr. Turgut CANSEVER*

Bu yazının amacı Osmanlı dönemi bahçe kültürünün aslî özelliklerini özet olarak nakletmektir. Osmanlı döneminde yaklaşık 5 asır İslâm âleminin başşehri olan İstanbul'da kültür, İslâmî dinamik varlık görüşü ile Türkler'in göçebe hareketli kültürlerinin bütünlüğünden oluşuyordu.

Sanatın Batı'da seyredilmek, Doğu kültürlerinde ise yaşanmak için üretilmesinden doğan aslî farklılaşma 20. asır başından beri bilinmektedir. Sanat eserini, dünyanın bir noktadan bakılarak anlaşılabileceği inancının yansıması olarak gören son 10 asırlık Batı kültürünün Aristocu statik varlık görüşüne karşılık, Doğu ve esas itibarıyla İslâm-Türk Asya kültürlerine aslî özelliklerinden birisini kazandıran temel varlık telakkisi, varlığın dinamik bir süreç olduğu ve bir noktada durarak değil, var olanın, içinde yer aldığı sonsuz mekânda onu her cephesi ile görecek şekilde etrafında hareket ederek anlaşılabileceği inancıdır.

Bir taraftan kültürün hareketli, dinamik varlık anlayışı içinde var olan insan kavramı insanın çevresini idrake yönelmesini zaruri kılarken, diğer taraftan dünyanın farkına vardığı için dünyanın güzelliklerinin korunması sorumluluğunu yüklenerek, beşer iken insan olmaya hak kazanmıştır.

Allah'ın dünyadaki halifesi seviyesine yükselmiş varlık olarak bu insan kavramı Osmanlı dönemi İstanbul'unda şehir, ev ve bahçe kültürünün belirleyicilerinden birisi olarak bahçe üslubunun oluşmasını tayin eder; diğer aslî etken ise insanın kâinat tasavvurudur.

Bu aslî etkenlerin ürünü olan ve iskân alanları ile ticaret ve kültür tesislerini ihtiva eden merkezden oluşan Osmanlı şehirlerinin iskân alanları, Batı şehirlerinin aksine bir cennet bahçesi görünümündedir.

---

* Yüksek mimar, sanat tarihçisi.

Topografya asimetrilerinin doğal sonucu olarak şekillenen ortamda bahçeler evlerin iç dünyalarının ayrılmaz bir parçasını teşkil ederken, şehir de mimarî ve tabiatın mükemmel bir bütünlüğü olarak vücud bulur.

Evlerin bahçeleri mevsim değişimlerini yaşamaya imkân veren bazı meyve ağaçları yanında, mevsime uygun çiçeklerin bir türü bittikten sonra diğer mevsimin çiçeklerinin içine dikildiği geometrik şekilde biçimlendirilmiş tarhlar, dört mevsim yeşil alçak narin şimşirler ile sınırlanır. Bu değişmeyen sınırların geometrik düzeninin idame ettirilerek mevsimlere göre çiçeklerin hazırlanması ve dikilmesi, onların güzelliklerinin kavranarak değerlendirilmesi ile oluşan dinamik bir süreç içinde geleceğe yönelik tasavvur ve çabalar ile yaşayan hayatın güzelliğini kurmak, her ailenin devam eden neşe kaynağını oluşturur.

İstanbul'da da, bütün diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi, hayatın akışının oluşturduğu varlığın dinamik düzeninin bütünleşmesi ile insanlar bahçelerini yaparak korumayı, dünyanın güzelliğini her an bizzat yaşamak ve daha da güzelleştirmek yolunda varoluşlarının tabiî, zarurî meşgalesi haline getirmişlerdir.

Mimarînin durağan, tabiatın dinamik yapılarının biribirini yücelten beraberliği, Osmanlı şehirlerinde bireyin çevre bilinci ile mimarlık ve bahçe kültürünün oluşumunda belirleyicidir.

Her ev bir bahçeye sahiptir. Her bahçenin de mevsimlere göre değişen, yeniden oluşan yapısı içinde hareketli bir unsur olarak su önemli bir yer tutar. İslâmî Cennet tasavvurunun unsurları olarak çeşit çeşit meyveli ve gölgeli ağaçlar, renk renk çiçekler ve şırıldayan su, ev bahçelerinin dışında cami avlularında, çevrelerinde, şehirlerin merkezi alanlarında ve mesire yerlerinde de aslî unsurlar olarak değerlendirilmişlerdir.

Âbidelerin çevresinde ebedîliğin sembolü olan ulu çınar ağaçlarının, servilerin farklı boyutları yanında, çiçekler de özel bir yere sahip bulunur. Edirne Selimiye Camii inşaatı tamamlanırken İstanbul'dan onbinlerce gül fidanı getirildiği, asır başı Türk aydınlarının bolca içtikleri sigaradan mülhem olarak adı sonradan "Küllük" olarak değişen mevkiin esas adının Beyazıt Camii'nin gül bahçesinden ötürü "Güllük" olduğu bilinmektedir.

Lâlenin bir tarihî döneme adını vermesi, İstanbul'un mukaddes mevkii Eyüp Sultan yöresinin aynı zamanda bir çiçekçilik merkezi olması, İstanbul'un fethinden sonra çevreyi erozyona karşı fundalar ile korumak üzere fundacı takımlarının kurulmuş bulunması, 15. asırda Okmeydanı çayırlarının ve daha sonra geliştirilen diğer mesire yerlerinde yeşil örtüyü oluşturan farklı türdeki bitkilerin varlığını korumak için bu yörelere çatal tırnaklı hayvanların girişinin men edilmesi ve insanların belirli mevsimlerde çayırların üzerinde yürümemesini sağlamak üzere çayır bekçilerinin görevlendirilmesi; İstanbul'da insanların evlerinin bahçelerini geliştirme iradesi dışında şehrin ortak mekânları ile çevre tabiatını korumak ve geliştirmek için nasıl bir bilinç ve yönelişe sahip olduklarını göstermektedir.

İnsanı yalnızca pasif bir seyirci telakki eden Batı kültürünün ürünü olan Rönesans ve Barok mimarîsinde, oluşumuna katılmadıkları yapı yığınları halindeki apartmanlarda yaşamaya mahkûm edilen insanların, yaşadıkları şehirlerin geniş parklarının yalnızca seyircisi ve zaman zaman da ziyaretçisi olmalarına karşılık, sanatın yaşanan hayatın ayrılmaz bir parçası kabul edildiği Osmanlı mimarlık, şehir ve bahçe kültürü bütünü ile yaşanan dinamik bir süreçtir.

Hocam merhum Sedad Hakkı Eldem'in Türk-Osmanlı sivil mimarîsi ile ilgili tesbit çalışmaları arasında *Türk Bahçeleri* isimli eseri çok müstesna bir yer işgal eder. Sayın Eldem'in 1930'lardan başlayarak o zaman mevcut bulunan veya izlerini bulduğu pek çok bahçe ve mesire yerini tanıtmanın ötesinde İstanbul'da oluşmuş farklı bahçe türleri hakkında da bilgi vermiş bulunması, Türk kültürünün müstesna bir mazhariyeti olmuştur. Kitap, İstanbul'un muhteşem bir bahçeler şehri olduğunu gözler önüne serer. Bu bahçelerin ve bölgelerin bugünkü durumuna bakmak, son bir asırlık sürede büyük bir mirasın nasıl barbarca tahrip edildiğini görmek için yeterlidir.

Biz burada Sayın Eldem'in ortaya koyduğu çeşitli bahçe tipolojilerinin ötesinde İstanbul'un insanlık tarihinde bahçe mimarisi içinde sahip bulunduğu ayrıcalıklı yeri sağlayan özelliklere kısaca temas etmek istiyoruz.

Türk-Osmanlı bahçesi tabiata Allah'ın insana hediye ettiği güzellikler karşısında saygı, hayranlık ve huşu hissi içinde yaklaşılmasını sağlamak amacı ile düzenlenir. Bu açıdan Fransız bahçesinde yapıldığı gibi ağaçların tabiatlarına tamamen aykırı bir şekilde geometrik biçimler verilerek budanmasının yerine tabiat varlıkları olarak ağaçların, çalıların yapılarından kaynaklanan biçimleri değiştirilmeden adeta yüceltilmeleri yoluna gidilmesi, Türk-Osmanlı bahçesinin aslî güzelliğini teşkil etmektedir.

Bu özellik Uzakdoğu, Orta Asya ve İngiliz bahçelerinde de görülen bir güzellik olmasına karşılık, İngiliz bahçesinde tabiatın kendi haline bırakılmışlığının güzelliğini belirginleştirecek olan mimarî zeminin Barok-Rokoko hareketliliği ile yok edilmesi, Uzakdoğu ve Japon bahçelerinde tabiatın rastlantısallığının gerçekleştirilmesi gayretinin sun'îliğine karşılık, Türk-Osmanlı bahçelerinde insan eli ile vücuda getirilenin sun'îliğinin tabiîliği ile tabiatın tabiîliği korunarak gerçekleştirilmiş olması, oluşan güzelliğin bir diğer kaynağını teşkil eder.

Türk-Osmanlı döneminde İstanbul bahçelerinin ister bir evin, isterse büyük tabiatın bir düzenlemesi olsunlar, bahçe unsurlarının büyük tabiat zemini ve sonsuz mekân ile ilişkisinin bahçenin üslubunu belirleyen bir meseleler alanı oluşturduğu açıkça görülür. İngiliz bahçesinde bitki bolluğu, çeşitliliği ve karmaşıklığı içinde

gündeme gelmeyen ve bahçenin biçim dili içinde ortaya çıkmasına imkân olmayan bu ilişkinin Orta Asya, Hind-Türk ve İran bahçelerinde önemli bir üslup unsuru olduğu bilinmektedir.

Bahçeyi oluşturan tabiat unsurlarının belirginliği bu unsurları farklı ölçekte olsalar da, Süleymaniye avlusundaki ulu çınarlarda, mesire yerlerinin veya meydanların tek servi veya servi kümelerinde olduğu gibi büyük abidevî varlıklar, tektonikler düzeyine ulaştırırken, çiçek tarhlarının içindeki çiçeklerin ve çiçek kümelerinin de tezyinî bir düzene ulaşarak transandantal bir çözümün objektif tezahürü olacak şekilde tertiplenmesi Osmanlı-İstanbul bahçe kültürünün tezyinî karakterini oluşturur.

BİZANS İSTANBUL'UNDA GÜNDELİK HAYAT ÜZERİNE NOTLAR

Doç. Dr. Nevra NECİPOĞLU*

Bizans devrinde gündelik yaşamın çeşitli ayrıntılarına girmeden önce, özellikle vurgulamak istediğim bir nokta var. Dikkat edilecek olursa, İstanbul'da hâlâ ayakta duran Bizans yapıtları arasında, sayıca en yoğun olanlar kilise ve manastırlardır. Gerek bu yapıtlar gerek bunların içerisini süsleyen mozaik ve freksler bize Bizans'ın tek bir yönünü, yani yalnızca dini çehresini yansıtmaktadır. Buna karşılık, Bizans'ta günlük yaşamın seküler öğelerini yansıtan mevcut bina ve eserlerin sayıları oldukça kısıtlıdır. Dolayısıyla, biz günümüz İstanbul'unda Bizans'ı dini ve seküler tüm öğeleriyle, yaşayan bir kültür, yaşayan bir medeniyet olarak görebilmek ve anlayabilmek olanağına sahip değiliz, Bu, gözardı edilmemesi gereken çok önemli bir noktadır.

Zira bugün İstanbul'da mevcut olan Bizans eserlerine bakarak, Bizans döneminde tamamen dini ağırlıklı bir kültürün hakim olduğu sonucuna varabiliriz. Gerçi bunda doğruluk payı yok değildir. Fakat unutmamamız gereken diğer bir husus, Konstantinopolis'in Bizans İmparatorluğu'nun başkenti olarak varlığını IV. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar sürdürmüş bir kent olduğu, ve bu onbir yüzyıllık süre içerisinde çeşitli değişimlere uğradığı gerçeğidir. Şöyle ki, I. Constantinus devri paganizmadan Hıristiyanlığa geçiş dönemi olup kentte IV. yüzyıldan itibaren birtakım kiliseler inşa edilmeye başlanmıştır. Fakat Bizans başkentinin, ancak İkonaklazma dönemi (711-843) ve sonrasında büründüğü koyu ve salt Hıristiyan çehreyi sanki IV. yüzyıldan beri varolan bir özellikmişçesine I. Constantinus dönemine atfetmek tarihi açıdan büyük bir yanılgı olur. Konstantinopolis kurulduğu yıllarda, çeşitli meydanları, sütunlu cadde ve yolları, heykelleri, çeşmeleri, hamamları, tiyatroları ve Hipodromuy-

* Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi.

la tipik bir Akdeniz eskiçağ kentiydi. Her ne kadar Constantinus, Hıristiyanlık dini ni benimsemiş olduğu için burada bazı kiliseler inşa ettirdiyse de, bunlar kentin genel havasını değiştirmemiş, hatta VII. yüzyıla kadar Konstantinopolis antik şehir görünümünü ve özelliklerini muhafaza etmiştir. Kaldı ki, Constantinus kentin o zamana kadar dini merkezi olarak işlev gören Akropolis üzerindeki (bugün Topkapı Sarayı'nın kurulu bulunduğu alan) eski pagan tapınaklarına el sürmemiş, onları yıktırmak, kapatmak veya kiliseye çevirmek gibi yollara başvurmamıştır.

Fakat VII. yüzyıldan itibaren Konstantinopolis tipik bir antik kent olmaktan çıkmış ve giderek bir ortaçağ kenti kimliğine bürünmeye başlamıştır. Buna paralel olarak, kent halkının yaşantı biçiminde de önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır. Roma kültürünün ve geleneklerinin ağırlıkta olduğu erken Bizans döneminde (IV-VII yüzyıllar), kentte oldukça dışa dönük ve hareketli bir cemiyet yaşamının hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu kapsamda özellikle hamamlar, tiyatrolar ve atlı araba yarışlarının yapıldığı Hipodrom, kent halkının sosyal yaşamında çok önemli bir yer tutmaktaydı. Ancak aşağıda göreceğimiz gibi bunlar VII. yüzyıldan sonra teker teker önemini yitirmiş, Bizans'ta giderek daha içe kapalı, öncelikle ev ve aileye yönelik özel bir yaşam tarzının benimsenmesi ve beraberinde Hıristiyanlık dininin de daha büyük ağırlık kazanmasıyla birlikte, Konstantinopolis bir ortaçağ şehrine dönüşmüştür. Bu gelişmeler doğrultusunda da hamamlar, tiyatrolar ve Hipodrom yerlerini orta ve geç Bizans dönemlerinde toplumsal yaşamın tek odak noktaları haline gelen kiliselerle, çarşı ve pazarlara bırakmıştır.

Önce hamamlara bir göz atalım. Roma'da da olduğu gibi, Bizans halkı bu devirde hamamlara sadece yıkanmak amacıyla gitmezdi. Hamamlar insanların biraraya gelip görüştükleri, dostlarıyla sohbet ettikleri, hatta önemli sosyal ve siyasi tartışmalara giriştikleri mekânlardı. Ayrıca içlerini süsleyen çok sayıdaki heykel ve sanat eserleriyle adeta birer müzeyi andırmaktaydı. Hamam sefaları Bizans İstanbul'unun ilk yüzyıllarında o derece popülerdi ki, halk kilise ayinlerine gitmek yerine buralarda vakit geçirmelerini tasvip etmeyen din adamlarının sürekli tenkitlerine maruz kalıyordu. Dini otoritelerin bu kesin tavrına rağmen, yine de bir papazın günde iki defa hamama gitmekle yetindiğini, zira üç defa gidemediğini ileri sürdüğü bilinir. Dolayısıyla Bizans İstanbul'unda hamamlar az önce sözü edilen dışa dönük yaşam tarzının vazgeçilmez bir unsuruydu. Bunlar arasında en meşhur ve en görkemli olanlarından biri Roma İmparatoru Septimius Severus (193-211) tarafından yaptırılan ve daha sonra I. Constantinus tarafından büyütülerek kullanılmaya devam edilen Zeuksippos Hamamıydı. Yine Bizans öncesi dönemden kalma Akhilleus Hamamı ile Constantinus'tan sonraki imparatorların inşa ettirdikleri Costantiniana ve Dagistheos gibi hamamlar da kentin önemli sosyal tesisleri arasında yer almaktaydı. Hatta, V. yüzyılın ilk yarısına ait bir kaynaktan (*Notitia Urbis Constantinopolitanae*) kentte dokuz büyük halk hamamı ile 153 özel hamam olduğunu öğrenmekteyiz.

Bu hamam eksenli yaşantı, şehre bol mikarda su temin edilebildiği müddetçe süregelmiştir. Ancak Istranca'dan su taşıyan Valens kemerinin 626'da Avar akınları sırasında tahrip edilmesi ve 768 yılına kadar onarılmaması nedeniyle kentin su kaynağında şiddetli bir azalma olduğu görülür. Böylelikle hamamlar birer birer terkedilmeye yüz tutmuş, bir kısmı başka amaçlarla kullanılan yapılar haline dönüşmüş, kısacası yukarıda sözünü ettiğimiz yaşam tarzı sona ermiştir. Örneğin, meşhur Zeuksippos Hamamı IX. yüzyıl başlarında bir keşişin sığınak olarak kullandığı metruk bir binadır. Yüksek sosyal tabakadan bazı zengin ve seçkin kişilerin konutları haricinde özel banyo ve hamamların henüz yaygınlaşmadığı bir çağda, hiç şüphesiz kentteki halk hamamları varlıklarını bir şekilde sürdürmüş olmalıdırlar. Fakat şurası da kesindir ki, VII. ve VIII. yüzyıllarla birlikte bu yaşantı biçimi sona ermiş, bundan böyle insanlar hamamlara en fazla haftada bir kere ve yalnızca yıkanmak üzere gitmeye devam etmişlerdir .

Hamamların Bizans sosyal yaşamının bir parçası olma özelliğini kaybetmeleri, gördüğümüz gibi kentin su gereksinimiyle yakından ilşkili bir olaydır. Fakat VII. yüzyıldan sonra kent yaşamının o güne dek belirleyici özelliği olan ve antikçağdan miras kalan dışa dönüklük olgusunun yok olmaya başgösterdiğini başka alanlarda da, örneğin halkın eğlence hayatındaki değişikliklerde izleyebiliyoruz. İlk olarak tiyatrolardan kısaca söz edebiliriz. V. yüzyılda çoğunlukla pantomim ve mim gösterilerinin sahnelendiği en az dört ila yedi tiyatroya sahip olan kentte, Bizans kilisesinin bu tür gösterilere karşı getirdiği çeşitli engel ve yasaklamalar neticesinde, VII. yüzyılın sonlarına doğru tiyatrolardan hiçbir iz kalmadığı görülür. Kynegion isimli amfiteatr binası ise VIII. yüzyılda hâlâ ayakta durmakla birlikte, artık mahkumların idam edildiği bir yer olarak kullanılmaktaydı.

Benzer gelişmeler, Hipodrom'da sergilenen araba yarışları ve diğer gösteriler için de geçerlidir. Bizans halkının en önde gelen ve en yaygın eğlencesi olan araba yarışları yine bir Roma geleneğinin uzantısıdır. Bu yarışlarda rekabet eden takımlardan Maviler ile Yeşiller'in en çok duyulandır. Kırmızılar ve Beyazlar ise Bizans devrinde nispeten geri planda kaldıkları için, onlardan pek fazla söz edilmez. IV. ve VII. yüzyıllar arasında, bu takımların sportif faaliyetlerinin yanısıra politik etkinlikler gösterdiklerini ve zaman zaman siyasi olaylara yön verip şiddetli ayaklanmalara kaynak olduklarını biliyoruz. Örneğin İmparator Iustinianos devrindeki meşhur Nika ayaklanması (532), önce Yeşiller'in Hipodrom'da başlattıkları ve Maviler'in de kendilerine katılmalarından az sonra Hipodrom'un dışına kayarak tüm kente yayılmış olan bir harekettir. Bu nedenlerden ötürü Konstantinopolis Hipodromu'nu gözümüzde sadece araba yarışlarının yapıldığı alelade bir spor alanı gibi canlandırmamalıyız. Hipodrom'un en belli başlı özelliği, gerek yarışlar, gerek bazı tören ve gösteriler vesilesiyle, kent halkının imparatorlarıyla yüzyüze gelebildikleri, istek ve şikâyetlerini veya siyasi tutumlarını imparatora direkt olarak aktarabildikleri tek yer olmasıydı. Lakin başkentin sosyal ve siyasal yaşamında çok önemli rol oynayan Maviler ile Yeşiller varlıklarını her ne kadar XII. yüzyılın sonuna kadar sürdürmüşlerse de, VII. yüzyıldan sonra siyasi güçlerini kaybetmişler ve bunun yanısıra sayıları gi-

derek azalan araba yarışlarının dışında, ancak saray seremonilerinde boy göstermeye devam etmişlerdir. Bu arada XII. yüzyılda Bizans'ta yayılan Batı etkisi altında bazı Avrupa sporları, örneğin Fransız tarzı turnuvalar, Konstantinopolis'te çok moda olmuş, ve nihayet 1204'teki IV. Haçlı seferinin ardından araba yarışları tümden yok olmuştur. Dolayısıyla burada da, tiyatro ve hamam örneklerinde olduğu gibi antikiteden ortaçağa geçiş dönemi olarak kabul ettiğimiz, VII. yüzyılı takip eden bazı gelişmelerin Bizans İstanbul'unda gündelik yaşama yansımalarını görüyoruz.

Gündelik yaşamın önemli ayrıntılarından biri olan yiyecek içecek konusuna gelince, maalesef bu konuda özellikle halkdan insanların beslenmelerine ilişkin bilgilerimiz oldukça kısıtlı sayılır. Bizans devrinin ilginç bir özelliği, yemek tariflerinin, günümüzdeki gibi yemek kitaplarında değil, tıbbi içerikli eserlerde, doktorluk ve eczacılık kitaplarında kayıtlı olmasıdır. Bu eserlerde çeşitli yiyeceklerin besin değerleri ve sıhhi bir yaşam için takip edilmesi öngörülen ideal aylık diyetler eşliğinde yemek tariflerine de yer verilmektedir.Bir başka bilgi kaynağı ise Bizans başkentini ziyaret eden yabancı seyyahların yeme ve içme adetleri üzerine yaptıkları gözlemlerden oluşmaktadır. Bunların ilginç yanı, Bizans kültürünün dışından gelen kişiler olarak, seyahatnamelerinde çoğunlukla değişik veya olağanüstü buldukları, olumlu ya da olumsuz tepki gösterdikleri unsurlar üzerinde durmalarıdır. Örneğin Kremona'lı Liutprand isimli bir İtalyan din adamı, X. yüzyılda Konstantinopolis'e elçi olarak iki kez gelmiş, ancak Bizanslılar'ın yeme ve içme adetlerinden hiç mi hiç haz etmemiştir. Kendisine ikram edilen yağa bulanmış, ağır balık sosları içerisinde yüzen yemekleri son derece iğrenç bulduğunu yazan Liutprand, ayrıca Bizans şaraplarının da içlerindeki katkı maddeleri yüzünden içilmeyecek kadar kötü lezzetli olduklarına işaret eder. Bununla birlikte XII. yüzyılda Pisalı Burgundio isimli bir hukukçu ve diplomatın Bizans şaraplarının üretimiyle ilgilendiği ve bu konudaki bazı Grekçe metinleri Latinceye tercüme ettiği bilinir. Bizans şarapları arasında en değerli sayılanları, Mora yarımadasındaki Monemvasia'da üretilen Malvasia adlı şarapla, Girit, Sakız ve bazı diğer Ege adalarının şaraplarıydı; Trakya ve Anadolu üzümlerinden yapılan şaraplar ise nispeten az revaçtaydı. Dolayısıyla başkentin en namlı meyhane ve tavernalarında muhakkkak Monemvasia ve Girit şarapları bulunurdu.

Yiyecek deyince, fakiriyle zenginiyle herkesin yediği ekmek geliyor akla ilk önce. Yazımızın başında bir dönüm noktası olarak VII. yüzyılın Bizans İstanbul'unda gündelik yaşama ilişkin öneminden bahsetmiştik. Kentin iaşesi açısından yine aynı yüzyılda vuku bulan çok mühim bir olay Mısır'ın önce İranlılar, ardından da Araplar tarafından fethedilmesidir. Böylelikle IV. yüzyıldan itibaren kentin başlıca tahıl ambarı vazifesini gören Mısır ebediyen Bizans kontrolünden çıkıp İslam dünyasına dahil olurken, Bizanslılar tahıl ihtiyaçlarını karşılamak için başka yörelere yönelmek zorunda kalmışlardır. Gerçi bundan sonra Karedeniz civarı, Trakya, Makedonya ve Anadolu'dan buğday temin edilebilmiştir. Fakat kent yaşamında büyük bir değişiklik meydana gelmiş, I. Constantinus'un kentte nüfus artışını teşvik için Roma'dan örnek alarak uygulatmaya başladığı ve VII. yüzyıla kadar süregelen *annona* adı verilen halka bedava ve düşük fiyatla ekmek dağıtma geleneği tümden ortadan kalkmıştır. Sonraları fakir halkın yiyecek ihtiyacını karşılama görevini Bizans kilisesi üstlenmiş ve dolayısıyla Roma devrinden beri sivil bir vatandaşlık hakkı olarak süregelen *annona* müessesesi nihayet dini bir hayır kurumuna dönüşmüştür. Bazı araştırmacılar ise VII. yüzyıldan itibaren azalan tahıl stoklarıyla beraber ekmek tüketiminin düşmesi sonucunda, kentte o devre kadar yalnızca zenginlere mahsus olduğu sanılan et tüketiminin halk arasında da arttığını ileri sürerler. Ancak yine de, kent halkının her devirde en çok tükettiği yiyecek maddeleri ekmek, çeşitli sebze ve yeşillikler, zeytin ve zeytinyağı, taze veya kurutulmuş balık, daha az tüketilmekle beraber bazı meyvalardan oluşmaktaydı.

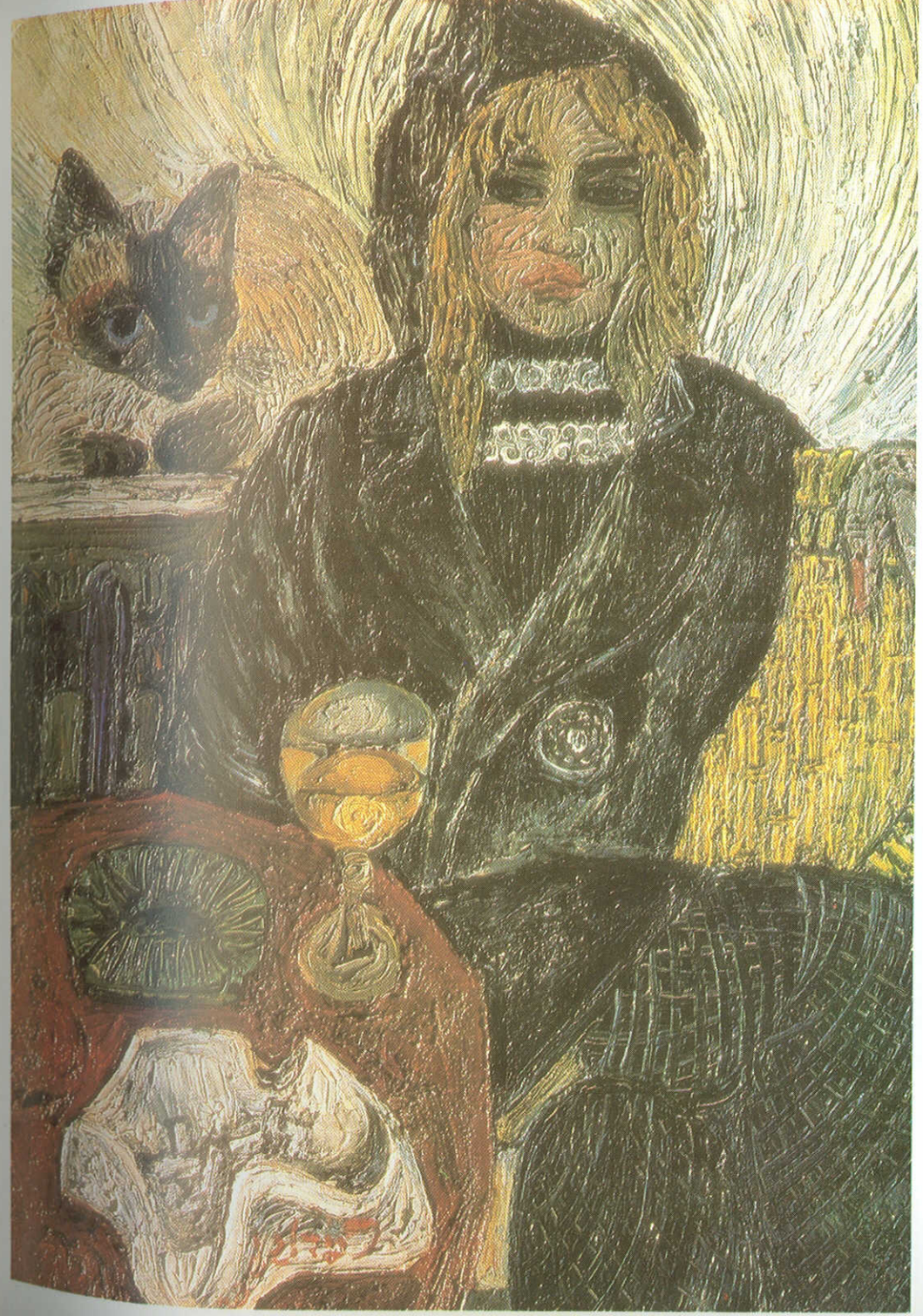
Tabii bahsedilebilecek daha birçok ayrıntı var: Giyim-kuşam; ev ve aile yaşamı; doğum, evlenme, ölüm ve ölü gömme adetleri, batıl inançlar gibi. Fakat son olarak ekteki bibliyografyada adı geçen birkaç kitaba değinmek istiyorum. Bu konudaki en etraflı çalışma, Phaidon Koukoules'in *Byzantinon bios kai politismos* (Bizans Yaşantı ve Medeniyeti) adlı altı ciltlik eseridir, ki bu, maalesef sadece Yunanca bilenlerin faydalanabileceği bir kitaptır. 1948-1957 yıllarında yayınlanan kitabın bir başka özelliği de biraz maksatlı olarak yazılmış olmasıdır. Koukoules Bizans kültür ve medeniyetini eski Yunan medeniyetinin kesintisiz bir uzantısı olarak görmesi nedeniyle, Bizans yaşantısına dair verdiği tüm örneklerde Hellenistik çağın izlerini aramış ve vurgulamış, ayrıca tarihsel gelişme ve değişimleri gözardı etmiştir. Dolayısıyla, Bizans yaşamındaki Hıristiyan öğelerin her dönemde aynı ağırlıkta ve yoğunlukta olduğunu iddia edenlerin çarpıtmaları kadar, Koukoules de, hellenistik öğeleri ön plana çıkartırken Bizans tarihini benzer şekilde çarpıtmıştır. Halbuki Bizans kültürü ve medeniyeti üç ana öğenin birleşiminden oluşmaktadır: Roma idari sistemi ve hukuku, Hellenistik kültür ve Hıristiyanlık dini. Değinmek istediğim ikinci kitap ise Tamara Talbot Rice'ın *Everyday Life in Byzantium* (Bizans'ta Gündelik Yaşam) adlı 1967 basımı çalışması. Ancak bu kitabın başlığı biraz yanıltıcı, çünkü gündelik yaşam o kadar geniş bir şekilde tarif edilmiş ki, kitap daha çok saray, kilise, idari sistem, ordu gibi Bizans medeniyetinin değişik yönlerini tanıtıcı nitelikte. Bu konudaki en son yayınlardan biri ise 1988 yılında Atina'da düzenlenen, "Bizans'ta Gündelik Yaşam" başlıklı konferansta verilen tebliğlerin yine Atina'da 1989'da gerçekleştirilen toplu basımı. Görüldüğü gibi Bizans'ta gündelik yaşam giderek gelişmekte ve yeşermekte olan bir araştırma sahası teşkil etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

BECK, H. -G. "Orthodoxie und Alltag", *Byzance. Hommage à. A. N. Stratos*, Atina, 1986, c. 2, 329–346.
BERGER, A. *Das bad in der byzantinischen Zeit*, Münih, 1982.
CAMERON, Al. *Circus Factions*, Oxford, 1976.
COTTAS, V. *Le théâtre à Byzance*, Paris, 1931.
DAGRON, G. "Poissons, pêcheurs et poissonniers de *Constantinople*", *Constantinople and its Hinterland*, ed. C. Mango and G. Dagron, Variorum, Aldershot, 1995, 57–73.

DURLIAT, J. "L'approvisionnement de Constantinople", *Constantinople and its Hinterland*, ed. C. Mango and G. Dagron, Variorum, Aldershot, 1995, 19–34.
——— "Eğlence Hayatı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, c. 3, 140–141.
EYİCE, S. "Bizans Devrinde İstanbul'da Tababet, Hekimler ve Sağlık Tesisleri", *İ. Ü. Tıp Fakültesi Dergisi* 21 (1958), 657–691.
——— , "Hamamlar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, c. 3, 537–542.
GUILLAND, R. "Études sur l'Hippodrome de Byzance: Les courses de l'Hippodrome", *Byzantinoslavica*, 27 (1966), 26–40.
HALDON, J. "Everyday Life in Byzantium: Some Probleme of Approach", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 10 (1986), 51–72.
——— *He kathemerine zoe sto Byzantino*, Atina, 1989.
HOUSTON, M. G. *Ancient Greek, Roman and Byzantine Costume and Decoration*, 2. bas., Londra, 1947.
JACOBY, D. "La population de Constantinople à l'époque byzantine: un problème démographie urbaine", *Byzantion*, 31 (1961), 81–109.
JEANSELME, E., L. OECONOMOS. "Aliments et recettes culinaires des Byzantins", *Proceedings of the 3rd International Congress of the History of Medicine*, London 1922, Antwerp, 1923, 155–168.
KAZHDAN, A., A. CUTLER, "Everyday Life", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, Oxford-New York, 1991, c. 2, 763–764.
KISLINGER, E. "Retsina e balnea: consumo e commercio del vino a Bisanzio", *Homo Edens*, c. 2: *Storia del vino*, Mailand, 1990, 77–84.
KODER, J. *Gemüse in Byzanz. Die Frischgemüseversorgung Konstantinopels im Licht der Geoponika*, Viyana, 1993.
KODER, J., T. WEBER. *Liutprand von Cremona in Konstantinopel*, Viyana, 1980.
——— *Kommunikation zwischen Orjent und Okzident. Alltag und Sachkultur*, Viyana, 1994.
KOUKOULES, Ph. *Byzantinon bios kai politismos*, 6 c., Atina, 1948–57.
LAIOU, A. E. *Mariage, amour et parenté à Byzance aux XIe–XIIIe siècles*, Paris, 1992.
LEONTSINI, St. *Die Prostitution im früben Byzanz*, Viyana, 1989,
MAGDALINO, P. "The Grain Supply of Constantinople, Ninth–Twelfth Centuries", *Constantinople and its Hinterland*, ed. C. Mango and G. Dagron, Variorumm, Aldershot, 1995, 35–38.
——— , "The Literary Perception of Everyday Life in Byzantium", *Byzantinoslavica*, 48 (1987), 28–38.
MAGOULIAS, H. J. "Bathhouse, Inn, Tavern, Prostitution and the Stage as Seen in the Lives of the Saints of the Sixth and Seventh Centuries", *Epeteris Hetaireias Byzantinon Spoudon*, 38 (1971), 233–252.
——— , "The Lives of Byzantine Saints as a Source of Data for the History of Magic in the Sixth and Seventh Centuries", *Byzantion*, 37 (1967), 288–269.
——— , "Trades and Crafts in the Sixth and Seventh Certuries as Viewed in the Lives of the Saints", *Byzantinoslavica*, 27 (1976), 11–35.
MAGUIRE, H. (ed.). *Byzantine Magic*, Washington, D. C., 1995.
MANGO, C. "Daily Life in Byzantium", *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 32/1 (1981), 337–353.
——— , "Addendum to the Report on Everyday Life", *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 32/1 (1982), 252–257.
——— , "The Water Supply of Constantinople", *Constantinople and its Hinterland*, ed. C. Mango and G. Dagron, Variorum, Aldershot, 1995, 9–18.
MILLER, T. S. *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Baltimore, 1985.
NECİPOĞLU, N. "İaşe (Bizans Dönemi) *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, c. 4, 116.
——— , "Yıldırım Bayezid'in Kuşatması Sırasında Bizans Başkenti Konstantinopolis'te Gündelik Yaşam", *İstanbul*, s. 2 (Temmuz 1992), 102–107.
PRINZING, G., D. SIMON (ed.). *Fest und Alltag in Byzanz*, Münih, 1990.
TALBOT RİCE, T. *Everyday Life in Byzantium*, Londra–New York, 1967.
VEYNE, P. (ed.). *A. History of Private Life*, c. 1: *From Pagan Rome to Byzantium*, Cambridge, Mass,–Lordra, 1987.
WALTER, G. *La vie quotidienne à Byzance au siècle des Comnènes*, Paris, 1966.

[Bu yazı 15 Haziran 1993 tarihinde Yapı Kredi Kültür Merkezi'nde yapılan "Bizans İstanbul'u" adlı panelden derlenmiş, bibliyografya yazar tarafından ilave edilmiştir.]

Cihat Burak; kentsel yaşamdan parisienne (parisyen) bir kadın imgesi.

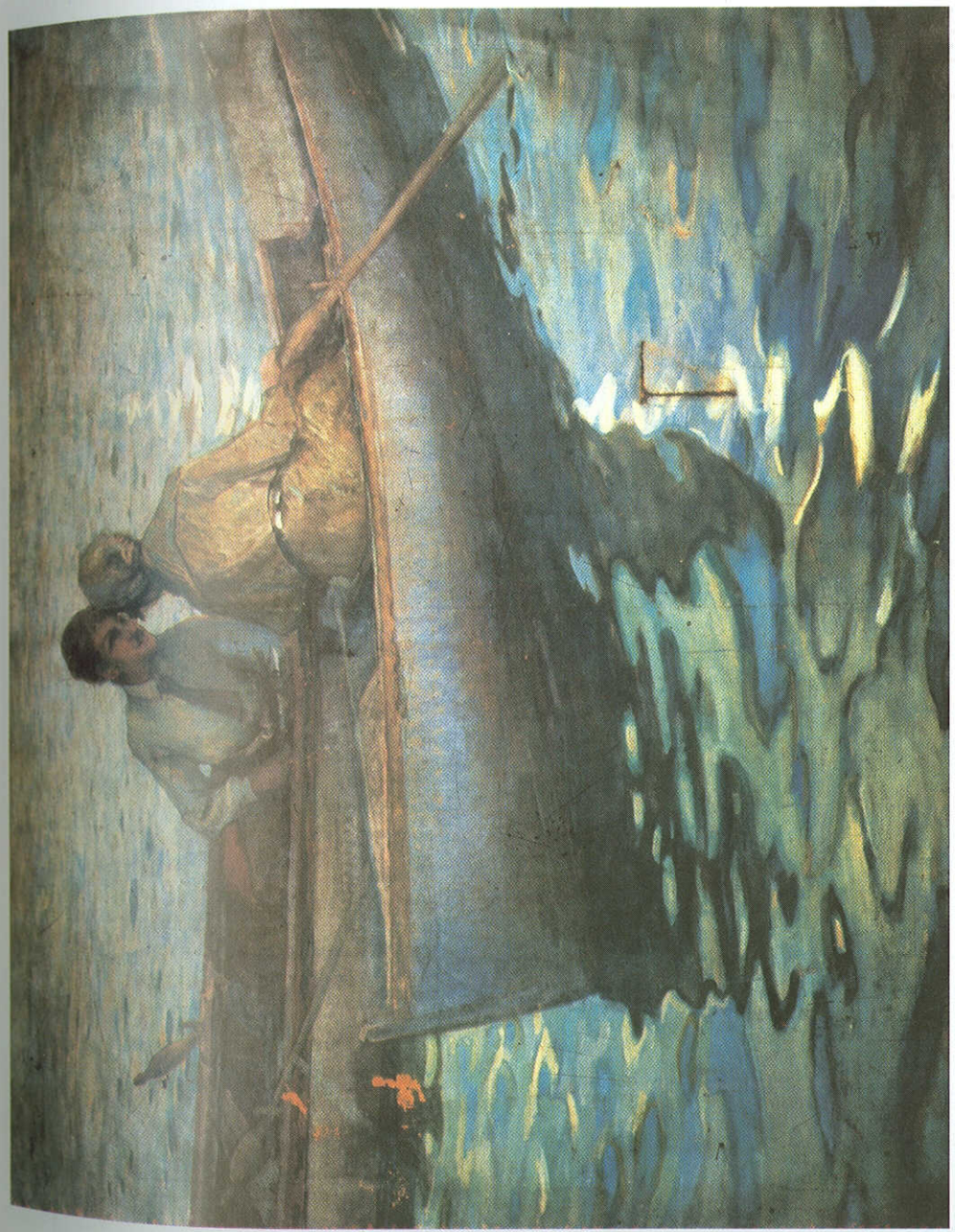
Kayıhan Keskinok'un "Lunapark" adlı yağlıboya çalışması.

Özdemir Altan'dan, kent imgesinin kadın figürleri ile uygulandığı bir kompozisyon.

Resul Aytemur'un fırçasından İstanbul'da bir sokak satıcısı.

İbrahim Çallı'nın fırçasından, yenilenen bir hayat tarzının sosyal ilişkilere yansıdığı bir kompozisyon.

Anonim. İstanbul'da değişen hayat tarzının Kâğıthane mesiresine yansıdığı bir kompozisyon.

Avni Arbaş'ın bir yağlıboya çalışması: "Müzikli Sohbet".

Müfide Kadri'nin "Enteriyör" adlı bu tablosunda Avrupaî hayat tarzının iç mekân düzenine yansıması gözleniyor.

İSTANBUL'UN SOSYAL HAYATINDAKİ DEĞİŞİMLER VE TÜRK RESİM SANATINA YANSIMALARI

Sezer TANSUĞ*

Resim ve benzeri plastik sanatlarla büyük metropol kent ölçeklerinde gerçekleşen toplumsal değişimler arasındaki ilişkiler son 25-30 yıl içinde dramatik ivmeler kazanmıştır. Toplumsal değişimler sürecinde kırsal yaşam tarzı geriye itilerek, endüstriyel ve teknolojik ölçütlerin geçerli olduğu kentsel bir yaşam tarzında yoğunlaşma, İstanbul gibi büyük bir kent ortamının ağır demografik sorunlarla karşı karşıya kaldığı çarpık gelişmeleri de birlikte getirmiştir. Bu arada kent ortamında yaşayan düşünür aydınlar ve sanatçılar da kent sorunlarını geniş bir ilgi çemberiyle kuşatmış görünmektedirler.

Toplumsal değişimlerle resim sanatının bazen sadece tema repertuvarı açısından ele alınmasını gerektiren ilişki düzeyi, yerel bir dünya görüşü ya da geleneksel bir yorum perspektifi olarak, bir çeşit "realizm" çerçevesi içinde algılanabilmektedir.

Osmanlı toplum yapısı içindeki değişimleri belirleyen 19. yüzyıl koşulları, ticari ilişkilerden çok teknolojik gelişmelerle bağlantılıdır. Ticari ilişkiler ülkeler arasında öteden beri var olduğu halde, bunların toplumsal yaşam tarzları yönünde bir ülkeden öbürüne taşınabilen kökten değişim koşullarından uzak oldukları görülür. Oysa teknolojik koşullar, toplumsal değişimler ve hayat tarzına malolan yenilikleri taşımakta yüksek bir potansiyele sahip bulunmaktadır.

19. yüzyıl içinde sonuçlarına katlanmak zorunda kalınan savaşların, büyük toplumsal değişimler üzerindeki rolü nedir? Bu soruya henüz ayrıntılı yanıtlar verilemeyebilir. Ancak 20. yüzyılın ilk yarısını kapsayan bir dönemde Türk toplumunda-

* Sanat tarihçisi ve eleştirmeni.

ki değişim sorunlarıyla dolaylı ya da dolaysız bağlantıları bulunan savaşların sonuçlarına bakılarak, ortaya çıkan gerçeklerin 19. yüzyılda da etken olduğu konusunda bazı yargılara varılabilir. Kentleşme sürecinin aşama aşama ilerlemesinde 1. ve 2. Dünya savaşlarının doğrudan etkisi olduğu bellidir. Türkiye 2. Dünya savaşının sıcak ortamlarında yer almamış olsa bile, yeni teknolojileri dünya üzerinde yaygınlaştıran bu savaş, sonuçları itibariyle yeni toplumsal oluşumların dışında kalınamıyacak büyük kentsel devinimlere yol açmıştır.

1. Dünya savaşı ertesinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunu belirleyen koşullar, Kurtuluş savaşı boyunca, Anadolunun kent ve kasabaları ve tüm kırsal kesimleriyle ilişkilerin yoğunlaşmasında odaklanmıştır. Ankara'nın başkent oluşu bile bu ilişkiler kapsamındadır. Ancak bu olgular Anadolu'nun özellikle ilk aşamayı oluşturan 2. Dünya Savaşı öncesinde belli bir kentleşme süreci yaşamadığı anlamına gelmez. Ancak bu süreç 2. Dünya Savaşı ertesinde çarpıcı bir ivme kazanır ve İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük kentlerde sanayi hareketleriyle belirlenen nüfus yığılmaları başlar. Öte yandan Adana, Eskişehir, Bursa, Malatya, Erzurum gibi ikincil derecede kentleşme odakları da Anadolu'daki kentsel yaygınlaşma, dolayısıyla toplumsal değişimlerin uzantılarını oluşturur.

Bu gelişmelerin özellikle resim sanatına nasıl yansımış olduğu sorusuna yanıt aranırken, önce 19. yüzyıl Osmanlı toplum yapısının toplumsal yaşam koşulları açısından, özellikle oryantalist ya da egzotik ilgiler kapsamında nasıl irdelenmiş olduğuna bakılmalıdır. Nitelikleri biribirinden az çok farklı da olsa, oryantalizm ve egzotizm akımlarının her ikisi de, bir ülke realitesinin yabancılar tarafından ya hayal ürünü olarak ya da yerinde gözlemlenmesi ve yansıtılmasına dayanır. Yerli bir sanatçının bu akımlardan birine intisab ederek, kendi ülkesine bir yabancı gözü ile bakarak bundan çıkar sağlaması ise gerçek anlamıyla bir sapmadır. Oryantalizm ve benzeri 19. yüzyıl akımlarının, Avrupa ülkelerinin sömürge ve pazar arayışlarına dolaysız katkılarda bulunan birer kültür etkinliği olduğu da tartışılmaz gerçeklerdendir. Teknolojide ilerlemiş bazı ülkelerin, bu yolda geri kalmış diğer bazı ülkeler üzerinde hegemonya arayışları, yalnız ticari ve endüstriyel alanları değil, kültür alanlarını da amaçları arasına alır. Osmanlı dünyasının alt ve üst toplum katmanlarında Avrupadan esinlenen yeni bir yaşam tarzının benimsendiği koşullar, sıkı sıkıya kültürel etkenlerle kuşatılmıştır. Ancak askeri okullardaki yeni eğitim programları gereğince, resim öğretimine ilişkin yeni stratejik zorunluluklar, Batı tarzı resmin yaygınlaşması için her alanda zemin hazırlanmasının gereğini de ortaya koymuştur. Öte yandan Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kuruluşu ve buna öncelik oluşturan faaliyetler, Osmanlı sarayının Batı dünyasıyla ilişkilerini arttırdığı oranda, batılı resim sanatçılarının gördüğü rağbete de ışık tutmaktadır.

Osmanlı dünyasında soyutlanmış minyatür klişelerinin stilize figür birimlerine bağlı tasvir kompozisyonları, genel eğilimler açısından gündelik bazı olayların gerçekliğine yönelmişlerdir. Bu da Osmanlı sanatının yalın gerçekçiliğine uygun bir

bakış açısının ortak kabulünü göstermektedir. Ancak bu gerçekçilik, bir yandan saray hayatının savaş, avlanma, elçi kabulü ve benzerleri gibi temalarıyla da sınırlı görülebilir. Halkın bu yaşam ortamında yer alabilmesi için saraya ait düğün şenliklerinin resimlerle de belgelendiği *Surname* türünün gerekliliği ortaya çıkar. Osmanlı klasik çağlarının minyatür sanatında Hz. Muhammed'e ait episodların ele alındığı *Siyer-i Nebi* gibi yazmalar özel bir tür oluşturur. Bunun dışında Osmanlı minyatürüne İran'da olduğu gibi, masallar ve mitolojik konular girmez. Efsanecilikle gerçekçilik ayrı ayrı yollar izlemiştir. Osmanlı sanatının yaşanmış olayları belgeleyen temel yaklaşımı ise dolaysız bir gerçekçiliğe işaret eder.

Osmanlı dünyasında çarşı ressamları diye bilinen bir esnaf grubunun toplumsal yaşam içinde yer alan çeşitli tipler ve özellikle meslek erbabını belgeleyen resim çalışmaları yaptıkları anlaşılmaktadır. Ancak bu belgeci faaliyet gene de şematik sınırlar içindedir. Oysa sözgelimi Hollanda ve Flaman çevrelerinde "genre" resimleri adı verilen bir tarz, gündelik hayat sahnelerine tüm ayrıntıları ile yaklaşan örnekleriyle, Avrupa toplumlarının alt katmanlarını oluşturan halk yaşamının resim sanatına yansıdığı en ideal örnekleri oluşturur. Fakat bu resimler de sanatla hayat arasındaki yanılsanmış, metaforik ya da eğretilenmiş tüm ilişkiler bağlamında oluşan temel ayrımları yansıtmaktan öte değildirler. Bu bağlamda Osmanlı tasvir sanatını belirleyen gerçekçi eğilimlerin, söz konusu farklılığın temelden algılandığı bir ikilem dengesine sahip olduğu düşünülebilir. Bu özelliğin gündelik hayattan konuların daha dolaysızca ele alındığı, Batı resminin etkilerini yansıtan modern aşamalarda da geçerliliğini koruduğu söylenebilir. Esasen modern çağlarda Batı resminin Türk resim sanatına yön verdiği söylenen etkileri ile, klasik çağda İran resminin Osmanlı tasvir sanatı üzerindeki yönlendirici etkileri biribirine benzer. 18. yüzyıl Fransız resminin *Fetes Galantes* (bahçe eğlenceleri) örnekleriyle, 19. yüzyıl sonlarına ait bazı Osmanlı resimlerinde mesire yerlerindeki çalgılı çengili eğlence sahnelerinin ele alındığı örnekler arasındaki fark, temel mahiyeti itibariyle İran ve Osmanlı minyatürü arasındaki fark gibidir.

Öte yandan toplumsal hayatın resim sanatına yansıdığı koşullardan ne anlaşıldığının, daha açık bir biçimde belirlenmesi gerekir. Eğer toplumsal değişimlerin resme yansıması salt belge oluşturma kapsamına giriyorsa, bu alanda fotoğrafın daha etkin bir rol oynadığından hiç kuşku duyulamaz. Belge kapsamına giren resimlerin büyük çoğunluğu, 19. yüzyıl Osmanlı başkentinin yabancı gözüyle irdelendiği yoğun bir "resimleme" faaliyeti ile ilgilidir. Bazıları sanatsal değerlerden yoksun görünmeseler bile, bu resimlerin genel amacı "fotoğrafik tesbitler" olarak ifade edilebilir. 19. yüzyılın ikinci yarısında oryantalist ya da egzotik ilgiler kapsamında görülen gündelik hayattan konulara, Osman Hamdi gibi bazı istisnalar dışında Türk resim sanatçıları rağbet etmemişlerdir. Çünkü bu resimlerin sözde realizmi, Türk sanatçıların "yalın" realite kavrayışlarına uygun değildir. Osmanlılarda tasvir belgeciliğinin bile bir stilizasyon, bir şemalaştırma çabasıyla birleştiği düşünülürse, Batı tar-

zında bir resmin sınırlarını da bu türden bir iradenin belirlediği düşünülebilir. 1914-18 arası yaşanan 1. Dünya Savaşı sırasında, cephede verilen mücadelenin resim sanatına yansıtıldığı bir resmi atölye (Şişli Atölyesi) faaliyeti kapsamında üretilen yapıtlar da, savaş temasının işlendiği Avrupa resimlerinden belirgin bir farklılık gösterirler. Bazıları savaş ortamı hiç yaşanmadan üretilmiş olsalar da, bu resimlerin yalın bir realite duygusuyla kuşatılmış olmaları raslantı değildir. Bu arada Sami Yetik'in büyük boyda bir tuval çalışması olan Sarıkamış Bozgunu da savaş olayının dramatik bir boyutu olarak anımsanmaya değer.

Toplumsal yaşamda görülen değişimlerin, İstanbul'un Batı dünyası ile temas halinde bulunan azınlık ve levanten kesimleri de aşılarak, kentin sıradan halk katmanlarını etkileyebilir bir düzeye gelişi, özellikle İkinci Meşrutiyet süreci içinde yoğunlaşmış, süregiden savaşlar ve kentin işgali koşullarında karşılaşılan etkilenmeler de bu sürece ivme kazandırmıştır. Cumhuriyet'in ilanından sonra bu değişim ihtiyacının daha belirgin hale geldiği görülmektedir. Fransa'da akademizme karşı bir akım yenilenmesi olarak ortaya çıkan empresyonist resim kavrayışının, gün ışığıyla olduğu kadar, toplumsal hayattan görünümlerle de içli dışlı olması kendi doğasının bir gereği olarak görünmektedir. Bu akımın yaratıldığı Paris gibi yoğun kültürel bir atmosferde deneyim kazanmış olarak İstanbul'a dönen Türk ressamları da, başta Halil Paşa olmak üzere gündelik yaşamdan gözlemledikleri ışıkla iç içe bir kentli yaşamını ustalıkla resimlerine yansıtmışlardır. Bu konuda dikkat edilmesi gereken en ilginç husus, izlenimci sanatın gün ışığının optik algılanması ile ilintili geniş bir doğa ilgisine rağmen bir kent ressamlığı olarak belirlenmesidir. Arnold Hauser, *Sanatın Toplumsal Tarihi* adlı kitabında şunları yazıyor:

> Teknolojik ilerlemenin doğurduğu en göze çarpan olgu, kültür merkezlerinin, çağdaş anlayışa göre yapılmış büyük kentlere dönüşmüş olmasıdır. Sanatın kökleri bu toprakta gelişmiştir. Empresyonizm bir kent sanatıdır çünkü bu akımın sanatçıları, resmi, köy ve kır yaşamından kurtararak kente sokmuşlardır. Bunun diğer bir nedeni ise, bu sanatçıların dünyayı bir kentsoylunun gözü ile görmeleri ve dıştan gelme izlenimlere çağdaş, teknik insanın gerilmiş sinirleri ile tepki göstermeleridir. Bu sanat kente özgü bir üsluba sahiptir, çünkü kent yaşamının değişkenliğini, asabi ritmini, ani, keskin fakat daima gelip geçici izlenimlerini anlatır. Ve böyle olduğu için de duyumsal kavrama yeteneğinin aşırı derecede geliştirilmesini duyarlılığın yeni baştan keskin duruma getirilmesini ve yepyeni bir huzursuzluk ortamını gerektirir...

Türk izlenimci ressamlarının önde gelenleri arasında, Halil Paşa'nın yanısıra Ömer Adil, İbrahim Çallı, Namık İsmail, Nazmi Ziya, Ruhi, Sami Yetik ve özellikle Avni Lifij gibi sanatçılar, gündelik ev ve iş hayatıyla bağlantılı resimler üretmişlerdir. Bu ressamlar arasında İbrahim Çallı'nın, eş dost çevrelerinde aranan bir sanatçı olarak, özel yaşamların bazı gizlerine atıfta bulunacak ya da o yönde çağrışımlar uyandıracak kadar toplumsal sorunlar üzerinde yoğunlaşması dikkat çekicidir. Çallı'nın gündelik yaşamı konu edinen yapıtları arasında evinde dikiş diken bir kadını ele alan tablosu da ilgi çekici bir örnek oluşturur. Ancak söz konusu dönem içinde toplumsal yaşamın resme yansıdığı diğer örneklerden önemli bir bölümü iş hayatı ya da üretim faaliyetleri ile ilgili resimlerdir. Namık İsmail'in ünlü Harman kompozisyonu ile Ruhi'nin demir döven ve taş kıran işçileri ele alan kompozisyonları da bu çerçeve içine girerler. Fakat bu temanın en çarpıcı örneği, kentsel yapılanmaya da atıfta bulunan bir kompozisyon olarak, kaldırım yapan işçilerin ele alındığı devasa bir tablodur. Bu resim Kadıköy Belediyesi tarafından Başkanlık binasına yerleştirilmek üzere Avni Lifij'e ısmarlanmış ve devasa boyutları da bu sipariş belirlemiştir. Bu kuşak ressamları arasında kent yaşamından çeşitli görüntülere eğilen Nazmi Ziya'nın, Taksim Meydanı'nın 1930'lu yıllardaki sakin görünümünü resimleyen ünlü tablosu da belirtilmeden geçilmemelidir. İstanbul'un toplumsal yaşamında özel bir anlamı olan bayram yerleri, kurbanlık koyunlar ve benzeri konuların da Sami Yetik ve Turgut Zaim gibi ressamların yapıtları arasında yer aldığı görülmektedir.

Değişen ve modernleşen bir kent yaşamının, hem geleneksel görünümleri, hem de yenilenip değişen cephelerine yönelen yaklaşımlar Cumhuriyet döneminin her aşamasında söz konusu olabilir. Doğum tarihleri 1900'lü yıllara rastlayan genç Cumhuriyet kuşağı içinde bazı sanatçılar, köyün geleneksel yaşamından, bazıları da kentin değişmekte olan gündelik yaşamından esinlenen kompozisyonlar meydana getirmişlerdir. Bu sanatçılar arasında Turgut Zaim'in, İstanbullu bir ailenin çocuğu olmasına karşın, bir kaç istisna tablosu dışında, köylü ve yörük temalarına yönelişi, dönemin folklorist, halkçı politikalarına bağlıdır. Turgut Zaim'in gözlemlere dayananların yanısıra epik tasarımlar olarak da nitelenebilen düzenlemelerinden çoğunluğu göçebe yörük yaşamından sahneleri ele almaktadır. Suluboya çalışmalarında etkin ve çarpıcı bir düzeye ulaşan Malik Aksel'e gelince, bu sanatçı ayni zamanda önemli bir belgecilik tutkusu ile İstanbul'un değişmekte olan gündelik yaşamından pek çok toplumsal görünümü, çarşı pazar, bakkal dükkanı, berber v.d. gibi çeşitli konular halinde resimlerine yansıtmıştır.

Ayni kuşak sanatçıları arasında Ali Çelebi'nin bir Akademi balosunun sefih görünümü ile bir berber ve bir şapkacı vitrinini ele alan resimleri, gündelik yaşamdan temalar olarak dikkate değer. Bu türden realist eğilimlere sahip sanatçılar arasında Edip Hakkı Köseoğlu'nun ayrıcalıklı bir yeri vardır. Köseoğlu, semt kabadayıları, sokak kavgacıları, genelev kapısında bekleşenler gibi resimlerinde, İstanbul gibi büyük bir kentin alt toplumsal katmanlarına özgü bir yaşantıdan esinlenmiş görünmektedir.

Bir kent yaşantısının, özellikle cafe'ler, bistrolar ve parklarda geçen bir kesitine büyük ilgiyle eğilmiş Türk ressamlarından biri de Fikret Mualla'dır. Fikret Mualla, ömrünün büyük bir kısmını Paris'te geçirmiş olduğu halde, bu kent ortamının bir Türk sanatçısının gündelik yaşama alabildiğine açık bulunan geleneksel duyarlılığı

ile yaklaşmıştır. Paris'in gündelik yaşantı ortamını ayni gerçekçi duyarlılıkla irdeleyen diğer Türk ressamlar arasında Cihat Burak'ın yerini de özenli vurgulamak gerekir. Paris'te yaşayan Türk ressamlarının büyük bir çoğunluğu, soyut akım modalarının geçerli olduğu bir döneme rastladığı için ayni duyarlılığın belgelerini ortaya koymaktan uzak kalmışlardır.

İstanbul'daki gündelik yaşam koşullarının dramatik cephelerine yönelen ve 2. Dünya Savaşı koşullarına da bağlı olarak kentin bazı kesimlerinde başgösteren sefaleti teşhir etme amacı taşıyan resimler 1940'lı yıllarda ortaya çıkmıştır. "Yeniler" adı altında toplanan bir ressam grubunun Liman konulu bir sergi düzenlediği ve bu sergide yer alan bazı tabloları yapan sanatçıların siyasi gerekçelere dayanılarak resmi makamlarca sorgulandığı bilinmektedir. Grubu oluşturan Nuri İyem, Mümtaz Yener, Haşmet Akal, Abidin Dino gibi sanatçılar, felsefe profesörü Hilmi Ziya Ülken'in de desteğini almış olarak kentin gerçeklerine kayıtsız kaldığını ima ettikleri akademik kesimlerle rekabete girişmiş görünmektedirler. (Hilmi Ziya Ülken'in bu sıralarda yayınlanan *Resim ve Cemiyet* adını taşıyan bir broşürü, akademik kesimlere karşı başlatılan ve içeriğinde batı taklitçiliği suçlamalarının da bulunduğu saldırıların ekseni niteliğindedir.) "Yeniler" grubu daha sonra düzenledikleri bir serginin konusunu "kadın" temasına ayırmış ve bu resimlerinde de kentin gündelik yaşam gerçekleri içinde ezilen bir kesimine dikkat çekmeyi amaçlamışlardır.

1950'li yıllarda non-figüratif soyut resim çalışmaları içinde, kentleşme dinamiklerine özgü dolaylı yansımaların dışında, İstanbul'un toplumsal yaşam koşulları resimlerde geniş ölçüde yer almış sayılamaz. Ancak 60'lı yıllarda yeniden figürlü resme dönüş, bazı sanatçıların özellikle köyden kente göç ve gecekondulaşma gibi sorunlar üzerinde yoğunlaştıkları bir süreci de beraberinde getirmiş, bazılarının da sosyal realist bir açıdan işçi ve köylü sorunlarını irdeledikleri yeni bir süreç doğmuştur. Bedri Rahmi Eyüboğlu ve Nuri İyem gibi ressamların yanısıra Turan Erol, Nedim Günsur gibi diğerleri, kırsal kesimlerden gelip kentsel oluşumları yozlaştıran hareketleri tuvallerine yansıtmışlardır. İstanbul'un toplumsal değişimler süreci içindeki yaşam koşullarını irdeleyen resim örnekleri şüphesiz kentsel bir bozulma ve yozlaşma sürecinin de aynası olmaktan uzak değillerdir ya da en azından bu konuya eğilmiş olan resimlerin bu yönde deşifre edilmesi gerekmektedir.

"Kent Yaşamının Ressamları" adı altında 1982'de yayınlanan bir yazımıza şöyle başlıyorduk:

> Günümüzde kent yaşamına katılmak bir hayli yoğun güçlüklerle karşı karşıya bulunmaktır. Hele kent içindeki yeşil alanların azlığından yakınıp bunalan ve bu yüzden kır özlemi çeken, temiz hava solumaya can atan kentli insana, kent yaşamından söz etmeyi sürdürmek, inadına bir iş gibi görünebilir. Fakat konu kent yaşamının ressamları olunca iş değişir, çünkü bu güç yaşam ortamında onu herşeye rağmen çekici kılan bir dizi değerler böylece gündeme gelmiş olur. Ne de olsa sanat çirkini güzel eyleyendir ve bayağı, sıradan olan herşeyi soylu bir değer katına yükselten de sanattır.

Bu satırlar bir bakıma 1970'lerden bu yana figüratif resme yeni açılımlar kazandıran sanatçıların, kent ortamının bunalımlarını yaşayan bireyler olarak resimsel ifadenin trajik sınırlarını zorlayan çabalarına işaret etmektedir.

Köylerden büyük kentlere göç olgusu ile gecekondulaşmaya bağlı sorunları tuval yüzeylerine taşıyan realist çabalar, 1980'li yıllara kadar süregelmiş sayılabilir. Sol eğilimli bazı sanatçıların kent sorunları ve toplumsal olaylara ideolojik yaklaşımları, önemli bir piyasa hareketi oluşturmaya yönelen özel sanat galerilerinin, profesyonel sanatçılarla zengin koleksiyoncuları biribirine yaklaştıran işlevlerine hiç uygun düşmediği için ya toptan değişmek ya da karmaşık ve sofistike bir niteliğe bürünmek zorunda kalmıştır. 1970'lerde gelişen yeni bir figür hareketinin grotesk biçimde abartılmış bir ifadecilik ya da karikatüre yaklaşan eleştirel bir mizaha yönelmesi bu zorunluluğa bağlıdır. Bu dönemde isimleri duyulmaya başlayan sanatçılar arasında Komet (Gürkan Coşkun), Mehmet Güleryüz, Alaaddin Aksoy, Burhan Uygur ve Neşe Erdok gibi ressamlara daha sonraları Mevlut Akyıldız da katılmış sayılabilir. Bu sanatçılar resimlerinde dolaylı ya da dolaysız bir yoldan, kent yaşamından gözlemlenmiş olguları yoğun bir üslup çabası içinde ele almışlardır.

Bir akım oluşturan bu sanatçılarla, bunları izleyen diğer figür ressamları, kentin sıkışıp gerginleşen yaşam koşullarını belki tam anlamıyla belgeleyen değil, ama en azından çağrıştıran yapıtlar ortaya koymaktadırlar. Bu bağlamda gözlemlerin yanısıra bazen simgesel, fantastik tasarımlarla da bütünleşen bir anlatımcılığın, kentsel duyarlılığa özgü bir ifade çabasına yol açtığı görülmektedir. 90'lı yıllarda kent duyarlılığına gözlemci ya da simgesel fantezileriyle katkıda bulunan ressamlar arasında Akagündüz Temur, Kasım Koçak, Faruk Cimok, Yavuz Tanyeli, Resul Aytemur gibi isimler sayılabilir. Kadir Akorak, Metin Ünsal gibi diğer genç kuşak ressamları da kent yaşantısının nostaljik ve pitoresk söylemlerine rağbet etmiş görünürler. Fakat kent duyarlılığını hem kendine özgü bir üslup gücü, hem de mimari formasyonundan kazanılmış olağanüstü deneyimlerin bilinci ile ele almış büyük bir sanatçı adını hak kazanmış olan Cihat Burak, Türk çağdaş kent ressamlığının belki de en büyük temsilcisi olarak burada yad edilmelidir. Cihat Burak, kentin sokak görünümleri ve halk yaşamından spektaküler bayram törenlerine kadar her yönü kapsayan ilgisi ile kentin resmine damgasını vurmuş sayılabilir.

II
istanbul'un renkleri

İSTANBUL HALKININ VE PADİŞAHLARININ ÜNLÜ MESİRESİ: KÂĞITHANE

Prof. Dr. Semavi EYİCE*

Şimdi Sâdâbâd'a bak evvelkinden â'lâ mıdır?
Gör hele dünyâyı eski bildiğin dünyâ mıdır?
— NEDİM

Bütün Osmanlı dönemi boyunca İstanbul halkı, açık havaya çıkma, yeşillikler üzerinde eğlenme ve dinlenme ihtiyacını bir takım çayırlar ile kaplı yerlerde gideriyordu. Bunlar tarih içinde çeşitli zamanlarda rağbet kazanmış, bazıları unutulmuş ve sonunda hepsi de tarih ile edebiyat sahifelerinde adlarına rastlanır hâtıralar olarak kalmıştır. İstanbul'da surlar dışında Bayrampaşa, Eyüp'te Fulya tarlası, Çekmece yönünde Çırpıcı ve Veli efendi çayırları başlıca mesire yerleri idi. Eyüb'ün daha yukarılarında Silâhdarağa mesiresi ise kıskançların tercih ettikleri tenha bir yer olarak tanınmıştı. Şehrin içinde ise şimdi Vatan caddesi ile şimdiki metro hattının geçtiği yerde Bayrampaşa deresi vadisinde Yenibahçe, bilhassa şehrin fethinin hemen arkasından gelen yıllarda gidilen bir yerdi. Sonraları Hastane çayırı olarak adlandırılan yeşillik bunun bir parçası olmalıdır. Boğaziçi kıyılarının Rumeli yakasında Dolmabahçe, Baltalimanı, Kalender ve Sarıyer mesireleri vardı. Daha arkalarda Bendler de sevilen, ağaçlıklı ve bol yeşillikli bir mesire yeri idi. Boğazın Anadolu yakasının başlıca mesireleri olarak Üsküdar, Çamlıca, Bulgurlu ve Haydarpaşa çayırı sayılabilir. Aynı yakanın daha yukarlarında Göksu, Körfez, Sultaniye çayırı ile Beykoz çayırı tanınmış yerlerdi. Osmanlı döneminin en sonunda ise Anadolu tarafı varoşunda Fikirtepesi, Gazhane, Kuşdili, Modaburnu, Fenerbahçesi, Çiftehavuzlar, Merdiven Köyü, Alemdağı mesireleri, halkın tercih ettiği yerler olmuş, hatta bu yüzden de nesir

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi bölümünden emekli.

edebiyatında romanlara konu olmuştur. Fakat hiç şüphe yok ki bütün bu irili ufaklı mesire yerleri arasında en ünlüsü ve ününü hemen hemen Osmanlı dönemi sonuna kadar koruyan tek yer Kâğıthane olmuştur.

Mesire ve teferrüç yerlerinde aranılan özelliklerin başında bir akarsuyun varlığı geliyordu. Arazinin çayırla örtülü oluşu, yer yer serinlik sağlayan ağaçların bulunması da gerekliydi. Bu yerlere denizden ve akarsu yoluyla kayıklarla veya Alemdağı'nda olduğu gibi arabalarla ulaşılıyordu. Kâğıthane'nin hem deniz hem de kara yoluyla ulaşılmak gibi bir üstünlüğü vardı. Dere kıyısındaki mesirelere Fransızlar *Eaux douces,* İngilizler *Sweet Waters,* Almanlar *Süren-Wasser* adını vermişlerdi ki, bu "tatlısu" anlamına gelir. Dilimizde, bilhassa Beyoğlu çevresinde, yerli reaya (azınlık) ile çeşitli ülkelerden gelen yabancıların kaynaşması sonunda oluşan, milliyeti ve inancı hatta dili, pek belli olmamakla beraber Batı elçiliklerinin koruyuculuğu içinde zengin olan "levantine"lere, Türk halk tarafından verilen "tatlı su frengi" adı, herhalde bu zümrenin "tatlı su" kıyılarındaki mesirelerde, aynen Türklerinki gibi fakat Batılı Frenk kıyafetleri ile dolaşmalarından dolayı olmalıdır.

İlkçağ'ın erken devirlerinde, insanlar her olay ve her şeyi mitoloji çerçevesi içinde açıkladıklarından İstanbul'un Halici'ne dökülen iki sudan biri de *Barbyzes* adını almıştı. Bu ad kök bakımından Grekçe değil, çok eski bir Trak adıdır. Trakya'da raslanan başka adlar ile yakın benzerliği de bu kök beraberliğine bir işaret sayılabilir. Zaten bugünkü İstanbul'un esas nüvesini teşkil eden *Byzantion* kasabası kurulmadan çok daha önceleri, bu iki akarsuyun arasındaki dar arazi parçası üzerinde Semistra adında bir Trak kasabası doğmuş bulunuyordu. İlkçağ yazarlarından Miletos'lu Hesykios'a göre Tanrıların başı olan Zeus'un sevgilisi İo, ihanete uğradığı için gazaba gelen Tanrıça Hera tarafından bir ineğe döndürülüp yine onun musallat ettiği taundan kaçarken, Haliç'in ucunda, iki derenin arasında yükselen Silivritepesi denilen yerde kızı Keroessa'yı dünyaya getirmiştir. Su perisi Semestra tarafından büyütülen Keroessa'nın deniz Tanrısı Poseidon'dan hamile kalarak doğurduğu oğlu Byzas ise Byzantion şehrinin kurucusu olmuştur. Byzas'ı da yine kaynak perisi Byzia beslemiş ve büyütmüştür. Byzia'nın adının içinde de bugün Vize denilen ilçenin adı açıkca görülür. Antikçağın Byzantion'unun akar suyunun ise Vize-Pınarhisar taraflarından sağlandığı bilinir.

İstanbul'un kuruluşu ve kurucusu hakkında her yerde tekrarlanan klâsik efsaneden çok değişik olan bu hikâye bölgenin coğrafya özelliklerine tamamen uymakta ve içinde tarihî bir özü saklar gibi görünmektedir. Bu efsane aynı zamanda İstanbul'un ilk kurucularının genellikle anlatıldığı gibi Yunanistan'da Megarya'dan gelen göçmenler değil, Trakya'dan inen yerli insanlar olduğunu gösterir. Çok yıl önce iki dere, Kâğıthane ve Alibey dereleri arasındaki Silivri tepesi denilen yerde, 1949'da Antikçağa ait bir sunağın kalıntılarının bulunması (şimdi İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde), bu yerin, İstanbul'un öncüsü olan Byzantion'un kuruluşunda, daha Antik çağda kutsal bir durumu olduğunu açık surette gösterir.

İlkçağ'ın insanları, ağaçlarla kaplı tepelerin arasından, yeşil çayırların ortasında akan ve suyun iki kıyısında yükselen sık ağaçlarla gölgelenen bu derenin loş köşelerinde birtakım su perilerinin yaşadığına inanıyorlardı. Bu inanış o kadar kuvvetle yerleşmişti ki, yüzyıllarca sonraları bile aynı inanışın izlerine rastlanıyordu. Nitekim, XVII. yüzyılda Evliya Çelebi, su kıyısındaki ağaç köklerinin adeta balık ağına döndüklerini ve dereye girmek gafletinde bulunanların bunlara takıldıklarında "Beni deniz melikesi tuttu" diye feryad ve figân edip korkudan boğulduklarını yazar. İlkçağ medeniyetinden burada kalan izler ancak birtakım efsanelerin karanlığına bürünmüş rivayetlerden ibarettir. Çok az sayıda ele geçmiş bazı antik çağ kalıntıları bu bölgenin İlkçağına ait fazla aydınlatıcı olmayan hâtıralardır.

Hıristiyanlıktan sonra, Bizans devrinde bu sâkin vâdinin bir eğlence köşesi olduğu da muhakkaktır. O sıralarda belki burada, herhalde tepelerde, bir iki manastır da kurulmuş olabileceği düşünülür ise de, bu hususda şimdiye kadar herhangi bir ize veya kalıntıya raslanmamıştır. Genellikle yerleşmiş bir nazariyeye göre, bu mıntıkaya verilen Kâğıthane adı, Bizans zamanında derenin kıyısında kurulmuş olan bir kâğıt yapım yerinden gelmektedir. XVI. yüzyılda İstanbul'da bulunan Fransız seyyahı Pierre Gylli (Gyllius) bunun harabelerinin derenin Haliç'e kavuştuğu yerde olduğunu yazar. Halbuki XVII. yüzyılda Evliya Çelebi, bu fabrikanın su dolaplarından birinin şimdiki köyün çarşısındaki Daye Hatun camiinin alt tarafında görüldüğünü bildirir. Modern rehberlerde ise, Çoban Çeşmesi yakınındaki bazı kalıntılar, bu kâğıt imalâthanesinin son izleridir. Ancak daha Bizans devrinde burada kağıt yapıldığına dair açık bir belge de yoktur. Fakat daha XVI. yüzyıl başlarında bu ad varolduğuna göre, Fetih'in hemen arkasından ortaya çıkmış olmalıdır. Zaten su dolapları ile çalışan ilk kâğıthanenin Fransa'da bile 1350'ye doğru kurulduğu düşünülecek olursa, Bizans imparatorluğunun bilhassa Türklerin Üsküdar'a kadar geldikleri ve Bizans'ın adının her ne kadar "İmparatorluk" olmasına rağmen sınırlarının İstanbul surlarının dışına çıkmadığı son döneminde burada bir kâğıthane kurulabildiğine ihtimal vermek zordur. Ancak böyle bir tesis 1453'den hemen sonra kurulmuş olabilir. II. Bayazıd devrinde kullanılan "İstanbulî kâğıd"ın nerede yapıldığı bilinmez. Bizans imparatorluğu'nun hudutları İstanbul'un surlarına kadar daraldığında, Türk akınlarına daima maruz kalan bu tehlikeli yerlerde yaşamaktan çekinen Bizanslılar için artık buraları tamamen ihmal edilmiş ve unutulmuştu.

İstanbul'un fethi bu güzel vâdinin yeni bir hayat bulmasını sağlamış oldu. Kağıthane çayırları civarındaki arazi, mükemmel ağıl ve bostanların tesisine yol açmıştı. Hatta sarayın ihtiyacı olan sütü buradaki mirî ağıllar temin ediyordu. Fakat bunun yanında bu kuytu bölgenin askerî avantajları daha o devirde bile anlaşıldığından, birtakım askerî hususlarda da buradan faydalanılmağa başlanmıştı. Büyük seyyahımız Evliya Çelebi, İstanbul'un muhasarası esnasında, Timurtaş Paşa idaresinde Kağıthane deresi sahilindeki ormanda elli parça gemi inşa edildiğini ve bunların Halice indirilen diğer gemilere katıldıklarını yazar. Diğer kaynaklarda bahsi geçme-

yen bu kayıt her ne kadar ihtiyatla karşılanmalı ise de, Kâğıthane vâdisinin Türk askerlik tarihinde İstanbul'un fethi ile önemli bir mevki aldığı da inkâr edilmez bir gerçektir. Nitekim burada II. Bayazıd zamanında bir Baruthane inşa ettirilmiş ve Kanunî Sultan Süleyman bunu kâgire çevirtip üzerini kurşun kaplatmıştır. 18 Recep 979 (1571) tarihli bir belgeden, bu baruthaneden ayda üçyüz kantar barut elde edildiği öğrenilir. 3 Recep 967 (1559) tarihli diğer bir belge ise, buradaki ağılların kaldırılmasını bildirir. XVII. yüzyılda bu Baruthane hâlâ işler durumda idi ve kadrosu, Cebehane ocağından bir barutçubaşı, bir kethüda, çavuşlar ve ikiyüz neferden ibaretti. Evliya Çelebi bu Baruthane'yi kısaca şöyle anlatır: "Burada yüz adet tunç havanlar vardır ki her biri onar kantar gelir ve türlü türlü çarhlar olup görmeğe muhtaç acibelerdir. Nehir üzerinde çarhları ve dolapları olup nehrin bendlerini açıp dolaplar döndükçe içerde çarhlar döner... Bir tehlikeli yerdir. Kırk, ellişer kıyye demir desteler darbeder. Havanlar içer barutu döküp ameleler ağaçlarla barutu karıştırırlar. Allah göstermesin, demir el havana dokunursa ateş çıkıp cümle ameleyi Ebabil kuşu gibi havaya uçurur. Bir tehlikeli yerdir".

Kağıthane'nin Türk askerî sanayii ile ilgili diğer bir hususiyeti de, top dökümü için gerekli kalıp çamurunun en iyi cinsinin buradaki derenin yatağından elde edilmesidir. XVII. yüzyılda Girit seferi sırasında, buradan çıkarılan çamur, gemilerle taşınarak toplar kuşatma yerinde dökülmüştü. Bu çamurların alınması aynı zamanda dere yatağının da temizlenmesini sağlıyordu. Sonraları ise aynı iş bu bölgedeki tuğla harmanları ile yapılmıştır. Elimizdeki eski bir kartpostal fotoğrafta, bir çamur mavnasında derenin dibinin temizliğine çalışıldığını açıkca görmek mümkündür.

Genellikle Kâğıthane mesiresinin ancak XVIII. yüzyılda canlandığı sanılır. Halbuki daha XV. yüzyıl sonlarında önce Sultan II. Bayezid'in, sonra Yavuz Selim'in nişancısı olan Tâcîzâde veya Tevkiî Câfer Çelebi (idamı: 1515), 1499'da tamamladığı *Hevesnâme* başlıklı mesnevisinde, Kâğıthane'nin tabii güzelliğini anlatmıştır:

Geniş sahrâsı çevre, yânı kûhsar,
Dinahtistân-ü sebzistân-ı gülzâr
... Gezend irişmesün bu sebzegâhe
Arâlık yirde bir ırmak revânê
Çemenlerdür kenâr-bî- kerânê,
Gül âteşpâredür her lâle ahter,
Çerden pür lâle vü güldür serâsen...

Tâcizâde'nin uzun uzadıya övdüğü Kâğıthane deresi ve kıyılarının daha XV. yüzyıl sonlarında bile tabiat güzelliğinin ünlü olduğu açıkca belirlidir. Diğer taraftan burada bir imar faaliyeti de vardı. Kanunî'nin sevgili şehzadesi Mehmed'i yetiştiren (tayası) kadın adına 1544'de, hâlâ duran Kâğıthane köyü camii ile bir hamam yaptırılmış, daha sonraları Kara Mustafa Paşa tarafından 71. Yeniçeri ortası için ol-

dukça büyük bir tekke kurulmuştu. Türkler'in en büyük eğlence ve sporlarından biri olan okçuluk da, Kâğıthane çayırları ve çevredeki tepelerde faaliyetini gösteriyordu. Okmeydanı tepelerinden atılan okların ekserisi Kağıthane sırtlarına düşüyordu. Bu atışların hatıralarını ebedileştiren birkaç menzil taşı, üzerleri kitabeli sütunlar halinde belirtilmişti.

Fakat Kâğıthane bölgesi, İstanbul'un türkleşmesi ile, şehrin en cazip eğlence ve mesire, eski tabiri ile "teferrüç" yerlerinden biri olmuştu. Millî Türk sporlarından cirid oyunu için, çayırda büyük bir cirid meydanı düzenlenmişti. Sarayın aygırlarının İlkbahar'da Kâğıthane çayırlarının taze otlarından faydalanmaları için burada yeşile çıkarılmaları usûldendi. 23 Nisan günü Saray ahırlarından büyük bir alay halinde alınarak buraya getirilen atların çimenlenmesi için tesis edilen ahırların yakınında ahşap bir kasır yapılmıştı ki, bu kasır, birçok yenilenmeden sonra yakın zamana kadar Emir-Ahur veya İmrahor (Mirahur) kasrı adı ile tanınagelmekte idi. Bugün artık hiçbir izi kalmayan İmrahor kasrının yakınında manzum tarihi Mimar Sinan'ın yakın dostu şâir Sâî Çelebi tarafından düzenlenmiş mermerden yapılmış güzel bir çeşme Kağıthane mesiresinin bu erken döneminden kalan tek hâtıradır. Bu çeşme 998'de (1589/90) III. Murad'ın (1574-1595) isteği üzerine Emir-Ahur Mehmed Paşa tarafından yapıldığına göre Kağıthane'de Osmanlı devrinin ayakta kalmış en eski eseridir. Kâğıthane'nin bu en eski eseri, 1997 yılında, kitabesini söküp satmak veya içinde define(!) aramak düşüncesinde olan cahil ve cahil oldukları derecede de vahşî bazı çapulcu eşkiyalar tarafından yarı yarıya tahrip edilmiş durumda idi.

İşte gerek ulu çınarlar ile çevrili olan bu Emir Ahur kasrı mesiresi, gerek ona komşu olan, "Lâle vakti görenin aklını perişan eden" ve Kâğıthane lâlesi denen bir cins lâle ile pek ünlü olan Lâlezar mesiresi ve nihayet iki tarafı çınar, kavak, salkım söğütlerle müzeyyen Kâğıthane mesiresi bunların başlıcaları idi. Yine burada Emir-Ahur kasrından başka, IV. Murad'ın (1623-1640) Revan'ı fethettiğinde, oradan İstanbul'a getirdiği Mirgûne Yusuf Han için yaptırılmış bir kasır daha vardı. Han, Sultan İbrahim zamanında idam edildiğinde burası Padişahın mülkiyetine geçmişti. "Cümle binası Acem tarzı üzerine yapılmış olan" bu kasrın, dört duvarı billûrdan bir de hamamı olduğu rivayet edilir. Kâğıthane o devirlerde bütün İstanbul halkının toplandığı, eğlendiği bir yerdi. Evliya Çelebi, yalnız kuyumcuların kırk yılda bir, burada yaptıkları toplantılarda, çayırlara beş altı bin çadır kurulduğunu yazar. Aynı şekilde bir toplantı da yirmi yılda bir saraçlar tarafından yapılırdı. Fakat her sene Şaban ayının ilk gününden sonuna kadar, Ramazan ayını karşılamak üzere İstanbullular tam bir ay Kâğıthane çayırlarına kurdukları çadırlara çıkıp eğlenirlerdi. Bu sıralarda Yeniçeriler tarafından düzen sağlanırdı. Gündüzleri hokkabaz, sihirbaz, çeşitli hayvan oyunları, pehlivan güreşleri, geceleri ise binlerce kandilin ışığında saz ve nağmeler yapılırdı. Bu eğlenceler o kadar câzip ve zengindi ki, Evliya Çelebi, bir safa ve zevk ehlinden Kağıthane âlemlerini sorduğunda şu cevabı aldığını yazar: "Bu devlet-i âl-i Osman zuhur gideli hiçbir teferrüçgâhda bu Kağıthane şadı-

manlığı gibi bir şadımanlık olmamıştır. Bu îdigâhı görmeyen âdem arzda bir şey görmüş değildir". Kağıthane çayırları İstanbul halkının bilhassa baharda açık havaya çıktığı yerler olduktan başka, burada belirli zamanlarda esnaf loncaları yıllık toplantılarını yapıyorlar, Padişah bazı topluluklara, hatta yabancı elçilere burada açık havada ziyafet veriyordu. Bu gelenek bir derecede İlk Dünya harbine kadar sürmüş ve askerî okul öğrencileri her Hıdrellez'de burada yemek yemişlerdir. Ayrıca yine burada at yarışları da yapılıyor, çeşitli oyunlar, güreşler gösteriliyordu. Son zamanlarda orta oyunu sahneleri de kurulmuştu. Haliç'den yüzlerce parlak renkli, yaldızlı kayıklar veya karadan arabalarla gelen kadınlı erkekli halk da bu eğlencelere katılıyordu. Bilhassa İstanbul kadınlarının açık havadaki en büyük eğlenceleri burası idi.

Antep'li Hasırcızâde Mehmed Ağa (ölümü: 1888) adında bir şâir, İlkbahar'ın başlaması ile Kağıthane mesiresinde İstanbul'un güzel kadınlarının görüldüğünü şu mısralar ile belirtiyordu:

Bahar oldu gül açıldı güzeller çıktı seyrane
Ne hoş yerdir temâşa etmeğe sahn-ı Kağıthane
Safası Mirahor köşkünün başka âlemdir
Akar su sebzedar üzere beraber olsa cânane

Geçen yüzyıl sonlarına gelinceye kadar Kağıthane şehrin en başta gelen mesire yeri olma durumunu korumuştur. Bu tarihlere kadar şehzadeler, sultanlar, saraylılar burada dolaşırken, sonraları şehzadeler ve sultanların daha moda olan yerleri tercihle seyrekleşmeğe başlamış, onların yerlerini Damad-ı şehriyâriler almıştı. II. Abdülhamid yıllarında burada en fazla görülen paşalar ise Çerkes Hüseyin Paşa, Fehim Paşa ve Mabeyinci Fâik Bey'di. Burada her baharda görülen kadınların başında meşhur Râna Hanım geliyordu. Onun için:

Hele ol dilber-i Râna arada bir çakıyor
O zaman mest-i nigâhı ne kadar can yakıyor

deniliyordu. Hiç eksik olmayan ziyaretçilerden başkaları ise Sermed Muhtar Alus'un (1887-1952) yazdığına göre, Nuhkuyulu Naciye Hanım ile *Malûmat* gazetesi sahibi Baba Tahir'in güzelliği dillere destan sevgilisi Tekirdağ'lı İzmaro'dur. Hatta ufak tefek gönül maceraları da burada kurulmağa çalışılır ve şehirdeki yabancılar da böyle girişimlerde bulunmağa cesaret ederlerdi. XIX. yüzyıda A. Heltzell adındaki bir Alman'ın burada esrarlı ölümünün de böyle bir macera sonunda olduğu vaktiyle söylenmiştir. Kâğıthane ve burada dolaşan güzeller o devrin şarkılarında da övülüyordu:

Çeşm-i cellâdın ne kanlar döktü Kâhthâne'de

veya bir başka şarkıda:

Suy-u Kâhthâne'de Mecnun-misal bekledim bi-mecâl
Çağlayanlar ile beraber çağladım

deniliyordu.

Buraya gelen hanımların zenginliği, bindikleri arabanın veya kayığın ihtişamına göre ölçülürdü. Kağıthane'nin güzelliği geçen yüzyılın meşhur halk zevkini dile getiren Bekçi destanlarından birinde de şu mısralar ile belirtiliyordu:

Hep yeşiller giymiş dağlar
Etrafı zeytin olmuş bağlar
Kağıthane'yi seyrettim
Sular cûş edip çağlar.

O devirde Haliç'in yukarı kısmı, yalı ve Sultan köşkleri ile kaplı mutena bir sayfiye mıntıkası idi. Padişahlar, Kâğıthane mesirelerine, buraya en yakın olan Karaağaç sarayından geliyorlardı. Tarihçi Nâima'dan öğrenildiğine göre, ancak I. Ahmed (1603-1617) tarafından bu mesirelerin ortasında küçük bir kasır inşa edilmiştir. Almanya'da Münster'de türkolog-tarihçi Prof. F. Taeschner'in kütüphanesindeyken, 1939-1945 savaşında yok olan albümdeki bir minyatürde, II. Osman (1618-1622) olduğu sanılan genç bir padişahın, dere kıyısındaki bir kasrın önünde, huzurunda yapılan çeşitli oyun, hokkabazlık ve güreşleri seyrettiği görülüyordu. Bu minyatürün basit bir deseni bugün mevcuttur. Öyle tahmin edilir ki, minyatürdeki küçük kasır, II. Osman'ın babası I. Ahmed tarafından yaptırılan olmalıdır.

Bu hayat Osmanlı tarihi boyunca sürüp gitti. Yahya Kemal Beyatlı'nın (1884-1958) güzel bir buluşla Lâle devri adını verdiği dönemde yıldızı daha da parladı:

O muğbeçeyle tanıştımdı Lâle Devrinde
Fütâdegânına son bir piyâle devrinde
On altı yâşına dâhil o şûh-ı Sa'dâbâd
Cihânı verdi idi ihtilâle devrinde
...
Kemal Kasr-ı Cinan içre serbeser bir şeb
O muğbeçeyle tanıştımdı Lâle Devrinde

Yahya Kemal, *Eski Şiirin Rüzgârıyla*'da bunu 1908'de yazmış, tarihçi Ahmet Refik (1881-1937) ilk baskısı 1331 (1915)'de yapılan bir kitabını böylece adlandırarak yaygınlaşmasını sağlamıştır. Osmanlı tarihinin XVIII. yüzyıl başlarındaki kesimi artık Lâle Devri olarak tanınacaktır.

1703'de tahta geçen Sultan III. Ahmed huzuru, güzel yapıları, büyük şenlikleri seven bir insandı. 1708'de yaptırdığı şenlikler muhteşem olmuştu. Bahar bayramları ile, lâleleri ile tanınmıştı. Lâle o yıllarda başlıbaşına bir "kült" halini almıştı. Yüzlerce çeşit yetiştirilmiş, bunların her birine şâirane, güzel bir ad verilmiş, bunları ta-

nıyanlar, uzmanlaşmış yetiştiriciler ortaya çıkmış, hatta lâle üzerine kitaplar yazılmış, Çiçekçibaşı'lık görevi kurulmuştur. Kısacası bu devirde lâle bir çiçek olmaktan çıkarak adeta vazgeçilemez bir ihtiras halini almıştır. 1683 Viyana bozgununu ve uzun harp yıllarını takip eden ve bir süre için memlekete sulh, sükûn ve refah getiren Lâle devrinde herkes, korkunç ricatı, kaybedilen toprakları, elden çıkan "nazlı Budin"in, küffar eline geçen Belgrad'ın acısını unutmak istercesine çalışıyordu. Bir taraftan da bu sulh havası içinde Avrupanın, sanat ve medeniyet ilerleyişine ayak uydurmak isteniyordu. Padişah III. Ahmed ile hem damadı ve hem de sadrazamı, aynı zamanda zevk ve fikir arkadaşı Nevşehirli İbrahim Paşa bu hususda birbirlerini destekliyorlardı.

Kâğıthane birdenbire en sevilen "mesire-i dilnişin-i hâtırküşâ" pâyesine yükselmişti. Fakat bilhassa İlkbahar'da Padişah'ın burada bütün haremi ile devamlı oturabileceği bir bina yoktu. Bu ihtiyacı cevaplandırmak üzere harekete geçen İbrahim Paşa, 1722'de bir gün devrin bütün mimarları ile burayı dolaştı ve ilk temel atma töreni yapıldı. Önce Kağıthane köyünden yeni kurulacak sarayın önüne kadar, dere iki tarafı muntazam rıhtımlı düz bir kanal içine alındı. "Cedvel-i sîm" adı verilen bu kanalın inşaatı altmış gün içinde bitirildi. Çengelköyü'nde Kanunî tarafından yaptırılan fakat uzun zamandır harap bir durumda bulunan Kulelibahçe kasrının malzeme ve mermerleri sökülüp buraya getirildi. Yeni yapılan saraya Sâdâbâd adı verilmişti. Dere bir bendle kesildiğinden bir havuz meydana getiren su, bunun üzerindeki ince kanallardan taşıyor ve bendin öbür tarafındaki kademeli mermer çanakların (kaskad'ların) içinden süzülerek ikinci ve daha alçak bir havuzda toplanıyordu. Kaskadların en üst tabakasında suyun süzülmeğe başladığı yerde de çok ince mimariye sahip bir çift kameriye bulunuyordu. Bendin başına suyun üzerine taşan bir çıkıntı yapılmış ve bunun üstüne de sütunlu bir sayeban şeklinde etrafı açık ve ortası havuzlu, geniş saçaklı bir köşk kurulmuştu. Kasr-ı nişad adı verilen bu köşkden bütün dereyi ve suların akışını dinlemek ve seyretmek mümkündü. Derenin akışı ikinci havuzdan sonra düz bir mermer sathın üzerinden taşmak suretiyle temin edilmişti. Suların fazlalaştığı zamanlarda herhangi bir tahribatı önlemek için yer yer dere yatağından ayrılan açık veya kapalı kanallar ile suyun fazlasının uzaklaştırılması da unutulmamıştı. Bu kanalların bir kısmı sarayın etrafında bir hendek meydana getiriyor, bir kısmı ise sarayın arazisi içinde dolaşarak dereciklerden akıyor veya göletlerde birikiyordu. Kasr-ı nişad'ın tam önünde, havuzun ortasında eski Hipodrom, veya Sultanahmet meydanında, kafaları kaybolduktan sonra Burmalı direk denilen, tunç yılanlı direğin bir benzeri hatta taklidi olan ejder başları şeklinde fıskiyeli bir de tunç sütun vardı. Fransa Kralı tarafından hediye edilen kırk kadar portakal fidanı sarayın önüne dizilmişti.

Sarayın Hasbahçe denilen geniş arazisi, ulu ağaçlarla kaplı bir koruluk halinde idi. Bu ağaçların arasındaki bazı boşluklarda yapılan tabii göl görünümündeki havuzlarda kuğular dolaşıyordu. Sarayın bir cephesi doğrudan doğruya derenin rıhtımı üzerinde yükseliyor ve odaları şahnişin halinde suyun üzerine çıkıyordu. Bu devirde bütün Avrupa'yı kuzeyden güneye bir Fransız modasının sardığı görülür. Bu saray ve park da, 1719-1720'de Paris'e XIV. Louis nezdine ilk Türk elçisi olarak giden Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin anlattığı, Versailles ve Fontainebleau, Marly saray ve parklarının tasvirlerinden ilham alınarak meydana getirilmişti. Hatta işe başlanmadan İstanbul'daki Fransız sefiri Marquis de Bonnac vasıtasıyle bu sarayların ve bahçelerinin planları ile gravürleri de elçilik görevlilerinden Lenoir tarafından getirilmişti. İbrahim Paşa, sarayının yanına Çeşme-i nûr adında bir çeşmeden başka Cisr-i nurânî denen bir köprü ve bir de Hayrabad adında cami yaptırtmıştı.

Kâğıthane deresini her köşesi, üzerindeki köprüler, etrafındaki kasırlar, çeşitli yapılar vs. romantik adlar almıştı. Bunlar oldukça uzun bir liste teşkil eder. Sabırlı bir çalışma ile her birinin yerleri tesbit olunabilir. İki buçuk yüzyıl öncenin, muhteşem Sâdâbâd'ın ayakta kalabilmiş olan son hâtırası, sarayın tam karşısında, akarsuyun öbür tarafında olan Çeşme-i nûr denilen mermer çeşmedir. Zarif kabartma bezemeler ile süslü bu küçük eserin beş beyitlik tarihi, Bâb-ı Hümayûn önündeki ünlü çeşme ve sebillerin de tarihini yazan Seyid Vehbî (1674'e doğru-1736)'nindir:

Menba'-ı cûy-ı sa'âdet âb-ı rûy-ı saltanat
Hazret-i Sultân Ahmed hân-ı İskender-sıfât
Yaptırıp bu kasr-ı Sa'd-âbâd'ı çün fars-ı nigîn
Şöyle bir su verdi kim hayrette kaldı kâinât
Yani bir nev-çeşme-i pâkize bünyâd etti kim
Lülesi ibrik-i şerbettir suyu katr-ı nebât
Şevketin efzûn edip Hak ömr-i Hızr ihsân ede
Devlet ü şân u şükûhu haşre dek bulsun sebât
Âbını nûş eyleyip Vehbî dedi tarihini
Dehre Sultan Ahmed icrâ eyledi mâ-i hayât
1134 (1721-22)

Bu çeşmenin, başka benzeri eserlerde rastlanmayan özelliklerinin başında, önde mermer ve çok süslü, arkada ise daha sâde olmak üzere çift cepheli oluşu gelir. Hiçbir yerde karşılaşılmayan ikinci özelliği ise, kasra bakan yüzünde, Seyyid Vehbî'nin tarihi ile taçlanmış ve Lâle devrinin zarif kabartmaları ile bezenmiş, cephesinde, çeşme kemerinin iki yanındaki, suyun süzülmesi için çentikli yapılmış selsebillerdir. Maalesef Kâğıthane'de son yıllarda eski eserlerde yapılan tahribattan bu güzel çeşme de nasibini almış ve selsebillerin önlerindeki mermer çanaklar, medeniyetten haberi olmayan eller tarafından kırılmıştır.

Buraya verilen Sâdâbâd adı, Ayvansaray'lı Hüseyin Efendi'nin (? - öl. 1787), 1779-1781 yılları arasında tamamladığı, *Hadikatü'l-cevâmi* başlıklı eserinde yazdığına göre: "Sa'âdatın ma'mûr eyledüği mahâl yâni bir nuhutsetsiz ve saâdetli mahâl olmağla anın tesiri sebeb-i mâmuriyeti olmuştur" denilerek açıklanır. Sözlük anla-

mı olarak *Sâ'd,* kutluluk, *âbâd* ise mâmuredir. *Sâ'dâbâd,* kutlu (mübarek) mâmure olarak anlaşılabilir (mutluluk, saadet mâmuresi).

Muhteşem açılış töreni, 27 Şevval 1134 (1722)'de yapıldı. Yeni kurulan sarayın ihtişamı, Padişahın iyiliği, sadrazamın gayretleri, 23 beyitlik çok uzun bir tarih manzumesinde vurgulandı. Bizzat Damat İbrahim Paşa tarafından düzenlendiği söylenen bu tarih beyitlerinin bazılarında şunlar ifade ediliyordu:

Hudâvend-i humâyûn-baht Sultân Ahmed-i Sâlis
Ki eyyâmında âlem oldu dârü'l-mülk-i emrâbâd
Şah-ı [din] fahr-i âlem kutb-ı [a']zam dâver-i ekrem
Medân-ı râhat-ı hayru'l-ümem âb-ı ruh-ı ecdâd
O şâhin-şâh-ı İskender serîr-i âlem-ârâ kim
Cihânı şark tâ garb eyledi fermânına münkad

mısralariyle başlayarak III. Ahmed övüldükten sonra Sadrazam Damat İbrahim Paşa'ya geçilir:

Nesak [dar]-ı umur-ı mülk ü millet sadr-ı pür-himmet
Vezîr-i a'zam İbrâhîm Paşa-yı kerem mu'tâd
Olunca [halkına] bir Pâdişâhın böyle bir hayır
Ana Mevlâ verir böyle vezîr-i sâhib isti'dâd
O şâhinşâhın emri bu vezîrin hüsn-i sa'yiyle
Zuhûra geldi çok âsâr kim kabil değil ta'dâd
Biri dahi bu âsârın bu cây-ı dilguşâdır [hem]
Ki oldu Pâdişâhın makdemiyle nâmı Sa'dâbâd

Bunun arkasından kasrın ve çevresinin imarı övülerek pek çok ünlü şâirin tarihler yazdıkları bildirilir:

Nice târihler arzettiler sadr-ı keremkâra
Olanlar vâdi-i şi'r ü fünün-ı nazmda üstâd

Bu uzun tarih yine abartmalı övgülerle dolu olarak şu beyitler ile sona erer:

Buyurdu resm olunsun çâr divârında bu târih
Mübârek olsun Sultan Ahmed'e devletle Sa'dâbâd
Ne böyle Pâdişâh-ı âlem-ârâ geldi dünyâya
Ne eslâf-ı kirâmı kıldı böyle [bir] eser icâd

Bu güne cilvegâh-ı dilnişîn-i bîbedel varken
Ol[un]maz ba'dezin Kasr-ı Havernak Tak-ı Kisrâ yâd

Şair Nahîfî'nin olduğu söylenen bir beyit ise bu tarihi şu surette verir:

Buyurdu tarh olunsun çâr divârında bu târih
Hümâyûn ola Sultan Ahmed'e devletle Sâdâbâd
1134

Büyük ve zarif şair Nedim, bu yerin güzelliğini:
Çekdirüp pek seheri doğruca Sâ'dâbâd'a
Tutayım zinde iken Cennet-i alâ'da makam

diyerek belirtiyordu. Sarayın uzun manzum kitabesinde ise Sultan Ahmed ile vezir İbrahim Paşa tebcil edildikten sonra, bina ve bahçesi İran'ın bütün muhteşem ve güzel saray ve köşkleri ile mukayese ediliyordu. Şair Nedim de meşhur gazelinde:

Bir safa bahşidelim gel şu dil-i naşâde
Gidelim serv-i revânım, yürü Sâ'dâbâd'e
İşte üç çifte kayık iskelede âmade
Gidelim serv-i revânım, yürü Sâ'dâbâd'e

Gülelim, oynayalım, kâm alalım dünyâdan
Mâ-i tesnim içelim çeşme-i Nevpeydâ'dan
Görelim âb-ı hayat akdığın ejderhâdan
Gidelim serv-i revânım, yürü Sâ'dâbâd'e

Geh varup havz kenarında hırâmân olalım
Geh gelüp Kasr-ı Cinân seyrine hayrân olalım
Geh şarkı okuyup gâhi gazelhân olalım
Gidelim serv-i revânım, yürü Sâ'dâbâd'e

mısraları ile bu kasır ve civarını ebedîleştiriyordu.

Kısa bir zamanda Kâğıthane deresi kıyıları köşkler ile bezenerek, bir zevk ve eğlence merkezi haline geliverdi. Çevrenin imarı için arazi parçaları, Saray'a yakın olanlara verilmişti. 1135 Ramazanı (1723) tarihli Sultan III. Ahmed'in bir temliknâmesi ile Sâdâbâd'ın sağ tarafındaki dağdan, yirmi arşın eninde ve altmış arşın uzunluğunda bir parsel, Sandık emini İshak Efendi'ye bağışlanmıştı. Şüphesiz arşivlerde bunun gibi buranın imarı ile ilgili belgeler vardır. Hıristiyan esirlerin fidyelerini ödeyerek onları kurtarmak için 1731'de İstanbul'a gelen G. Jehannet, Sâdâbâd'ın Versailles taklidi olduğuna işaret ettikten sonra, çevredeki yamaçlarda kasırlar bulun-

duğunu, bunların kademeli olarak anfiteatr biçiminde yapıldıklarını, ancak Patrona Halil'in bu kasırları yıktığını fakat Padişah sarayı ile kaskadlara ilişmediğini ve yıkılan binaların enkazlarını isteyenlerin taşıttıklarını yazmıştır.

Batı'da bu devirde parklarında kanallar ve çeşitli su oyunları olan çağlayanlar olan bir saray bahçe mimarîsi moda olmuş ve bu Fransa'nın yukarıda adları verilen saraylarında yapıldıktan başka, başka Avrupa merkezlerinde de benzerleri meydana getirilmişti. Avusturya'da Salzburg'da, Bavyera'da Münih'de Nymphenburg sarayları bu hususda başlıca örneklerdir. Daha sonraları Napoli yakınında Bourbon'ların Caserta sarayında da benzeri bahçe mimarîsinin ve su sisteminin dev ölçüde uygulanışı ile karşılaşılır. Fakat şunu da belirtmek gereklidir ki su kanallı, çağlayanlı ve fıskiyeli muntazam ağaç dizili ve geniş çayırlı bahçe düzeni daha önceleri Asya'da mevcuttu. Bu hususda bugün hâlâ iyi ve bakımlı durumda olan Lahor'da Şalamar sarayı bahçesi tipik bir örnektir. Böylece Sâdâbâd, Asya'dan Avrupa'ya yayılmış bir bahçe zevkinin İstanbul'da da uygulanışının güzel bir örneği idi. Kaybı bu bakımdan çok üzücüdür. Tarihçilerden Çelebizade'nin ifadesine göre, Sâdâbad'dan Barutlıane'ye kadar olan mesafe içinde 170 kadar muhtelif köşk ve kasır inşa edilmişti. Bu zenginlik ve güzellikten Hasbahçe'nin bakımsızlaşmış bir kısmı dışında bugün hiçbir şey kalmamıştır.

Sâdâbâd sarayının yapımı haberi Batı'ya ulaştığında Paris'te o yıllarda çıkan bir dergide bu konuda bir makale yayınlanmıştır.* İstanbul'daki İngiliz elçiliğinde görevli J. Dallaway (1763-1864), 1797'de yayımlanan seyahatnâmesinde, bu saraydan bahsederken, "...Trakya topraklarına taşınmış olan Fontainebleau'yu görmek insanı şaşırtır..." demektedir. F. Baron de Tott ise III. Mustafa (1757-1774) döneminde, İmrahor kasrı karşısında dere üstünde bir köprü kurdurmuş ve bunu görmek isteyen Padişah, tebdil olarak Odabaşı kıyafetinde üç çifte bir kayıkla gelerek köprüden topların geçirilişini seyretmiştir. Bu arada bir notta buradaki saraya sultanın çok seyrek geldiğini, top atışlarında hazır bulunduğunu ve her iki kıyıda da terkedilmiş harap durumda yalıların bulunduğu bildirilir.

Sultan III. Ahmed için 1722 yılında, Damat Nevşehir'li İbrahim Paşa'nın çok kısa süre içinde yaptırdığı Sâdâbâd sarayı ve çevresini oldukça iyi bir şekilde gösteren çeşitli resim ve planlar vardır.

Enderun'lu Fazıl'ın (1759 a doğru, - 1810) *Zenennâme*'sinin minyatürleri arasında bir tanesi, ön planda Sâdâbâd çeşmesi çevresindeki çayırda eğlenen kadınlar, arka planda ise kaskadlar, ejderli fıskiye ve saray ile intizamla dikilmiş ağaçlara sahip hasbahçe tasvir olunmuştur. Fransa krallığının elçisi olarak XVIII. yüzyıl sonlarında İstanbul'a gelen M,-G.A. Comte de Choiseul-Gouffier (1752-1817) etrafına topladığı sanatçılara 1785-1787 yıllarında çizdirdiği desenler arasında, gravür olarak yayınlanan bir tanesi de aynı açıdan Sâdâbâd'ı tasvir eder. İsveç elçiliği hizmetine girdikten sonra soyluluk ünvanı ile Muradgea d'Ohsson (1740-1807) adını alan Ermeni asıllı Muradcan Tosunyan'ın Fransızca olarak yayınladığı Osmanlı tarihi ile Türk örf ve âdetlerine dair büyük eserinde (ilk baskısı: 1787-1820, ikinci baskısı 1788-1834), III. Ahmed dönemi Sâdâbâd'ının ayrıntıları ile bütününü gösteren mükemmel bir gravür yer alır. Bu resimde derenin durumu, sarayın mimarisi, çevredeki irili ufaklı ek binalar ve cami, o yıllardaki biçimi ile tasvir edilmiştir. Ayrıca sarayın tam önünde, bir havuz oluşturan suyun içinde, fıskiyeli üç direğin varlığı da dikkati çeker. *Zenennâme*'de de bunlar görülür.

* *Mercure de France,* 1724, s. 1251-1264 (20 Ocak 1724'de haberi geçmiştir).

Daha uzak bir yerden görünüşe göre. L. M. Bonnet'nin (1743-1793) çizerek, sonraları Almanca bir alt yazı ile Rus çarı I. Aleksandr'a (hük. 1801-1825) sunulan başka bir gravürde de, *Zenennâme*'deki minyatürdeki gibi, Sâdâbâd sarayı ile çevresinin tabii güzelliği, bu yerin zevkini çıkaran insanları, hatta bir kenardaki ahşap bir bina ile gösterilmiştir. Türk arşivindeki sarayın genel çizgilerini veren bir kroki dışında iç planını bütün mekânların görevlerini de belirten açıklamalar ile mükemmel bir planı vardır. Yurtdışında olan bu güzel ve gerçekci rölövenin, Patrona ayaklanmasından az sonra, sarayın sahipsiz kaldığı yıllarda bir yabancı mühendis eliyle çizildiği tahmin edilir.

Bu ihtişam devrinin ömrü uzun sürmedi. 1730 yılında patlak veren Patrona Halil ayaklanması, bir anda bu âlemi ve eserlerini kan ve ateş içinde silip süpürdü. Nevşehirli İbrahim Paşa'nın cesedi sokaklarda parçalanırken, İstanbul'un ayak takımı arasından çıkıp isyanın ele başılarından olan ve bu sayede de İstanbul kadılığı mevkiini kapan Deli İbrahim adındaki bir şahsın uygunu ile esas saray dışında Sâdâbâd köşklerinin yıkılmasına karar verildi. III. Ahmed'in yerine Padişah olan I. Mahmud, buna razı olmak istemedi ise de, muazzam bir servete malolan bu köşk ve kasırların âsiler ve çapulcular tarafından yıktırılmasına boyun eğmek zorunda kaldı. Üç gün içinde Kâğıthane yok edildi ve köşklerin arsaları ile etraflarındaki lâle bahçeleri, bağ ve bostan haline getirildi. Ayaklanma ve tahripten pek az sonra İstanbul'a gelen Jehannet'nin bu hususta yazdıklarına yukarıda işaret edilmiştir. Sâdâbâd'ın bu parlak devrinden zamanımıza kadar gelen hâtıralar, derenin kanalları, mermer bendin parçaları, bunun karşısındaki Çeşme-i nûr adındaki küçük zarif çeşmedir. Sanat eserlerine büyük sevgisi olan I. Mahmud'un (1730-1754) Sâdâbâd sarayını sanıldığı gibi yıktırmadığı, sadece bir süre için bakımsız bıraktığı anlaşılmaktadır.

Patrona Halil ve onun peşinden gelerek İstanbul'u kan ve ateşe boğan adamlarının birer birer hesapları görüldükten sonra saray ve önündeki kanal ile bunun içindeki mermer şelâlelerin tamirine girişilmiştir. Bu durum, kaskadların kırılmış olan bazı kâselerinin tamiri için 1743'de mermer getirtilmesine dair olan bir belgeden anlaşılmaktadır. Fakat dere kıyısındaki ve yamaçlardaki kasırlar, köşkler bir daha ihya olunamamıştır.

Kâğıthane bütün felâketlere rağmen en sevilen mesire yerlerinden biri olarak yine ziyaret ediliyordu. Bu mıntıkanın askerî gayelerle kullanılması oranın tekrar önem kazanmasını kolaylaştırdı. Orduyu islâh için gelen F. Baron de Tott (1703-1793) idaresindeki altıyüz topçu neferini, modern usûllerle Kağıthane çayırlarında talim ettirirken, "Süratçi" adı verilen bu birliklerin talimlerinde Padişah III. Mustafa (1757-1774) da bizzat bulunuyordu. Babası ile birlikte bu gösterilere gelen ileri fikirli genç şehzade Selim'de de, eski Sâdâbâd'ı canlandırmak fikri doğdu. Uzun zaman İlkbahar Sarayı olarak kullanılan Karaağaç Sarayı artık o sıralarda bir harabe halini alarak Yılan Sarayı diye şöhret bulmuştur.

Padişah olan III. Selim (1789-1807) devrinde, Kağıthane eğlenceleri yanında burada askerî atış talimleri de yapılıyordu. Padişah her yıl, pek az süre için buraya gelmekle beraber, çeşitli eğlenceler, atışlar yapılıyordu. Hatta uzun bir kitabe halinde III. Selim'in nişancılığını öven manzum bir kitabe de yazılmıştır. Fakat XVIII. yüzyıl sonlarında Sâdâbâd sarayı artık iyice bakımsız bir harabe halini almıştı. Sâdâbâd'ın 1801/02'de tamirinin düşünülmüş olduğu bir keşif raporundan anlaşılmaktadır. Fakat bunun gerçekleşmediğini sanıyoruz. Aksi takdirde 1802'de yenilenen bir binanın yedi yıl sonra yıktırılarak bir yenisinin yapımına girişilmezdi.

Eski Sâdâbâd'ın yerine yeni bir sarayın yapılması, II. Mahmud (1808-1839) zamanında oldu. 1809-1810'da buradaki cami yeni zevke göre yeniden yapıldı, saray ise tamamen değişik biçimde inşa olundu. Yeni binalar ve civarına başka kasırlar, müştemilât binaları yapıldı. Burası tekrar parlamış, eski ihtişamına kavuşmuş oldu. Nitekim II. Mahmud 1227 (1812/13)'de burada Rumeli ve Anadolu âyanını kabul etmiştir. Bina emini Ahmed Efendi'nin idaresinde sürdürülen çalışmalar 1809'da başlamış ve ancak 1814'de bitmiştir. İşler bitip de döşendikten sonra Nevruz biti-minde Sultan II. Mahmud gelip burada dört-beş gün kalmıştır. Eski Sâdâbâd'ın yerine kurulan yeni sarayın mimarı ise Kirkor Balyan (1764-1831) idi. II. Mahmud burada çayırda atışlar yapmış, hatta bunlardan bir tanesinin hatırası olarak uzun bir kitabe bir anıt halinde dikilmiştir. Bir söylentiye göre Padişah'ın çok sevdiği bir gözdesinin burada ölümü veya kanalda boğulması üzerine, bu saraya uzun süre gelmemiştir. Sultan Mahmud'un yaptırttığı saray, yine eski gravürlerden öğrenildiğine göre fazla yüksek olmayan bir yapı olup kanal üzerinde suya inen direklere oturan çıkmaları vardır. Binanın bütünü L biçimindedir. Eski Sâdâbâd'dan kalan Kasr-ı nişad veya Çadırköşkü denilen geniş bir saçağı taşıyan sütunlarla çevrili, ortası havuzlu kameriye ise yeni bir biçime sokularak korunmuştu. Topkapı Sarayı'ndaki bir çekmece üzerinde Sultan II. Mahmud döneminin binası cephesinin özellikleri ile görülür. Suyun içine inen sütunlar, dereye doğru çıkan dört şahnişini taşıyordu. Bunların cepheleri ve saçakları kabartma süslere sahipti. Kanalın ortasında ağzından su fışkıran ve şairlerin "ejderha" dedikleri tunç direk hâlâ duruyordu. Şelâle veya kaskadların arkasında kanalın ortasındaki ince sütunlara oturan kameriyelere de biçimleri değişmiş olmakla beraber esaslarına dokunulmamıştı.

Bu özellikler gayet belirli olarak Miss G. Pardoe'nin (1806-1862) İstanbul hakkındaki kitabında W. Bartlett (1809-1854) tarafından 1836'da çizilerek, bakır kazıma tekniğinde basılan gravürde görülebilir. Sağda ise ulu bir çınarın altında Sâdâbâd çeşmesi görülür. Çekmece'deki minyatürde, Miss Pardoe'nin gravüründe görülmeyen, Hasbahçe'nin arka tarafındaki demir parmaklıklı bahçe duvarı ile tam şelâle çanakları (veya kaskadların) kenarındaki bir çıkıntı üstündeki kasır da yeni biçimi ile gösterilmiştir. Sarayın bu yeni biçimi ile güzel bir resmi, Fransız ressam M.-F. Préaulx tarafından çizilerek Osmanlı ordusunun yenileştirilmesi için Batıdan getirtilen subaylardan Ch. Pertusier'nin seyahatnamesinin 1817'de basılan ekinde (*Atlas*) yayınlanmıştır. Resim, derenin başlangıç tarafından olan görüntüye göre çizildiğinden ön planda, akarsu üstündeki, ince sütunlara oturan kubbeciklere sahip kameriyeler ile sütunlu yuvarlak ve çok geniş saçaklı bir biçim alan kasır (veya Çadır köşkü) mükemmel görülür. Kazasker Moralızâde Hâmid Efendi'nin kızı Leylâ Hanım (öl. 1264=1847/48) bir şarkısında, padişahlardan birini Kâğıthane'ye davet eder. Adı belirtilmeyen bu hükümdar büyük ihtimal ile II. Mahmud veya belki de Abdülmecid'dir:

Vaktidir ey Pâdişah-ı mehlikâ
Kasr-ı Kâğıthâne'de eyle safâ
Gül açıl bülbüller itdikçe nevâ
Kasr-ı Kâğıthane'de eyle Safâ

Sultan Mahmud buradan soğuduktan sonra yeniden yaptırdığı saraya pek seyrek gelmiştir. Onun arkasından Osmanlı devletinin başına geçen Abdülmecid (1839-1861) Boğaziçi'ni ve Batı üslubundaki saray ve kasırları tercih ettiği için Kâğıthane'yi ise pek sevmediğinden, burası bir daha ihmal edilmiş ve saray kısa sürede tekrar harap olmuştur. Sâdâbâd'ın yerine kurulan yapının bakımsız ve perişan durumda bulunmasına rağmen, Kâğıthane mesiresi canlılığını ve İstanbul'un halk hayatındaki önemini koruyordu.

Bütün XIX. yüzyıl boyunca, hatta XX. yüzyıl başlarında da bu bölge eski değer ve güzelliğini muhafaza etti. Abdülaziz zamanında, 1863/64'de üzerindeki kitabeden de anlaşıldığı üzere eski Sâdâbâd veya Hayrâbâd camii tekrar yenilendi. Abdülaziz, II. Mahmud'un inşa ettirdiği sarayı yıktırarak yerine Sarkis ve Agop Balyan'lara tamamen Avrupa mimarî üslûbunda yepyeni bir saray yaptırtmıştı. Çağlayan sarayı veya kasrı olarak adlandırılan bu büyük yapı, 1862'de inşa edilmiş ve zengin bir biçimde döşenmişti. Masraf defterlerinden buraya hâlâ Sâdâbâd denildiği de öğrenilir. Döşenme işi 1863-1866 yılları arasında sürmüş ve büyük para harcanmıştır. İki katlı, beyaz boyalı büyük ahşap bir saray, Sâdâbâd'ın mermer kâselerinin, havuzlarının gerisinde yükseliyordu. Bu büyük bina da L biçiminde iki kanattan oluşuyordu. Dere üstündeki üst katı konsollara dayanan çıkmalar halindeydi. İçinde birçok odalar, salonlar ve kabartma motifler ile bezenmiş mermer hamamlar ile lavabolar vardı. Yukarı katın sofalarına çifte dönüşlü merdivenler ile çıkılıyordu. So-

falardan birinin üstünde büyük bir kubbe vardı. Bütün oda ve salonların kapı kanatları, kitabeleri kenarlarına ince altın yaldızlı zırh çekilmiş ceviz ağacından idi. Her iki katta da bütün tavanlar yağlıboya nakışlar ile bezenmiş, bez üzerine yapılan manzara resimleri ile daha gösterişli duruma sokulmuştu. Sarayın yeniden yapılan cami tarafında ise "empire" üslubunda mermerden iki girişi vardı.

Eski resimlerde, üstü ahşap çatılı sakıflı olduğu görülen cami de bu sırada bütünüyle değişik bir biçimde yenilenmişti. Kare harimi bir kubbeyle örtülmüş, mihrap ve duvarları zengin nakışlar ile bezenmişti. Camiin en ilgi çekici tarafı minare şerefesidir. Yıldız sarayının Ortaköy tarafındaki girişinde Küçük Mecidiye ve Mercan yokuşu alt ucundaki Hacı Küçük (veya Köçek) camileri minarelerinde olduğu gibi, bu şerefe neo-gotik üslupta yapılmıştır. Camiin önünde evvelce çayırdan gelecekler için bir iskelesi vardı. Önünde bir karakol ile çeşmeden başka biraz daha uzağında bir namazgâh taşı bulunuyordu.

İlk yapısı XVI. yüzyıla, Kanunî Sultan Süleyman dönemine kadar uzanan İmrahor (Emir-Ahur, Mirahur) kasrı da Abdülaziz'in Kâğıthane'deki bu yapımları sırasında yenilendi. Haliç'e doğru uzanan yolun sol tarafında, saray atlarına mahsus tavlalar da yeni mimariye göre inşa edilmişti. Dere kıyısında olan ve parmaklıklı bir duvar ve muntazam bir rıhtımla sınırlanan İmrahor kasrı, XIX. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un köşk mimarisinde pek moda olan İsviçre şale'leri (*chalet*) tipinde, iki katlı, dik sivri çatılı büyük bir köşk idi. Yukarı kata çıkışı sağlayan merdiven parmaklıkları kristalden yapılmıştı. Dere tarafındaki rıhtımında, sandalla gelen padişahın çıkması için bir iskelesi vardı. Ancak bu bina, pek çok odaları olmasına rağmen içinde devamlı yaşanmak için değil, sadece kısa bir süre kalınmak üzere tasarlanmış bir "biniş kasrı" idi. Abdülaziz (1861-1876), Kâğıthane'yi seviyor, buraya sık olarak geliyor, hatta buradaki eğlence ve oyunları seyretmekten zevk alıyordu.

Abdülhamid (1876-1909) yıllarında Sâdâbâd-Çağlayan sarayı iyi korundu. 1888/89 yıllarında tamir edilerek tamamen boyandı. Padişah, Çağlayan suyu (veya Ayazma) denilen su başına ayrıca küçük bir kasır yaptırtmış, Haliç'e doğru daha aşağıda Poligon kasrı denilen, tek kat üzerine bir köşk daha inşa olunmuştu. 1888'de satın alınan Mauser tüfeklerinin denenmesi için kurulan atış poligonunda, Padişahın istirahati için yapılan bu pek süslü köşk tek kattan ibaret bir yapı idi. Ortasında enine büyük bir salon-sofa, kuleli yan kanatlarında odalar ile tuvalet vs. bulunuyordu. Bu kâgir köşkün esas binasının iki tarafında, tek mekândan ibaret ayrı küçük ek yapılar vardı. Ayrıca Haliç tarafında dıştan merdivenle esas katına çıkılan bir hizmet yapısı bulunuyordu. İttihatçıların tetikçisi durumunda iken sonra onlara ters düştüğünden idamına karar verilen Yakup Cemil, 1917 yılının bir yaz sabahı burada kurşuna dizilmişti. Köşk 1956'da burada gazhane yapılırken yıktırıldı. "Kâğıthane Poligon-u Hümayununda icra olunacak mitralyöz musabaka-i endaht programı" başlıklı on sahifelik broşür, bir vakitler buradaki poligonun hâtırası olarak kalmıştır. Poligon kasrının önünde, caddenin kenarında olan Poligon çeşmesinin

üstü kubbeli, geniş saçaklı mimarisinden ise bugün artık hiçbir şey kalmamıştır. Sadece basit bir musluk evvelce burada bir çeşmenin varlığına işaret eder.

Sultan II. Abdülhamid, Çağlayan sarayının karşısında, çayırın başında çok geniş saçaklı güzel bir de çeşme yaptırmıştı. Sonraları nedendir bilinmez bu çeşme yıktırıldı ve ayna taşları başka yerlerde kullanıldı. Yine aynı Padişah, Şişli'den Kâğıthane'ye inen yolun sağındaki vâdi içinde ve Kâğıthane köyü karşısında, Karşı köşk olarak adlandırılan iki binayı daha, ya yaptırmış veya ihya ettirmişti. Bunlardan birinin Kasr-ı Hümayûn, diğerinin ise maiyet binası veya harem olduğu sanılır. Ayrıca bahçe kenarında hizmetliler için yapılar da vardı. Esasının Sultan Abdülaziz döneminde yapıldığı ileri sürülen bu binalar Abdülhamid'in son yıllarına doğru esaslı surette tamir edilmiş, fakat bu Padişahın tahttan indirilmesi üzerine Mahmud Şevket Paşa tarafından el konularak, 1910'a doğru astsubay okulu yapılmıştır. Son yıllarda kullanılamaz bir hale gelen bu binaların yıktırılmaları ve yerlerinin parsellenmesi 1970'lerde ısrarla isteniyordu. Bu kâgir yapılar Batı üslubunda mimarilere sahipti. Yukarı kata çıkan merdiven başındaki sofanın eski bir resminde, tavanların kalem işi süslemeleri olduğu görülür. Abdülhamid dönemine âit fotoğraflarda, binaların temiz badanalı ve bakımlı halde oldukları fakat çevrelerindeki bahçenin henüz düzenlenmediği dikkati çeker. Bugün bu binalar sadece dış duvarlarından kalıntılar duran harabeler halindedir.

Saray 1917'de çok kısa bir süre, üç ay kadar Erkân-ı Harp Mektebi (Harp Akademisi) olarak kullanılmış, Birinci Dünya savaşı arkasından, İstanbul işgal edildiğinde, saraylara el koymak ve bunlara yerleşmek isteyen yabancı kuvvetlere Çağlayan kasrı teklif edilmişti. Fakat yabancı komutanlıklar burayı beğenmemişti. O yıllarda bir süre öksüz-yetim çocuklar yurdu haline getirildi, 1923'e kadar Darü'l-eytam (yurt) olarak kullanılan saray, bu tarihde boşaltılmış ve bir daha burası ile ilgilenen olmamıştır.

İlk Dünya harbi ile Kağıthane unutulmağa başlandı. Artık zevkler de değişmişti. Kâğıthane âlemleri, İlk Dünya harbini takip eden yıllarda söndü, unutuldu gitti. Issız derenin kıyısındaki iki saray, Çağlayan ve İmrahor kasırları ile daha birçok binalar kaderlerine bırakılmıştı. Cami de aynı kaderi paylaşıyordu.

1935'lere doğru Çağlayan kasrı veya sarayının restorasyonu düşünüldü. Bu hususta pek çok öneriler oldu. Keşif raporları hazırlandı. Maliye Bakanlığından işlerin yürütülmesi için ödenek istendi. Bu arada garip keşif raporları da takdim edildi. Binanın önce dış tesirlerden korunması için çatısının aktarılması, pencere camlarının tamamlanması gerekirken, elektrik tesisatının yapılması, yaldızların yenilenmesi gibi ilk anda gereksiz işler teklif edilerek maliyet yükseltiliyordu. İhmal o derece büyüktü ki, nihayet bir gün bu sarayların tamirine karar verildiğinde, artık iş işten geçmişti. Zaten çok daha önceleri içerideki eşya başka yerlere taşınmış bulunuyordu. 1934'den 1940'a kadar süren yazışmalar, keşifler, ödenek istek-

leri hiçbir netice vermemiş, 25 Mart 1940 günü yapılan bir keşfin arkasından yazılan raporda olumsuz bir görüş sergilenerek tamir için 150.000-200.000 lira kadar bir masraf gerekeceği, "Neticede tamirde ne gibi bir varidat menbaı olacağı yahut ne şekilde kullanılacağı cay-i tereddüttür" denilmiştir. Bütün ters tutumlara rağmen, sarayın esas bünyesini kurtaracak tamir için ödenek sağlanmışken, bundan o yılların Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'in bir kararı ile birden vazgeçilmiş ve gerek Sâdâbâd-Çağlayan, gerek İmrahor kasırları ile çevrelerindeki arazi ve çayırlar askerî idareye bırakılmıştır.

1941 yılında Orgeneral Fahrettin Altay (1880-1974), eski Sâdâbâd'da, sonraki Çağlayan sarayının yerini, burada bir askerî bina yapımına uygun görerek hiçbir iz kalmayacak surette yıktırarak, 1980'li yıllara kadar İstihkâm Okulu olarak kullanılan betondan modern binayı inşa ettirdi. İmrahor kasrı da yıktırılmış, çayırlar istihkâm birliğinin talim ve deneme yeri olmuştu. 1940 kışında devrilen bir ağaç, Çadırköşkü'nün tam üstüne düşerek, bu benzeri olmayan eserin bütünüyle parçalanıp dağılmasına sebep oldu. Yalnız mermer kaskad çanakları, yer yer kırılmış olarak henüz duruyordu. 1955 sonbaharında yağan şiddetli yağmur, dereye atılan çöpler ve döküntüler ile sürüklenen dallar yüzünden menfezleri tıkamış, kanallardan taşan sel suları, başta İstihkâm Okulu olmak üzere bütün çevreyi kapladığından, istihkâm birliğinin çalıştırılması ile kaskadlarının (şelâlelerin) mermer çanakları sökülmüş, bunlardan bazı parçalar çamura batılmaması için yaya yoluna döşenmiştir. Böylece, buradaki bir zamanların ihtişamından sadece cami tarafına açılan mermer çerçeveli iki kapı kalmıştır.

Birinci Dünya harbi ile Kağıthane mesire olmaktan çıkmıştı. 1940'lı yıllarda burası tamamen askerî bölge olmuş, eski saray ve kasırların yerlerine askerî yapılar inşa edilmiş, çayırın büyük bir bölümü kapatılarak silâh deneme yeri yapılmıştı. Haliç'in yukarı kıyılarında ve Kağıthane deresi kenarlarında yerleşen sanayi, yamaçların erozyonu, plansız şekilde yürüyen yerleşim ve gecekondular, sonunda Kağıthane'yi bugünkü duruma getirmiştir. Prost'un tasarısı gibi, Belediye Meclisi'nin 31 Mart 1955 tarihli kararı da Kağıthane'yi sanayi bölgesi yapmağı tavsiye ediyordu. Bundan sonra hızlanan kötü yerleşme Kağıthane'ye vurulan son öldürücü darbe oldu. İstihkâm okulu buradan taşındıktan sonra bina bir süre Bulgaristan'dan sürülen mültecilere barınak oldu, sonra da bütünüyle terk edildi. Hazine arayıcılar ile eski eser soyguncuları da devreye girmekte geri kalmadılar. Bahçedeki büyük kitabe devrilerek parçalandı, sarayın mermer kapıları üstüne kırmızı boya ile "satılık" yazısı yazıldı. Son olarak da, XVI. yüzyıl sonlarında yapıldığına göre Kâğıthane'nin en eski tarihî eseri olan ve üstünde Sâî Çelebi'nin uzun tarih kitabesi bulunan mermer çeşmenin bir tarafının parçalanmış olduğu, 1997 yılı Ocak ayında görüldü. Zaten çok daha önceleri, çayırda istif edilmiş odunların çürümemesi için altlarına konulan taşlar arasında, nereden çıkarıldığı bilinmeyen, mermerden Sultan Abdülmecid'in bir tuğrasına rastlamıştık. Yani buradaki acımasız kayıtsızlık uzun yıllardır sürüp gitmişti.

Yaklaşık kırk yıldan beri Kâğıthane'yi canlandıracak, hatta eski hâline dönüştürecek tasarılar ileri sürülür. Hatta restore edilen bir çeşme, fesli erkekler ve feraceli kızlar ile bir show yapılarak eski "Sâdâbâd ihya ediliyor" denilmişti. Son aylarda bu yolda yeni projelere girişildiği görülmekte, birşeyler yapılmak istenmektedir. Fakat bunların ne derecede olumlu sonuç verebileceği, cevaplanması zor bir soru olarak kalacaktır. XVIII. yüzyılın, Lâle devrinin Kâğıthane ve Sâdâbâd'ı mı, yoksa XIX. yüzyılın Kâğıthane ve Çağlayan'ı mı ihya edilecektir? Artık derede dolaşan yüzlerce kayık, çayırlarda oturan, kıyılarda dolaşan insanlar, süslü arabalarla gelen saraylılar ve hanımlar, bıyıklarını burarak dolaşan "kibar beyler", "paşazadeler" geri gelmeyecektir. "Çaylak" lâkabıyla tanınan gazeteci Tevfik Bey'in (1843-1893) anlattığı ve primitif üslupta iki desenle süslediği Kâğıthane âlemleri tarihe karışmıştır. Yahya Kemal Beyatlı'nın hasretle anmak istediği Sâdâbâd yeniden hayat bulabilir mi?

Nev-bahâr-ı vuslatın bassun deyû ilk âyına
Bûseden pâbuç giydirdim o nermin pâyına
Kasr-ı Sâ'dâbâd gülzâr-ı hümâyun sâyına
Eyledum mehtâbı hem dâvet düğün alayına

Lâle devrinin ünlü şairi Nedim ise, bir eserinde:

Şimdi Sâdâbâd'a bak evvelkinden a'lâ mıdır
Gör hele dünyâyı eski bildiğin dünyâ mıdır

mısraları ile sanki, o kadar sevdiği, hatta hayranı olduğu Sâdâbâd'ın geleceğine dair kehanette bulunmuş gibidir.

Bir zamanların Kâğıthanesi, deresi, ağaçları, saray ve kasırları ile öyle sanıyoruz ki ihya edilemez. Ancak bilgili ve mantıklı bir düzenleme ile belki bir dereceye kadar bir şeyler yapılabilir. Şu bir gerçektir ki, artık Kâğıthane, Sâdâbâd ve Çağlayan, eski görüntüleri ile sadece kitap sahifelerinde, bazı eski resimlerde yaşayan uzak bir hatıra olmuştur. Şair Halid Fahri Ozansoy'un dediği gibi:

Daha dün neşe verirken yâdı,
Gömelim ağlayarak kalbimize
Şimdi hicran dolu Sâdâbâd'ı.

BİBLİYOGRAFYA

Bu küçük makale, 1955 yılında üzerinde çalışmağa başlayarak yurt içinde ve yurt dışında topladığımız malzeme ile bir kitap halinde yayınlamağı tasarladığımız bir araştırmanın özetidir. 1976'da basıma hazır bir duruma girerek metni temize çekilen bu araştırmamız, bugüne kadar yayınlanamadı. Hatta Türk Tarihi Kurumu yayınlarından olarak bastırılması için karar da alınmıştı. Fakat bu Kurum'dan "ihraç" edilenler arasında yer aldığımızdan böyle bir girişimde bulunmamıza gerek kalmadı. Kağıthane-Sâdâbâd-Çağlayan hakkındaki bütün kaynaklar ve pek bol sayıda eski minyatür, gravür, plan, desen, harita ve fotoğraf bu kitabımızda tanıtılacaktır. Bu büyük incelememiz kitap halinde gün ışığına çıkıncaya kadar bu küçük yazıyı yayınlamağı uygun bulduk. Burada takdim edilen metin ise, 1986'da basılan bir yazımızın çok daha tamamlanmış ve genişletilmiş yeni redaksiyonudur.

Kağıthane'nin tarihi ile pek çok ilgilenenler olmuştur. Bunlardan bir kısmı, İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi'nden Prof. Dr. Besalet Pamay veya Orta-Doğu Teknik Üniversitesi'nden Doç. Dr. Gönül Aslanoğlu - Evyapan gibi Kâğıthane ve Sâdâbâd'a Türk bahçeleri ve bahçecilik sanatı bakımından ilgi duymuşlardır. Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden Prof. Dr. Münir Aktepe, Kağıthane - Sâdâbâd'ın tarihçesi üzerinde durmuşlar ve bu hususda yayınlar yapmışlardır. Bu yazılardan resimli olan ilkinde bazı tarihî bilgilerin yanısıra İstanbul'un halk yaşantısında Kağıthane mesiresinin yerinden de bahsedilmiş, bu hususda dağınık notlar derlenmiştir. İkincisi ise, tamamen bir tarih çalışması olup, XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Sâdâbâd ve Kağıthane saraylarının tarihini, Osmanlı devri kaynakları, vekayinâmeleri ve bazı arşiv belgelerini da, anarak işlemektedir. Güzel Sanatlar Akademisi'nden merhum Prof. Sedad Hakkı Eldem ise buradaki kasır ve sarayların mimarîleri üzerinde çalışmalar yaparak bugün artık elde edilmesi imkânsız ve bunun için bizce çok değerli bazı malzemeyi tanıtmıştır. Nihayet İbrahim Hakkı Konyalı 1974 yıllarında bir günlük gazetede çıkan uzun bir yazı dizisinde Kağıthane'nin tarihi ve buradaki eski eserleri özetlemiştir. Bu yazılarda zaman zaman konunun çok dışına çıkılmakta ise de, arada bazı önemli ve ilgi çekici bilgiler ve notlara raslamak mümkün olmaktadır.

Bu yayınlardan başlıcalarını kısa ve seçme bir bibliyografya olarak yazımızın sonuna ekliyoruz.

Ahmet Refik [Altınay], *Lâle Devri,* İstanbul 1932 (5. baskı), Ankara.

Aktepe, Münir, "Kâğıthaneye dari bazı bilgiler", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan,* (Türk Tarih Kurumu yayını, VII, 70) Ankara 1976, s. 335-363.

Aslanoğlu - Evyapan, Gönül, *Eski Türk bahçeleri ve özellikle eski İstanbul bahçeleri* (Orta-Doğu Teknik Üniversitesi yayını), Ankara 1972, s. 50-52, res. 171-181.

Eldem, Sedad H., *Köşkler ve Kasırlar,* II (Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yüksek Mimarlık bölümü, Rölöve Kürsüsü), İstanbul 1974, s. 223-226.

Eldem, Sedad H., *Türk bahçeleri* (Kültür Bakanlığı - Türk San'at eserleri: 1) İstanbul 1977, s. 175-186.

Eldem, Sedad H., *Sâ'dâbâd* (Kültür Bakanlığı Yayınları, 292-Türk San'atı Eserleri 12) İstanbul tz.

Eyice, Semavi, "Kâğıthane, Sâdâbâd-Çağlayan", *TAÇ Dergisi*-Türkiye Anıt, Çevre-Turizm değerlerini Koruma Vakfı Yayını, I, sayı 1 (1986) s. 28-36, 10 resim ile.

Konyalı, İbrahim Hakkı, "Kâğıthane-Sâadâbât", *Yeni Asya Gazetesi,* 1974 yılında Nisan ayından itibaren dizi yazılar.

Nirven, Saadi Nazım, "Sâdâbât Su tesisleri", *Arktitekt,* XIX, 207-208, 3-4 (1949) s. 71-79.

Öz, Tahsin, "İstanbul bunu affetmeyecektir", *Panorama* dergisi, I, sayı 2 (1954) s. 20-21.

Pamay, Besalet, *Park-bahçe ve peyzaj mimarîsi,* İstanbul 1971, 2. baskı, İstanbul 1979.

Ünver, A. Süheyl, "Her devirde Kâğıthane", *Vakıflar Dergisi,* X (1973) s. 435-461 ve 44 resim.

ESKİ ŞENLİKLER[1]

Prof. Dr. Özdemir NUTKU*

Osmanlı İmparatorluğu döneminde yapılan padişah şenlikleri o dönemdeki Türk toplum yaşayışının önemli bir bölümünü ortaya çıkarır. Çeşitli vesilerle yapılan şenlikler, her zaman için halka ve isteyen herkese açık olduğu için, Rönesans Avrupa'sında olduğu gibi yalnızca saray duvarları içinde kalmamış, halkın büyük çaptaki katkısıyle ortaya çıkarılmıştır. Bu yönden törenleriyle, kurallarıyla, saygı töreleri ve anlayışıyle, programı, gösterişi ve parlaklığıyle, ziyafetleri, armağanları, gönül almaları, konuk ağırlamaktaki erdemleriyle, eğlenceleri, hünerleri, sanat yapıtlarıyla, bilimsel tartışmaları ve edebi sohbetleriyle bu şenlikler, aynı zamanda Türk kültür tarihinin dikkatle incelenmesi gereken büyük olaylarındandır. Halk bu şenliklere yalnızca seyretmek için gelmiyordu; esnaf meslek alanlarıyla ilgili çalışmalarını, yeteneklerini sergilerken şenliğin havasına uygun oyunlar çıkarıyor, yeniçeriler ve sipahiler hüner gösteriyorlar, tersane çavuşları, "çıplaklar" bu hünerlere katılıyorlardı. Ayrıca, şenliklere gelen yüzlerce oyuncu, hüner sahibi kişiler, hezarfenler, dervişler, ozanlar, yazarlar ve hattatlar yanısıra, seyre gelmiş halk arasındanki hüner sahibi kişiler de gösterilere katkıda bulunuyordu.

Şenlikler çeşitli vesilelerle yapılırdı. Bayram şenlikleri dışında, bir şehzadenin ya da sultanın doğumu, sünnet ve evlenme düğünleri, ordunun sefere çıkması, bir savaşın zaferle sonuçlanması, bir yenilginin unutturulması ya da herhangi bir ülkeye gözdağı verilmesi dolayısıyla yapılırdı. Kırksekizi önemli olmak üzere, saptadığımız yetmiş dokuz saray şenliğinin biri, 1832'deki, II. Mahmut'un şehzadesi Abdülmecit'in eğitime başlaması vesilesiyle düzenlenmiştir. Bu şenliklerin düzeni ve ge-

* Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi öğretim üyesi.

1. Her bir şenlik başlı başına birer inceleme konusudur ve birer kitap olacak niteliktedir. Biz bu yazıda olabildiğince özetleyerek vermeye çalıştık. Ö.N.

nel yönelişleri aşağı yukarı birbirine benzer; ayrıntılarda ufak tefek değişiklikler yapılmış olsa da teşrifat ve etkinlik sırası ve zamanı hiç değişmemiştir.

Küçük çapta da olsa, Türk tarihindeki ilk şenlik, 1298 yılında, Osman Gazi döneminde (1898-1326), Orhan Gazi'nin Yarhisar Beyi'nin kızı Nilüfer (Holofira) ile Bursa'da evlenmesi dolayısıyle düzenlenmiştir.

Bundan kırksekiz yıl sonra yine bir şenliğe rastlarız. Hükümranlığı sırasında, Orhan Gazi (1326-1359) devlet topraklarını büyütmek ve ülke çıkarına bazı ayrıcalıklar elde etmek için, 1346'da Bizans'lı Prenses Theodora ile evlenince, düğün için eğlenceler düzenlenmiş ve bu eğlencelerde çeşitli gösteriler düzenlenmiştir. Bu şenlikte, özellikle, hanendeler, sazendeler, çengiler ve mukallitler yer almıştır.[2]

I. Murat Dönemi (1359-1389)

Başlardaki küçük şenliklerden biri de, 1365 (H. 767) yılında, I. Murat'ın iki oğlu Yıldırım Bayezit ile Yakup Çelebi'nin sünnetleri dolayısıyla yapılmıştır. Istanbul Tekür'ü, Yalova sahillerini yağmalamak ve Osmanoğullarına zarar vermek için birkaç gemi ile asker göndermiş, ama bunlar Türklere yenilmişlerdi. Savaşta ele geçirilenler arasında bazı sanatçılar da vardı. Bu sanatçıların da Bursa'ya getirilmesiyle yapılan şenlikte düzenlenen gösterilerin çeşitliliği artmıştır. Bu olayı kutlamak için I. Murat Bilecik'te bir cami yaptırmak için ferman çıkarmış ve Bursa'da bir cami, imaret, konukevi ve medrese ve öğrenci hücreleri, Kaplıca denilen yerde güzel bir hamam yaptırmıştır. Sünnet düğünü için dernekler kurulmuş, çağrılanlar yerlerini alınca, şehzadelerin sünnet edilmeleri buyrulmuştur. Bu şenlikte şeyhlere, bilginlere değerli hil'atler, çeşitli armağanlar, yoksullara kurulan sofralarda şenlik süresince yemek verilmiştir[3].

Bundan daha kapsamlı bir şenlik, yine Bursa'da düzenlenmiştir. "Şah Çelebi" ya da daha yaygın olarak "Süleyman Şah" diye anılan Germiyanoğlu, öz kızı Sultan Hatun'u (Devlet Hatun, Devletşah Hatun) Yıldırım Bayezit ile evlendirdiği için, çeyiz olarak Kütahya'yı, Simav ilini ve Eğriboz ile Tavşanlı kalelerini vermeyi kararlaştırmıştır. Bu parlak düğün şenliği 1381 yılının ilkbaharında (H.783), Bursa ovasında yapılmış, Mısır Sultanı, Anadolu Türk beyleri de bu düğünün konukları olmuştur. Bu düğünde, Evrenos Bey'in altın ve gümüş tepsiler içinde murassâ takımlar ve paralar taşıyan yüz cariye ile yüz köleyi kapsayan armağanları, şenlikte Evrenos Bey'i ön plana çıkarmıştır[4]. Bu şenlik dolayısıyle Gazi Hüdâvendigâr (I. Murat) öz kızlarından birini Karaman Hâkimi Ali Bey'e söz kesmiştir. Böylece, padişah iki ülkenin yakınlaşacağını, birbirlerine yardım, dostluk ve iyi niyet besleme olanaklarının doğacağına inanıyordu[5]. Ancak bu çabadan bir sonuç çıkmamıştır. Şehzâde Bayezit'in evleneceği Sultan Hatun'u Kütahya'dan Bursaya getirmek için seçilen gelin alıcıların arasında, Bursa Kadısı Koca Efendi'nin eşi, Emîr-i a'lem Aksungur Ağa'nın karısı, Çavuşbaşıoğlu Timur Han Çavuş, padişah ile haremin bazı yakınları, özellikle şehzâdenin tayası, ayrıca sayıları bini geçen has hademe ile 3,000 kişiyi bulan bir topluluk vardı. Germiyan Beyi, bu büyük alayı görkemli bir biçimde karşılamış ve onları konuk edip gelenlere değerli armağanlar vermiştir[6].

Istanbul Tekürü ile akrabalık bağları kurarak etkisini genişletmek isteyen I. Murat, 1387 yılında, çifte düğün şenliği için ferman çıkardı. Bunlardan biri, Tekür'ün üç kızından birini kendine, ikisini de iki oğluna (Bayezit, Yakub) nikâhlaması, öbürü de Yıldırım Bayezit'in üç oğlunun sünnet düğünleriydi[7]. Altı yıl önceki şenliğin parlaklığını taşıyan bu şenlikte ozanlar, yazarlar, bilim adamları dışında, dansçılar, mukallitler gösterilerde yer almışlardır. Ayrıca, ülkenin çeşitli yerlerinden gelen hünerli kişiler çeşitli gösterilerle konuklara güzel vakit geçirtmişlerdir. Bu şenlikte bir öncekinden daha çok sayıda sanatsal etkinlik yer almıştır.

Bayezit'in padişahlığı döneminde (1389-1402) yalnızca bir küçük şenlik saptıyabildik. Bu da 1390 yılında, Bizans Tekürü II. Palailogos'un Bayezit'i ziyareti nedeniyle düzenlenen eğlenceleri kapsıyor. Bu şenlikte Bizans Tekürü, Türk sarayında mimus oyuncuları (mukallitler), çalgıcılar ve şarkıcılar gördüğünü yazmıştır. Hatta bunların çıkardığı gürültünün (!) başını ağrıttığını kardeşi Theodoros'a yazdığı bir belgede anlatmıştır[8].

Yıldırım Bayezit'ın Timur'a yenilmesinden sonraki "Fetret Devri" denilen ve 1413'te Çelebi Mehmet'in tahta oturmasına kadar geçen dağınıklık döneminde hiçbir şenliğe rastlıyamadık. Orada burada yapılan küçük eğlencelerin hiçbiri şenlik kapsamına alınamıyacak kadar önemsiz görünmektedir. Çelebi Mehmet'in hükümranlığı sırasında ise şenliğe vesile olacak önemli bir şey olmamış olabilir ya da padişahın çocuklarının doğumları, sünnetleri için yaptırdığı eğlenceler bir şenlik niteliğinde değildi. Başka bir olasılık da, eğer bu padişahın düzenlettirdiği bir şenlik varsa bunlara ait belgelerin kaybolmuş olması ya da bugüne kadar gün ışığına çıkmamış olmalarıdır.

2. Edward S. Creasy, *History of the Ottoman Turks,* Beirut 1961, s.18.
3. Mehmed Saadeddin, *Tacü't-Tevârih,* Cilt I, Yalınlaştıran İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979, ss.128-31; bkz. Hansen Lewenklaw von Amelbeurn, *Neuwe Chronica Türkischer Nation von Türcken selbs beschrieben,* Franckfurt/Mayn 1595, s. 8.
4. Lewenklaw, *Neuwe Chronica...,* ss. 141 ve 189; bkz. İ.H.Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* I. Cilt, Istanbul 1971, ss. 63-4 ; ayrıca bkz. Joseph von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches,* Hartleben's Verlage, Wien 1827, I. Cilt, ss. 182-4.
5. *Tacü't-Tevârih,* s. 152.
6. A.,g.y., s.151; ayrıca bkz. Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi,* Haz. İ. Parmaksızoğlu, Istanbul 1968, ss. 47-8.
7. Lewenklaw, *Neuwer Musulmanischer Histori Türkischer Nation,* Franckfurt /Mayn 1595, s.157; *Hammer Tarihi*'de Üç Bizanslı Prenses'in I. Murat'ın üç şehzadesi, Bayezit, Yakub ve Savcı ile evlendirildiğini yazmaktadır. Ancak Lewenklaw gibi, Hoca Sadeddin Efendi de yukarda belirtildiği gibi, birinin I. Murat ile ikisinin de Bayezit ve Yakub ile evlendirildiklerini yazmaktadır; Bkz. *Geschichte des osmanischen Reiches,* ss. 201-2, *Tacü't-Tevârih,* I. Cilt, s. 169.
8. M.C.B. Hase, "D'Un Ouvrage de l'Empereur Manuel Paléologue, intitulé: Entretiens avec un Professeur Mohamétan," *Notices et Extraits,* VIII. Cilt, Paris 1810, ss.320, 321'den aktaran Metin And, *Bizans Tiyatrosu,* Forum Yayınları, Ankara 1962, s. 279.

II. Murat Dönemi (1421-1451)

Düzme Mustafa'nın yakalanıp öldürülmesi üzerine durumdan memnun olan II. Murat, 1422 yılında Edirne'de bir şenlik düzenlettirmiştir. Bu Edirne'de düzenlenen ilk şenliktir. Bu şenlikte ziyafetler ve pişkeşler verilmiş, gösteriler düzenlenmiştir. Padişah bu şenliğe, Düzme Mustafa olayında kendisine yedi savaş gemisi ve tam donanımlı 2000 Cenevizli asker vererek yardım eden, Yeni Foça Podestası Cenevizli Joannes Adorno ve adamlarını da çağırmıştır. II. Murat, ayrıca Podesta'nın kendisine olan bağlılığını ödüllendirmek için, Yeni Foça gümrük resmini ona bırakmış, o cıvardaki Perithoreon kalesini de vermiştir[9].

1424 (H. 828) yılında, II. Murat İsfendiyaroğlu'nun kızıyla evlenmeye karar vermiş ve çaşnigîri Elvan Bey'i, kapıkullarından derlenen iki birlikle İsfendiyar ülkesine göndermiştir. İsfendiyaroğlu, Kastamonu'ya gelenlere rütbelerine büyük ilgi ve konukseverlik göstermiş, kızını Germiyanoğlu Yakub Bey'in ve Halil Paşa'nın eşlerine teslim etmiş, yanlarına da kendi beylerinden güvendiği bazı kişileri vermiş, binbir çeşit değerli armağanlarla onları yolcu etmiştir. Bursa'da büyük bir şenlik düzenleten II. Murat İsfendiyaroğlu'nun kızıyla evlenmiştir. Düğün alanı, ud sesleriyle, öd ağacından yayılan kokularla dolmuştur. Çalgıcıların tatlı nameleri, hanendelerin güzel sesleri "*zevk sahiplerinin ruhlarını doyurmuştur* ." Eğlencede oyuncular da bu şenliğe renk katmışlardır"[10].

II. Murat Las ülkesini bütünüyle fethine ve oranın despotu Vlakoğlu'nu (Georgen Vulcowitz) tepelemeye karar vermişti. Vlakoğlu durumdan haberdar olunca, hemen padişaha elçiler göndermiş ve bağlılığını belirtmişti. Ayrıca, çeyizi de hazır olan kızı Maria Despina'yı II. Murat'a gönderebilmek için izin istemişti. Padişah vezirleriyle görüştükten sonra, kızla evlenmeyi uygun gördü. Vlakoğlu çeyiz olarak Mora'yı veriyordu. Bunun üzerine Reyhan Ağa ile Evreng Ağa'nın İshak Bey'le buluşup onun eşini de yanlarına alarak Las ülkesine gitmeleri, gelini almak için töre neyse yerine getirmeleri ferman olundu. Vlakoğlu onları karşıladı. Semendre'de kondurup ulu şölenler, sofralar düzenledi ve elinden geldiğince onları ağırladı. Padişah kırgın olduğundan bütün bu armağanlara ve çeyize karşın şenlik denilecek bir düğün yapmamıştır[11]. Bir yabancı kaynak II. Murat'ın Maria Despina'dan hiç çocuğu olmadığı belirtir[12].

1439 (H. 843) yılında II. Murad Balkan ülkelerini bir bir yenip Belgrad ve Novaborda kalelerini aldığı yılın kış aylarını Edirne'de çeşitli eğlenceler ve toplantılarla, rahat ve huzur içinde geçirirken, şehzadeleri Mehmet (Fatih) ile Alâattin'in sünnet düğünleri için bir şenlik düzenlettirmiş[13] ve bu şenlik sırasında kızı Sultanzâde'yi, Kastamonu Beyi İsfendiyaroğlu İbrahim Bey'in kayın biraderlerinden birinin oğlu[14] olan Kaya Bey'le nişanlamıştır[15]. Bu şenliğe doğudan, batıdan birçok önemli kişilik çağrılmıştır. Ayrıca, bilginler, ozanlar ve din adamları bu şenliğin onur konukları olmuşlardır. Şenlikte seyirlik oyunlar ve çeşitli eğlenceler düzenlenmiştir. Sünnet şenliğinden sonra, II. Murad, şehzade Alâattin'i Ali'yi Amasya, şehzade Mehmet'i de Manisa valiliğine göndermiştir.

II. Murat'ın Bayram şenliği 1444 (H. 848) yılında, Edirne'de düzenlendi. Varna zaferinden sonra yapılan bu şenlik küçük de olsa büyük bir coşkuyla kutlandı. Üç gün üç gece süren bu şenlikte binicilik ve okçuluk gibi spor gösterileri ön plandaydı[16]. Ancak II. Murat'ın, padişahlığı döneminde düzenlettirdiği en büyük şenlik Şehzâde Mehmet'in Sitti Hatun ile olan düğünü dolayısıyla 1450 yılında, Edirne'de gerçekleşmiştir. Bu, bildiğimiz kadarıyla, II. Murat dönemindeki son şenliktir. Bu düğüne 1449 yılının başında karar verilmiş, 1450'de yapılmıştır. Çeşitli tarihler arasında tarih konusunda bir anlaşmazlık vardır. Lewenklaw 1448 yılını, Hoca Sadeddin'in *Tevârih-i Ali Osman*'ı (s. 189) ve İdris Bitlisî'nin *Heşt Bî-hişt* 'i (XXII) Hicrî 853 yılını verir ki, bu da 1449 oluyor. *Tacü't-Tevârih* 'te H. 853 yılının ilkbaharı gösterilir; bu da 24 Kasım 1449'dan 13 Kasım 1450'ye kadardır. Lewenklaw (s. 340) düğünden sonra II. Murat'ın yaylaya çıktığını belirtir. Öte yanda, düğünün sonbahar ya da kış aylarında yapılması töreden olmadığı için Türk tarihçilerinin belirttikler gibi bu şenliğin ilkbahar aylarında yapılmış olması daha akla yakındır. Bu düğünün 1450'de yapıldığı üzerine pek çok belge vardır[17]. Osmanlı tarihi içinde en uzun düğün olarak bilinen bu şenlik üç ay sürmüştür. Çandarlı Halil Paşa, Dulkadıroğlu Süleyman Bey'in kızlarından birini salık verince harekete geçilmiş ve böylece Elbistan Bey'inin en güzel kızı Sitti Hatun gelin adayı olarak seçilmiştir[18]. Böylece, Amasya Valisi Hasan Ağazâde Hayrettin Hıdır Paşa'nın eşi görücü olarak Elbistan'a gönderilmiş ve Sitti Hatun'u getirmek için de Sarıca Paşa görevlendirilmiştir[19]. Sitti Hatun evinden alınıp Bursa üzerinden Çanakkale Boğazı'na getirilerek göz kamaştırıcı bir alayla karşıya geçirilmiş ve oradan Edirneye götürülmüştür. II. Murat bu kafileye görkemli bir karşılayıcı tören alayı göndermiştir[20]. Bu şenlikte ziyafetler, çe-

9. M. Tayyib Gökbilgin, "Osmanlı-Macar Mücadeleleri Esnasında Edirne", *Edirne Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1965, s. 121; Baron Joseph von Hammer-Purgstall, *Osmanlı Devleti Tarihi*, II. Cilt, Istanbul 1983, s.449.
10. *Tacü't-Tevârih*, II. Cilt, ss.141-4.; Lewenklaw, *Neuwer Musulmanischer Histori...*,ss. 302, 316; bkz. *Oruç Beg Taribi*,Tercüman Yayınları, Istanbul 1972, s. 81.
11. *Tacü't-Tevârih*, ss. 191-2;
12. Lewenklaw, *Neuewer Musulmanischer Histori...*, s. 249.
13. *Tacü't-Tevârih*, II, s.197
14. Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, München 1953, ss. 12-3.
15. *Oruç Beg Taribi*, s. 88; Lewenklaw, *Neuwe Chronica...*, s.21.
16. A.g.y., s.307-8; *Tacü't-Tevârih*, II, 223; *Oruç Beg Taribi*, s. 97.
17. Bkz. Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1954, s. 109.
18. Bu konuda bkz. Babinger, "Mehmed's Heirat mit Sitt-Chatun", *Der Islam*, Berlin, November 1949, Cilt 29/2, ss. 222-5; Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Ali Osman*, 21. Bab, ss.188-9; ve Babinger, *Mehmed's der Erobserer und seine Zeit*, ss.60-1.
19. Sarıca Paşa bu işi ikinci kez yapıyordu; ilkinde II. Murat için Georges Srankoviç'in kızını gelin olarak getirmişti; bkz. *Tevârih-i Ali Osman*, s. 189.
20. Babinger, *Mehmed der Eroberer* ..., ss. 60-1; ve Babinger, "Mehmed's Heirat mit Sitt- Chatun", ss. 222-5.

şitli gösteriler düzenlenmiş ve çok sayıda yabancı konuk bu şenliğe katılmıştır[21]. Bunların yanısıra edebiyat toplantıları yapılmış, şiirler okunup söz sanatında usta olanlar yarışmışlardır ve halk gösterileri düzenlenmiştir ve "*Gelen ulemâ ve fukarâ ganî olub...*" gitmişlerdir[22].

II. Mehmet Dönemi (1451-1481)

Edirne'de yapılan ilk büyük şenlik, Fatih Sultan Mehmet'in şehzâdeleri Bayezit ve Mustafa'nın sünnetleri dolayısıyla 1457 yılında yaptırdığı şenliktir. Meriç, Tunca ve Arda ırmaklarının birleştiği yerdeki adada otağlar kurulmuş, Padişah bu şenlikte bilim adamlarına o güne kadar görüldüğünden fazla değer vermiştir[23]. Şenliğin birinci günü bilim adamları sohbet edip tartışmışlardır. Bu konuşmaları II. Mehmet yönetmiştir. İkinci gün, Padişah önemli konukları kabul etmiş, üçüncü gün savaş oyunları, kılıç dövüşü, okçuluk ve benzerleri yer almış, dördüncü gün ise halka şeker ve para dağıtılmıştır. Bu şenlikte ilk kez canbazlar, maymun oyanatanlar ve binbir türlü şaşırtıcı numaralar yapan hühnerbazlar yer almıştır[24]. *Tursun Bey Tarihi* 'nde bu şenliğin yeri ve başlangıcı için şöyle yazmaktadır: "(...)*Darü's-saltana Edirne* (...) *altında beyne'n-nehreyn ki ada dirler ki vus'atta rus'-i meskûn denilse câizdir, ânun dahî rub'u meskûndur, bâkîsi çayırdır ki padişahın ve kapu halkunun ve asâkîr-i Rumili ve Anadolu davarları andan istiglâf iderler.* (...)*Anun içinde sâyebanlar ve serâperdeler ve otaklar kuruldu. Ve bîşeden havlılar çevrildi ve tevaif-i âyendegân yer yer çadırlar ve sâyebanlar kurub adanın içini zerrin itdiler.* (...)*Sultan-ı muzaffer tuu-i âfitâb bigi halvethânesi kapusundan çıkub serir-i saltanatta müstakar oldı. Her taraftan duâlar ve senâlar olındı*"[25]. Şehzâde Bayezit'i Amasya'dan ve Mustafa Çelebi'yi Manisa'dan getirten II. Mehmet, o dönemin en büyük bilim adamlarını, beylerini, ayrıca Edirne ve dolaylarındaki halkı bu düğüne çağırttı.

Zengin tiyatro ve donanma gösterilerini ilk kez bu şenlikte izleriz. Bir yanda "*nagam-ı latîf ile sohbet-i hârîflerinde ne gusse ne gam koyub canlarına safâlar*"[26] veren meddahlar, öbür yanda sanatlarında usta oyuncular "*ortaya gelüp hünerlerin izhar etdiler; etraf-ı heft-kişverde esnâf-ı beşerin kâmil pişegerleri taht-ı kudret-i insanda dahil olan 'ibretleri âşikâr etdiler*"[27]. Usta mukallitlerin böylece konulu oyunlar, güncel sahneler oynadıkları anlaşılıyor. Bu şenlikte her türlü sanatçıya rastlanıyor. Mehmet Neşrî, canbazlardan ve maymun oynatıcılardan sözeder: "(...) *hem taht-ı yedinde yazıda (!) olan canbazları ve maymunları ve dahî bunların emsâli acaibleri ve garâibleri her ne kim şenlik ehli var ise, düğüne gönderib müşerref edesiz dediler*"[28]. Bu şenlikte bir çocuk toprağa canlı olarak gömülmüş, üzeri iyice toprakla örtülmüş, buna karşın, çocuk, sorulan soruları işitilir bir biçimde yanıtlamıştır[29].

Aynı şenlikte mızrak ve ok atma, binicilik, at yarışları, kılıç dövüşleri de yapılmıştır[30]. Gece yapılan donanma gösterileri ise çok zengindi; bu şenlikte fişek ustaları "*geceyi gündüze ulaştılar ve âteşbâzlar senayiinden şeb-i deycur urun alâ nûr olmuştu*"[31]. Donanma geceleri çeşitli fişekler, kandiller bu şenliğin en beğenilen yanı olmuştur. Bu zengin donanma uzun bir süre tekrar edilmiştir.

Daha sonraki şenliklerde izlediğimiz gösterişli geçit törenlerinde olduğu gibi bu şenlikte de çeşitli ve ustaca yapılmış şekerden tasvirleri görürüz: "(...) ve *temâşâ için üstadlar, garib san'atlar harcettikleri şeker işlerinden câmiler ve kal'alar ve köşkler ve feza-i çemen ki enva-ı şüufe ve riyâhîn ile bezenmiş nazara getürdiler*"[32].

Ziyafetleri, pişkeşleri, şenlik düzeni ve gösterileriyle bu şenliğin bundan sonraki şenliklerin sistemini ve olgunluğunu başlattığını söyliyebiliriz. Örneğin, birinci gün bilim adamlarıyla sohbet, ikinci gün önemli devlet adamlarını kabulü, üçüngün gösterilerin başlaması, dördüncü gün ihsanlar, şeker verilmesi ve ziyafetler çekilmesi sonraki şenliklerde izlenen sırayı anımsatır; ancak şenlikler büyüdükçe program zenginleşmiş bu sıraya başka sıralar ve özellikler eklenmiştir.

Fatih Sultan Mehmet bu şenlikten sonra daha küçük çapta iki şenlik daha yapmıştır. Bunlardan biri Cem Sultan ile şehzâde Abdullah'ın 1472'deki sünnet düğünleridir. Şehzâde Cem Manisa'dan, Abdullah da Trabzon'dan getirtilmiş ve bir şenlik hazırlanmıştır. Şenlikte yine çeşitli hüner gösteren kimseler yer almıştır.: "*Etrâf-ı bilâdda ve esnâf-ı 'ibâdda mahâretle şöhret bulmuş 'ibret-nüma üstadlar gelüb 'acib ve garîb san'atlar 'arz etdiler*"[33]. Öteki şenlik de Fatih'ih şehzâdeleri Şehinşah, Ahmet, Korkut, Mahmut, Alem, Selim (Yavuz Sultan Selim) ve Oğuz Han'ın sünnetleri için, 1480 yılında, yine Edirne'de düzenlenmiştir. Bu şenlik de bir ay sürmüş ve çeşitli gösteriler ile herkes iyi vakit geçirmiştir[34].

21. Lewenklaw, *Neuwe Musulmanischer Historie...*, c. 340.
22. Aşıkpaşazâde, s. 189.
23. A.g.y., ss. 198-9.
24. Mehmet Neşrî, *Kitab-ı Cihan-nümâ*, II, Yayımlayanlar: F.R.Unat-Mehmet A.Köymen, Ankara 1949, ss. 725-7.
25. Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l feth*, Istanbul 1330, s.79.
26. İbn Kemal, *Tevârih-i âl-i Osman*, Haz. Şerafettin Turan, Ankara 1957, s. 142.
27. A.g.y., s.142.
28. Neşrî, *Kitab-ı Cihan-nümâ*, ss.725-7; aynı "erbâb-ı sanâyi-i garibe"den Mehmet Sadeddin de sözeder, bkz. *Tacü't-Tevârih*, I, Istanbul 1279, s. 462.
29. Bkz. Laonikos Chalkokondyles, *Illustration de Blaise de Vignere Bourbonnier sur l'Histori de Chalkondile çAthenien, de la decadance de l'Empire Grec. et etablissement de celuy des Turcs*, ed. Thomas Artus, Paris 1650, s. 170.
30. Bkz. Babinger, *Mehmed der Eroberer*, s. 158; ve Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, II, Wien 1827, ss. 27-8.
31. *Tarih-i Ebu'l feth*, s. 82.
32. Aynı.
33. İbn Kemal, ss. 296-8.
34. A.g.y., ss. 521, 522.

II. Bayezıt Dönemi (1481-1512)

II. Bayezit'ın tahtta bulunduğu Osmanlı İmparatorluğu tarihinin nisbeten silik bir dönemi olan bu süreç içinde yalnızca bir çifte düğün şenliği saptamış bulunuyoruz. Bu da 1490 (H. 895) yılında, Istanbul'da yapılan sünnet ve düğün şenliğidir. II. Bayezıt'ın oğlu Abdullah'ın sünneti ile birlikte Sultan Ahmet'in oğlu ile vezir çocuklarından biri de sünnet ettirilmiştir. Bu şenliğin ikinci kısmında padişahın üç kızı üç beyle evlendirilmiştir. Kızlardan biri, Uzun Hasan'ın torunu Uğurlu oğlu Ahmet Mirza'yla, diğeri Davut Paşa oğlu Mustafa'yla ve üçüncüsü de İşkodra Beyi Nasuh Bey'le nikâhlanmıştır. Bunların düğünleri de töre gereğince uzun sürmüştür[35]. Şenliklerde gösteri sırasında, ellerinde havayla şişirilmiş yağlı tulumlarıyla binbir türlü maskaralık yaparak halkı düzene sokan tulumcuları bu şenlikte oyunlar oynayıp taklitler yaparken görüyoruz. Böylece halkı kızdırmadan, onlara zarar vermeden düzen sağlanabiliyordu. Yağlı tulumu yememek için halk belirlenmiş sınırlardan ileri geçmiyordu. İşte bu şenlikte de tulumcu çavuşu olan Azelî adındaki bineva bir eşek üstüne binmiş, öteki binevalar da maskeli ya da yüzleri boyalı olarak ellerinde tulumlarıyla dolaşıyorlarmış. Azelî elindeki dergiden *zort* denilen nükteleri, taşlamaları okuyor, zaman zaman buna ötekilerde katılıyormuş[36]. Bu şenlikte At Meydanı'na getirilen büyük bir kilise dekoru çok ustaca havaya uçurulmuştur[37].

1512'den 1520'ye kadar yalnızca sekiz yıl gibi kısa bir süre tahtta kalan ve elli yaşlarındayken kurtulamadığı hastalıktan ölen Yavuz Sultan Selim döneminde hiçbir şenliğe rastlanmıyor; çünkü bu kadar kısa zamanda, bu padişah at üstünde fetihten fetihe koşmuş, adeta kendi sarayında ayaklarını uzatıp oturamamıştır. Bu yüzden şenlik düzenlettirmek için vakti olmamıştır.

Kanunî dönemi (1520-1566)

Kanunî Sultan Süleyman'ın uzun padişahlık döneminde dört şenliğe rastlanıyor. İlk şenlik 1524 yılında, Sadrazam Makbul (sonradan Maktul) İbrahim Paşa'nın[38] Yavuz Sultan'ın kızı ve Kanunî'nin kardeşi Hatice Sultan ile evlenişi dolayısıyla düzenlenmiştir. 22 Mayıs, (18 Receb, Pazar) gününden 5 Haziran (2 Şa'ban, Pazar) gününe kadar tam onbeş gün ve gece süren bu görkemli düğün şenliği Istanbul'da At Meydanı'nda (bugünkü Sultan Ahmet Meydanı'nda) yapılmıştır. O sırada 20-30 yaşlarında olan İbrahim Paşa, o sırada, sonradan yıktırılan ünlü İbrahim Paşa Sarayı diye bilenen konağı yaptırmış bulunuyordu. Bu konağın yapım masrafını padişah üst-

35. Hammer, s.302.; *Tacü't-Tevârih*, s. 270; *Oruç Beg Tarihi*, s. 136
36. *Letâif-i Zatî*, Ankara Maarif Kitaplığı, no. 328/3; bkz. A.K.Tecer, "Taklit ve Oyun", *Istanbul*, Temmuz 1935, s.7 ve M. And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu*, Ankara 1969, s. 53.
37. Hammer, II, ss. 301-2.
38. Pargalı bir Rum ya da Ceneviz balıkçısının oğluydu, sonradan müslüman olmuştur; bkz. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronojisi*, II, Türkiye Yayınevi, Istanbul 1971, s. 103.

lenmiştir. Hatice Sultan ile İbrahim Paşa bu saraya götürülmüşlerdir.At Meydanı'nın Mehterhâne tarafına Sultan Süleyman'ın otağı ve tahtı yerleştirilmiştir. Padişahın otağı ortada kalmak üzere çevresine vezir vüzeranın otağları konulmuş, çardaklar, sayebanlar ve sofralar kurulmuştur. Bu şenliğe sınıf sınıf tüm üst bürokratlar, memurlar, askerler ve halk çağrılmıştır. Şenlik süresince, savaş oyunları, kısa skeçler, komedyalar, köçek dansları, iktidar ve zenginliği gösteren çok değerli taşlarla işlenmiş nahıllar göz kamaştırmıştır. Savaş oyunları ile 'mudhikeler'de (komedyalarda) dekor kurulduğu için bunlar birer açık hava temsili niteliğindedir. Savaş oyunları Osmanlıların askeri başarılarını yansıtırken, 'mudhike'ler çalgılı sözlü olduklarından birer müzikli tiyatro oyunu sayılabilirler[39].

Bu düğündeki nahıllar (ya da nakıllar) padişahın güç ve zenginliği gösterir biçimde, altın ve gümüş üzerine değerli taşlarla işlenmişlerdir. Bu, genellikle servi ağacını andıran nahıllar bazan o kadar büyüktü ki, Istanbul'un dar sokaklarından geçirilirken bazı binaların cumbaları ya da binanın tamamı yıktırılıp parası da ödenirdi. Bu düğündeki nahıllardan birinin altmışbin, başka birinin de kırkbin parçadan olduğu bazı kaynaklarca belirtilmiştir. Bunlar simurg ve anka gibi mitolojik kuşlarla da süslenmiş çok görkemli sanat yapıtları sayılmışlardır. İbrahim Paşa ile gelin Hatice Sultan İbrahim Paşa Sarayı'na şenliğin onuncu günü götürülmüş ve nahıllar yanısıra düğün alayını şekerlemeler, birer sanat yapıtı olan süslü maket bahçeler izlemiştir. Şekerlemeler ise, cami, saray, çeşme, bahçe biçiminde yapılmışlardı ve bunlar bazı davetlilere ikram edilmişlerdir[40].

1525 yılında şehzâde Mustafa'nın doğumuyla bir hafta süren küçük bir şenlikten sonra Kanunî dönemindeki en büyük şenlik 1530 yılında yapılmıştır. Kanunî'nin şehzâdeleri Mustafa, Mehmet ve Selim'in sünnet düğünleri dolayısıyle 19 Haziran 1530'da (H. 21 Şevval 936) başlayan ve üç hafta süren şenlikte çeşitli geçit törenlerini ve gösterileri seyretmesi için padişaha, At Meydanı'nda *Mehterhâne-i Hümayûn*'da güzel bir köşk hazırlanmıştır. Vezirler ve devlet büyükleri için de yüksek otağlar, seraserden ve başka süslü kumaşlardan çardaklar kurulmuştur[41]. Celâlzâde Mustafa Çelebi'nin, "(...) *At meydanı ki nişangâh-ı kadîm olup sine-i felek-i tâsi' gibi fezây-ı vâsidir. Zamân-ı pîşîn ve ahd-i evvelinden malmış nice âsâr ve alâmetleri müştemil olup sûr-ı pür sürurun münâsib makamı* "[42] dediği İbrahım Paşa Sarayı'na, bu kez şehzadelerin sünnet yatakları konulmuştur: "(...) *İbrahim Paşa Sarayı dahî At Meydanına nâzır embise anbarları mahallinde olmağla şehzâdegân hezaratının hitan yatakları İbrahim Paşa Sarayında olup zât-ı şâhâneleri Hiyamiy-*

39. Bu şenliğin altıncı günü, 28 Mayıs'ta, Kanunî'nin şehzadesi Selim (sonradan II. Selim) doğmuştur; Hammer, III, s. 58.
40. Bkz. Celâlzâde Koca Nişancı, *Tabakat-ül-memâlik ve Derecât-ül,Mesâlik*, (yazma), Nationalbibliothek, yazmalar bölütmü, Codex H.O. 41 (1070); Topkapı Sarayı Ktp.. B.298 ve Millet Ktp. no. 779.
41. İbrahim Efendi, *Tarih-i Peçevî* , I, Istanbul 1968, ss. 84-5.
42. A.g.y., v.9b.

ye kışlasının kasrında sardazam ve kubbe-i hümayûn vezirleri meydanın aşağı kenarında mansub olan obalarda (...)"[43] bulunuyordu.

İlk onyedi gün padişah, el öptürüp üst rütbelerden alt rütbelere kadar tebrikleri ve armağanları kabul etmiş, davetlilere ziyafet sofraları kurdurup onlara ihsanlarda bulunmuş ve hil'atlar giydirmiştir. Şenliğin 14. günü tüm divan mensupları eski saraya giderek şihzâdeleri atlara bindirmişler, At Meydanı'na getirmişlerdir Vezirler at üstündeki şehzâdeleri yaya olarak *Divanhâne-i Hümayûn* kapısında karşılamışlardır. Şehzâdeler şenliğin 18. günü sünnet edilmişler ve padişah seyirlik oyunları 20. gün seyretmiye başlamıştır[44]. Oysa gösteriler daha önceden başlamıştır. Şenliğin 10. günü bazı gözü pek delikanlıların, çeşitli tehlikeli hareketler yaparak At Meydanı'ndaki yağlanmış, kaygan direklerin, sütunların tepesine tırmandıklarını, bir Mısırlı canbazın dikili taşlar arasına bir ip gererek üzerinde elleriyle yürüdüğünü ve 13. günde de jonglörlerin, mukallitlerin ve gölge oyunu ustalarının hünerlerini sergilediklerini bir yabancı kaynak belirtmektedir[45]. Bu şenliği İtalyan kolonisi ile birlikte izleyen Toma Macenigo, 14 Temmuz 1530 tarihli mektubunda, oyunların Haziran ayının son günü başladığını belirtir. Macenigo'ya göre önce cirit, binicilik, savaş oyunları yapılmıştır. Şenliğin dördüncü gününde çok yükseğe gerilmiş ipler üzerinde canbazlar hünerlerini göstermişler. Ayrıca, gösteri aralarında, alana maskaraların çıkıp halkı güldürdüklerini de adı bilinmeyen başka bir İtalyan tanık bildirir. Ayrıca, Yahudi ve Ermeni oyuncular farslar oynamışlardır. Padişah bunların hepsine ihsanlarda bulunmuştur[46].

Şenliğin yirminci günü, padişah at yarışlarını seyretmiştir. Bu arada bir tazı bütün atları geçmiştir. Ayrıca, bir direğe konulan gümüş kabağa oklar atılmış ve kabağı vurana o kabak armağan edilmiştir. Her gün her yerden gelen sanat ve hüner sahipleri, maskaralar, mukallitler, zorbazlar, jonglörler, at binicileri, güreşçiler ve canbazlar padişahtan bol bahşiş almışlardır[47]. Bu gösteriler içinde, hiç kuşkusuz hayalbazlar (gölge oyuncuları) ve kuklacılar çok beğenilmiştir. Bunların yanısıra çok beğenilen bir gösteri de *Matrak Oyunu*'ydu. Bu oyun düzenli bir biçimde yapılan ve biraz da dansı andıran bir eskrim oyunuydu. Bu oyunu büyük bir hattat olan Nasuh bulmuştu. Matrak oyunu, 160 çeşit bende (oyuna) ayrılmıştı. En ünlüleri kesme, bağla, sâni, bagal, sürme, kulak, bağla-top, top-kafa adlarını taşıyordu[48]. Bu şenlikte Nasuh ve matrakçıların gösterdikleri oyunlar çok beğenilmiştir[49]. Celâlzâde, Nasuh'tan şöyle söz etmektedir: "(...) *Cündîlik ulûmunda mahir, silâşörlük fenninde misli nadir Küçük Üstad ile ümera-i Çerakiseden Rumelinde ze'amet inayet olunan İnal Bey*

43. Hekimbaşı Abdülhak Mollazâde, XI, *Hayrullah Efendi Tarihi*, Istanbul 1287, s. 99.
44. *Tarih-i Peçevî*, 85.
45. Hammer, III, 96-100.
46. Metin And, *Tarih Mecmuası*, Şubat 1969, ss. 42-6.
47. *Tarih-i Peçevî*, s. 86.
48. Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, Dersaadet 1314, s. 257.
49. Hüseyin Yurdaydın, Matrakçı Nasuh, Ankara Üniversitesi Yayınları 1963, s.3.

ile ol fende mehareti olan Cübdîler meydana girüb enva'-ı, garîbe ile atlar seğirdüb ve birbiri ile hasmane cenk u cidaller eyleyüb seğirdirken at sağrısına yatub sağ ve sol gerisine oklar attılar, nişana urdilar ve rikâbdan ayak çıkarub yayak olub gerü süvar oldular, enva'-ı hünerler arzeylediler "[50]. Matrakçı Nasuh'un, bu şenlikte At Meydanı'na kurduğu iki kuleli dev hisar dekoru görenleri şaşırtmıştır.

Bu şenlikte usta maskaralar ve dansçılar da vardı. Bunların *Mağrıbî Raksı* denilen, Rönesans'ta İspanya'dan kuzeye Avrupa'ya doğru yayılan ve nihayet 1495'te Osmanlı İmparatorluğuna sığınan Museviler tarafından getirildiği tahmin edilen *Morris* Dansçıları olduğunu belirtebiliriz. *Morris* ya da *Morrisco* dansçısı yüzünü karaya boyayarak ve ellerine renkli flamalar alıp oyuna çıkıp Mağrıbileri taklit ederlerdi[51]. Bu şenlikteki zengin gösteriler arasında gölge oyunu ve kukla temsillerinin, önceki şenliklerde pek rastlanmadığını, belki de ilk kez bu şenlikte yer aldıklarını belirtebiliriz[52].

Bu şenlikten dokuz yıl sonra, 1539'un yazında (H. 15 Receb 946), Kanunî'nin oğulları Bayezıt ile Cihangir'in sünnetleri ve Kanuni'nin Hürrem Sultan'dan olma, hayatta kalan biricik kızı Mihrimah Sultan'ın Diyarbakır Valisi Rüstem Paşa ile evlendirmesi dolayısıyla bir çifte düğün şenliği düzenlendi. Şenlik yeri olarak, gelenek haline gelmiş olan At Meydanı seçildi. Burası süslendi, düğün için önlemler alındı. Anadolu ve Rumeli Beylerbeyleri hizmet için Istanbul'a çağrıldılar. Yine ziyafetler ve pişkeşlerden sonra bilinen sıra ve düzende gösterilere geçildi. Mudhikler, mukallitler, maskaralar seyredildi. Mehter müziği ve fasıllar dinlendi. Hünerbazların gösterileri yine ilgi çekti. Çeşitli ülkelerden konukların katıldığı bu şenliği seyreden Charrière, padişahın Yunus Bey'i I. Francis'e göndererek bu şenliğe davet ettiğini ve Fransız Elçisi olarak iki hafta süren bu şenliği baştan sona ilgiyle izlediğini yazar[53]. Bu şenlikte, ip canbazları, akrobatlar, jonglörler, gölge ve kukla sanatçıları hünerlerini göstermişler ve Musevi esnafın gösteri alanına çıkardığı yedi başlı dev ejder kuklası büyük ilgi görmüştür[54]. Kırk gün kırk gece sürmesi gereken bu şenlik onüçüncü günde sona ermiştir. Peçevî, herkesin bunu Lütfü Paşa'nın himmetsizliğine yüklediğini, ama bunun babasına başkaldıran şehzâde Beyazıt'a Tanrı tarafından verilmiş bir ceza olduğunu belirtir[55].

50. *Tabâkat ül Memâlik Derecât el Mesâlik*, v. 136 a/b.
51. E.K. Chambers, *The Medieval Stage*, I, Oxford 1967, ss. 198-9.
52. Bu şenlyik üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. Âli Çelebi, *Künh-ül-ahbâr*, Süleymaniye, Es'ad Efe. Ktp. no. 2162 314b 'den 316b'ye kadar olan varaklar; ayrıca, Yıldız Üniversite Ktp. no. 2290/32, varak 202 a/b; Hammer tarihi, III, ss. 96-100; İ.E. Konyalı, Istanbul Sarayları, Istanbul 1942.
53. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, Paris 1848, ss. 417-8.
54. Peçevî, II, ss. 73-4; Hammer, III, ss. 212-3. Yedi başlı ejderi III. Ahmet'in 1720 yılındaki şenliğinde de görecegiz.
55. Peçevî, s. 74.

II. Selim Dönemi (1566-1574)

İçmeyi ve eğlenceyi seven II. Selim'in sarayında çok sayıda sanatçı vardı: bunlar, "*arp, keman, nefir çalan oğlanlar, akrobatlar, jonglörler, pehlivanlar ya da padişahı güldüren, eğlendiren oyuncuları* (...)"[56] Bu gelenek oğlu III. Murat döneminde de sürmüştür. Selim'in kısa padişahlığı döneminde yalnızca üç küçük şenliğe rastladık. II. Selim de babası gibi şairdi. 'Selimî' mahlası ile yazdığı şiirlerden şu dizeler onan şair niteliğini gösterir: "*Biz bülbül-ü muhrik dem-i gülzâr-ı fırâkız / Âteş kesilir geçse sabâ gülşenimizden ...*" Mimar Sinan'a Aya Sofya'yı onarttı, oraya kendi türbesini ve Edirne'de görkemli Selimiye Camisini yaptırdı. II. Selim, yaptırdığı hamamı görmeye gittiği 15 Aralık 1574, Çarşamba günü (H. 982, Ramazan'ın birinci günü) başı dönerek mermer üstüne düştü ve orada öldü. Oğlu Murat Manisa'dan Istanbul'a getirilinceye kadar ölümü halktan saklanmıştır.

1573 yılının Şubat ayının sonundan Haziran'ın ilk haftasına kadar Istanbul'da bulunan Fransız aristokrat Philippe du Fresne-Canaye, İkinci Vezir Kaptan-ı Derya Piyale Paşa'nın kızıyla Padişah'ın Doğancıbaşı'sının düğünleri için yapılan küçük şenlikte, Avrupalıların sandıklarının tersine, Türkiye'de büyük oyun ustaları gördüğünü ve bunların bazısının Avrupa'dakilerden üstün olduğunu açıklamıştır[57]. Bu şenliğin 1573 yılı, Mayıs ya da Haziran aylarında yapıldığı tahmin edilebilir. Bir yabancı tanık da 24 Ocak 1574 tarihinde başlayan Bayram şenliğini günlüğüne yazmış. Padişah'ın Bayram dolayısıyla, olağanın dışında, şenlik mekânları kurdurduğunu ve buraya daha çok halkın gittiğini belirten Alman gezgin özellikle değişik salıncaklar üzerinde durmuş, şenlik alanlarındaki mehter takımlarından da sözetmiştir[58].

Bu dönemdeki üçüncü şenlik, II. Selim'in gözde eşi, Nurbânû Sultan'dan doğan Fatma Sultan'ın, sonradan sadrazam olan[59] Kanijeli Siyavuş Paşa ile evlenmesinden dolayı 1574'te düzenlenen şenliktir. Çeyizi için 4988 Flori sarfedilen[60] Fatma Sultan'ın evlenme kutlamaları bir hafta süren bir şenlikle kutlanmış, bu şenlikte de saray teşrifatı dışında, halkı önünde oyunlar oynanmış ve donanma şenlikleri düzenlenmiştir.

56. Stephan Gerlach. *Tagebuch...*, Franckfurt am Mayn 1674, s.372.
57. Philippe du Fresne-Canaye, *Voyage en Levant*, Paris 1897, s. 264.
58. Gerlach, s. 45.
59. Kanijeli Siyavuş Paşa, III. Murat döneminde üç kez sadrazam olmuştur (1582-1584, 1586-1589 ve 1592-1593). Fatma Sultan 1580'de öldüğü için onun sadaretini görememiştir; bkz. İ. H. Daniş-mend, *Osmanlı Devlet Erkânı*, Istanbul 1971, ss.22-4; ve Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1980, s.42.
60. "Suret-i defter oldur ki, emr-i Padişahiyle ve ma'rifet-i valide-i Hüdâvendigârla Fatma Sultan binti Selim Han serahu cihazı mühummatyçün harem-i hassaya teslim olunan esbab-ı mütenevvia ve avani-i mütenevviyayı beyân eder fi mah-ı Safer sene 983"; bkz Topkapı Sarayı Belgeliği D. 34; aktaran Çağatay Uluçay, s.42.

III. Murat Dönemi (1574-1595)

Osmanlıların onikinci padişahı III. Murat döneminde, başta 1582 Şenliği olmak üzere, çok parlak, göz kamaştırıcı şenlikler yapılmıştır. Bunların ilki, II. Selim'in vasiyetine uyularak Rumeli Beylerbeyi ile III. Murat'ın kızkardeşi Esma Sultan'ın evlenmeleri dolayısıyla 1575 yılında yapılan şenliktir. Gelinin saraydan alınıp damat konağına götürülüşü 16. Haziran'da görkemli bir geçit töreni ile gerçekleşmiştir. Gelinin çeyizini taşıyan arabaları baltacılar korumuş ve tüm devlet erkânı tören kıyafetleriyle bi geçitte yerlerini almışlardır. Öğleden sonra gösteriler başlamış, padişah sarayının mukallitleri, hüner sahibi kişileri, çalgıcılar, akrobatlar, jonglörler kimsenin yapamadığı hünerlerini göstermişlerdir. Geceleyin binbir çeşit havai fişeği geceyi gündüze çevirmiştir. Bu şenlik bir hafta aynı düzen içinde sürmüştür: öğleden sonra gösteriler ve oyunlar, geceleyin donanma. Bir yabancı tanık yalnızca bu donanma için 20,000 Düka altını harcandığını belirtir[61]. Bu eğlenceler üzerine Latifî şu dizeleri yazmıştır: "*Müziyil-i gam dürür şîrîn hikâyet / Gönül eğlencesidir lehv-i lu'bet*"[62]. Bu şenlikte şekerden yapılma büyük kale tasvirlerinin yanısıra, bütün malzemesi şeker olan, çevresi surla çevrili, içinde evler olan büyük bir maket yapılmıştır[63].

Nedeni tamamen farklı ve daha küçük ölçüde bir şenlik, III. Murat'ın İran'a gözdağı vermek için, İran Elçisi Mahmut'un gelişi dolayısıyla 1579'da düzenlettirdiği sekiz gün sürmüş olan şenliktir. Bu şenlikte savaş oyunları kadar, çeşitli hünerbazlar ve hokkabazlar vardı, Yabancı tanık savaş oyununda bulunanlar için "*sayıları on-bir bin kadardı*" diye yazar. Bunun için de Istanbul dışında (Üsküdar ya da Kadıköy'de bir çayırlık ya da geniş alan olabilir) büyük bir alanının kullanıldığını belirtir. Bu şenlikte konulu güldürülerden çok, zorbazlık, gürzbazlık, güreş gibi güç gerektiren gösteriler yer almıştır[64]. Ayrıca tehlikeli hüner gösteren ip ve sırık canbazları (paçlebazlar) bu sekiz günlük şenliğin en ilgi çeken gösterilerini yapmışlardır. Paçlebazlar bacaklarına çok uzun sırıklar bağlıyarak onun üzerinde yürüyen, hareket eden ve danseden canbazlardı. Bazan bu sırıklardan birini çıkararak tek sırık üzerinde sekerek de yürüyebiliyorlardı[65].

Osmanlı tarihinin davetlileriyle, yapılan gösterileriyle, görkemiyle ve zenginliğiyle en büyük Şenliği III. Murat'ın oğlu Mehmet'in (sonradan III. Mehmet) sünnet düğünü için düzenlettirdiği, 57 gün ve gece süren[66] 1582 Şenliği'dir. Bu şenlik biraz da İran Elçisine gözdağı vermek ve imparatorluğun gücünü göstermek için dü-

61. Gerlach, *Tagebuch...*, s.98.
62. Latifî, *Sifat-ı Istanbul*, İbrahim Olgun Özel Kitaplığı., v. 18b.
63. Gerlach, s.97.
64. Salomon Schweigger, *Ein newe Reisbeschreibung aus Deutschland nach Constantinopel und Jerusalem*, Nürnberg 1608, s. 77-8..
65. A.g.y., s.77; Reinhold Lubenau, *Beschreibung der Reisen* ..., II/1, ed.W.Sahm, Könisberg 1915, s. 24.
66. Mustafa Selânikî, *Tarih-i Selanikî*, tıpkıbasım, Klaus Schwarz Verlag Freiburg 1970, s. 168, şenliğin 55 gün ve gece sürdüğünü belirtir.

zenlenmiştir. Çok sayıda yerli ve yabancı kaynağın bulunduğu bu şenlik için yüzlerce de minyatür, gravür ve resim yapılmıştır. Şenlik 29 Mayıs günü (6 Cumâda-l-ûlâ, Salı) başlamıştır[67]. Bu düğünün düzenlenmesi için sûr emini olarak Dergâh-ı Âl-i müteferrikalarından Kara Bali Bey atanmıştır. Şenliğin bütçesini düzenlemek üzere Nişancı Hamza Bey'e geniş yetkiler verilmiştir. Şenliğin bütçesi altı ay önceden yapılmıştır. Şenliğin kileri olarak, az bir süre önce ölen Sinan Paşa'nın sarayı seçilerek yeniden düzenlenmiş ve bu binaya fırınlar, mutfaklar ve ocaklar yaptırılmıştır. Her biri "üçerbuçuk okka " (2000 dirhem) ağırlıkta 1500 adet dipli sahan ve tepsi sağlanarak bunları taşımak için 600 Sipahi seçilmiştir[68]. İbrahim Paşa Sarayı yeniden onarılarak At Meydanı'ndan tarafa olan merdiven ve kapı değiştirilmiş, Mehterhane-i Âmire'de tüm devlet erkânı ile âyan için uzunlamasına ve kat kat 95 zira yükseklikte bir tribün yapılmıştır[69]. En alt kat hıristiyan elçilerine ayrılmıştır. Dünyanın her yerinden gelen elçileri, konukları, zengin armağanları, göz kamaştıran giysileri ve o zamana kadar görülmemiş zenginlikte gösterileri ile III. Murat'ın bu şenliği XVI. yüzyılın en büyük uluslararası festivali olmuştur[70].

Dördüncü Vezir Cerrah Mehmet Paşa, 16 yaşındaki Şehzâde Mehmet'in sünnetini şenliğin kırkıncı günü[71] yapmış, Padişah'tan 10,000 altın ihsan almıştır. Valide Sultan da, Mehmet Paşa'ya ayrıca 3,000 altın ile çeşit çeşit kumaşlar ve giysiler armağan etmiştir[72]. Mehter takımı şenlik boyunca sabah başlayıp gece saat 10'a ya da 11'e kadar aralıklarla çalmıştır. Bu takımda 4 büyük kös, 8 çifte nakkare, 10 nefir, 10'dan fazla zurna, yine bir o kadar çeng ve çeşitli ziller varmış[73].

"*Şenliğin altıncı günü*" gösteriler sırasında, ellerindeki havayla şişirilmiş yağlı tulumlarıyla düzeni sağlayan "*500 kadar grotesk görünüşlü Tulumcu*" ortaya çıkmış[74] ve bu tulumcuların başında bulunan çavuş da yerini bırakarak alanının ortasına gelerek başıyla, gözleriyle, elleriyle ve bacaklarıyla yabancı tanığın o güne kadar görmediği garip hareketler yapmış, sonra eteğini başının üstüne çekmiş ve uzun beyaz donuyla kalmıştır. Atlamaya, sıçramaya, dansetmeye ve karnını içine çekip şişirerek oynatmaya başlamıştır[75]. Tulumcuların flamaları ve güzel bir çalgı takımı da vardı. Altı çocuk çengler taşıyordu. Soytarılık yapan Tulumcubaşı İranlı gibi giyinmişti. Bunlar iki merkep yükü eşyayı Padişah'a armağan etmişlerdir[76].

67. Bkz. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, s. 58; *Hammer Tarihi*. IV, ss. 121-134, Robert E. Stout, *The Sûr-i Hümayûn of Murad III*, (Doktora Tezi) Ohio State University 1966, Şenliğin 1 Haziran'da başladığını belirtirler. Alman gezgin Reinhold Lubenau, şenliğin 2 Haziran'da başlayıp 21 Temmuz'da bittiğini belirtir bkz. *Beschreibung der Reisen*, s.51. Başka bir Alman Nicholas von Haunolt, bitiş tarihi olarak 20 Temmuz'u verir; bkz. "Particular Verzeihnuss...", s. 511.
68. Bkz. *Tarih-i Selanikî*, ss. 164, 165.
69. A.g.y., s. 166.
70. Stout, s. 48.
71. Haunolt, sünnetin 7 Temmuz gecesi yapıldığını belirtiyor; ayrıca kesilen parçanın altın bir tabak içinde Şehzâde'nin annesine, kanlı bisturinin de bir mendile sanılarak büyükanneye sunulduğunu söylüyor; bkz. s.509; başka bir Alman tanık ise sünnetin 8 Temmuz gecesi yapıldığını yazıyor; bkz. Lubenau, II/1, s. 55.
72. *Peçevî Tarihi*, II, ss.311-2.
73. Lubenau, II/1, s.55.
74. Hammer, IV, 121-134.
75. Haunolt, ss. 476-7.

Gece donanması için At Meydanı'na yüksek direkler üzerine 150 büyük fener ve yüzlerce küçük fener asılmıştır. Havai fişekleri yalnızca şenlik meydanında değil, Istanbul'un her semtinde atılıyor, patlatılıyordu. Bütün kent ışıklar içindeydi. Gece yapılan donanmadı, üç farklı gösteri vardı. Kandiller, fişekler ve figürlü ışık oyunları. "*Direklere asılan kandiller yanısıra, tahtadan yapılmış kocaman bir tekerleğe kandiller takılmıştı. Bu tekerlek 9 metre çapındaydı. Tekerlek döndükçe bu renk renk kandiller de dönüyordu*"[77]. Bu şenlikte kandillerle birtakım figürler de yapılmıştır. Örneğin, küçük kandillerle yapılmış bir aslan figürü ile bir çektiri geceleyin okadar güzel görünüyormuş ki, herkes beğenmiş[78]. Şenliklerde fişekler çok seviliyordu. Bu şenlikte de fıskıye gibi açılan fişekler, kademeli ve zigzag çizerek giden fişekler (kör fişekler), çarh-ı felekler, yıldız fişekleri, humpare fişekleri, hepsi rengârenk gökyüzünü parlatıveriyordu. Edward Webb adlı bir İngiliz Topçusu, bu şenlikte "*13,000 havan fişeği ile iki ejder çekiyormuş gibi görünen* " Nuhun Gemisine benzer bir ışık oyunu hazırlamıştır[79]. Gece donanma sırasında gerili uzun bir halat üzerine, içine iki kişi alabilen, fişek dolu iki çektiri maketi asılmış, bunlar birbirlerine fişek atarak savaşmışlardır[80].

Bu şenlikteki esnaf loncalarının geçidi ve esnafın Padişah'a verdikleri pişkeşler de o ölçüde büyüktü. Polonyalı gezgin George Lebelski'nin belirttiğine göre, her gün verilen sıraya göre, binin üzerinde esnaf zengin giysileriyle geçmişler ve bu geçit sırasında kendi mesleklerine ilişkin gösteriler yapmışlar ve oyunlar oynamışlardır. Çifçiler toprağı ekmişler, balıkçılar gösteri için yapılmış havuzlarda küçük balıklar avlamışlar, berberler birbirlerinin saçını kesmişler, fırıncılar, şenlik için araba üzerindeki hazırladıkları fırınlarında ekmek pişirmişlerdir. Bazı loncaların dansçıları, bazılarının soytarıları, kimilerinin de iyi kılıç ve ok kullanan elemanları varmış[81].

Nahıllar, yalızca evlilik törenlerinde değil, sünnet düğünlerinde de kullanılırdı. Evlenmelerde bunları kız evi hazırlatır; sünnet düğünlerinde de çocuğun ailesi tarafından yaptırılırdı. Nahıla *düğün mumu*, bir yerden başka bir yere taşınmasına da *mum alması* denirdi. Nahıllara çeyize ilişkin şeyler asılmazdı. Yukarda anlatıldığı gibi, mulaj olarak ya da tablo biçiminde yapılan insan, hayvan, çiçek gibi şeyler asılır, araları da klaptan, sırma gibi parlak tellerle ve yaldızlı kağıtlarla süslenirdi.

76. A.g.y., s. 475.
77. A.g.y., s.471.
78. A.g.y., s. 484.
79. Edward Webb, *Chief Master Gunner, His Travailes- 1590*, ed. Edward Arber, London 1869, s. 27.
80. Hauholt, s. 486.
81. George Lebelski, *La Description dres jeux et magnifiques spectacles representez a Constantinople...* 1583, ss. 63-4.

Bir düğünde çok sayıda nahıl varsa, büyük olanlar, törende genellikle önde yürütülür, küçük nahıllar aralarda ve yanlarda bulunurdu. Büyük nahılları şekerden yapılmış bahçeler, şeker tasvirleri, şekerlemeler, şerbet sürahileri, çeyiz bohçaları, para keseleri ve mücevher kutuları izlerdi[82]. Örneğin, III. Murat'ın 1582 Şenliği'ndeki geçit töreninde, nahılların sıralanması şöyleydi: en önde, birer kişinin taşıdığı 100 küçük nahıl, üçer kişinin taşıdığı 21 orta boy nahıl, mehter takımı, seksen doksan kişinin taşıdığı 16 m. yükseklikte bir büyük nahıl, ikinci mehter takımı, aynı yükseklikte bir büyük nahıl daha, en geride 20 metre yüksekliğinde, 100 kişinin taşıdığı en büyük 4 nahıl[83]. Bu şenlikteki büyük nahılların üstünde altın kaplama çiçekler, yapraklar, mumdan yapılmış kuş ve çeşitli hayvan figürleri vardı[84]. Aynı şenliği anlatan bir başka Alman, nahılların "*mumdan yapılmış çok güzel kuşlar, çiçekler, meyveler, fıskıyeler ve daha birçok ilginç figürlerle kaplı* " olduklarını belirttikten sonra bunların mumlarla aydınlatıldıklarını sözlerine ekler[85]. 1582 Şenliği'nde, nahılların geçirileceği yol üzerindeki cumbalar, saçaklardan başka, sokak köşelerindeki bazı evler bir gün içinde yıktırılarak yol genişletilmiştir[86].

Nahıllarla birlikte bu şenlikte şekerden yapılan hayvanların yanısıra, testi, şamdan, ibrik, kale, fıskıyeli havuz, deniz kızı gibi görüntülerin ve her çeşit meyvelerin de şekerden yapıldığı anlaşılıyor[87]. Konulu oyunlar dışındaki gösterilerde en çok jonglörler, akrobatlar ve tehlikeli numaralar yapan hünerli kişiler göze çarpar. İp canbazları inanılmaz numaralar yapmışlardır. Bunlardan biri ayıyla, başka biri bir merkeple, bir başkası köpekle, bir diğer keçiyle türlü numaralar göstermiştir. Hele bunlardan biri bir kediyi kendiyle birlikte ip üzerinde yürütmüştür[88].

Bu şenlikte dans da önemli bir yer tutmuştur; özellikle İspanya'dan Osmanlı İmparatorluğuna 1495 yılında göç eden Yahudiler tarafından getirilen, kılıç ve kamalarla yapılan *mattesina* dansı çok beğenilmiştir[89]. Üstleri çıplak, satirler gibi boynuz takmış oyuncuların yarı dans yarı oyun biçimindeki gösterileri ilginç bulunmuştur[90]. Bu şenlikte, Sokollu'nun dul eşinin köşkünde düzenlediği müzikli bir gösteride, bir İtalyan sanatçı Cupidon (Eros) kılığında, müzik eşliğinde bir pantomim oynamıştır[91]. Aynı şenliği baştan sona izleyen bir Alman gezgin, yaşlı bir adam olan Efendi ile onun genç uşağı arasında geçen olayları canlandıran sahneler oynandığını belirtir. Yazar, uşaktan sözederken *zanni* terimini kullanmaktadır[92]. Bu da, İtalyan halk tulûat tiyatrosu *Commedia dell'Arte* 'nin ilk tiplerinden biri olan ve uşak olarak görülen *zanni* 'lere çağrışım yaptırıyor. Burada, *commedia dell'arte*'nin[93] etkisi açık ve seçik belirgindir.

82. Bkz. Konyalı, s. 139; ayrıca bkz. *Telhîs-ül Beyân* ve *Râşit Tarihi.*
83. Haunolt, s. 469.
84. A.g.y., s. 469.
85. Lubenau, II/1, s. 30.
86. Haunolt., s. 473.
87. Lubenau, II/1, s. 50.
88. A.g.y., II/1, s. 54.
89. N. D. Shergold, *A History of the Spanish Stage: from Medieval Times until the End of seventeenth Century*, Oxford 1967, s.262.
90. Haunolt, s. 477.
91. Hammer, IV, s. 128.

Şenlikteki savaş oyunları Türklerin zaferlerini yansıtacak biçimde düzenlenmiştir. Özellikle sipahilerin yaptığı kılıç dövüşleri, mızrak ve oklarla bir kaleyi ele geçirip kendi bayraklarını dikmeleri titiz bir biçimde önceden çalışılmış ve seyredilebilir bir gösteri durumuna getirilmiştir[94]. Seyredenleri en çok ilgilendiren bir gösteri de, çeşitli sanatçıların sundukları gölge oyunu temsilleri olmuştur. Bu temsiller iki tür gölge oyununu kapsar. Bunlardan biri el ve parmaklarla perdeye yansıtılan, profilden gösterilen çeşitli hayvan figürleri, diğeri de bildiğimiz tasvirlerle oynatılan Karagöz oyunlarıdır. Altı tekerlekli, önü beyaz bir perdeyle kaplı, perdenin arkasında mumlar yanan büyücek bir kulübe alana getirilmiştir. Bunun üzerinde renkli tasvirlerle oyun oynatılmıştır: "*Bir öncekinden çok daha güzel olan bu figürlerle oynatılan gösteride bir kedi bir fareyi, bir leylek de bir yılanı yedi. Bu figürler değneklerle oynatılıyordu* ", diye yazar bir yabancı[95].

III. Murat, bu büyük şenlikten dört yıl sonra, Safiye Sultan'dan doğan kızı Ayşe Sultan ile İkinci Vezir İbrahim Paşa'nın[96] düğünleri dolayısıyle, 1586 yılında, At Meydanı'nda bir şenlik yaptırmıştır. Şenliğin başlangıcı 14 Mayıs 1586'dır. Teşrifat kurallarına göre ilk dört gün kutlamalara, armağanların, pişkeşlerin verilmesine ve şölenlere ayrılmıştır. 18 Mayıs'ta[97] eğlenceler başlamıştır: "*Damat İbrahim Paşa, 18 Mayıs'ta sarıyandan ayrılıp Hipodrom'a* [At Meydanı'na] *bir tören kıt'asıyla geldi. Bundan önceki şenlikte olduğu gibi büyük bir ziyafet hazırlandı. Duyduğuma göre 100 kazan pilav pişirilmişti".* 26 Mayıs'ta nikâh töreni yapılmış, Ayşe Sultan'ın nikâh tanığı Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa olmuştur[98]. Şenlik 2 Haziran'da sona ermiştir[99]. Buna göre şenlik 20 gün ve gece sürmüştür.

92. Haunolt, s. 502.
93. İspanyol tiyatrosuna *commedia dell'arte* bir İtalyan sanatçı olan Alberto Naceri de Ganassa ve topluluğu tarafından 1574 tarihinde getirilmiştir. Bu da, bu türün Türk şenliklerine, yalnızca Ya-hudiler tarafından değil, daha sonradan çeşitli yabancı toplulukların ve bu türü yerinde izleyen Türk elçilerinin etkisiyle de gelmiş olabileceği düşüncesini doğurmaktadır; çünkü Yahudilerin İspanya'dan İmparatorluğa göç etmeleri yüz yıl kadar önce, yani onbeşinci yüzyılın sonundadır.
94. Bkz. Lubenau, II/1, s. 52.
95. Haunolt, s. 489.
96. İbrahim Paşa, 1596'dan 1597'ye kadar iki kez vezir-i âzamlığa atanmış 1587'de, Kılıç Ali Paşa ölünce Kaptan-ı Derya'lığa getirilmiş ve 9 ay 9 gün bu görevde kalmıştır. 1599'de üçüncü kez vezir-i âzamlığa getirilmiş öldüğü 10 Temmuz 1601 yılına kadar bu makamda kalmıştır; Bkz.. İ.H. Danişmend, *Osmanlı Devlet Erkânı*, Istanbul 1971, ss. 25-6, 26, 27 ve 183. Bir yabancı kaynak,bizde Hırvat ya da Boşnak asıllı bilinen İbrahim Paşa'nın Slovenya'da doğduğunu belir- tir; bkz. F. Ch. Khevenhiller, *Annalium Ferdinandeorum*, Leipzig 1721/1724, s. 439.
97. Bir kaynak eğlencelerin 20 Mayıs'ta başlayıp on gün sürdüğünü belirtir; bkz. *Hammer Tarihi*, IV, s. 143.
98. Haunolt, s. 532.
99. A.g.y., ss. 533 ve 535.

Bu şenlikte, cam gibi, saydam bir biçimde inceltilmiş mumdan nahılların üzerlerinde, altın, firuze gibi değerli taşlar, inciler gören yabancı tanık, bunların her birinin 40 ya da 50,000 Düka altını değerinde olduğunu tahmin ettiğini ve bunları şaşkınlıkla izlediğini yazar[100]. Bu yabancıyı şaşırtan bir başka olay da canbaz gösterileri olmuştur. Canbaz ip üzerinde dansediyor, havaya sıçrayıp yine ip üstüne bağdaş kurar şekilde düşüyormuş. Bu canbaz ip üstünde türlü akrobatik hareketler yapmış. Bir Mağribi, Meydanın en yüksek dikilitaşının tepesine rahatlıkla tırmanmış[101].

III. Murat dönemindeki son şenlik 1589'daki o sırada Musul Beylerbeyi olan Kanijeli Siyavuş Paşa ile Padişah'ın küçük kızının[102] düğünleri dolayısıyla düzenlenmiştir. Bir yabancı kaynağa göre, 1 Ağustos 1589'da vezir-i âzamlığa getirilen Koca Sinan Paşa, küçük kızını Siyavuş Paşa ile evlendirmesi için Padişah'ı ikna etmiştir[103]. 1589 ile 1590 yıllarında Istanbul'da bulunan Villamont adında bir Fransız, Padişah'ın kızı ile evlenen Siyavuş Paşanın düğününden sözederken, cirit, binicilik, okçuluk gibi spor gösterileri yanısıra, çeşitli hünerler gösteren oyuncuların "*büyük ustalar*" olduğunu belirtir[104]. Başka bir yabancı da, Galata'daki bir Rum düğününde gördüğü, taklitler yapan bir oyuncuyu anlatır: "*Bir Çingene koşarak alana girdi; elini yukarı kaldırmış, 'Leke çıkarılır, leke çıkarılır', diye bağırıyordu. Boynuna bir sepet asmıştı, elinde de bir leğen vardı. Böyle bağırarak gözden kayboldu. Az sonra aynı komik adam sırtında bir torba taşıyarak geldi ve tıpkı Danzig'dekiler gibi bağırmaya başladı: 'Oduncu geldi, oduncu! Kuru odunlarım var, iyi odunlarım var.' Bağırarak uzaklaştı ama yine geldi; kıyafetini değiştirmişti: 'Taze balıklarım var, kılıç balıkları, taze yengeçler, mürekkep balıkları, kendisini yiyin, münekkebini hokkanıza koyun; taze gebe balıklarım da var. Haydi Balıkçı!'* [Elçilikten gelen] *herkes oturmuş bu adama gülüyordu; ama ben onlara söyleyinceye kadar ne dediğini anlamadılar (...)*"[105]

III. Mehmet Dönemi (1595-1603)

III. Murat'ın oğlu III. Mehmet 29 yaşında padişah oldu, 37 yaşında koroner yetmezliğinden öldü[106]. Bu padişah döneminde yalnızca bir tek şenliğe rastlarız. O da, ötekilerden daha değişik bir amaca yönelik 1596 yılının Haziran ayında yapılan şen-

100. A.g.y., s. 532.
101. A.g.y., 534. ve 535.
102. III. Murat' öldüğünde 150 kadar kızından 30'u hayattaydı; bunlar saraydan çıkarılarak ağalara ve varlıklı kimselerle evlendirilmişlerdi. Bu yüzden Sultan Murat'ın kızlarının listelerini ve adla- rını saptamak çok zordur.
103. Lewenklaw,s. 149.
104. Jean de Villamont, *Les Voyages du seigneur de Villamont*, Paris 1595, s. 495-6.
105. Lubenau, II/1, s. 24.
106. Bkz. B. N. Şehsuvaroğlu, "Osmanlı Padişahlarının Hastalıkları ve Ölümleri", *Hayat Tarih Mecmuası*, sayı 11, Kasım 1977, ss. 36-9.

liktir; sefere çıkan ordunun moralini yükseltmek için düşünülmüştür. Kanunî'nin Zigetvar seferinden sonra, bu tarihe kadar yapılan seferlerde ordunun başında ne II. Selim, ne de III. Murat bulunmuşlardı. Sadrazam Cağalazâde [Cağaloğlu] Yusuf Sinan Paşa ile Padişah'ın hocası Saadettin Efendi ağız birliği ederek III. Mehmet'i sefere çıkmaya razı etmişti. O sırada Istanbul'da bulunan yabancılar bu büyük ordunun hazırlanışını anlatırken, konumuz acısından ilginç noktalara da değinmişlerdir. II. Rudolph'un olağanüstü elçisi, Padişah'ın ordusu içinde "*özel bir topluluk*" olduğunu ve bu topluluğun içinde "*saray soytarıları, mukallitler, ip canbazları, usta biniciler, hokkabazlar ve akrobatlar*" bulunduğunu, bunların "*Padişah'ın dinlendiği anlarda onu ve orduyu eğlendirmekle görevli olduklarını*" yazar[107]. Aynı durumu yukarda sözü geçen elçinin eczacıbaşısı da anlatır[108].

I. Ahmet Dönemi (1603-1622)

14'üne bastığı sırada tahta geçen, tahta geçtikten sonra sünnet olan ve 27 yaşında veremden ölen, 14 yıl padişahlık eden I. Ahmet'in hükümranlığı sırasında biri küçük, üçü orta çapta dört şenlik saptamış bulunuyoruz.

Bunların ilki, 1603 Şenliğidir. Tahta çıktıktan sonra I. Ahmet'in ilk işi kendisini sünnet ettirmek oldu. "*Sünnet çocuğu olarak halka görünmek istemediğinden geleneksel bir şenlik yaptırmadı, ama halktan da gizlemedi. Bir Cuma günü namazını Süleymaniye'de kıldıktan sonra, saraya dönünce cerrah çağırdı. Istanbul halkı sevgili padişahının mürüvveti için üç gün üç gece donanma ve şehrâyin yaptı. Haberler su halkaları gibi yayıldı. Osmanlı ülkesinde şenlikler aylarca sürdü*"[109].

İkincisi, 1606 yılında, Istanbul'da, Budin'de ve Komran'da düzenlenen şenliklerdir. 11 Ekim 1606'da Macarlarla yapılan barış antlaşmasından sonraki günlerde bir şenlik düzenlenmesi için ferman çıkartmıştır. Buna yabancı elçiler de çağrılmış, yine bilinen şenlik programı ile şölenler verilmiş, gösteriler seyredilmiştir[110]. Başka bir kaynak bu şenliği şöyle anlatır: "*Bu barış her iki tarafa da birlik getirdi. Budin Paşası imparatorluğun çeşitli temsilcilerini çok gösterişli bir yolda kabul etti; onlara atlar ve zengin, pahalı, sırmalı kumaşlar armağan etti. Aynı gün, üç ulağı acele Istanbul'a gönderdi. Padişah, bu büyük sevinç gösterisinin haberini alınca doğru Büyük Cami'ye gitti (;)Ve aynı gün büyük bir sevinç alameti sonucu büyük bir şenlik düzenledi. İmparatorluğun bütün kentleri donanmaya, top atışlarına, borazan seslerine ve halk eğelencelerine tanık oldu*"[111]. O sırada, II. Rudolph'un Istanbul'a gön-

107. Wenceslau Mitrowitz von Wratismaw, *Merkwürdige Gesandschaftsreise von Wien nach Konstantinopel*, Leipzig 1786, s.442.
108. Friedricn Seidel, *Denckwürdige Gesandschaft an die osmanische Forte welche enmals auf Röm. Kaeys. Maj. Rudolf II hohen Befehl Her Fridrich von Kreck- witz Sr.Maj. Reichs-Hof-Rat verrichtet*, Görlitz 1711, ss. 79-80.
109. Reşad Ekrem Koçu, *Osmanlı Padişahları*, Istanbul 1981, s. 178.
110. Khevenhillers, *Annalium Ferdinandeorum...*, s. 3068.
111. Michel Baudier, *L'Inventaire de l'historie generale des Turcs*, Paris 1617, s. 713.

derdiği elçisi Lichtenstein Baronu Heinrich maiyetiyle Türk topraklarına girdiğinde Estergon Kalesi komutanı onun onuruna bir şenlik düzenlemiştir. Elçinin maiyetinde olan Melchior Besolt, burada şarkıcıların, dansçıların ve taklit sanatçılarının gösteriler düzenlediğini belirtir[112].

Bu dönemdeki üçüncü şenlik şehzâde Murat'ın (sonradan IV. Murat) 27 Temmuz 1612'deki doğumu ve Ayşe Sultan'ın[113] vezir-i a'zam Nasuh Paşa[114] ve Gevherhan Sultan'ın ikinci vezir Öküz Kara Mehmet Paşa[115] ile nikâhları dolayısıyla düzenlenen üçlü kutlama şenliğidir. "*Sene-i mezbure Cuma'da'l-ûlâsının yirmi sekizinci günü padişah Istavroz bahçesinde iken, Sultan Murad nâm bir şehzâde dünyaya geldi. Ve Şevval'in dördüncü günü harem-i padişahîde olan bütün gılmanlara kanun üzere çıkma ferman olundu. Ve Doğancıbaşı Karakaş Mehmed Ağa'ya Bosna Beylerbeyliği verildi. Ve aynı ay içinde vezir-i a'zam Nasuh Paşa'ya verilen Ayşe Sultan, mahalline isal olunup azîm velime* [düğün] *tertip edildi* "[116]. Bu şenlikte çalgıcılar, dansçılar ve oyuncular çeşitli gösteriler düzenlemişlerdir[117]. Bu şenlikte nahılların sokaklardan geçebilmesi için otuz kadar ev yıktırılmıştır[118].

1613 yılında, I. Ahmet bir şenlik düzenliyerek hayır niyetine oğullarını sünnet ettirmiş ve evde kalmış halalarını bazı devlet büyükleriyle evlendirmiştir. Şenlik Ağustos ayının ikinci yarısında başlamıştır. Gösteriler Kâğıthane ile Beşiktaş'ta yapılmıştır. İngiliz gezgin Thomas Coryate bu şenlikte gece sallar üzerinde çeşitli gösteriler yapıldığını belirtir[119].

IV. Murat Dönemi (1623-1640)

10 Eylül 1623, Pazar günü, amcası Deli Mustafa'dan sonra 12 yaşında tahta oturan, 16 yıl, 4 ay, 29 gün padişahlık yapan[120] ve 28 yaşında "*karaciğer yetersizliği ve had mafsal romatizmasından*"[121] ölen IV. Murat'ın hükümranlığı döneminde dört şen-

112. Melchior Besolt, "Des Wolgeborenen Herrn Heinrichs von Lichtenstein vonh Nicolspurg u. Röm. Keys. Maiest. Abgesandten ..., Lewenklaw, *Neuwe Chronica Türkischer Nation*, s.517.
113. Ayşe Sultan nikâh edildiğinde 13 yaşındaydı Gerdeğe girmesi için bülûğa ermesi beklendi Evliliği üç yıl sürdü. Nasuh Paşa'nın 1614'te gözlerinin önünde öldürülmesinden sonra dul kaldı. Ayşe Sultan sekiz kez evlenip sekiz kez dul kalmıştır ve 1656 yılında ölmüştür;bkz Çağatay Uluçay, *Padişahın Kadınları ve Kızları*, ss. 50-51
114. Nasuh Paşa 22 Ağustos 1611'de sadrazamlığa getirilmiş 17 Ekim 1614'te azledilmiştir. Sadrazamlığı 3 yıl, 1 ay ve 26 gün sürmüştür; bkz. *Osmanlı Devlet Erkânı*, s. 29.
115. Öküz Mehmet Paşa 17 Ekim 1614'te sadarete getirilmiş 17 Kasım 1616'da azledilmiştir. Sadrazamlığı 2 yıl 1 ay 1 gün sürmüştür; bkz. *Osmanlı Devlet Erkânı*, ss. 29-30.
116. Naîmâ Mustafa Efendi, *Ravzat-el-Hüseyn fî Hulâsat Ahbar el Hafikayn* (*Tarih-i Naîmâ*), çev.: Zuhuri Danışman, II, Istanbul 1968, s. 633.
117. *Hammer Tarihi*, IV, ss. 448-50.
118. [Anonim] *Les magnificences faietez à Costantinople aux Nopces d'un soeur du grand Turc et deux de sis filles*, (yazma-tıpkıbasım) Paris 1612, v. 14a.
119. Michael Stachan, *The Life and and Adventures of Thomas Coryate*, Lordon 1962, s. 191
120. *Osmanlı Padişahları*, s.205.
121. Şehsuvaroğlu, s. 39.

lik saptamış bulunuyoruz. Bunların ilki, 1624 Şenliğidir. Padişahın kızkardeşi Fatma Sultan'ın[122] Çatalcalı Hasan Paşa'nın[123] düğünü dolayısıyla düzenlenmiştir. Bu dönemdeki şenliklerin ikincisi 1626 yılında, IV. Murat'ın emriyle kocasından ayrılan Fatma Sultan'ın Kara Mustafa Paşa ile nikâhlanmasını kutlamak üzere düzenlenmiştir. Kara Mustafa Paşa bu evlilikten iki yıl sonra 1628'de ölmüştür. Üçüncüsü yine Padişah'ın kızkardeşi Fatma Sultan'ın Kaptan-ı Derya Canbulatzâde Mustafa Paşa[124] ile evlenmesi nedeniyle yapılan 1630 Şenliğidir.

IV. Murat'ın Bağdat seferinden zaferle dönmesi üzerine yapılan 1639 Şenliği[125] bundan önceki şenliklerden daha büyük ve görkemli olmuştur. Haziran ayı içinde yapılan bu şenliği izleyen Fransız Du Loir[126] savaş oyunları yapıldığını, çeşitli hünerbazların şaşkınlık veren gösteriler, rakkas ve köçeklerin de çeşitli danslar yaptığını belirtmiştir. Bu dansları çok "*suggestive* " bulan Du Loir, "(...) *yeni evliler bu açık saçık gösterilerden hiç hoşlanmadılar.* [Bir gösteride] *iki sevgili şehevî tutkuları için sabırsızlık gösteriyorlurdı* (...)"[127], diye yazmıştır.

Sultan İbrahim döneminde iki şenliğe rastladık. Bunlardan biri, IV. Murat'ın kızkardeşi Fatma Sultan ile vezirlerden Fazlı Paşa ile yapılan nikâhı dolayısıyle 1646 yılında yapıldı. 16 Mart 1646 günü başlıyan şenlikteki "minare boyu" nahılların tekini elli kişi taşıyordu. Darphane yakınından taşınmaya başlanan, Kenan Paşa sarayı önünden Eski Saray'a varıncaya dek nahılların geçeceği sokağa bakan tavan saçakları, evlerin balkonları koparılarak yıkılmış, sokaklar genişletilmiştir. Nikâh tanığı olan vezir-i a'zam Salih paşa, gelin alayında geçirilen iki gümüş nahıl için 50,000 gümüş kuruş ödemiştir[128]. Sultan İbrahim'in, henüz ikişer, üçer yaşında olan sultanları bazı paşalarla nikâhlaması dolayısıyle 1648 yılında düzenlettirdiği şenlikte de,

122. 1605 (H. 1014) yılında doğduğu sanılan Fatma Sultan 'çenesiz ve bunağın birisi olduğundan' kimseyle geçinememiş ve 12 kez evlenmiştir; bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, Istanbul 1314, s. 271.
123. Hasan Paşa, bu nikâhtan iki yıl sonra, 13 Temmuz 1630 (H.1035, 18 Şevval,Pazartesi) günü Baş Emirahurluktan Kaptan-ı Derya'lığa yükseltilmiş, 20 Ekim 1630 (H. 1040, 13 Rebîülevvel, Pazar) günü Topal Recep Paşa'nın entrikası yüzünden azledilmiştir; bkz. *Osmanlı Devlet Erkânı*, s.188.
124. Çatalcalı Hasan Paşa'dan sonra bu makama 20 Ekim 1630 (H. 1040, 13 Rebîül-evvel ,Pazar) günü atanan Mustafa Paşa, 1 Temmuz 1632'ye (H. 1041, 13 Zilhicce, Perşenbe) kadar bu makamda kalabilmiştir IV. Murat enistesi Mustafa Paşa'ya kızdığından onu boğdurmuştur; bkz. *Osmanlı Devlet Erkânı*, s. 189; *Padişahın Kadınları ve Kızları*, s.51.
125. Muzaffer Padişah'ı karşılamak üzere Istanbul'da fevkalade hazırlıklar yapılmış, görkemli bir törenle Istanbul'a giren IV. Murat'ın zafer alayında 22 Safavî hanı zincirler içinde teşhir edilmiş ve bir hafta şenlik yapılmıştır; bkz. *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, III, s. 384.
126. Fransız elçisi Jean de la Haye'e refakat eden ve 1639 sonbaharından itibaren Istanbul'da 17 ay kalan Du Loir gördüklerini oldukça ayrıntılı bir yolda anlatmıştır. IV. Murat'ın cenaze törenini, İbrahim'in tahta geçmesini de yaşayan bu Fransız'ın anıları on mektubu kapsar. Bu mektupların ikinciden dokuzuncuya kadar olan sekizi Istanbul'da gördükleriyle ilgilidir. Du Loir Türk kadınlarına ilişkin mektubunda düğün töreninden, bu törende çalınan müzikten, düzenlenen gösterilerden ve danslardan sözeder; bkz. Du Loir, *Les Voyages du sieur Du Loir*, Paris 1654.
127. Bkz. *Du Loir*, ss.170-80.
128. Bkz. *Tarih-i Naîma*, IV, s. 211.

gümüş nahıllardan başka, "minareye benzeyen" iki büyük nahıl mücevher, som altın ve gümüşle süslenmiştir[129].

IV. Mehmet (Avcı) Dönemi (1648-1687)

Osmanlı İmparatorluğu'nu kırk yıl dirayetli vezirlerinin de desteğiyle iyi bir şekilde yöneten Avcı Mehmet[130] sanatı seven, barışsever bir hükümdardı. Sarayda çeşitli alanlarda gösteriler yapan oyuncular bulundurma geleneğini daha da ileri götürmüş, bestecileri, nakkaşları ve hattatları korumuştur. Eğlenceyi, avı ve oyunları seven bu padişahın sarayında çok sayıda sanatçı beslediğini biliyoruz.

IV. Mehmet dönemindeki ilk şenlik 8 yaşına basan Padişah'ın sünnet edilişi dolayısıyle düzenlenen ve bir hafta süren 1649 Şenliği'dir. 20 Ekim 1649 (H. 1059, 14 Şevval, Cuma) gecesi, üç serbest şehzâde ile birlikte[131] yapılan sünnetin şenliğinde her Oda'nın İçoğlanı kendi başına çeşitli oyunlar hazırlamış ve huzurda oynayarak bolca ihsan almışlardır. Ancak Padişah'ın en usta okçularının, çalgıcılarının, şarkıcılarının ve seçkin güreşçilerinin Seferli Odası'ndan olmaları nedeniyle, bu sünnet düğününde daha çok bunlar padişah tarafından beğenilmişler ve keselerle bahşiş almışlardır: "(...) *ve oyunları icad eden yoldaşlara her gece ikişer üçer çıkın otuzar kırkar kuruşluk çıkardı. Bir gece kese ile ihsan olunub hane-i hassadan davul zurna ile divanhâneyi dolaşub odaya götürmüşlerdi. Bu minval üzere bir hafta mikdarı düğün oldu*"[132].

1663'te IV. Mehmet'in Şehzâdesi Mustafa'nın (sonradan II. Mustafa) doğumu onuruna bir şenlik düzenlenmiş ve bu şenlik imparatorluğun çeşitli yerlerinde kutlanmıştır. Gezgin Thévenot, bu vesileyle Halep'te yedi gün yedi gece süren şenlikte Şeyh Bandar'ın köşkünde yüzlerine maskeler takmış Yahudi oyuncuların bir kalın çizgili bir güldürü (fars) oynadıklarını belirtir. Oyunculara dört beş kişilik bir çalgı takımı eşlik ediyormuş. Oyun, bir Türk dansçının çeşitli hareketlerle gelişen dansı ile başlamış, sonra kadın kılığında (Zenne) iki Yahudi genci ortaya çıkarak danseder gibi döne döne oynamışlardır. Bundan sonra ortaya birkaç oyuncu daha gelmiş; bu oyuncularının birinin üzerinde bir Frenk giysisi varmış ve yabancıların davranışlarıyla alay ediyormuş. Bu da oradaki seyircileri çok güldürmüş. Thévenot'ya göre hareketleri yüz kızartıcıymış, öteki oyuncular da bayağı hareketleri yapmakta ondan geri kalmıyorlarmış[133].

129. Bkz. A.g.y., IV, s. 262.
130. Cülûsu 18 Ağustos 1648 (H.1058, 18 Receb, Cumartesi) dir. Tahttan indirilişi, 8 Kasım 1687 (H. 1099, * Muharrem, Cumartesi) günüdür. Doğumu 2 Ocak 1642, ölümü 6 Ocak 1893'tür. Buna göre 51 yaşında ölmüştür. Osmanlı tahtına çıktığında 7 yaşındaydı.
131. Bkz. *Tarih-i Naîma,* IV, s. 357.
132. Mehmed Halife, *Tarih-î Gılmanî,* Tarih Encümeni Mecmuası eki, Burhaniye Matbaası, 1340, ss. 15-6.
133. Thévenot, Jean de, *The Travels of Monsieur de Thévenot in Levant,* II, London 1867, ss. 35-6.

IV. Mehmet ile sadrazamı Köprülüzâde Fazıl Ahmet Paşa'nın[134] Lehistan sefe-rinde Kamaniçe Kalesi'ni almaları nedeniyle 13 Eylül 1672 sabahı başlayıp 16 Eylül öğle üzeri sona erden bir şenlik yapılmıştır. "(...) *Saray, topların gene seher vaktinden itibaren gümbürdetti ve padişahın dairesine asılmış parlak altından birçok sancak, bu dairenin üstünde da flama yerinde büyük bir kırmızı ve beyaz bayrak görüldü.* (...) *Vaktiyle bu tarzda şenlikler görmüş olan kimseler hiç bu şekilde bir bayrak görmemiş olduklarını bana temin ettiler. Kendileri böyle bir bayrağın Zât-ı Şâhâne'nin bizzat ordu başında bulunmasından dolayı ilâve edildiğine hükmetmekteydiler* "[135].

Osmanlı İmparatorluğu tarihinin en büyük ikinci şenliği hiç kuşkusuz IV. Mehmet'in 1675 yılında Edirne'de düzenlettirdiği çifte düğün şenliğidir[136]. IV. Mehmet, büyük şehzadesi Mustafa'yı (sonradan II. Mustafa) 1669'dan beri sünnet ettirmek istiyordu. Ama bunu bir türlü gerçekleştirememişti. Bu fırsat 1675 yazında doğdu. Padişah oniki yaşına basmış olan Mustafa ile birlikte, o sırada iki yaşında olan küçük şehzadesi Ahmet'i (sonradan III. Ahmet) de sünnet ettirdi. Büyük bir şenlik düzenlemeyi de aklına koyduğundan, onbeş gün sürecek sünnet şenliğinden sonra bir şenlik daha düzenliyerek o sırada onyedi yaşında bulunan kızkardeşi Hatice Sultanı, çok sevdiği ikinci veziri musâhip Mustafa paşa ile evlendirdi. Bu şenlik de onsekiz gün sürdü. Sünnet şenliği 14 Mayıs Pazar günü başladı ve 29 Mayıs Pazartesi günü son buldu. Evlenme şenliği ise 9 Haziran'da başladı ve 27 Haziran'da sona erdi[137].

Şenliğe kendi ülkelerini temsil eden birçok yabancı diplomat da katılmıştır. Fransız elçisi Nointel, 6 Haziran 1675 günlü, Pomponne adlı bir dostuna yazdığı mektupta şöyle der: "*Bunlar tüm imparatorluğu heyecana verecek dev gösterilere vesile oldu. Eyaletlerden çağrılan 6000 genç oğlanla, Majeste'nin 2000 iç oğlanı şehzadelerle birlikte sünnet edildi.* (...) *Türkiye'nin bir başından öbür başına kadar, her yerden dansçılar, soytarılar, hüner gösterenler ve teknik elemanlar çağrılmıştı. Pantagruel'i doyuracak kadar yemek verildiği için Edirne yakınındaki Rumlar da getirildi.* (...) *Eski göçebe ve savaşçı göreneklerinin bir kalıntısı olarak saray çevresi ve halk, şenlikler boyunca gösterileri çadırlardan seyrettiler. Buna bir kamp, hatta çadırlardan kurulu bir kent denilebilirdi*"[138].

134. Fazıl Ahmet Paşa": 30 Ekim 1661 (H. 1072, 6 Rebî'ül-evvel, Pazar) da sadarete getirilmiş ölü- mü tarihi olan 2/3 Kasım 1676'ya (H.1087, 25/26 Şa'ban, Pazartesi/Salı) gecesine kadar 15 yıl 4 gün sadrazamlık etmiştir. Osmanlı tarihinin en dirayetli sadrazamlarından biridir.
135. Antoine Galland, *Journal Pendant son séjour à Constantinople 1672-1673,* I, haz. C. Schefer, çeviren: N. S. Örik, Paris 1881, 183.
136. Ayrıntılı bir monografi için bkz. Özdemir Nutku, *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 1972 (2. baskı 1987).
137. Hammer, bu şenliğin bitimi olarak 5 Temmus gününü verir (bkz.Joseph von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches,* VI,Wien 1830, 313).Oysa Abdî bu şenliğin onsekiz gün sürdüğünü belirtir (bkz. Sûr-i pür sürûr-ı Hümayûn, yazma, Millet Küt. Ali Emirî Kit. no. 343, v. 22b-23a).
138. Vandal, A., *L'Odysée d'un Ambassadeur. Les Voyages de Marquis de Nointel (1670-1680,* Paris 1900, ss. 195-6.

Şenlik hazırlıklarına altı ay öncesinden başlanmıştır. Istanbul'dan en usta ateşbazlar, Türkiye'nin çeşitli yerlerinden ve İran'dan güreşçiler, ip canbazları, mukallitler, gölge oyunu ve kukla ustaları getirtilmiştir. Hatta Venedik'ten bir opera topluluğu getirtilmesi düşünülmüş, ama geç harekete geçildiği için bundan vazgeçilmişti. Yeni Saray önündeki Sırık Meydanı denilen yerdeki şenlik alanına bakan Alay Köşkü'ne ek bina yapılmış bunun için mimar Mehmet Efendi görevlendirilmişti . Verilecek şölenler için Istanbul'dan Merzifonlu Hüseyin Ağa baş aşçı olarak getirtilmiş, yanına 150 saray aşçıcı ile 300 taşra aşçısı verilmişti. Ayrıca, kahve, buhur, şerbet dağıtmak için Eski Saray'dan 50, Zülüfliyan'dan 50 olmak üzere 100 Baltacı görevlendirilmişti. Şenlik için 37,000 tavuk, 5,000 kaz, 6,000 ördek getirtilmişti. Ayrıca 4,000 ağaç sini, 2,000 sahan, 30 büyük kazan, 3,000 mevlût tabağı, 7,000 âdet tabağı, 15,000 kavanoz, 1.600 cam tabak, 3,000 çini tabak sağlanmıştır. O dönemin önemli oyun kolları da bu şenliğe çağrılmıştır. 150 kişilik kadrosu bulanan «Mısır Oyuncuları» yanısıra, 200 kişilik «Cevahir Kolu«, 300 kişilik «Ahmet Kolu», sayıları 100'ün üstünde olan «Edirne Yahudi Kolu» her gün temsiller vermek üzere hazırlanmıştır[139]. Şenlik alanı, Edirne'deki Yeni Saray'ın önündeki, eskiden Cirit meydanı denilen, o sırada Sırık Meydanı[140] olarak bilinen geniş alan seçilmiştir. *Telhîs'ül-Beyân* 'da bu konuda şunları okuruz: "*Sene-i mezbûre saferinin yirmisinde Edirne'de vâki saray-ı âmire önünde olan meydanın bir tarafına yirmi iki gemi sereni dikilip ve enva'-i sanâat ile herbirine bin miktarı kandiller dizilip sûrun ibtioazından âhirine varınca her gece çerağan olsun deyu ferman olundu* "[141]. 1675 Şenliği'nde günü programı sıraya şöyle konulmuştu:

1. Sabah: Sadr-ı a'zamın ya da onunla birlikte öteki vezirlerin, çağrılıların divanhane otağına gelmeleri;

2. Öğle : O gün kimlerin ya da hangi ocağın sırasıysa onlara ziyafet çekilmesi;

3. Yemekten sonra: Baltacıların şerbet, kahve ve buhur dağıtmaları;

4. Ööğleden sonra: Padişahın ve dolayısıyla devlet adamlarının dinlenmesi;

5. Dinlenmeden sonra: Armağan ve pişkeşlerin verilmesi;

6. İkindi: Çeşitli seyirlik gösterilerin ve dramatik oyunların başlaması;

7. Gece: Donanma, havai fişekleri, kandillerle gösteriler, dansçı ve oyuncuların gösterileri.

Gerek sünnet gerekse evlenme şenliklerinin düzeni aynıdır. Geçit törenleri,

139. Surname-i Nabî (*Vakaayi-i Hitân-ı Şehzâdegan-ı Hazret-i Sultan Munammed-i Gaazi Li Nabî Efendi*), haz. Agah Sırrı Levend, Istanbul 1944, v.1 b.
140. A.g.y., 1 b.
141. Hezarfen Hüseyin, *Telhîs'ül-Beyân fî Kavânîn-i Al-i Osman,* yazma, Bibliotheque National, Cabde. Ms., Fonds Turc, no.40, v. 147 a.

gösteriler, törenler usul yönünden birbirinden farklı değildir. Ancak bunların içerikleri değişiktir. 1675 yılındaki Edirne Şenliği'nde geçit törenleri gözkamaştırıcı zenginliktedir. Geçit törenlerindeki nahıllar[142] yapma bahçe, şeker tasvirler ve esnaf gösterileri oraya gelen yabancıları hayran bırakmıştır. Bunlar ağaç biçimindeydi, üzerleri süslü, balmumundan meyveleri, hayvan figürleri, çiçekler vardı. Nahılları yapan, süsleme işlerinin inceliğine erişmiş, usta kişilere "esnâf-ı nahılcıyân-ı sûr-i hümayûn" deniliyordu[143]. Bu şenlikte dört çeşit nahıl vardı: bunlar dev nahıllar, küçük nahıllar, gümüş nahıllar ve şeker nahılları. Büyük ve küçük nahıllar şehzadelerin sünnet düğünü ve Hatice Sultan'ın evlenmesi dolayısıyla gümüş nahıllar ile şeker nahılları ise yalnızca nikâh için hazırlattırılmıştı. Sünnet düğünü için 2 büyük, 40 küçtük nahıl[144] evlenme şenliği için de 2 büyük, 40 küçük, 2 gümüş nahıl ve 8 şeker nahılı yaptırılmıştı. Büyük nahıllar büyük bir gemi direği üzerine yapılmıştı; bunlar aşağı yukarı 25 metre uzunlukta, alt kısımları 4.5 ya da 5.5 metre çapındaydı[145] Bir yerli kaynak nahılların 12 ile 15 zirâ (1 zira 758 mm) yükseklikte olduğunu belirtir[146]. 1675 Şenliği'nde de bu "yürüyen ağaçların" sokaklardan geçebilmesi için bazı evlerin tamamı yıktırılmıştır. Covel bu yıkım işini seyrettiğini belirtir[147]. Bu nahılları kaldırabilmek için çok sayıda tersane forsası kullanılıyordu: "*Nahılın altında sekiz on adet birbirine paralel olarak yanlamasına konulmuş tutamaklar vardı.* (...) *Forsaların önünde onları yöneten biri bulunuyordu. Onların dinlenmelerini ve nahılı tekrar kaldırmalarını bir gemici düdüğü ile haber veriyordu*"[148].

Bu şenlikteki seyirlik gösteriler arasında müzik, çeşitli hüner gösterileri (canbaz, zorbaz, şemşirbaz, kûzebaz, gözbağacı, yılanbaz, hayvan oynatıcılar, gölge oyuncular ve kuklacılar), sportif oyunlar ve yarışmalar (matrak oyunu, okçuluk, binicilik, koşular, cirit, güreş), donanma ve gece eğlenceleri (fişekler, kandillerle ışık gösterileri) vardı. Ayrıca, danslar (dinsel ve erotik danslar, savaş, hüner ve taklit dansları), komikler (curcunabazlar, tiryakiler, tulumcular) çok seyirci topluyordu. Ancak bu gösterilerin içinde en renklileri dramatik gösterilerdi. Çeşitli oyun kollarının[149] temsil ettikleri konulu güldürüler çok seyirci buluyordu. «Baba Nazlı Kolu» *Gemici Oyunu, Arnavut Kasım,* «Akide Kolu» *Bahçe, Bahçevan, Gürcü,* «Zümrüt Kolu» *Simitçi, Yuvacı* ve *Gümüş Arayıcı,* «Cevanir Kolu» Çingene oyunlarıyla ünlenmişti.

142. Bkz. Ö.Nutku, "The Nahıl: A Symbol of Fertility in Ottoman Festivities", *Annales de l'Universite D'Ankara,* Tome XII, 1966, Ankara 1972, ss. 63-71; ve Ö. Nutku, *Tarihimizden Kültür Manzaraları,* Kabalcı Yayınları, Istanbul 1995, ss. 69-76.
143. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* I, Dersaadet 1314, s. 612.
144. Hammer," çeşitli boyda ve biçilmde 24 nahıl ", diye yazar; bkz. VI, s. 312.
145. John Covel, *Diary,* yazma, British Museum, Add. 22,912 v.198 b.
146. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı,* Türk Tarih Kurumu, Ankara 1945, s. 162.
147. Covel, v. 200 a.
148. Covel, v. 198 b.
149. Evliya Çelebi, onyedinci yüzyılda, sadece Istanbul'daki oyun kollarının oniki olduğu yazar. Bunlar Parpul, Ahmet, Kapucuoğlu Osman, Servi, Baba Nazlı, Zümrüt, Çelebi, Akide, Cevahir, Patakoğlu, Haşine ve Samurkaş kollarıdır; bkz. *Seyahatnâme,* I, s. 652-8.

«Samurkaş Kolu» ise eşeğe ters bindirilen, cezalı bir çingene sahnesi ile tanınmıştı. *Raşit Tarihi* de *Yazıcı* oyunundan sözeder[150]. Bu oyunların bir bölümünü, örneğin Yazıcı, Bahçe gibi oyunları Orta Oyunu ve Karagöz dağarında da buluruz.

Edirne'deki şenlikte, ilginç konulu güldürüler oynanmıştır. Bunlardan biri, "*yedi Oğlu olan İhtiyar'ı andırıyordu. Bu oyunda iki sarhoş, iki genç sokak kadını, bir yaşlı gönül taciri, bir yiğit, bir asker ve aldatılan, üç karılı bir koca vardı. Türklerin gönül işlerindeki çeşitli düzenleri, davranışları, aşırı kıskançlıkları ve bu konudaki sertlikleri doğrusu bu oyunda çok başarılı bir yolda canlandırıldı*"[151]. Başka bir oyun da, içinde bir seyis, bir berber, bir kasap ve başka rollerin olduğu güldürüdür. Ayrıca, çeşitli kollar, şenlik süresince düzineyle oyun oynamışlardır[152].

III. Ahmet Dönemi (1703-1730)

Bu padişah da babası IV. Mehmet gibi güzel sanatlardan hoşlanan barışçıl bir hükümdardı. Ünlü 'Lâle Devri' onun zamanındadır. III. Ahmet cülûsunun beşinci yılında ilk büyük şenliği düzenlettirdi. Bu 1708 yılının 9 Nisan'ında (H. 18 Muharrem 1120) başlayan çifte düğün şenliğiydi[153]. Padişah'ın ağabeyi II. Mustafa'nın kızları Ayşe Sultan'ın[154] Sadrazam Numan Paşa[155], Emine Sultan'ın[156] da Çorlulu Ali Paşa[157] ile evlenmeleri vesilesiyle yapılmıştır.

Bosna Valisi Numan Paşa nikâh için Istanbul'a çağrıldı. Mihr-i Müeccel olarak 20,000 altın uygun görüldü. Ayşe Sultan'a Zeyrek Sarayı verildi. 4 Mayıs'ta çeyizi, 5 Mayıs'ta da kendisi gelin olarak Zeyrek Sarayı'na gitti[158]. Aynı tarihte nikâhı yapılan Emine Sultan'a da elmas, inci, altın mücevherler ve 2000 altın verildi[159]. Emine

150. Mehmed Raşid, *Tarih-i Raşid*, II, Istanbul 1153, s. 6.
151. Covel, v. 208 a/b.
152. A.g.y., v. 208 a.
153. Bkz. *Hammer Tarihi*, VII, s. 131.
154. 30 Nisan 1696 (H. 1107, 27 Ramazan) günü doğmuş olan Ayşe Sultan evlendiği sırada 12 yaşındaydı. III. Ahmet'in kızı Ayşe Sultan'dan ayırmak için ona Büyük Ayşe Sultan denirdi. Daha yedi yaşındayken Numan Paşa'yla nişanı yapılmıştı. Babası II. Mustafa onun hemen düğün hazırlıklarının yapılmasını emretti, ancak tahttan indirilince düğün hazırlıkları yarım kalmıştır; bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, ss. 28, 29; *Raşit Tarihi*, II, s. 529).
155. Köprülüzâde Numan Paşa o sırada Bosna Valisi'ydi. Sadrazamlığa 6 Haziran 1610'(H. 1122, 18 Rebî'ül-âhir, Pazartesi) günü getirilmiştir, ancak iki ay sadrazamlık yapmıştır. 18 Ağustos 1710 (H. 1122, 22 Cumâda-l-âhire) günü Eğriboz Muhafızlığına gönderilmiştir; bkz. *Osmanlı Devlet Erkânı*, s. 52.
156. 1696'da doğan Emine Sultan'ı babası beş yaşındayken Emîr-i Hac ve Şam Valisi Hasan Paşa 'ya nişanlamıştı. Ancak Emîr-i Hac'lığı kötüye kullanan Paşa'ya kızan padişah nişanı bozmuş, aynı yıl Çorlulu Ali Paşa'ya nişanlamıştı; bkz. *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 76.
157. Silahtar Çorlulu Ali Ağa, 1708 Şenliği' sırasında sadrazamdı; 3 Mayıs 1706 (H. 1118, 19 Muharrem, Pazartesi) günü sadarete getirilmiştir. Dört yıl sadrazamlık yaptıktan sonra 16 Haziran 1710'da (H. 1122, 18 Rebî'ül-âhir, Pazartesi) azledilmiştir; bkz. *Osmanlı Devlet Erkânı*, s. 52.
158. *Raşit Tarihi*, III ss. 245-6.
159. Topkapı Belgeliği, E. No. 692.

Sultan'ın çeyizi de yük hayvanlarına ve kapalı arabalara yüklenerek Sadrazam Konağı'na taşındı. Üç gün sonra yine bütün ileri gelen devlet adamları konuk odasında toplandılar. Saray'da orta kapıda atlara binerek gelini alayla eşinin konağına götürdüler. Padişah düğün alayını seyretmek üzere Valide Sultan ile Sadrazam'ın konağına gittiler.

Saray tarafından belirlenmiş protokole göre Kazaskerler, bilim adamları, Divân-ı Hümayûn şefleri, Kaptan-ı Derya, Sadrazam Kethüdası ve yüksek bürokratlar Saray'a giderek konuk odasına indiler. *"Sultanlar tarafından vekil tayin edilen Dârü's-saâde Ağası ile Damad Sadrazam Paşa'nın vekili Kaptan Paşa, Numan Paşa'nın vekili Kitapçı Ali Efendi toplanarak her iki nikâh için 25'er bin altın mihr-i müeccel üzerine Şeyhü'l-İslâm tarafından nikâhlar kıyıldı va Ayasofya şeyhi bir duâ okudu"*[160]. Sonra da armağanlar verilip hil'atler giydirildi. Bu şenlikte gündüz seyirlik oyunları, gece de donanma şenlikleri yapılmıştır.

III. Ahmet, bundan bir yıl sonra, kızı Fatma Sultan'ın[161] bu dönemin gözde paşalarından Silahtar Ali Paşa[162] ile evlenmesi dolayısıyla, 1709 yılında büyük bir şenlik daha yaptırmıştır. 4 Mayıs 1709 günü, III. Ahmet, Silahtar Ali Paşa'ya ferman göndererek ağırlığını yollamasını emretti. Aynı zamanda 5 yaşındaki kızı Fatma Sultan'ın Ali Paşa ile evleneceğini Divan üyelerine bildirdi. Başta sadrazam olmak üzede, bütün devlet erkânı saraya gelerek Padişah'ı kutladılar. Nişan Töreni 11 Mayıs 1709'da Cumartesi başladı. Ertesi gün, Padişah, Ali Paşa'nın nişanının getirilmesini buyurdu[163].

Hiçbir şeyden haberi olmayan 5 yaşındaki Fatma Sultan'ın nikâhı 13 Mayıs 1709 (H. 3 Rebîü'l-evvel 1121) Pazartesi günü, Şeyhü'l-İslâm Abdullah Efendi tarafından kıyılmıştır. III. Ahmed nikâh kıyılmadan önce damadını vezir yapmış ve sadaret kaymakamlığına getirmiştir. 16 Mayıs Perşembe günü, gelin alayı düzenlenmiş ve düğün yapılmıştır. Gelin alayında Fatma Sultan'ın bindiği araba gümüştendi. Arabanın iki yanında birer büyük nahıl taşıyan tersaneliler ortalarında derghâh-i âli kapıcıbaşıları vardı. kapıcıların arkasında iki sıra üzerine iki küçük nahlı taşıyan tersaneliler geliyordu[164]. Nikâh sonrası, 'Sadrazam, Şeyhülislâm, sağdıç İbrahim Paşa ve Darüssaade Ağası, Damat Ali Paşa'yı yanlarına alarak harem kapısına kadar gelmişlerdir. Kapıda Şeyhü'l-İslâm dua etmiş, bunun ardından Ali Paşa Darüssade Ağa'sının yanında sembolik olarak gerdeğe girmiştir.

160. Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi* (Seçmeler), haz. İsmet Parmaksızoğlu, Istanbul 1968, s. 67.
161. Fatma Sultan, Padişah'ın başkadını Emetullah Kadınefendi'den 1704 yılında doğmuştur. Beş yaşında evlendirilmiştir; bkz. Çağatay Uluçay, *Harem*, II, Türk Tarih kurumu, Ankara 1971, s. 99.
162. Silahtar Damat Ali Paşa, 27 Nisan 1713'de (H. 1 Rebîü'l-evvel, 1125 Perşenbe) sadrazamlığa getirilmiş, 5 Ağustos 1716'da (H. 16 Şa'ban 1128, Çarşanba) Petervaradin Savaşı'nda şehit düşerek aşkını ve hayallerini gerçekleştiremeden ölmüştür; bkz. *Osmanlı Devlet Erkânı*, s. 54; Uluçay, *Harem*, II, s. 108; ve Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, s. 68.
163. Bu düğün üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. A.g.y., ss. 100-2.
164. Çeyiz ve gelin alayları üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. Ö. Nutku , "Mawâib, IV: In the Ottoman Empire" *Encylopedia of Islam*, Leiden 1989, ss. 858-65.

Nikâhtan sonra eğlenceler ve donanma başlamıştır. Padişah, o gece denizdeki sallar üzerine yapılmış kalelerden atılan top ve hava fişeklerini ve sarayda çengileri, oyunları ve maskaraları seyretmiş, çalınan mehterleri dinlemiştir. Ertesi 17 Mayıs Cuma ikindi zamanı Veli Efendi Çayırı'nın altında canbaz gösterileri başlamıştır. 18 Mayıs Cumartesi, Kağıthane'ye giden Padişah orada da önce nakkare ile pehlivan güreşlerini seyretmiş, daha sonra da Enderun-i hümâyun ağalarına değişik hedeflere nişan attırarak vakit geçirmiştir.

Bu şenlikteki esnaf geçidi de görkemli olmuştur. Şenlikte bulunan bir İngiliz leydi esnaf geçidinden şöyle sözeder: "(...) *Daha sonra ikişer ikişer dizilmiş temiz giyimli, başlarında ekmek ve çörek taşıyan ekmekçi esnafı yürüyordu. Onları yüzlerini una bulamış iki maskara izliyordu.* (...) *Arkadan ekmekçi esnafının düzeninde kuyumcular, tuhafiyeciler vb. gibi ülkenin en zengin esnafı, hepsi de mükemmel giyinmiş oldukları halde yürüyorlardı. Ortalarında çeşitli esnafın büyük bir ihtişamla temsil ettiği nahıllar yer alıyordu. Esnafın arkasından çalgıcılar ve çengiler geliyordu* (...)"[165].

Eğlenceyi seven III. Ahmet, bir yıl sonra, ağabeyi II. Mustafa'nın kızı Safiye Sultan[166] ile Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın oğlu Ali Paşa'nın evlenmeleri nedeniyle bir şenlik yaptırdı. Padişah, o sırada Adana Valisi Merzifonlu'nun oğlu Ali Paşa'yı düğününü yapmak üzere Istanbul'a çağırdı. 14 yaşına basmış olan Safiye Sultan'ın görkemli düğünü, 8 Mayıs 1710'da başladı. Gelin aynı gün Demirkapı'daki Rami Paşa Sarayı'nda gerdeğe girdi[167]. III. Ahmet, ertesi gün, Cuma namazını kıldıktan sonra Rami Paşa Sarayı'na giderek Ali Paşa'ya damatlık kürkünü giydirdi ve güreşleri seyretti[168].

Safiye Sultan'ın çeyiz alayı 6 Mayıs 1710 (6 Rebîü'l-evvel 1122) Pazartesi günü yapıldı. Alay, Bâb-ı Hümayûn'dan çıkarak, Ayasofya, Soğukçeşme ve Alay Köşkü önünden Demirkapı'daki Rami Paşa Sarayı diye anılan sarayın önüne geldi. Büyük nahıllar saray kapısının her iki yanına dikildi.

165. Lady Mary Wortley Montagu, *Letters of Milady Wortley Montagu,* London 1764, s. 64; Esnaf Loncaları için bkz. Ö. Nutku, "XVI. Yüzyıl Esnaf Loncaları ve Flamaları", *Tombak,* sayı 13, Nisan 1997, ss. 48-56.
166. Safiye Sultan, II. Mustafa'nın öteki kızları gibi, 1696'da (18 Cemasiyelevvel 1108) doğdu. 7 yaşında iken Ali Paşa'ya, vezirlik rütbesi ve Kandiye eyaleti valiliği verilerek nişanı yapılmıştı (bkz. *Raşit Tarihi,* II, s.528) Düğünleri 1703 yılında yapılması emredildiği halde, II. Mustafa'nın tahttan indirilmesiyle kalmıştı. Safiye Sultan Ali Paşa 13 yıl mutlu bir hayat sürmüş, Ali Paşa 1723 yılında ölünce dul kalmış, 1726'da Mirzazâde Mehmet Paya ile evlenmiş, iki yıl sonra o ölünce, 1740'da üçüncü kez Alâiyeli Ebubekir Paşa ile onun ölmesi ile yine dul kalmıştı. 63 yaşındaydı. Bundan sonra evlenmedi. 82 yaşındayken şiddetli bir gribe yakalanmış, kurtulamıyarak 1778'de ölmüştür.
167. Bu ve diğer düğün törenleri için bkz. Çağatay Uluçay, "Fatma ve Safiye Sultanların Düğünle- rine Ait Bir Araştırma," *Istanbul Mecmuası,* IV, Istanbul 1958, ss. 148-152.
168. *Raşit Tarihi,* III, s. 319-20.

III. Ahmet'in en büyük şenliği ve Osmanlı tarihinin en büyük beş şenliğinden biri 1720 yılında yapılan II. Mustafa'nın kızı Emetullah Sultan[169] ile Musul Valisi Sirke Osman Paşa'nın düğünleri dolayısıyle düzenlenmiştir. Şenlik Ok Meydanı ile denizde Haliç'te yapılmıştır. Şenlik 18 Eylül 1720 günü başlamış onbeş gün ve gece sürmüştür. İlk gün Padişah'ın gelişiyle teşrifat ve armağanların kabulü, hil'atların giydirilmesi, çemberbazların gösterisi gece de Ok Meydanı'nda donanama yapılmıştır. İkinci gün gösteriler daha da yoğunlaşmıştır. Çengilerin, tulumcuların, çemberbazların, şişebazların gösterileri, yaya ciridi, topçuların kale savaşı ve gölge oyunu, hava karardığında Ok Meydanı'nda gece donanması düzenlenmiştir. Üçüncü gün 20 Eylül'de ilk konulu oyun 'Bahçevanoğlu Kolu', tarafından oynanmıştır. Şenliğin onbirinci günü, 28 Eylül'de, 'Halil Kolu'nun da konulu bir güldürü oynadığını yine *Vehbî Sûrnamesi* 'nden öğreniriz., Ayrıca, cirit karşılaşmasından, gözbağacılık, canbazlık ve sallar üzerindeki gösterilerden sonra gece Ok Meydanı'nda donanma yapılmıştır. Bu donanma ve hava fişeği gösterileri zaman zaman yer değiştirerek Haliç ve Ok Meydanı'nda yapılmıştır.

Bu Şenlik'te gösteriler çok çeşitli ve renklidir. Yukardakilerin dışında, hayvanlarla yapılan oyunlar, müzik dinletileri, esnaf geçitleri sırasındaki oyunlar ve maskaralıklar, İp canbazları, halat üstünde yapma kalyon savaşları, zorbazlar, şemşirbazlar, akrobatlar, matrak ve gölge oyunları, at koşuları, gümüş maşrapa yarışması vb. gibi gösteriler yapılmıştır. Bunların içinde en ilginci, Şenliğin ondördüncü günü (1 Ekim), Haliç'te denizaltı gibi suyun altından giden ve su üstüne yükseldiğinde içinden oyuncuların çıktığı gösteri olmuştur[170]. Şenlik 2 Ekim 1720 tarihinde son bulmuştur.

Bu şenlikte, Sadrazam, garip kılıklı tulumcuları çağırmış, tulumcubaşı, başında beyaz yaldızlı 'şebkülâh', sırtında sarı yaldızlı cüppe, elinde beyaz yaldızlı bir değnek, önünde iki davul, 2 zurna, 2 nakkare, 5 def ve 15 çocuk, ardında ise yensiz ve yakasız şalvar kesiminde uçkurları boyunlarına bağlı alaca basmadan giysileri olan tulumcularla gelmiştir. Tulumcubaşı, bir süre taklitler yapıp çevresindekilerle oyunlar oynadıktan sonra menzil taşının tepesine konulan kabağı devirmiş ve daha sonra da birçok hüner gösterip ihsan almıştır[171].

Bu şenlikte Cündî'lerin at üstünde cirit oynadıklarını ve bunlara "cündîyân-ı âsâfî" denildiğini yine Vehbî'den öğreniriz. Atlı cirit oyununda Türk ve Mısırlı biniciler vardı. Bunlar at üstünde cirit atmada seyredeni şaşkınlığa uğratan numaralar sergilemişlerdir[172]. Bir de, 'piyade ciridi' denilen yaya oynanan bir tür vardı. Cirit-

169. Emetullah Sultan 1701 (H.1113) yılında doğdu (Topkapı Belgeliği D.No.10) Yedi yıllık bir evlilikten sonra 1727'de öldü. Öldüüğnde Hibetullah adında bir kızı vardı. Bu kız da 1744'te öldü.
170. Bkz. Vehbî, *Sûrname,* v. 109 a-109 b.
171. Bkz. A.g.y., v. 27 a..
172. A.g.y., v. 35 a-b.

çiler ikiye ayrılıp birbirlerinin ciritlerini kırmak için büyük ustalık göstermişler, ancak bu oyun sonradan bir cirit savaşı durumunu almıştır[173].

Bu şenlikte zorbazların[174], gözbağacıların ve akrobatların gösterileri de önemli bir yer tutmuştur. Bir zorbaz bir adamı bir direğin tepesine taşımış, sonra direği başı üstünde dengeliyerek dansetmiştir. Direğin tepesindeki adam düşmemiştir[175]. Başka bir zorbaz altında geniş bir tabla olan ve her yana eğilebilen bir mızrağın ucunu başındaki arakiyeye bağlamış ve sonra da tepetaklak mızrağın ucunda fırıl fırıl dönmüş, dönerken de tehlikeli numaralar yapmıştır[176]. Zorbazlar sınıfına giren gürzbazlar da bu şenlikte ilgiyle izlenmişlerdir. Bunlar, "*mıtrak-bâzân ve gürz-gîrân, meydân-ı hünerde arz-ı cevelân ile zûr-ı bâzuların ilân idüb bâziçe-i gûy u çevgândan ziyâde feyz-âver-i temâşâ kıldı*"[177]. Bunlar taş ve demir ağırlıkları kaldıran ve bunları belli uzaklığa fırlatabilen kişilerdi. Kılıçlarla tehlikeli numaralar yapanlarla, büyük testiler ve küplerle denge numaraları yapanlara da zorbaz deniliyordu. 'Zor' sözcüğü hem güç anlamında, hem de zorluk ve tehlikeli iş anlamında kullanılıyordu. Bu şenlikte de birçok kılıç ve denge numaraları yapılmıştır. Bunlardan bir şemşirbaz, keskin yüzü sırtına gelecek biçimde yere iki kılıç dikmiş, sonra karnına dört kişinin zorlukla kaldırdığı bir değirmen taşı koydurmuş ve on kişinin kaldırabildiği bir kayayı yüksekten karnı üzerinde duran değirmen taşına attırmıştır. Kaya tuzla buz olmuş ama zorbaz'ın sırtı kılıçları keskin yüzüne değmemiştir[178].

Çenberbazlardan biri, birbirinden dar dört çenberi arka arkaya dizmiş ve bunların içinden su gibi akıp gitmiş; sonra da yalın kılıç beş çenberden geçmiş, sonra da sivri uçları iç tarafa gelen kılıçlar konulmuş bir çenberin içinden kendisini yaralamadan geçmiştir[179]. Başka biri de, bir çenber üzerine bir sürü fincan koymuş, fincanları suyla doldurmuş, sonra da çenberi döndürmüştür, ama bir damla su bile dökülmemiştir[180].

Bu şenlikte sallar üzerinde danslar ve oyunlar oynanması da ilginçtir. Vehbî'nin *Sûrname* minyatürlerini yapan Levnî'nin sal üzerindeki bir oyunu gösteren minyatürü o dönemde Orta Oyunu'nun biçimlenmeye başladığını göstermektedir[181]. Bu şenlikteki yeni bir buluş da ip üzerinde araba yürütülmüş olmasıdır. Aynalıkavak'tan Fener İskelesi'ne palamar gererek, çarmıh ipleri iki kalyona bağlanıp bir araba yürütülmüş, arabanın içine de insan bindirilmiştir.

173. A.g.y., v. 26 a-b.
174. Vehbî'nin deyişiyle, "kuvvet-i bâçu-yi meharet" , "bâzu-şiken-i takât-i beşeriyye" ya da "izhâr-ı kuvvet-i bâzu", yani güç ve dayanıklılık gösteren kişilere zûrbaz ya da zorbaz deliyordu.
175. Vehbî, v. 23 b.
176. A.g.y., v. 40 a.
177. A.g.y., v. 41 a.
178. A.g.y., v. 92 b.
179. A.g.y., v. 15 b.
180. A.g.y., v. 39 a.
181. Bkz. Topkapı Sarayı Belg. III. Ahmet Kit. No. 3593 (minyatür).

Gece donanmalarında, eteklerine kör fişekler bağlanarak sağa sola hareketi sağlanan, sonra da ağzından burnundan gözlerinden fişekler fırlatan dev kuklalar yanısıra, 1539 ve 1675 şenliklerinde rastladığımız, ağzından gözlerinden ateş püsküren, fişekler fırlatan yedi başlı büyük bir ejder tasviri bu şenlikte de vardı[182]. Değişik şenliklerde 100'ün üstünde fişek türüne rastladık[183].

Bu yazıda ancak kısa özetlerle belirttiğimiz bu gösterilerin çeşidi her şenlikte vardır. Özellikle, III. Murat'ın 1582, IV. Mehmet'in 1675 Şenlikleri bu ve bundan sonraki şenliklere örnek olmuştur.

III. Ahmet'in 1724'teki daha ufak çaptaki şenliği kızları Ümmügülsüm'ün Nevşehirli Ali Paşa, Hatice'nin Hafız Ahmet Paşa ve Atika'nın Nevşehirli Genç Mehmet Paşa ile evlenmeleri nedeniyle düzenlenen üçlü şenliktir. Bu şenlik 20 Şubat 1724 günü başlamıştır. İki yaşına giren Fatma Sultan'ın 1709'da nişanı yapılırken, III. Ahmet'in buyruğuyle 1708 yılında doğan Ümmügülsüm Sultan'ın da Kubbe vezirlerinden Abdurrahman Paşa ile nişanları yapılmış, ancak Abdurrahman Paşa öldüğünden, 1724 yılında, 16 yaşında Nevşehirli Ali Paşa ile evlendirilmiştir[184].

III. Mustafa Dönemi (1757-1774)

Bu dönemdeki ilk şenlik, Padişahın kızkardeşi Ayşe Sultan'ın Tırhala Sancağı Mutasarrıfı vezir Silahtar Mehmet Paşa ile evlenmesi nedeniyle 27 Ocak 1757 günü başlıyan bir haftalık bir şenlik yapılmıştır[185]. Ancak bu dönemin program açısından en büyük şenliği 1758'de düzenlenen şenliktir. I. Mahmut ile III. Osman'ın çocukları olmadığı için yirmi dokuz, otuz yıl kadar hiç şenlik düzenlenmemiştir. Bu yüzden III. Mustafa ilk doğan çocuğunun şenliğine büyük önem vermiştir. III. Mustafa'nın ilk kızı Hibetullah Sultan (1758-1761) doğunca, şair Haşmet, sadrazam Ragıp Paşa'nın emriyle *Velâdetname-i Hibetullah Sultan* 'ı yazmıştır[186]. Hibetullah Sultan 28 Şubat 1758 (H. 14 Receb 1172) günü doğmuş, ama ancak üç yıl yaşıyabilmiş, 1761'de ölmüştür (H. Zilhicce ortası 1175)[187]. Bu şenliğin 7 gün ve gece süreceği ilân edilmesine karşın, gösterilerin ve donanmanın zenginliği ile bunca yıldan sonra şenliğe susamış Istanbul'luları sevindirmek için üç gün daha uzatılarak 10 günde tamamlanmıştır[188].

182. Bkz. *Hammer Tarihi,* III, ss. 212-3.
183. Bkz.Ö. Nutku, *Edirne Şenliği,* ss. 11, 24, 33, 44, 45, 48-9, 54, 99-100, 109-117.
184. 1710 doğumlu Hatice Sultan, evlendiğinde 14 yaşındaydı. O da 1738'de 28 yaşında ölmüştür. 1712 doğumlu Atike Sultan. Sekiz yaşına bastığında Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın oğlu Mehmet Paşa ile nikâhı kıyıldı. Atike Sultan, 25 yaşında,1737'de öldü.
185. Bkz. Şevket Rado, "III. Mustafa'nın Kızkardeşi Ayşe Sultan Nasıl Evlendi?" *Tarih Mecmuası,* ..., s.4.
186. *Velâdetname* yeni Türkçe haflerle Reşad Ekrem Koçu tarafından hazırlanmış ve Çığır Kitabevi tarafından Istanbul'da yayımlanmıştır. Kitapta tarih yoktur. Sadece kitabın arkasında Selânikî ile Peçevî'nin 1582 şenliği üzerine birer bölüm vardır.
187. *Velâdetname,* ss.6-7
188. *Hammer Tarihi,* VIII, ss. 19-20.

Hibetullah Sultan'ın doğumu Sadrazam Koca Ragıb Mehmed Paşa'ya[189] Karakulak Ağa yoluyla iletilmişti. Sadrazam, Hatt-ı Hümayûnu okuduktan sonra gerekli kişilere para ve giysi armağan edilmiştir. Buhur ve şerbet ikram edilmiş, yirmi otuz günden beri hazır olan kandiller yakılmıştır. Avlularda ve Kum Meydanı'nda dizi dizi meş'alelere ateş verilmiş, davul zurnalar sabaha dek çalınmıştır. Ertesi sabah tellâllar Sultan'ın doğumunu ilân etmişler ve toplar atılmıştır. Sarayda bir cami maketi yaptırılmış, içine renkli kandiller konulmuş ve Topkapı Sarayı'nın önüne bırakılmıştır. Ayrıca ağaçlara ve başka yerlere fanuslar ve kandiller asılmıştır[190]. Sadrazamın sarayında ip canbazları, pehlivanlar, çengiler, geceleyin gölge oyuncuları, rakkaslar ve hokkabazlar, sazende ve hanendeler, mehter takımları gösterilerde yer almışlardır. Oyuncular, birbiri ardından, özellikle sadrazamın önünde hünerlerini gösterip bahşişlerini alıyorlardı. Şenliğin sonundaki esnaf geçidi çok güzeldi. Başta çiftçiler olmak üzere, ekmekçiler, kasaplar, bakkallar, berberler, okçular ve yaycılar simkeşler, meyveciler, çiçekçiler, kürkçüler, terziler vb. belli bir düzende flamaları ile geçip padişaha pişkeşlerini vermişlerdir[191].

1761'de, III. Mustafa'nın oğlu Selim (sonradan III. Selim) doğunca yine oldukça büyük bir şenlik yapılmıştır. Selim, 24 Aralık 1761 (H. 27 Cumâda-l-âhire 1170) Perşembe, gün doğarken saat 07:22'de dünyaya gelmiştir[192]. Hemen o saat Enderûn'da kösler çalınmaya başladığı Sadrazam sarayından duyulunca, Sadrazam Koca Ragıp Paşa Padişah'ın yazılı emrini beklemek üzere Paşakapısı'nın arz odasına gitmiştir. Şehzâde'nin doğumunun ilk günü Padişah tarafından müjde gönderilen devlet büyükleri armağanlarını sunmuşlardır. Şenlik, 26 Aralık Cumartesi günü, kutlamalarla başlamıştır. O gün mehter dinlenmiş, güneşler seyredilmiş, gece donanma yapılmıştır. Kandiller, fanuslar ve hava fişekleri geceyi gündüze katmıştır. Ertesi gün ikindi zamanı cirit gösterileri yer almıştır. Doğumun beşinci gecesi, dışarda donanma eğlenceleri sürüp giderken sarayda fasıllar dinlenmiş, çengi ve köçekler seyredilmiştir. Enderûn'da her gece üç nöbet mehter fasılları olmuş, hokkabazlar ve hünerbazlar gösteriler yapmışlardır[193]. Şenlik bir hafta sürmüştür.

Ertesi yıl sonra Mihrimah Sultan'ın doğumu dolayısıyle Istanbul'da 5 gün ve gece süren bir şenlik düzenlenmiştir: "*1176 fi 17 R.ruzı pencüşenbe gecesi Mihrimah Sultan Hazretleri saat sekizde dünyaya gelmekle sabahı efendimiz Silâhdar Ağa yerine teşrif mehterhane ile el'ab- tomak altın ve pare ihsan ve nisar ve tenavül-i taam*"[194] dan sonra Padişah Yalı köşküne gidip onu kutlamaya gelen sadrazam, şeyhülislâm, vezirler ve yüksek bürokratları kabul etmiş, ikinci gün de gündüz gösterileri ve gece donanmaları başlamıştır. 1762'de doğan ve uğruna şenlikler düzenlenen Mihrimah Sultan bir yıl sonra, 1763'te ölmüştür.

189. 11 Ocak 1757'de vezir-i-âzam olmuş, öldüğü 7/8 Nisan 1763'e kadar 6 yıl, 2 ay, 28 gün sadarette kalmıştır; Bkz. *Osmanlı Devlet Erkânı*, s. 61.
190. *Harem*, II, 77.
191. Bkz. Haşmet,, 26-7.
192. Teşrifatçı Âkif Mehmed bey'den aktaran Midhat Sertoğlu, "III. Selim'in Doğuşu Münasebe- tiyle Yapılan Tören ve Eğlenceler," *Hayat Tarih Mecmuası*,s ayı: 1, Ocak 1977, s. 7.
193. A.g.y., s. 12.
194. Topkapı Belg. *III. Mustafa Rıznâmesi*, E. No. 12359.

1766 yılında şehzâde Mehmet'in doğumu nedeniyle yine Istanbul'da bir şenlik düzenlendiğini görürüz. III. Mustafa'nın padişahlığı sırasındaki son şenlik Hatice Sultan'ın[195] doğumu nedeniyle 1768'de düzenlenmiştir. Bu şenlikte de sallar üzerinde oynanan oyunlara rastlarız: "(...) *Tersâne emîni ve Topçubaşı ve Cebecibaşı ve Gümrük emîni ağaların tehyi'e vü i'dad etdikleri dört takım salların her bir takımı birer gün birer gece icrâ-yi sanâ'yi'-i lu'bet-bazî ve irâ'-et-i garâbet-i fişenk-endâzî eylediler* "[196].

I. Abdülhamit Dönemi (1774-1789)

I. Abdülhamit padişahlığı sırasında doğan ilk çocuğu Hatice Sultan'ın doğu-mu[197] dolayısıyle 1776'da bir şenlik yapılmıştır. Istanbul'da 10 gün ve gece süren bu şenlik için imparatorluğun dört bir yanına fermanlar gönderilerek şenlik yapılması buyurulmuş[198], Istanbul'un tümü kandiller, fanuslar ve avizelerle donatılmış, gündüz halka açık gösteriler yapılmıştır.

Bundan dört yıl sonra, 19 Nisan 1780'de (H. 14 Rebîü'l-evvel 1194), Salı günü dünyaya gelen Rabia Sultan[199] onuruna düzenlenen bu şenlikte bilinen teşrifât işleri yerine getirildikten sonra gündüz gösterilere, gece donanma eğlencelerine ayrılmıştır. Bu kutlamalarda ilginç bir gösteri saray hareminde kadınlar tarafından oynanan güldürüdür. Haremdeki kızlar kendi aralarında bir oyun kurmuşlar ve I. Abdülhamit'in kadınların süslü giyimine karşı çıkardığı yasaklarla alay etmişlerdir. Bu gösteride kızlardan bazıları sokakta gezen kadınları, biri de Padişah'ı temsil etmiş, Padişah'ı oynayan oyuncu buyruğa aykırı giyinen uzun yakalı ferace giymiş olan kadının üstüne atlayarak elindeki makasla kadının yakasını kesmiştir[200]. Bu gösteriyi kafes arkasından Sultan hanımlarla seyreden Padişah, oyuna çok gülmüştür[201]. I. Abdülhamit'in tahta bulunduğu dönemde, rastladığımız son şenlik 1788'de, Emine Sultan'ın doğumu dolayısıyle yapılmış olan şenliktir. Padişah'ın son çocukların-

195. III. Mustafa'nın Adilşah Kadın'dan 1768'de (H. 7 Muharrem 1182) doğan kızı.
196. Çeşmîzâde M. Reşit, *Çeşmîzâde Tarihi*, haz. B. Kütükoğlu, Isranbul 1959, ss. 93-4.
197. Hatice Sultan H. 20 Zilkade 1189, Cuma gecesi, sabaha karşı, saat 2:30'da dünyaya gelmiştir; Topkapı Belg. E. No. 1562.
198. Topkapı Belg. Velâdetname-i Hatice Sultan, E. No. 1562, 2327; ayrıca bkz. Uluçay, *Padişahın Kadınları ve Kızları*, s. 111. Hatice Sultan da ertesi yıl bir yaşındayken ölmüştür.
199. Rabia Sultan da çok yaşamamış, aynı yıl içinde ölmüştür.
200. I. Abdülhamit, kadınların çarşaf ve peçelerine İslâm geleneklerine yakışmayacak biçimde giymelerini, sokaklarda fazla gezinmemelerini, Kandil ve Ramazan geceleri sokağa çıkmalarını ve Beyoğlu'ndaki dükkânlara gidip alışveriş etmelerini yasaklamıştı; bkz. Ahmet Rasım, *Muharrir Bu Ya!*, s. 98.
201. Jouannin-Gaver, J. van, *Turquie*, Paris 1840, s. 361.

dan biri olan Emine Sultan 5 Ocak 1788'de (H. 26 Rebîü'l-evvel 1202), Cumartesi günü doğmuş ve 7 gün ve gece şenlik ve donanma yapılmıştır. Ancak Emine Sultan 1791 yılının Mart başında, 3 yaşındayken çiçek hastalığından ölmüştür[202].

II. Mahmut Dönemi (1808-1839)

II. Mahmut'un padişahlığı sırasında düzenlemiş, küçüklü büyüklü on şenliğe rastlıyoruz. Bunlar padişah çocuklarının doğumu, sultanların düğünleri ve şehzadelerin sünnetleri dolayısıyla yapılmıştır. Bunların en parlağı olan etraflıca sözedeceğimiz 1836 şenliği dışındakiler şunlardır:

1809'da Fatma Sultan'ın doğumunu kutlama şenliği. Fatma Sultan aynı yıl içinde ölmüştür[203]; 1811'de Saliha Sultan'ı doğumu onuruna düzenlenen şenlik[204]; 1811'de Bayezıt, Şah adlı şehzâdelerle Mihrimah Sultan'ın doğumu onuruna yapılan şenlik[205]; 1815'de Zeynep Sultan'ın doğum şenliği. Ancak o da bir yaşını dolduramadan ölmüştür[206]; 1823'de Abdülmecit'in doğumu onuruna düzenlenen şenlik[207]; 1823'de Atiye Sultan'ın doğumu onuruna düzelenen şenlik[208]; 1830'de Abdülaziz'in doğumu nedeniyle yapılan şenlik[209]; 1830'da Hayriye Sultan'ın doğum şenliği;[210] 1832'de Abdülmecit'in okumaya başlaması onuruna düzenlenen şenlik; ve yine 1832'de Sâliha Sultan'ın evlenmesi dolayısıyla düzenlenen şenliktir[211].

Halk eğlencesi ve tiyatro tarihi açısından ilginç ve XIX. yüzyılın en büyük şenliği, II. Mahmut'un 1836 yılının bahar aylarında düzenlettirdiği şenliktir. Ama buna geçmeden önce, bu şenlikten dört yıl önce yapılan, Türk kültür tarihi açısından da türünün tek örneği olan, şehzade Abdülmecit'in okula başlaması dolayısıyla 1832'de yapılan şenlikten sözetmek istiyorum. II. Mahmut'tan önce ya da sonra hiçbir padişah, şehzadelerinin öğrenime başlaması dolayısıyla şenlik düzenlememiştir.

25 Nisan 1823, Cuma günü Bezmiâlem Kadınefendi'den doğan II. Mahmut'un büyük oğlu Abdülmecit, 1832 yılında, 9 yaşına girince eğitime başlaması istenmiş ve bunun için de oldukça büyük bir şenlik düzenlenmiştir. Bu şenliği gören bir yabancı tanık, şenliğin Haydarpaşa'daki İbrahimağa Çayırlığı'nda[212] yapıldığını, halkın kayıklarla Istanbul'dan Anadolu yakasına geçtiğini belirtir: "*Sarayburnu'ndan öte yana geçen kayıklar, kayarak giden geniş bir şerit görünümündeydi ve okadar çok tekne vardı ki deniz görünmüyordu. Öğrendiğime göre Istanbul'da 5.000 kadar tekne varmış; eminim bu teknelerin tümü de bu işin içindeydi.* (...) *Sabah 10 sularında padişah ve şehzadesi, iki süslü çektiriyle şenlik alanına gittiler. Bu çektirilerin ince, narin biçimleri ve göz alıcı renkleri bu kadar güzeldi ki, bukadar zarif tekneler görmediğimi itiraf etmeliyim.* (...) *İbrahimağa Çayırlığı, Kadıköy ve Üsküdar yönüne doğru yayılan sayısız, renk renk çadırlarla donanmıştı*"[213]. Yabancı tanık, şenlik yerinde çeşitli askeri sınıfları temsil eden 24.000 kişinin geçit töreni düzenlediklerini, sipahilerinin atlarının besili ve güzel olduğunu, topçuların techizatlarının ise yeni ve bol olduğunu da belirtir. Şenliğe gelen halkın sayısı da 150.000'i buluyormuş.

Çeşitli gösterilerin yapıldığı bu şenliğin en önemli bölümü, Abdülmecit'in öğretmenlerine teslimidir: "*Padişah, süslü bir çadırın önüne konulmuş, üstünde değerli taşlar olan bir tahta oturmuştu. Doğu ihtişâmının bir örneğini görüyorduk. Şeyhül-islâm*[214] *ile saray hocaları tahtın sağ yanında yerlerini almışlardı. Tahtın sol yanında ise başta sadra-zam*[215] *olmak üzere, vezirler kadıaskerler, kaptanpaşalar*[216] *bulu-nuyordu. Şehza-de maiyetiyle babasının tahtı önüne geldi, etek öptü ve taht ile Şeyhülislâm arasına konulmuş, güzel yastıklarla süslü bir sedire oturdu*"[217].

1836'da düzenlenen çifte düğün şenliği ise, Padişah'ın kızı Mihrimâh Sultan 'ın[218] Bahr-ı Sefîd Boğazı Muhafızı ve Biga Sancak Beyi Mehmet Sait Paşa[219] ile evlenmesi ve padişahın iki oğlunun sünnet düğünleri dolayısıyla yapılmıştır. Evlenme Şenliği için hazırlıklar 1835 yılının sonbaharında başlamıştır. Padişah'ın buyruğuyla[220] "*51 sene Zi'l-ka'de evvelinde Mabeyn-i Humayûn havass-ı haddâm*"larından Cemil adında biri tez elden Mehmet Sait Paşa'ya gönderilmiştir. Sait Paşa Istanbul'a geldiğinde, Saray-ı Humayûn Kethûdası Ebu Bekir Efendi'nin konağı paşaya ayrılmıştır. Aynı ayın 11. Cumartesi günü, Paşa sabah karanlığında Seraskâr Paşa'nın re-

202. "(...) Sultan Abdülhamit Han Hazretlerinin kerimesi Emine Sultan çiçek marazından fevt olup na'şı pederi yanında defnolundu (...)"; *III. Selim Rîznamesi*, Topkapı Belg. E. No. 12357; aynı zamanda bkz. *Padişahın Kadınları ve Kızları*, s. 115.
203. Bkz. Topkapı Sarayı Belgeliği, yazma, D. No.9916.
204. Bkz.Topkapı Sarayı Küt., yazma, yeni No.151.1.
205. Bkz. Topkapı Sarayı Belgeliği, yazma, E. No. 9958.
206. Topkapı Sarayı Belgeliği, *Telbîs*, E.No. 9255.
207. Bkz. Hafız Hızır İlyas, *Vekâyi-i Letâif-i Enderûn*, s. 262.
208. Bkz. Başbakanlık Belgeliği, Cevdet tasnifi, Saray No. 11.
209.Bkz. *Vekâyi-i Letâif-i Enderûn*, s. 283.
210. Bkz. Topkapı Sarayı Belgeliği, yazma, E.No. 11271.
211. Bkz. *Sîr-nâme-i Es'ad*, Ist. Üniv. Belg., yazma, T.No. 3022.
212. Bugün bu alanda Devlet Demiryolları depoları ve lojmanlanları bulunmaktadır.

213. "Ein Volksfest in Konstatinopel", *Magazin für Literatur des Auslands*, Berlin 1833, s. 531.
214. Yâsinci-zâde Seyyid Abdülvehhâb Efendi.
215. 1829 ile 1833 yılları arasında sadrazamlık etmiş olan Gürcü Reşit Paşa.
216. Kaptanpaşaların arasında, II. Mahmut'un kızı Sâliha Sultan ile evlenen Tophane Müş'iri Halil Rıfat Paşa vardı.
217. "Ein Volksfest...", s. 531.
218. II. Mahmut'u altıncı kızı; 1812 yılında, Cemaziyelevvel'in 29. [11 Haziran] Salı günü doğdu. Lebîb, Mihrimâh Sultan'ın "1229 Şevval'inin 19. penc ü şenbih" [5 Ekim 1812, Perşembe] günü doğduğunu belirtir [bkz. *Sîr-nâme-i Lebîb*, Ist. Üniv. Ed. Fak. Küt. T. 6197.v.6b]
219. Leb'îb, *Sîr-nâme*, Ist.Üiv.Ed.Fak.Küt. T. 6197, v. 6b-7a.
220. Bu düğün ve sünnet şenliklerinin düzenlenmesi için II. Mahmut'un çıkardığı Hatt-ı Humayû'nun tam metni *Sîr-nâme-i Leb'îb* 'de aktarılmıştır: bkz. v.9a-b.Le'bîb nikâh kararının H. 1251 [1835] yılının sonlarında verildiğini, evlenme şenliğinin ise H. 1252 [1836] yılının başlarında yapıldığını, ama bazı tarih belgelerinde şenliğin H.1251 yılının sonunda yapıldığı gibi bir yanlışa düşüldüğünü, çünkü padişahın nikâh kararıyla karıştırıldığını belirtir; bkz. v. 99a.

fakatiyle Mabeyn-i Humayûn'a çağrılmış ve 3 saat, 36 dakikada müş'ir [mareşal] rütbesiyle padişahın damatlığına getirilmiştir[221].

Mihrimah Sultan'ın evlenme şenliği 29 Nisan 1836 [H. 11 Muharrem 1252], Çarşamba günü başlamış[222], 7 Mayıs Perşembe günü son bulmuştur[223]. Bu şenliğin sekizinci günü Mihrimah Sultan'ın çeyizi Dolmabahçe Sarayı'ndan alınarak Boğaz'daki Sait Paşa'nın sarayına götürülmüştür[224]. Bir gün sonra da Evlenme Şenliği son bularak Sünnet Şenliği'nin hazırlıklarına girişilmiştir.

Evlenme Şenliği, Beşiktaş Sarayı, Dolmabahçe sırtları ve saray önündeki alanda yapılmıştır. Gösterilerin spora ayrılan bölümü için Dolmabahçe sırtlarındaki Tüfek-hane önündeki açıklık[225], çeşitli hünerler için sarayın önündeki alan kullanılmıştır[226]. Beşiktaş sarayı'nda ise her gün ve her gece davetlilere ziyafet çekilmiştir: "*Önceki gün Padişah, ikinci kızı Mihrimah'ın düğünü onuruna elçilere büyük bir akşam yemeği verdi. Her yanında penceresi ve İstanbul'a, Beyoğlu'na, denize geniş bir görüşü olan sarayda toplanıldı. Pencerelerin altında ip cambazları, usta biniciler, İranlı mukallitler ve sayısız seyirci vardı. Kadınlar bol feraceleri ve beyaz yaşmaklarıyla yüksek yamacın ta yukarsına kadar sıralanmış, oturuyorlardı*"[227], diye yazıyor bir yabancı. Mihrimah Sultan nikâhlandığı sırada yirmidört yaşındaydı[228]. Nikâhı Şeyhül-islâm ve Müftiülenâm Mekkizâde Mustafa Âsım Efendi[229] kıydı[230]. Bu düğün dolayısıyla, her gün, her gece şölenler, önemli kişilere armağanlar[231], ihsanlar verildi; halka diş kirası dağıtıldı[232].

Evlenme Şenliği'nin bitişinden üç gün sonra, yâni 10 Mayıs 1836, Pazar günü başlayan[233] Sünnet Şenliği, 17 Mayıs Pazar günü [H. 29 Muharrem 1252] son buldu.

221. Leb'îb, v. 7 a-b.
222. A.g.y., v. 17a. Moltke mektuplarında bunun 28 Nisan'da başladığını belirtir.: bkz. *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, Berlin 1882, 58. Buna dayanarak Uluçay da aynı tarihi veriyor: bkz. *Harem*, II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1971, s. 111.
223. Leb'îb, v. 93a. Uluçay, bitiş tarihi olarak 5 Mayıs'ı verir (*Harem*, 111); ancak bunun doğru olmadığını Muharrem ayının 19. günü yapılan gösterilerden çıkarıyoruz. Üç gün sonra, yâni 10 Mayıs 1836, Pazar günü de sünnet şenliği başlamıştır: bkz. Leb'îb, v. 101a.
224. Çeyiz Töreni üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. Leb'îb, v.89a-90b; Julie Pardoe, *The City of the Sultan*, II, London 1838,ss.146-56 ve 160-5; Moltke, ss. 58-9.
225. Bugünkü İnönü Stadyumu'nun bulunduğu yer.
226. Pardoe, II, ss. 111-2 ve 121-2.
227. Helmut von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, Berlin 1882, s. 58.
228. Mihrimah Sultan 1812 yılında doğduğuna göre, 1836'da 24 yaşındaydı. Ne yazık ki bu düğünden iki yıl sonra 1838'de ölmüştür.
229. H. 1262 yılının Zi-l-hicce ayının ilk günü, Yâni 20 Kasım 1846 tarihinde ölen Mustafa Âsım Efendi, 1818-1819, 1823-1846 yılları arasında iki kez Şeyhülislâmlık yapmıştır.
230. Leb'îb, v.11b.
231. Bu düğün için 48.500 Kron değerinde armağan dağıtılmıştır; bkz. Topkapı sarayı Belgeliği E. No. 3100.
232. Leb'îb, v. 3b.
233. Pardoe, II, s. 166.

O sırada Alman Elçiliği'nde danışman olarak bulunan Tietz, "*tahtın varisi olan veliahtın sünnet edildiğini*" yazar[234]. Bu bilgiye göre, bu veliaht o sırada 13 yaşında olan 1823 doğumlu Abdülmecit'tir. Her iki şenliği de izlemiş olan bir İngiliz gezgin ise, "*padişahın her iki oğlunun*" da sünnet edildiğini belirtir[235], böylece, Türk kaynaklarına da uyan bu bilgi ile o sırada 6 yaşında olan Abdülaziz'in de sünnet edildiğini anlarız.

Leb'îb, Kağıthane Deresi'nin iki yanına -Eyüp ve Sütlüce'den şenlik yerine kadar olan alanda- direkler dikildiğini ve tümüne kandiller asılarak süslendiğini anlatıyor. Ayrıca, Kağıthane deresi üzerine yapılan yeni köprü, padişah kasrının çevresi ve davetlilerin çadırları da meş'ale ve kandillerle donatılmış. Dolmabahçe'de olduğu gibi, her gece fişekler atılmış. Leb'îb, buradaki şenliğin Dolmabahçe'dekinden daha büyük olduğunu belirtir[236]. Gece düzenlenen donanma yabancı konukları da büyülemiştir. Örneğin, bu şenliği gören bir Alman diplomat şöyle yazmıştır: "*Sarayın bahçeleri, cennet bahçeleri gibiydi; cariyeler ancak düşlerde görülebilecek süslü ve göz kamaştıran giysilerle hizmet ediyorlardı. Bunların dansları da bir başka harikaydı. Gece olunca saray bahçesinde ve kentin çeşitli yerlerinde kandiller yanıyor ve birbirinden güzel, zengin donanma fişekleri atılıyordu*"[237].

Şenlik dolayısıyla, Dolmabahçe sırtlarındaki mezarlık bile şenlenmiş, kalabalıktan adım atacak yer kalmamıştır. Burada, dans edenler, tavla oynayanlar, nargile içenler yanısıra, macuncular, muhallebiciler, pilavcılar ve kebapçılar da vardı. Bir tente ile güneşten korunan şerbetçiler susayanlara şerbet dağıtıyorlarmış. Bir yandan da salıncaklar, dönme dolaplar çocuklarla dolup taşıyordu[238]. Ortalık tam bir panayır yeri gibiydi.

Bu şenlikte, gösteriler ve oyunlar, Padişah, kutlamaya gelenleri kabul ettikten ve maiyetiyle sarayına çekildikten sonra başlamıştır[239]. Dolmabahçe'de ya da Kâğıthane'de olsun, kalabalık halk yığınlarını düzene sokan ve halkı kızdırmadan oyun alanını açan *tulumcular* bu şenlikte de vardı. Çeşitli komiklikler yapan *Tulumcubaşı* 'nın emrinde bulunan tulumcular, ellerideki hava ile şişirilmiş deri tulumlarını iki yana sallayarak yol açıyorlar, düzeni sağlıyorlardı. Julie Pardoe, tulumcuları şöyle anlatır: "(...) *Kalabalığın içinde bir de başlarında soytarısı bulunan bir başıbozuklar takımı vardı. Bunlar koyun derisinden birer külâh giymişler, üçer tilki kuyruğundan süs takmışlardı. Üzerlerindekiler ise, tabaklanmış deriden yapılmış giysilerdi. Bu adamlar kalabalığı düzene sokup onları geriye itiyor ve oradan oraya*

234. Tietz, "Ceremonien und Festlichkeiten bei der feierlichen Beschneidung eines türkischen prinzen von Geblüt in Kostantinopel", *Ausland*, sayı 143, 22 Mayıs 1836, 572.
235. *The City of the Sultan*, II, s. 166.
236. Leb'îb, v. 103a-b.
237. Tietz, s. 576.
238. *The City of the Sultan*, II, s. 113.
239. Tietz, s.580.

koşuyorlardı. bunları tümü de hayduda benziyordu. Her biri, kendi istediği gibi, kendi beğenisine göre giyinmişti; kocaman palabıyıkları ve külâhlarının altından taşan kıvırcık saçları, onların vahşi görünüşünü arttırıyordu"[240].

Bedevî zorbazlar, kûzebazlar, göz kamaştıran renklerde şalvarlar giyinmiş olarak alana çıkmışlar ve çeşitli hünerler göstermişlerdir[241]. Edirneli bir çocuk kılıçlarla numaralar yapmıştır. Örneğin, başı yere değecek biçimde arka üstü köprü kurarak yerde duran bıçağı dişleri ile alıp toprağa sapladıktan sonra, kıyafetini bozmaksızın bu uzun bıçağın üzerinden perende atarak ayağa kalkmıştır[242].

Bu becerilerin en önemli bölümü Türk ve yabancı canbazların gösterileriydi. bunların arasında canbazbaşı Ahmet Ağa ile Vakıf Çavuş en ünlüleriydi. Ayrıca bunların çırakları ve çocukları vardı. Şenlikte önemli numaralar yapan İranlı canbazlarla, Avusturyalı canbazlar da bulunuyordu. Canbazbaşı Ahmet Ağa'nın, çırağı ile ip üzerinde kurban kestiğini, derisini yüzüp etiyle biftek yapıp yediğini öğreniyoruz[243].

Bu şenliğin önemli öteki canbazı da Asâkir-i Hassâ çavuşlarından Vâkıf Efendi'ydi. Bu canbaz ip üzerinde havaya sıçrayıp ip üzerine bağdaş kurarak düşüyormuş. Bazan da sıçrayışlarında, bir ayağını arkaya, öbürünü öne fırlatarak ipe konuyormuş[244]. Bu canbazın ip üzerinde amuda kalkıp elleri üzerinde durduğunu da öğreniyoruz[245]. Çocuk canbazlar ise, ya ayaklarına sabun bağlayıp yürüyorlar ya da ayaklarında çok yüksek nalınlarla ip üzerinde hareket ediyorlarmış[246]. Canbazlar, ip üzerinde sıçrayıp çeşiktli biçimlerde ip üzerine düşmenin[247] yanısıra, *salgı* adı verilen hünerde, ip üzerindeyken altındaki şilteye doğru eğilerek sanki evindeymiş gibi, ipi sallıyarak yürürken başında da bir balıkçı tablası taşıyormuş[248]. Bunlardan başka ayaklarına *bukağı* (makara) takıp ip üzerinde kayanlar[249], ayaklarına ağaç kütükleri takıp gezinenler, kütüklere temel çivileri çakıp ipin üzerine hizalıyarak yürüyenler, ayaklarına kılıç bağlayarak çeşitli hareketler yapanlar, iskemle üzerine iskemle koyarak ip üzerinde dengeleyip karşı karşıya satranç oynayanlar, nalınların altına sabun bağlayıp gezinenler[250] vardır. Aynı zamanda zorbazlık yapan bir canbaz, altı ayaklık bir merdiveni omuzlarına oturtmuş, merdivenin bir basamağını başına, geri kalan beş basamağını da başından yukarda tutarak ip üzerinde yürüyormuş: sonra bu canbazın küçük kızı, "canım sıkılıyor, etrafı seyredeyim", diyerek

240. *The City of the Sultan*, II, s. 101.
241. Pardoe, II, s. 136.
242. Leb'îb, v. 98b.
243. *Sûr-nâme-i Hızır*, v. 3a.
244. A.g.y., v. 75b.
245. A.g.y., v. 83b.
246. A.g.y., v. 75b ve v. 83b.
247. Bkz. aynı, v. 67a, 75b. 97b ve 48a.
248. Leb'îb, v. 88b.
249. A.g.y., v.88b-89a.
250. A.g.y., v. 126a-b.

ip üzerindeki bu canbazın başı üzerinde tuttuğu merdivenin en üst basamağına birkaç kez çıkıp inmiş[251].

Başka bir canbaz da ipin üzerine bir kayık çıkartmış, içine çocuklarını bindirmiş, kayığı ip üzerinde kaydırmış, sonra yelken açmak bahanesiyle ortaya çıkan hırgür sırasında kayık ikiye bölünmüş bir parçası ipin üzerinde kalmış, öteki parçası yere düşmüş[252]. İranlı Canbaz ise ayaklarına salıncak bağlayıp çocukları sallandırmış, her iki yanına çocuk alıp ip üzerinde tehlikeli numaralar yapmış[253]. Avusturyalı canbazlar ise ip üzerinde kılıçlarla çok güzel hünerler göstermişler[254].

Leb'îb, "*Tophâne-i âmire'nin pişegâhlarında vaz' olunmuş olan sallar nigâristân-ı cine mümâsil*" diye yazar. Üzerleri renk renk kandillerle donatılmış bu sallardan geceleyin fişekler atılıyormuş, gündüzleri ise bunların üstünde gösteriler düzenleniyormuş[255]. Bir yabancı tanık bu sallardan şöyle sözeder: "*Ve hemen sarayın* [Beşiktaş] *önünde dubalara bağlı iki sal vardı. Bu salların üzerine topları bulunan kaleler konulmuştu. Bu kalelerden donanma gösterileri yapılıyordu*"[256]. Sallardan birinin üzerine kurulan kale maketinin çevresinde savaş gemileri seyrederek gösteriler düzenliyorlarmış. Bu gemiler, "*ka'ide-i hendesiye-i bahriye üzere hareket ediyorlar*"mış. Geceleri ise bu gemiler, yanlarına yaklaşmak isteyen kayıklara kurusıkı ateş ediyorlarmış[257]. Alman diplomat, deniz kuvvetlerine ait savaş gemilerinin Istanbul 'dan ve Gelibolu'dan geldiklerini, bunların gözalıcı gösteriler düzenleyip top atışları yaptıklarını belirtir[258].

Salların birinin üzerinde de yapma atlı bir araba varmış. Bu süslü arabanın sürücüsü arabanın tekerleklerini döndürdükçe sal deniz üzerinde seyrediyormuş; onun için de "*hiss-i temâşâgârânı acele istiğrab ile semt hayrete çeküb gitmiş*". Bu sallar, geceleri üzerlerine konulan kandil ve fişeklerin gösterileri ile seyredenleri hayran bırakıyormuş. Ayrıca, arabanın üzerine yapılmış balıkların her pulu geceleyin pırıl pırıl ve renk renk parlıyormuş[259]. Evlenme şenliğinde Balıkpazarı Kapısı'ndan Topkapısı'na kadar Haliç, Galata, Tophane, Beşiktaş ve Boğaz'ın üst yanı, Üsküdar ve Çamlıca Tepesi kandiller ve meşalelerle donanmıştı Her gece atılan fişeklerin altı tür olduğu görülüyor: bunlar *püskürme, mahtab, kestane, dahme, havai* ve *çarh-ı felek*'ti[260].

251. A.g.y., v. 126b-127a.
252. A.g.y., v. 127b.
253. A.g.y., v.97b; İranlı canbaz üzerine ayrıca bkz. v.56b.
254. A.g.y., v. 98b; Leb'îb bu gösterileri ayrıntıları üzerinde durur.
255. *Sûr-nâme-i Leb'îb*, v. 35a.
256. Pardoe, II, s. 115-6.
257. Leb'îb, v. 36a.
258. Tietz, s. 580.
259. Leb'îb, v. 36b. "(...) Kal'a ve sallar ve gerdûne-i mezkûreye tezyîn olunan mahtabların hâne-i mîrin tâd ziyâsı ile hâce-i dânâ-ı temâşâ müsveddesini beyaza çeküb gâh kitâb-ı misbahtan dûş-ı sabâhat ve gâh meşârik-ül-envârden sabk-ı hikmed virdi" (v.49a)
260. Leb'îb, v. 33a-b, 34a, 58a, 67b, 56a. Aynı zamanda bkz. Tietz, 576, 580 ve Pardoe, II, s. 118.

Oyuncular ve dramatik oyun bizi en çok ilgilendiren konudur. 1836 Şenliği'nin ilginç olayları çoktur, ancak bunların en ilginci Gölge Oyunu, meddah ve Orta Oyunu'dur. Gölge ve kukla oyunları özellikle yabancıların dikkatini çeken gösterilerdi. XIX. yüzyıl içinde Istanbul'a ve Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu bölgelerine kadar yolculuk etmiş olan bir gezgin, gölge oyunumuz için şunları yazmıştır: "*Müslümanların en sevdikleri seyir sanatı olan Karagöz, Ramazan geceleri, oruç aylarında, kahvelerde ya da bahçelerde oynatılan bir kukladır. Taklide, yanlış anlamalara ve yabancılarla alaya dayanan bu oyunda komik öge bu yoldan ortaya çıkar*"[261]. Bu şenliği başta sona izleyen Julie Pardoe, "*şenlik yerinde birçok gösteri mekânı vardı. Birinde bir fantoccini* [kukla] *topluluğu minyatür oyunlarını oynuyordu*"[262] sözleri pek açık değildir. Ancak tanığın bu bölümde gece eğlencilerinden söz etmesi, hava karardıktan sonra oynatılan "minyatür oyun"un Karagöz olduğu kanısını getirmektedir. Nitekim, Leb'îb, geceleri onbir ayrı mekânda karagöz oynatıldığını yazar[263].

1836 Şenliği'nde meddah da önemli bir yer tutar. Yabancıların *improvisatore* dedikleri meddahların sözü sık sık geçer. Bu şenlikte hem gösterilerin bulunduğu yerde, hem de Istanbul'un çeşitli semtlerinde şenlik kapsamı içinde sanatlarını gösteren meddahlara rastlıyoruz: "*Başka bir yerde bir improvisatore kendini çevrelemiş seyircilere ses ve jestlerle bir şeyler oynuyordu ve seyirciler tarafından çok beğeniliyordu*"[264]. Öte yada, Boğaziçi'nin Anadolu yakasındaki bir kahvede sanatını gösteren meddahı da, şenlik sırasında Istanbul'da bulunan başka bir yabancıdan dinleriz: "*Bahçenin ortasında güzel manzaraya arkasını dönmüş, iri kıyım bir adamın anlattıklarını herkes can kulağıyla dinliyordu. Bu ünlü bir meddah ya da masalcıymış. Binbirgece Masalları'nda olduğu gibi, budala efendilerden, entrikacı uşaklardan, akıl almaz olaylardan ve zaman zaman da siyasal durumlardan sözedip oradakileri etkiliyordu. Ben, onun ne dediğini anlamadığım halde, bir süre onu zevkle seyrettim. Meddah bazan kibar bir efendi, bazan da kaba bir tellâk gibi konuşuyordu; bir bakıyorduk yaşlı bir kadın oluyor, daha sonra da Ermeni, Frenk ya da Yahudi şivesiyle konuşmaya başlıyordu. Onun konuşmalarını, taklitlerini, oradaki kalabalık çubuklarını tüttürerek ve kahkahalar atarak, hayranlıkla seyrediyorlardı*"[265].

Bu şenliğin en önemli dramatik gösterisi Orta Oyunu'dur. Şenliği anlatan Leb'îb, evlenme şenliğinin son günü olan 7 Mayıs, 1836, Perşembe günü Zeyrek Takımı'ndan ibaret «Zuhuri Kolu» ile «Ali Ağa Kolu»nun bazı orta oyunları oynadıklarını belirtir. Bunlar arasında *Mahalle Baskını* , *Terzi Oyunu*[266], *Yazıcı Oyunu* , *Çeşme*

261. H. Petermann, *Reisen im Orient*, II, Leipzig 1865, s. 26.
262. *The City of the Sultan*, II, s.119.
263. *Sûr-nâme*, v. 109a.
264. *The City of the Sultan*, II, s. 119.
265. Adolphus Slade, *Records of Travels in Turkey and Greece and of a Cruise in the Black sea with the Capitan Pasha i the years of 1829, 1830 and 1831*, I, London 1832, ss. 200-1
266. *Sûr-nâme*, v. 97b.

Oyunu , *Tımarhane Oyunu*[267], *Berber Oyunu* ve *Kale Oyunu*[268] varmış. Saray önündeki alanda, halka oynanan Orta Oyunu'nu seyreden yabancı tanık, konuyu anlattıktan sonra, gösteriyi "ilkel" olarak niteliyor ve "üç bölüm" olarak açıkladığı bu oyunun bölüm aralarında çalgıcılar ve dansçıların da bulunduklarını belirtiyor[269].

II. Mahmut'un 1836 Şenliği imparatorluğun son büyük şenliğidir. Bundan sonraki, II. Abdülhamit'in 1899 şenliğine kadar, bütün şenlikler daha ufak çapta eğlencelerdir. Şenliklerin ihtişamının ve zenginliğinin giderek azalışı imparatorluğun siyasal ve toplumsal çöküşüne paraleldir. Bunun için bundan sonraki şenliklerden kısaca söz edeceğiz.

Abdülmecit Dönemi (1839-1861)

Bu padişah döneminde dört şenlik saptamış bulunuyoruz. Bunların ilki, 1840 yılında Gülcemal Kadınefendi'den doğan Fatma Sultan'ın doğumu[270] nedeniyle düzenlenmiştir. Bu şenlikte de tomak ve cirit oyunları göze çarpmaktadır. 1854 yılındaki şenlik ise Fatma Sultan ile Ali Galip Bey'in düğünleri dolayısıyla yapılmıştır. 7 Ağustos 1854, Pazartesi günü Fatma Sultan Çırağan sarayı'ndan Balta Limanı Sahil saray'a götürülmüştür. Abdülmecit bu düğüne önem vermiş ve görkemli olması için ferman çıkartmıştır. O gün gelin ve çeyiz alayını seyreden bir Fransız diplomat şunları yazmıştır: "(...) *7 Ağustos 1854, Pazartesi günü Fatma Sultan Çırağan'dan Balta Limanı'na gelin gitti. Alay, doğu usulü üzere çok parlak bir biçimde düzenlenmişti. Alayın başında, beş çifte kayığa binmiş, Sultan'ın hazine kethüdası bulunuyordu. Onu hazinedar usta'nın kayığı izliyordu. Çevresinde 10 kadar kayık daha vardı. Bu kayıklara cariyeler bindirilmişti. Onları 30 kayık kovalıyordu. Bunlar oniki çifte kürekliydi. Onları iki mavna izliyordu. Bunların içinde zengin çeyiz takımları vardı. Çeyizin tutarı 60,000,000 değerinde idi* [hangi ülkenin parası olduğu yazılmamış, kendisi Fransız olduğu için Fransız para birimine göre olabilir.] *Bu çeyizin elmaslarını annesi hazırlamıştı. Çırağan ile Balta Limanı 4 kilometredir. Alayın başı Balta Limanı'na vardığı halde, Çırağan Sarayı'ndan hâlâ kayıklar hareket ediyordu. Halk sahillere yığılmış töreni seyrediyordu*"[271].

Bundan sonra Abdülmecit'in onsekiz kızından ikizleri Zekiye ve Fehime Sultanlar[272] için 1855'te bir doğum şenliği yapıldığını görüyoruz. Abdülmecit bu do-

267. A.g.y., v. 98a. *Sûr-nâme-i Hızır*'da yalnızca *Çeşme Oyunu*'ndan sözedilir.
268. Leb'îb, v. 98b.
269. *The City of the Sultan*, II, ss. 124-36.
270. Mehmet Reşat'ın öz kardeşi olan Fama Sultan 1 Ekim 1840 (H. 6 Ramazan 1256) günü doğmuştur. Güzel ve kültürlü bir kızdı. 1857'de Mustafa Reşit Paşa'nın oğlu Ali Galip Bey'le evlenmiştir; bkz. *Padişahların Kadınları ve Kızları*, ss. 151-2.
271. De Villers-Franqueux, *Illustration*, 2 Eylül 1854, Paris.
272. Abdülmecit'in beşinci ikbali Gülüstu hanımdan Zekiye Sultan [bir yıl yaşadı] ile ikiz doğan kızıdır. 24 Şubat 1855 (6 Cemaziyievvel 1271) Perşembe gecesi doğmuştur. Ancak iki yıl yaşamıştır; *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 160.

ğumdan çok memnun olmuş, bir şenlik düzenlettirmiştir. Bir yıl sonra, 1856'da Şehzâde Reşat, Burhanettin ve Kemalettin'in sünnet düğünleri vesilesiyle 12 gün ve gece süren büyücek bir şenlik yapılmıştır.

1858 yılında, Cemile Sultan'ın[273] Fethi Paşazâde Mahmud Celâleddin Paşa'ya, Münire Sultan'ın[274] Mısır Valisi İbrahim İlhami Paşa'ya nikâhlanmaları dolayısıyla bir şenlik düzenlenmiştir. Bunların ilki 12, ikincisi 15 gün ve gece sürmüştür. Bu nisbeten küçük şenliklerden sonra Abdülaziz döneminde (1861-1876) iki, Abdülhamit döneminde (1876-1909) bir padişah şenliği saptamış bulunuyoruz. Bunların ilki, Abdülaziz'in 1866'da düzenlettirdiği Bayram Şenliği'dir. 25 ile 28 Nisan tarihleri arasında Kurban Bayramı dolayısıyla yapılan şenlikte Padişah gösteriler ve oyunlar düzenlenmesini buyurmuştur. Oyun takımları, güreşçiler ve denizde gemiler bu şenliğe katılmışlardır[275]. Padişah şenlik boyunca Eski Saray'da[276] kalmıştır. Abdülâziz döneminde yapılan son şenlik Şehzâde Yusuf İzettin Efendi'nin Dolmabahçe Sarayı'ndaki sünnet şenliğidir. II. Abdülhamit döneminde, 1899 yılında, bir şehzadenin sünnet düğününde gösteriler ve donanma yapılmış ve özellikle tulûat toplulukları güldürüler oynamışlardır. Türkiyatçı Georg Jacob, şenliği görenlerin sünnet düğününde orta oyunu oynandığını söylemelerini kuşkuyla karşılamış ve aynı yıl Eylül ayında Istanbul'da bulunduğunu ve bir tek orta oyunu takımına rastlamadığını belirtmiştir[277].

Her şenlik, Avrupa'daki kral şenliklerinin tersine, yalnızca mutlu azınlık için değil, geniş halk yığınları ile birlikte yapılmıştır. Bu tür şenliklerin halkın günlük yaşamı ile kaynaşmış olduklarını rahatça söyliyebiliriz. Çeşitli vesilelerle düzenlenen şenliklerde, yılın belirli dönemlerinde kutlanan bayramlarda ve esnaf loncalarının düğün, peştamal kuşanma gibi durumlarda yaptığı eğlencelerde yabancı gözlemcileri şaşırtan bir hoşgörünün varlığını da biliyoruz. Bu yönden, Türk şenlikleri, törenleri, saygı töreleri, yenilen yemekleri, konuk ağırlamaları, armağanları, ödülleri, av ve spor gösterileri, kandilleri, fişekleri, seyirlik gösterileri, dramatik oyunları ve daha birçok bölümleri ile Türk kültür tarihinin olduğu kadar, Türk toplum yaşayışının da bir aynasıdır.

273. Padişah'ın üçüncü kadını Düzdidil kadın'dan 17 ağustos 1843'te (21 Recep 1259) Cuma gecesi dünyaya gelmiştir. Zeki ve iradeli bir kızdı. 7 Şubat 1915'te (11 Rebîü'l-âhir 1337) 73 yaşında ölmüştür.
274. 8 Aralık 1844'te (28 Zilkade 1260) Abdülmecid'in altıncı Kadınefendisi Verdivenan'dan doğmuş, 18 yaşını sürerken 29 Haziran 1862'de (1 Muharrem 1279) ölmüştür; a.g.y.,
275. [İmzasız yazı], "Das Fest des Kurban-Beiram in Konstantinopel", *Globus*, Köln 1868, ss. 151-2.
276. Fatih Sultan Mehmet'in 1454-1457 yılları arasında yaptırdığı sanılan saray. 1866'da yıkılan bu sarayın yerine üniversite yapılmıştır. Eski Saray bugün Istanbul Üniversitesi'nin yerinde Beyazıt Meydanı'ndaydı.
277. Georg Jacob, **Türkische Volksliteratur,** Berlin 1901, s. 39.

YABANCI SEYYAHLARIN GÖZÜYLE 16. YÜZYIL İSTANBUL'UNDA HAMAMLAR VE TEMİZLİK

Prof. Dr. Metin AND*

Pierre Belon, kitabında, Türklerin dünyanın en temiz insanları olduğunu söyler. Çocuk bakımında, onların temizlik ve beslenmesinde Avrupalılardan çok üstün olduklarını, ana ve babalarının özenle baktığı Türk bebeklerinin Avrupalı bebekler gibi pis kokmadıklarını, onları temiz tutmak için beşiklerin altında bırakılan deliklerde oturak bulundurmak ve pis suyu akıtmak gibi sağlığa yararlı sistemleri de kitabında açıklar. Belon, Batı'da hiçbir benzerine rastlayamadığı Türk hamamından ve onun insan sağlığına yararından övgüyle söz eder (Belon 395).

Richer de, Türklerin tüm günlük yaşamlarında temizliklerine son derece düşkün olduklarını, sık sık yıkandıklarını, pabuçlarını evlere ve camilere girmeden çıkardıklarını, köpek, tavuk ve başka hayvanları yemek yediklere sokmadıklarını anlatır (Richer 7).

16. yüzyıldaki gerek saray hamamı gerekse erkek ve kadın hamamları üzerine en doyurucu bilgiyi, bu yüzyılın ilk yarısında sarayda görevlendirilmiş Bassono da Zara'nın kitabında buluyoruz. Sarayda çalıştığı yıllarda Türkiye'nin çeşitli yerlerine yolculuklar yapmış ve çeşitli hamamları görmüştür. Bu hamamlardan büyük bir tanesini Roma'da Diokletien çağı hamamlarına *(Thermae)* benzeterek anlatıyor. Hamamda önce yuvarlak, kubbeli geniş bir yere girildiğini, bunun ortasında mermer bir havuz ve dört fıskiyesi olduğunu, tuğladan örme oturma yerleri bulunduğunu, bu oturacak yerlerde de kol koymak için taştan, üstü tahta kaplı çıkıntılar bulunduğunu, bu kesimin tonozlarının tümünün kesme mermer dilimlerinden oluştuğunu, oturulacak yerlerin yeterince geniş olup, yıkanacak kimselerin burada soyunduklarını söylüyor. Hamamı ve buradaki görgü kurallarını şöyle anlatıyor:

Hamama giren, önce, hamamın bakıcısıyla konuşur, sonra da yüksekçe bir yerde oturan, giriş parasını alan görevliye uğrar. Bundan sonra soyunulur. Ancak, so-

* Ankara Üniversitesi, DTCF öğretim üyesi.

yunurken her yerini göstermemeye, peştamalsız ortaya çıkmamaya dikkat edilmelidir; yoksa müşteri hamamdan dışarı atılır. Soyunduktan sonra müşteri üstünden çıkardıklarını katlayıp koyar. Üzerine de sarığını, başlığını bırakır. Bunlara bakmak için birini peylemek gerekmektedir. Gömleğini çıkartmadan önce hamamdan müsteriye büyük bir peştamal verilir, müşteri bununla örtünür. Bundan sonra hamamın birinci kesimine girilir. Burada hamamın büyüklüğüne göre on beş kadar görevli vardır. Bunlar traş eden, masaj yapan, yıkayan görevlilerdir. Bundan sonra çeşitli odalara gelinir, her biri bir öncekinden daha sıcaktır. Bunların her yeri güzel mermerle döşenmiştir ve her birinde iki su borusu vardır, birisinden sıcak, ötekinden soğuk su mermer kurnalara akar; taşan sular yerdeki deliklerden gider. Buradan hamamın ana kesimine gelinir. Çok geniş olan bu kesimin yerleri, üzerinde kaymadan durmanın zor olacağı kadar cilalı mermerle kaplıdır. Burası da öteki odalar gibi kubbelidir ve camdan ufak pencereler vardır, sıkıca kurşunla çerçevelenmiştir. Orta kubbe çok yüksektir.

Kışın hamamlar gece yarısı ısıtılır, (yazın herkes soğuk su dökünür) böylece çok odun yakılmaktadır. Odun olarak insanın beli kalınlığında çam kütükleri ve az sayıda meşe kullanılır. Odanın ortasında (ki buna hamamın kalbi de denebilir) mermerden dört köşe bir taş vardır. Bu, damarlı bir somaki taştır ve dört parmak kalınlığında, bir insan boyu uzunluğunda ve yerden bir karış yüksekliktedir, dört mermer top üzerine oturtulmuştur. İçeri girenler bunun üzerinde boylu boyunca yatarlar. Bir masajcı müşterinin kollarını bir 'Herkül' gücüyle çeker. Buradan kalkınca müşteri istediği bir bölüme geçer. Odaların sıcaklığı değişik olduğundan herkes kendisine uygun sıcaklığı seçebilir. Merkezdeki yerin çevresinde süslü güzel hücreler vardır, bunların her birinde de bir kurna ve buna akan biri sıcak, öteki soğuk iki musluk bulunur. Müşteri istediği kadar su kullanabilir, iki musluğun sıcaklığını ayar ettikten sonra açık bırakır. Bundan sonra kurnanın bitişiğindeki yere uzanır, buradaki görevli ona tasla su döker, bir başkası da yıkar. Eğer yeterince görevli yoksa bir görevli hem su döker, hem yıkar. Parası olmayanlar kendileri yıkanır. Genellikle görevliler bahşiş koparmak için paralı kimselerin hizmetlerine koşarlar ve koyu renkli, kalınca bezden yapılmış bir keseyle keselerler. Eğer müşteri sabun getirmemişse hamam sabun vermez. Traş olmak ya da kıllarını aldırmak isteyenler için hamamın özel görevlisi vardır. Kıl kalmasını istemezler. Kadınlar bu konuda daha titizdirler. Bu iş de bittikten sonra, daha önce giyilen peştamal çıkarılıp futa denilen bir başka peştamal giyilir, bir görevli leğenle müşterinin arkasından giderek onun ayaklarını yıkar. Bundan sonra müşteri eşyalarını bıraktığı ilk odaya gider. Nemli olduğu için burada ateş karşısında eşyaları kurutulmaktadır. Orada otururken gene görevliler müşterinin ayaklarını yıkarlar, bunu yapana müşteri, teşekkür anlamında sağ elini başına koyar ve sonra ağzına götürür. Bundan sonra hizmet edenlere bahşişleri verilir. Belli bir ücret yoktur; kimi bir-iki akçe verir, fakat çoğunlukla dört akçe verilir (Bassano 2-4).

Bassano da Zara, kadın hamamları üzerine de aşağıdaki bilgiyi vermektedir:

Evlerinde hamamı olan erkekler kendileri yıkanmazlar, onları kadınlar, köleler yıkarlar. Kadınlarsa yirmi kişilik topluluklarla hamama gidip birbirlerini, bir komşu ötekini ya da kızkardeşleri birbirini yıkarlar. Ancak, hamamdaki bu içli dışlılık sonucu kadınlar arasında birbirlerini başka gözle görenler de olur. Birbirlerini yıkayıp masaj yapan kadınlardan birbirine aşık olanlara da rastlanır. Çoğu kez kimi kadınlar da daha özgür olmak için kendi mahallerinden uzak hamamlara giderler. Ama genellikle herkes kendi mahallesinin hamamına gider. Birçok yakışıksız durumlar hep kadınların birbirlerini yıkamasından kaynaklanır. Kadınlar topluca gittikleri hamamda sabahın erken saatlerinden akşam yemeğine kadar kalırlar. Daha geç gidenler geceye kalırlar. Oysa kibar ailelerin kadınları kendi konaklarında hamam olduğu için halk hamamlarına gitmezler. Halktan, orta sınıftan kadınlar hamama haftada dört, kimi üç, kimi de bir kez giderler. Gidemezse kadın kirli ve kaba olmaktan çekinir. Ama bundan daha önemli iki neden vardır. Önce namaz kılmak için temiz olmaları gerekir, sonra da hamam, evlerinden ayrılıp dışarı çıkmak için bir bahanedir. Kimi kadınlar da hamama gidiyorum diye başka yerlere giderler. Bu kadınların halayıklarından biri başının üzerinde, yüksek fakat büyük olmayan leğen biçiminde bir kap taşır, bunun içine uzun pamuklu bir gömlek koyarlar. Bunların değeri dokunuşuna göre değişir. Yıkandıktan sonra nemi alan ve bedeni kurutan bu gömlekleri erkekler bile giyerler. Ayrıca beyaz gömlekler, temiz çoraplar, bol sayıda havlular da aynı kabın içine konur. Bu kabın üzeri ipek ve sırma yapraklar işlenmiş bir örtüyle örtülür. Ayrıca yanlarına kilim ve yastık da alırlar. Hamama gelince kilimi yere sererler, bakır kap yere konur, hanım buna oturur, hizmetçiler onun iki yanında durarak onu yıkarlar, yıkanması bitince orta sıcaklıkta bir odada dinlenir. Kimi kadınlar yanlarında yemek de götürürler, hamamın iştah açıcı havası içinde yerler (Bassano 5-6).

Her sınıftan kadın hamama gitmekten büyük zevk alırdı. Özel banyosu olan zengin evlerde kadınlar haftada iki ya da üç kez banyo yaparlardı. Genel hamamlara haftada en az bir kez giderlerdi. Bunun nedenlerinden biri, dinlerinin beden temizliğini şart koşmasaydı. Bir ikinci neden, hamama gitmek ve sokağa çıkmak için bulunan bahanelerin en iyisiydi. Kocalarının kıskançlıkları hamam duvarlarının arkasında kalıyordu. Kimi hamama diye evden çıkıp başka yerlere gidiyordu. Akşam hamamdan geliyormuş gibi eve dönüyorlardı. Kocalar ne kadar akıllı olurlarsa olsunlar hamamda kim var, kim yok asla öğrenemezlerdi. Kadınlar genellikle ononikişer (kişilik) gruplarla hamama giderlerdi. Sabahın köründe evden çıkıp akşam karanlığında dönerlerdi (Nicholay 59a-59b).

Zengin kadınlar genellikle iki kadın köleyle hamama giderdi. Esirlerden biri başının üzerinde içinde temiz çamaşırların, hanımın tuvalet eşyalarının bulunduğu pirinç bir kap tutardı. Kabın üstü altın ve gümüş sırmayla süslenmiş, oyalanmış saten ya da kadife bir örtüyle örtülü olurdu. Öteki köle güzel bir örtüyle ince ince nakış-

lanmış bir yastık taşırdı. Esirler hanımın arkasından yürürdü. Hanımın giysileri tüm Müslüman kadınlarının sokakta giydiği siyah çarşafla gizlenirdi. Hamamda, örtü hanımın giysilerini üzerine koyması için yayılırdı. Sonra kabın içindekiler boşaltılır ve bu kap ters çevrilerek tabure işlevi görecek biçimde yere konurdu. Hanım bu tabureye oturur ve esirleri onu yıkardı. Daha sonra hanım dinlenirken köleler de sırayla birbirlerini yıkarlardı.

Pedro'nun dediğine göre gerek Galata yöresinde, gerek diğer yörelerdeki camilerin, hamamların sayısı birkaç bine ulaşır. Bunların tümü de sarayları andıran yüksek kemerli, kubbeli, görkemli yapılardır. Kubbeleri kurşun kaplı, içleri mermer ve çiniyle bezelidir. Bir hamamın günlük geliri, en azandan elli escudo'dur. Hamamlara giriş ücretiyse, kişinin toplumdaki düzeyine göre değişir. Parası az olanlar bir akçeye yıkanabilir, bazıları için bu ücret bir ya da iki riyaldir. En küçüğünde seksen kişinin rahatça yıkanabileceği bu hamamlar altı escudo'ya kapatılabilir. Pablo, tüm yaşamı boyunca ancak bir ya da iki kez yıkanabilen İspanyollara kıyasla Türklerin çok daha temiz olduğunu, örneğin varlıklı kimselerin haftada bir hamama gidip yıkandılarını, tüm bir hamam töreni için yalnızca bir escudo ödendiğini de söyler (Viaje 266-57).

Her cami külliyesinde yer alan bir başka asal yapı da halka açık olan hamamlardı. Bunların da ayakta kalmaları camiler gibi düzenli olarak yapılan bağışlarla mümkün oluyordu (Schweigger 112).

Schweigger, ısıtılmış taşa terlemek için nasıl yatıldığını anlatıyor. Daha sonra hamamda çalışanlardan biri taşa yatanı baştan ayağa vücudunun her noktasına ulaşmak için bir o tarafa, bir bu tarafa çevirerek ovalarmış. Sonra kollar, eller, baldırlar ve eller sanki güreşirmişcesine çekilirmiş. En son olarak, yıkanan mermer yüzeyin üzerine yatırılır, yıkayan da onun üzerine çıkıp yürürmüş. Yaklaşık onbeş dakika süren bu işlemden sonra yıkanan istediği bir bölmeye tekrar yıkanmak için geçermiş. Schweigger'in yazdığına göre bu masaj öylesine etkiliymiş ki, yıkanan kendini hafiflemiş ve yumuşamış bulurmuş.

Öte yandan, hamamda çalışanların uyguladığı kanatma [hacamat] yöntemi çok acı veren bir işlemdi. Kullanılan bıçak keskin olmazdı. Ateşte bir tür sıvı ısıtılırdı. Bu, vantuz şişelerine aktarılırdı. Bu kaynar sıvı yaranın üzerine uygulanırken tedavi gören, dişlerini sıkardı (Schweigger 114). Kimi kez hamamdan sonra Türk kadınları özellikle aralarında genç bir gelin olduğunda, avuçlarının içine ve ayaklarına kına yakarlardı (Schweigger 116).

Postel'e göre halka açık hamamlar Türkiye'deki yapıların en iyileri arasında yer alıyordu. Öyle ki camilerden sonra en iyisiydi. Hıristiyanlar, Yahudiler ve herkes bunlara gidebilir ve eşit biçimde karşılanırdı. Türkler hamama çok sık gittiklerinden hamamlar çok büyük para kazanıyordu.

Tellak, yıkananları eldiven biçiminde bir parça bezle kiri çıkarana kadar keselerdi. Ayak topukları sünger taşıyla ovuşturulur, sakal, saç ve koltuk altları iyice temizlenir, cinsel organı çevreleyen tüyler ya ustura ya da kıl döken ilaçla temizlenir ve bu işlemin ardından da cildin yanmasını önleyici merhemler sürülürdü.

Postel, hamamları tanıtmasını bitirirken Türk hamamlarının benzerlerinin büyük Hıristiyan kentlerinde yapılmasını arzuladığını belirtiyor; çünkü bunlar hem sağlığa yararlı, hem de rahatlatıcı yerler. Antik Yunan ve Roma zamanında bir çok hastalığa iyi geldiğine inanılıyormuş (Postel 28-30).

Hamamlarda epilasyon için özel preparatlar hazırlanırdı. Anadolu'da arsenik içeren bir cins toprak vardı. Bu, tanesi sekiz akçe olan küçük tuğlalar biçiminde satılırdı. Topraktan bir ölçü, kireçten iki ölçü koyulurdu. Sonra bir cins çamur elde etmek için su eklenirdi. Bu çamur ihtiyaç olduğu miktarda hazırlanırdı. Çünkü bu karışımın sert, ekşi bir tadı vardı. Yıkanan iyice terlediğinde, tüyleri atmak için derinin üzerine iyice yayılırdı. Bir anda tüyler yok olurdu. Çok dikkat etmek gerekirdi. Daha sonra iyice yıkanmalıydı. Eğer çok fazla çamur sürülmüşse, ya da derinin üstünde çok kalmışsa, hemen yıkanılmamışsa deri yanabilir ya da zarar görebilirdi. Yanma hissi yağ sürerek giderilebilirdi (Dernschwam 54-55&136).

[Metin And, *16. Yüzyılda İstanbul: Kent, Saray, Günlük Yaşam*, İstanbul 1993, s. 242-251 (yazarın izniyle alınmıştır).]

KAYNAKLAR

Bassano, Luigi, *I Costumi et I Modi Particolari della vita de 'Turchi*, Roma 1545 (tıpkıbasım; München 1963, Yayına hazırlayan: Franz Babinger).

Belon, Pierre, *Les Observations de plusieurs singulariez et choses memorables trouvées en Grèce, Asie, Iudeé, Egypte, Arabie et autres pays estranges tedigées en trois livres*, Paris 1553.

Dernschwam, Hans, *Tagebuch einer Reise Nach der Konstantinopel und Kleinasien (1553-1555) nach der Urschrift in Fugger-Archiv*, Yayına hazırlayan: Franz Babinger, München-Leipzig 1923.

Nicholay, *The Navigations, peregrinations and voyages, made into Turkie*, Çeviren: T. Washington, London 1585.

Postel, Guillaume, *De la Republiques des Turcs: et là où l'occasion s'offrera, des meurs et loys de tous Muhamedistes...*, Poitiers 1552.

Richer, Christophe, *Des coutumes et manières de vivre des Turcs...*, Paris 1540.

Schweigger, *Reyssbeschreibung aus Teutschland nach Constantinople u. Jarusalem*, Nürnberg 1608. Tıpkıbasımı yayına hazırlayan: Rudolf Neck, Graz 1966.

Solalinde, Antonio G. (Yay. haz.), *Viaje de Turquia (Christobal de Villalon)*, Madrid 1965.

"ORTAOYUNLARI" KİTAPÇIĞI...

Notlarla Basıma Hazırlayan:
M. SABRİ KOZ*

Haftalık Mecmua 20 Temmuz 1925 - 8 Nisan 1929 tarihleri arasında İstanbul'da 195 sayı yayımlanmış haftalık magazin dergisidir. "Her hafta Pazar ertesi günleri çıkar. Türkiye'nin en güzel ve en çok okunan mecmuası" diye tanıtılan *Haftalık Mecmua*, Kemâl Sâlih [Sel]** yönetiminde yayımlanmıştır.

Haftalık Mecmua, günün geçerli konularıyla ilgili yazılara yer veren, toplumdaki hızlı gelişme ve yenileşme hareketlerinin izleyicisi ve destekçisi olan bir yayın organıdır. Okuyucularla olan ilişkisini canlı tutabilmek için yarışmalar düzenlemekte, hediye kuponları vermekte, başta saray hayatıyla ilgili bol entrika, cinayet ve kadınlı merak dolu dizi yazılar yayımlamaktadır.

Dergi ayrıca her ayın birinde ve onbeşinde olmak üzere 12 küçük kitaptan oluşan bir dizi yayımlamıştır. Bu dizide yer alan kitapçıklardan biri de *Ortaoyunları* (İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1927, 30+2 s., 15 x 11,5 cm.) adını taşımaktadır. Bugüne kadar yeni harflere çevrilip yayımlanmayan bu kitapçıkla ilgili 5 Kânunıevvel 1927 tarihli 125. sayısında "Küçük kitaplarımızın onyedincisi intişar etti: *Ortaoyunları*. Bâyi ve müvezzilerimizden beş kuruşa mukabil talep ediniz" duyurusu yayımlanmıştır.

Bir çok kitap meraklısının gözünden kaçan bu imzasız kitapçık tiyatro tarihi araştırmalarıyla büyük hizmetlerde bulunan Metin And'ın dikkatinden kaçmamış, *Geleneksel Türk Tiyatrosu* (1.bs. Ankara, 1969) adlı çalışmanın kaynakları arasında sıralanmıştır. Bu yönüyle burada tanıtmaya çalıştığım *Ortaoyunları* kitapçığı bilinmeyen bir kaynak değil. Ancak merak edip okuduktan sonra II. Abdülhamîd ile ilgili bazı

---

* Araştırmacı-yazar.
** Gazeteci (1900-1975).

cümlelerin içeriğine katılmamakla ve bu tür mesnetsiz ithamları gereksiz bulmakla birlikte*, ayrıntı sayılabilecek birtakım bilgiler verdiği için 70-80 yıl öncesinin İstanbul'unu öğrenmek isteyen günümüz okuyucusuna tanıtmakta fayda gördüm.

Kitapçık herhangi bir sadeleştirme yapılmadan sunulmuş, imkânlar ölçüsünde açıklayıcı notlar da konulmuştur. Bu notlar, daha sonra "*Haftalık Mecmua*'nın Hediyesi" olarak okuyucuya dağıtılan ve nedense az rastlanılan *Ortaoyunları* kitapçığının daha iyi anlaşılmasına yöneliktir. Bu notların bazılarının kaynakları gösterilmiştir. Bu kaynaklar arasında Metin And'ın yukarıda adını verdiğim çalışması ile Cevdet Kudret'in *Ortaoyunu I* (Ankara, 1973) ve *Ortaoyunu II* (Ankara, 1975) adlı eserleri sık sık sığındığım kurtarıcılar oldu ve notlarda yer yer kısaltmalarla işaret edildi. Diğer kaynaklarla ilgili bilgiler, yerinde verilmiştir. Açıklanamayan, yanlış okunan yerlerdeki kusurlar benimdir ve bunlar ne yazık ki neyi nerede bulabileceğini bilememenin sonucu ortaya çıkmıştır. Bu konuda bir başka gerçek de araştırmacı ve biyografi yazarlarımızdaki geleneksel seçkinciliktir. Bu yüzden pek çok halk sanatçısı sözkonusu seçkinciliğin kurbanı olmuş, kimlik ve kişilikleri bellekler-de yer edenler ya da adları yazıya geçirilenler unutulmamış, ne yazık ki çoğu zaman bunlarla ilgili ayrıntılı bilgi bulunamamıştır.

Sözü uzatmadan, İstanbul'un eski ve yeni eğlence hayatının, bugüne kadar yapılan pek çok yararlı çalışmaya rağmen bütünüyle aydınlatılamadığını, tarih yazmayı yüksek bir devlet görevi saymayı gelenek haline getirdiğimiz için bu türden ayrıntılara her zaman eğilme gereği duymadığımızı vurgulamak isterim.

* * *

Ortaoyunları

Ortaoyunları tulûatın hem ağababası hem hanımannesidir. Nitekim tulûatı da Hazret-i Meryem gibi hiçbir zevkten ilham almayarak doğrudan doğruya ortaoyunu doğurmuştur. Aramızda ortaoyununu bilmeyen, görmeyen hemen yok gibidir. Hele Meşrutiyet'ten[1] evvel ortaoyunu seyirciliği âdetâ bir tiryâkilik olmuştu. Nasıl afyonun, tütünün, nargilenin ve içkinin mübtelâları varsa bu oyunların da halk arasında birçok mübtelâları vardı. Bunlar herhangi bir ortaoyununu kaçırmazlar ve her ne bahâsına olursa olsun seyretmeyi göze alırlar ve seyrederlerdi.

Esâsen o zaman bugünkü gibi mütenevvi[2] eğlenceler, tiyatrolar, danslar, canbazlar yoktu. Akşam üstü saat alaturka onbirde[3] evine mendil çıkınını bırakıp sini başında bağdaşlayarak bir iki lokma atıştıran kalem efendileri kahveyi çançanla[4]

* Sözkonusu pasajlar metinden çıkarılmış ve yerleri nokta nokta bırakılarak geçilmiştir.

1. 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet öncesinden söz ediliyor.
2. Çeşitli.
3. Güneşin batışını 12.00 kabul eden ezanî saate göre akşamdan bir saat önce.
4. Sağdan soldan, gelişigüzel konuşarak...

höpürdetmek için doğru soluğu mahalle kahvesinde alırlar; gaytan bıyıklı, bol paça, yumurta ökçeli afili[5] delikanlılar da İspiro'nun koltuk meyhanesinde[6]:

Al tavanlı yüksek evde kız sen gelin mi oldun?

veyahut:

Düğünüm olmak için verdim netice
Geline bir sözüm var güveyi girdiğim gece

diye ... sabahlarlardı. Diğer bir kısım halk ise zevk nâmına yalnız ortaoyununu tanırdı. Onun için varsa ortaoyunu, yoksa ortaoyunu...

Bilmem siz hiç seyrettiniz mi? Ortaoyunları pîşekâr[7] ve kavuklu[8] denilen eşhâsın[9] muhâvereleriyle[10] başlar. Bunda asıl hüner pîşekârdadır. Pîşekâr ustalıklı lakırdı etmesini bilecek ki kavuklu, ona lakırdı yetiştirsin. İşte pîşekârın sözlerine avam "dişi", kavuklununkilere "erkek numara"[11] der..

Ortaoyunları pîşekârı iyi olmayan ve dolambaçlı sözler söylemesini bilmeyen eşhâs arasında hiçbir tad vermez ve kavuklu bu şekilde ancak taklide çıkanlarla alay etmeye ve yalnız bununla halkı güldürmeye mecbur kalır.

Ortaoyunlarının hepsi de taklitlidir. Taklitsiz ortaoyunu yoktur. Esasen zamanımıza kadar gelen bir iki ortaoyunu kalmış, diğerleri tamamıyle unutulmuştur. Bunlar da *Kanlı Nigâr*[12], *Sakallı Gelin*[13], *Çifte Havuzlar*[14] falandır.

Bizde tulûatın tesisi[15] yine sarayın rağbeti üzerine olmuştur. Bilhassa Sultan Hamîd zamanında[16] her perşembe akşamı sarayda muhtelif müsamereler verilmeye

5. Gösterişli, hoş (Hulki Aktunç, *Büyük Argo Sözlüğü*, İst., 1990, s. 30) .
6. Yol üstünde ya da işlek yerlerde bulunan, ayakta ve ucuza içki içilen meyhane.
7. Ortaoyununda iki eksen kişiden biri. Bu sanatın ustaları tarafından "Önden giden, arkadakileri sürükleyen" anlamı biçiminde yorumlanmıştır. Pîşekâr, birlikte oyunu sürdürdüğü "Kavuklu"ya öncülük edecek, sözleriyle onu oyunun içine çekecektir (And, 1969, s. 194).
8. Ortaoyununda iki eksen kişiden biri. Sağduyulu, dışa dönük, dürüst, kaba saba konuşan bir tiptir. Başındaki kavuğu nedeniyle bu adla anılmıştır (And, 1969, s. 194).
9. Şahısların, kişilerin.
10. Karşılıklı konuşma biçiminde söz yarışması, söyleşme.
11. Pîşekârın, kavuklunun yapacağı nükteye uygun düşecek biçimde ortaya attığı söz "dişi", Kavuklu'nun cevabı ise "erkek" olarak niteleniyor. Pîşekâr için öngörülen "dişi numara" sözü, *Tiyatro Terimleri Sözlüğü*'nde (Hazırlayanlar: Haldun Taner, Metin And, Özdemir Nutku; Ankara, 1966, s. 27) zikredilmemiş ancak bu kavram,"dişi konuşmak" deyimiyle karşılanmıştır.
12. Oyunun metni için bkz. Kudret, *Ortaoyunu* II, 1975, s. 108, 122.
13. Cevdet Kudret'in yayımladığı oyun metinlerinde *Sakallı Gelin* 'e rastanılmadı. Adı değiştirilmiş olabilir. Ancak *Sahte Gelin* adlı Karagöz oyunundan esinlenilerek uydurulmuş bir ortaoyunu da olabilir (And, 1969, 271).
14. Cevdet Kudret'in yayımladığı oyun metinleri arasında *Çifte Havuzlar* yer almıyor. *Çifte Hamamlar*, oyunun adı değişmiş bir örneği olabilir (Kudret, *Ortaoyunu* II, 1975, s. 63, 70).
15. Kurulması.
16. II. Abdülhamid dönemi (1876-1909).

başlanmıştı. Hariçten saraya alınan ortaoyuncuları Sultân-ı Cihân[17] hazretlerinin, Kafkas'tan getirtilme âhu bakışlı, sırma kâküllü... tuvana[18] kızların,... benli Çerkes dilberlerinin yegâne eğlencelerini teşkil ederdi.

Abdülhamîd eğlence yapılacağını ve dünyâdan kâm alınacağını üç gün evvel bir irade-i senniye[19] ile yâverân-ı hazret-i şehriyârîye[20] emir buyururdu. Bunun üzerine Mâbeyn-i Hümâyûn[21] incesaz takımı fasıl provalarına başlar, diğer taraftan da ortaoyuncuları mevzuu tuhaf oyunlar hazırlarlardı. Bu oyunlarda bittabi mantık falan aranmazdı. Asıl maksat dıhk-ı hümâyûnu celb etmek[22],... (onu) bir parça münbasit kılmak[23] idi. Fakat bunda da büyük bir tehlike vardı. Ya Pâdişâh-ı cihân efendimiz alınırlarsa, herhangi bir noktaya iğbirâr buyururlarsa[24]..

İşte ortaoyuncuları buna son derece dikkat ederler ve zinhâr böyle pot kırmaktan ictinâb eylerlerdi[25]. Mesele oyunun rejisörleri makamında olan pîşekârlar ile kavuklu tarafından diğerlerine sıkı sıkı tenbîh olunurdu.

....

Büyük salonda oyuncuların istihzârâtı hitamâm bulunca[26] hemen gözdelerden biri hakan hazretlerinin pâyine yüz sürmeye gider.

—"Hadin, oyuncular hazırlanmış efem, devletlünün teşrîfine muntazırdırlar efem!" diye Hamîd'e arz-ı malûmât ederdi. Abdülhamîd Hân da yavaş yavaş envaı bahâratlı yemeklere, anber-bû pilâv ma-hoşâba[27] rağbet buyurduktan sonra salonu teşrîf eyler ve yerine otururdu.

İşte bundan sonra saz fasılları başlar, müteâkiben müezzinân-ı hazret-i şehriyârî[28] gazellere geçerlerdi. Bu mestâne gazelleri oynak, kıvrak, coşkun köçekçeler takib ederdi. Zâten Abdülhamîd Hân'ın sâmia-i hümâyûnu ve mübârek gışâ-yı tablı[29] en çok köçekçelerden mütelezziz olurdu[30]. Nihayet saz fasılları biter bitmez "Hodri meydân!" ortaoyunları başlardı. Bu oyunlar, öyle perde arası gibi fâsılalar olmadığı için hemen tam iki, ikibuçuk saat devam eder ve tam iki ikibuçuk saat servi

17. Cihân [dünya] pâdişâhı.
18. Güçlü, kuvvetli.
19. Padişah buyruğu.
20. Padişah yâverlerine.
21. Osmanlı sarayında padişahın erkek ziyaretçi ve misafirleri kabul ettiği daire.
22. Padişahın gülmesini sağlamak.
23. Güldürmek.
24. Kırılırlarsa, gücenirlerse.
25. Sakınırlardı, çekinirlerdi.
26. Hazırlıkları sona erince.
27. Yanında hoşavıyla anber kokulu pilav.
28. Saray müezzinleri.
29. Padişahın kulağı ve kulak zarı.
30. Lezzet alırdı, hoşlanırdı.

boylu, müdevver endâmlılar[31] gözleri yaşararaktan, kasıklarını yumuk yumuk elceğizleriyle tutaraktan gülerdi.

Hakanın artık keyfine pâyân olmazdı. Hamîd Efendi:

Bir elinde gül bir elde câm geldin sâkiyâ
Kangısın alsam gülü yâhud ki câmı yâ seni [32]

der ve ortaoyununa mı, yoksa bu gülüşlere mi bakacağını şaşırırdı. İşte bu arada pîşekâr mütemâdiyen dişi numara söyler, kavuklu da mütemâdiyen ona cevap yetiştirirdi.

Yalnız ortaoyunlarında kadın yoktu ve bu rolleri dâ'ima erkekler yapardı ki bunlara "zenne"[33] denilirdi. Bu kadınsızlık biraz da saraydaki pâdişâhların şehzâdelerin ihtirâsâtına[34] mâni olmak için ihtiyâr olunuyordu[35]. Oyun kemâl-i muvvaffakıyetle hitâma erince herkes dağılır; ve hakan hazretleri oyunculara aidatlarından başka tüller içinde yüzer, ellişer sarı lira da göndermek kereminde bulunurdu.

Abdülhamîd Ortaoyunundan Bıkıyor

Tahta ilk çıktığı senelerde ortaoyunundan fevkalâde lezzet duyan Abdülhamîd, sonraları bunun yeknesaklığından bıkmış ve artık bu nevi oyunlara rağbet buyurmaz olmuştu. Bunun üzerine bazı oyuncular hakanı belki memnun ederiz ümidiyle tulûatla karışık ortaoyununu tesis ettiler. Bu tulûatın içinde neler yoktu? Oyuncular mevzuu âdetâ âşure kâsesine döndürmüşlerdi. Bu mevzuda hem cinayet yapılır, hem faziletten bahsedilir, hem kumar oynanır, hem mazlum tarafın uşağı tarafından envâi türlü komiklikler, taklitler yapılırdı...

Fakat nihâyet bu da tavsadı. Abdülhamîd'in sarayındaki meşhur ortaoyuncusu Hamdi merhum[36] artık tad vermez bir hal almıştı. Aynı nakarat, aynı taklitler, aynı nükteler hakanı bıktırmıştı. Bunun üzerine Hamdi'nin saraydan çekilmesi istendi ve ortaoyuncuları hâriçte toplanarak sarayda oynadıkları oyunları biraz tadilâtla halka satmaya başladılar. Bu sıralarda meşhûr komik Abdî (Abdürrezzâk)[37] sarayda tulûata başlamıştı. İşte bu esnâda bir kısım oyuncular tarafından hâriçte de tulûata besmele çekildi. Tulûat ilk zamanlarda Yenibahçe'de Kemâl Bağı'nda, Bayrampaşa ta-

31. Tombul görünüşlü.
32. Bu beyit, Nedîm'in yedi beyitlik bir gazelinden alınmıştır. Gazel, "Mest-i nâzım kim büyütdü böyle bî-pervâ seni" mısraı ile başlar. (*Nedîm Dîvânı*, Haz. Halil Nihad [Boztepe], İst., 1922, s.181).
33. Kadın; ortaoyununda kadın rolüne çıkmış erkek.
34. İhtiraslarına, hırslarına.
35. Seçiliyordu, tercih ediliyordu.
36. Kavuklu Hamdi (1841-1911). Bkz. Nurullah Tilgen, *Ortaoyunu Üstadı Kavuklu Hamdi*, İst. 1948.
37. Abdürrezzâk Abdî Efendi (1835-1914).

rafındaki bahçelerle[38] Gedikpaşa ve daha sonra Üsküdar taraflarında inkişâfa başlayarak sıra ile Boğaziçi'nde, Tarabya'da, Şehzâdebaşı ve Galata'da halka gösterilmeye başlanmıştı. Saray hâricindeki oyuncular daha fazla çalışarak halkı iyi eğlendirmek, daha doğrusu çok rağbet görüp çok para der-ceb itmek[39] arzusunda idiler. Bunun için yeni yeni de "komik-i şehîrler"[40] türemişti.

Sahnedeki İlk Kadınlar

Tulûatın ortaoyunundan bazı farkları vardı. Ortaoyunlarında kadın rollerine yaşmak ve ferâce ile daima erkekler çıkarlardı. Halbuki tulûatın sahnelerinde birtakım rastıklı, düzgünlü, karşı taraf[41] dilberleriyle, heveskâr Rum, Ermeni kızları sahnede görülmeye başlandı. Gayri artık tiyatro namındaki salaş[42], afili külhanbeylerinin alkışları altında inler, sallanırdı.. Hatta ön sırada oturanlar çil çil çeyrekleri[43] bile kantocu kızlara atmaktan çekinmezler ve bu suretle hovardalık damarlarını tatmin eylerlerdi.

İşte artık ortaoyunu sahneye yükselmiş ve kadın da bu hayata atılmıştı. Bu suretle birtakım basit muşambadan perde vesâire de yapıldı. Fakat dekor nâmına yine ortalıkta bir şeyler yoktu.

Daha sonraları müteveffa Mınakyan'ın[44] tercüme dramları süflör ile oynanırken tulûatçılar sahne önündeki süflör deliğini de benimsemişler ve gûya tulûat da suflör ile oynatılıyormuş gibi halka bir his vermeye kalkmışlardır.

Sarayda İlk Varyete[45]

Abdülhamîd Han artık Abdürrezzak'ın tulûatından da pek çabuk gına getirmişti. Bunun üzerine Abdülhamîd'in evâsıt-ı saltanatına doğru[46] sarayda varyete başlamıştı. İlk numaralar Romanya'dan gelen birkaç artist tarafından yapılmıştı. İp üzerinde perende atıp takla kılan tuvana, gürbüz ve adaleli Romen delikanlılarının bir yol gözleri kararıp da aşağı düşeceklerini düşündükçe hepsinin helecanları kabarıyor ve göğüsleri körük gibi şişip şişip iniyordu. Abdülhamîd Han da bu frenk perendelerine hayli iltifat buyurmuştu. Kemâl-i kereminden[47] hemen ekser akşamlar büyük salona teşrife sâ'î oluyordu[48]. Nihayet Rusya'dan ve ille Macaristan'dan marifetli gâvurlar getirildi.

38. Eski İstanbul'da şehrin tam ortasında yer alan Bayrampaşa Deresi [Likos (Kurt) Deresi] vâdisinde bulunan mesîre Yenibahçe adı ile anılırdı. ("İstanbul" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi,* C. V/2, İst., 1950, s.1214/121.). Sur içinde yer alan ve kara surlarına yakın olan Yenibahçe büyük bir kısmı yerleşim alanı olmuş, üzerinden Vatan Caddesi geçmiştir (Albrecht Berger, "Bayrampaşa Deresi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,* C. 2, İst., 1994, s. 109; Aynı eser, "Yenibahçe", C.8, İst., 1995, s.477).
39. Cebe atmak.
40. Meşhur komikler.
41. Beyoğlu, Galata.
42. Tahtadan yapılmış derme çatma dükkân, baraka vb.
43. Çeyrek altın, bir altın liranın dörtte biri.
44. Ermeni asıllı tiyatro sanatçısı Mardiros Mınakyan Efendi (1827 - 1920).
45. Şarkı, dans, temsil, hokkabazlık gibi sanatlarının topluca icra edildiği gösteri.
46. Saltanatının ortalarına doğru.

Ortaoyuncuları Nasıl Yetişirdi?

Saraydaki varyeteleri anlatmazdan evvel bizde ortaoyuncularının ve tulûatçıların nasıl yetiştiklerini anlatalım:

Sultan Azîz'in zaman-ı saltanatı[49] ile onu takip eden devirlerde tavsiye ile Mâbeyn-i Hümâyûn takımına alınan gençler burada padişahın soytarılarını görürler ve o soytarılar gibi iltifat-ı şahaneye mazhar olmak için genç ve gürbüz saraylılar arasında envâ-ı şaklabanlıklar yaparlardı. Henüz çocuk, daha doğrusu çocukçuk yaşlarında olan bu küçük afacanların sözleri... hakanın da son derece mahzûziyetini mûcib olur[50], artık her akşam bunları seyretmekle emrâr-ı evkât eylerdi[51]. Mamafih bu çocuklar ortaoyunlarına da fevkalade heveskâr idiler. Münâsib fırsat oldukça kendi aralarında da bir nevi lu'biyât[52] programları çizerler ve buna göre oynarlardı. Fakat bu esnada hariçte de bazı yerlerde oyuncular vardı. İşte saraydakiler, zamanını düşürdükçe bunlarla ahbab olmaya çalışırlar ve gizli gizli onlardan ders almaya, nüktelerini yapmaya başlarlardı.

Bizdeki meşhur ortaoyuncularının hemen hepsi bu suretle saraydan yetişmişlerdir. Ve onu takiben teessüs eden esaslı tulûat kumpanyaları da o saraylardan feyz almışlardır.

Bazı Meşhur Komiklere Dâ'ir Hâtıralar

"Komik-i Şehîr" Ali Rıza Efendi[53]

Bir meşhûr komik Ali Rıza Efendi vardır. Bunu hemen hepimiz tanırız. Tiyatro muhîtinde kendisini bir kere görmemiş olan yok gibidir. Bir vakitler "Hasan" Efendi'nin[54] tiyatrosunda da çalışan bu zât, hatta Ertuğrul Muhsin'in[55] Kemal Film Müessesesi[56]

47. Cömertliğinin büyüklüğünden.
48. Büyük salona gitmeye istek duyuyordu.
49. Sultan Abdülaziz'in Padişahlık dönemi: (1861 - 1876).
50. Hoşlanmasına yol açardı.
51. Vakit geçirirdi.
52. Tiyatro, canbazlık, hokkabazlık gibi eğlendirici oyunlar.
53. Ali Rıza Efendi (1860 - 1928).
54. Ortaoyunu ve tulûat sanatçısı Kel Hasan Efendi (1868 - 1925).
55. Sonradan Muhsin Ertuğrul (1892-1979) olarak anılacak olan ünlü tiyatro ve sinema yönetmeni.
56. Kemâl ve Şakir [Seden] kardeşlerin 1922'de kurdukları ilk özel Türk film yapımevi.

nâmına filme çektiği sinemaların hepsinde de rol almıştır. İşte bunun tulûatçılığa intisâbı hâriç tiyatrolarda olmuştur. Ali Rıza Efendi bir mabeyn yetiştirmesinden ziyâde kendi heves ve kendi arzusuyla oyunculuğa intisâb etmiş bir oyuncudur.

Ali Rıza Efendi'nin asıl lakabı Sepetçi'dir. Kendisine bu lakabın verilmesindeki esbâb şudur: Ali Rıza Efendi daha henüz pek küçüklüğünde bir sepetçinin yanında çalışırmış. O zamanlar her nasılsa bir gün tulûat kumpanyalarının Galata salaşlarında oynadıkları bir oyunu seyretmiş ve garip bir hisle oradan ayrılmıştır. İşte Ali Rıza Efendi bundan sonra iyi bir oyuncu olmayı aklına koymuş ve bir gün sepetçi dükkânından sırra kadem basmıştır. Ustası kendisini aramış ve nihâyet çırağının Galata'da bir salaşta oyun oynadığını duyunca sepetçi dükkânından sepetlemiştir. İşte Ali Rıza Efendi'nin tulûatçılığa intisâbı bu suretle olmuştur.

Bundan sonra daha bazı gençler de kumpanyalarda gördükleri Rum, Ermeni kantocu kızlara âşık olmuşlar ve bu suretle tulûat hayatına atılmışlardır.

Hokkabaz Jan[57]

Sarayda en çok rağbet gören sanatkârlar arasında hokkabaz "Jan"ı da zikr etmek lâzımdır. Bunun el çabukluğu ile saraylılar önünde yaptığı hünerler pek ziyâde mazhar-ı iltifat olmuştur[58]. Bundan sonra Macaristan'dan birtakım kumpanyalar getirtilmiş ve bunların marifetleri kemâl-i zevkle seyrolunmuştur.

Halk Arasında Yetişen Kantocular

Diğer taraftan tulûatçılar ve bilhassa bu kumpanyalarda kanto oynayan kızlar bazı Galata külhanbeyleri arasında birtakım âşıklar peydâ etmişlerdi. Bunlara tam manâsıyle "belâlı" denilirdi. "Peruz"un[59] hâlini görmek, "Şamram"ın[60] şarkılarını dinlemek o zamanın halkı için büyük bir zevkti. Fakat kantocu kıza âşık olmak için de muhakkak kabadayı olmak lâzımdı. Bu kabadayıların ekserisi mütemâdiyen bir kız için birbirleriyle kavga etmişler ve ömürlerini hapishane köşelerinde geçirmişlerdir. Bu meyanda yegâne serbest dolaşan bir adam vardı ki o da Zabtiye Nâzırı Hasan Paşa'nın[61] kaynı idi. Bu adam birçok yerlerde kantocu kızlar yüzünden gürültüler çıkarmış ve Hasan Paşa sâyesinde yakasını kurtarabilmiştir.

57. Hakkında bilgi bulunamamıştır.
58. İltifat görmüştür.
59. Ermeni asıllı kantocu (Soyadı Terzakyan; doğum ve ölüm tarihleri bulunamadı). Kantolarını kendisi yazıp bestelerdi. 1880'lerde başladığı sahne çalışmalarına 1910'lara kadar devam etmiştir.
60. Ermeni asıllı Kantocu ve besteci Şamram Kelleciyan (1870 - 1955). Hakkında kısa bilgi Kevork Pamukciyan'ın *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'ndeki "Şamram Hanım" maddesinde mevcuttur (C.7, İst., 1994, s. 135).
61. Hasan Paşa hakkında başka bilgi bulunamadı.

Bu kabadayılar arasında Aksaray'ın meşhûr Onikiler'inden Kadaifci Ali, Arap Abdullah, Terlikçi Salih, Yolcu Ahmed ve diğer rüfekası da vardır ki bunların kantocu kızlar yüzünden çıkardıkları kavgalar o zaman ayyuka çıkmıştır[62].

Tulûat seyircileri arasında bu kabadayılardan mâ'dâ o zamanın bahriye askerleri de vardı. Bunlar da asrın kabadayısı geçinirlerdi. Galata salaşları Karadeniz sahillerinden gelen takacılarla bu bahriyelilerin mecmaı[63] olmuştu. Bunlar kantocu kızları sahnede seyrederlerken kemerlerine istif ettikleri bütün paraları çıkarırlar ve cûş u hurûşa gelerek[64] birer birer fırlatıp atarlardı. Bu devirler tulumbacıların da pek parlak zamanlarıydı. Tulumbacılar afi kesmek[65] hususunda en ileri gelen kabadayılardandı. Tulumbacılar tulûatın bilhassa en müdâvim müşterileri idi. Hatta bunların arasından çıkan kabadayılar bir kantocu kız için birbirlerinin kanlarını bile dökmüşlerdir.

Ramazanlar

Ta eski zamanlardan itibaren Meşrutiyet'in son senelerine kadar bizde Ramazanlar en büyük ve en zevkli eğlence ayı ittihâz edilmiştir[66]. On iki ayın bir sultânı olan Ramazanlarda bilhassa tulûat kumpanyaları çok iş görmüşler ve çok para kazanmışlardır. Ramazan eğlencelerinin en başında meddah, Karagöz, pehlivan güreşleri, ortaoyunu sonraları tulûat, at canbazları ve varyete vardı.

Mütaakıben sahne hayatına atılan Mınakyan, Fasulyeciyân[67], Fehim Efendileri[68] de görmek kabildir. Bunların tarihçeleri uzun uzadıya yazılmıştı.

Ortaoyunlarının nasıl te'essüs ettiği[69], Karagöz'ün tarihçesi Macar müsteşriki Mösyö Kunoş'un Türkçe yazılan bir eserinde[70] oldukça tafsîl edilmiştir[71]. Buna nazaran ortaoyunlarının menşeini pek eski olarak kabul etmek mecburiyeti vardır. Sultan Mahmud devrinden[72] daha evvel Anadolu'da köçek oynatırlarmış. Bu âdet son

62. Onikiler adını taşıyan kabadayılar topluluğunun yarı belgesel öyküsü, Sermet Muhtar Alus'un *Cumhuriyet* gazetesinde tefrika edilen (1935) ve yakında İletişim Yayınları arasında kitap halinde yayımlanacak olan *Onikiler* romanı ile Refi' Cevad Ulunay'ın son olarak Arba Yayınları arasında yeni basımı yapılan *Sayılı Fırtınalar* (1994) adlı eserinde bulunabilir.
63. Toplanma, bir araya gelme yeri.
64. Coşup heyecanlanarak.
65. Gösteriş yapmak, fiyaka yapmak (Aktunç, 1990, s.30). Burada kabadayılık gösterisi söz konusudur.
66. Sayılmıştır.
67. Ermeni asıllı tiyatro sanatçısı ve yönetmen Tomas Fasulyeciyan (1843 - 1901).
68. Tiyatro sanatçısı ve yönetmen Ahmed Fehim Efendi (1856 - 1930).
69. Kurulduğu, oluşturulduğu...
70. Ignácz Kúnos'un (1862 - 1945) söz konusu edilen Türkçe eseri *Türk Halk Edebiyatı* (İst., 1343 [1925]) olmalıdır. I. Kúnos'un ayrıca *Ortaoyunu. Büyücü Oyunu* (İst., 1304 [1888]) adlı Türkçe olarak da yayımlanan kitabı yayımlanmış ilk kaynaklardandır.
71. Ayrıntılı olarak anlatılmıştır.
72. II. Mahmud (padişahlığı:1808 - 1839).

zamanlara kadar gelmiştir. Ramazanlarda halkın eğlencelerini sayarken meddâhları[73] unutmak kabil değildir. Meddâhların tarihçeleri çok uzundur. Ta eski devirlerde Yeniçeriler arasında bazı hikâyeciler türemiştir. Bunlara bugün meddâh denilir. Zamanımızda meddâhların içinde en çok tanınmışları Sürûrî[74] ve Aşkî[75] efendilerdir. İşte evvelce Yeniçeriler arasında başlayan bu meddâhlık gitgide tekâmül etmiş ve bir iki kişi arasında tecrübeler yapılarak sonraları ortaoyunu hâline inkılâb etmiştir. Ortaoyunlarını en fazla tekâmül ettiren oyuncunun Küçük Hamdi[76] olduğunu söylerler.

Pehlivan Güreşleri

Pehlivan güreşleri de eskiden pek meşhûrdu, bunlar yalnız ramazanlara münhasır kalmayıp eski köy düğünlerinde de yapılırdı. En meşhur Türk pehlivanlarının ekseryetle Rumeli'nin Tuna civarından yetiştikleri söylenmektedir. Bittabi bunlardan kısm-ı âzamı Doksan Üç Rus Muharebesi'nden[77] sonra Anadolu'ya hicret ettiklerinden buralarda türeyen ahfâdları da pehlivan olmuş ve bu suretle yeni pehlivanlar ecdâdlarının hüsn-i şöhretlerini muhafaza etmişlerdir.

Evvelce pehlivanlar zeytin yağıyla yağlanarak güreşirlerdi. Bunların sonraları alafranga güreş öğrenenleri de vardır. Son devrin en meşhurları Kurddereli Mehmed[78], Adalı Halil[79], Kara Ahmed[80], Mandacı Yusuf[81] ve emsâli pehlivanlardır. Bu suretle bir tarafta pehlivan güreşleri, diğer tarafta ortaoyunu, daha başka yerde Karagöz, at canbazı, varyete ve tulûat halkın ramazanlardaki en başyı eğlencelerini teşkîl ediyordu.

Karagöz

Karagöz ramazanlarda küçük çocukların en ziyâde sevdikleri bir oyundu. Karagöz oynatanlar içinde çok fazla hünerlileri vardır. Dört hatta altı değnekten tutun da ondört, onaltı değnek Karagöz oynatanlar bile mevcuttur. Bu değnek tabiri şuradan

73. Meddahlarla ilgili iki önemli çalışmayı anmadan geçmek doğru olmaz: Köprülüzâde Mehmed Fuad (M. Fuad Köprülü), "Meddahlar. Türklerde Halk Hikâyeciliği Târîhine Ait Bazı Notlar", *Türkiyât Mecmuâsı*, C.I, İstanbul, 1925, s.1 - 45; Özdemir Nutku, *Meddahlık ve Meddah Hikâyeleri*, [Ankara, 1976], viii+422 s.
74. Meddah Sürûrî (1870-1934), Meddah Aşkî'nin yetiştirmesi olup yeni hikâyeler tasnif etmiş olmasıyla ve başarılı taklitleriyle tanınmıştır. Asıl adı Kimal idi. (Nutku, s. 47 - 48).
75. Meddah Aşkî (1853 - 1934), birkaç dil bilen ve zengin bir repertuvara sahip olan bir sanatçıydı. Meddah Sürûrî'nin ustasıdır (Nutku, s. 41 - 42).
76. Pîşekârlıkla ün yapmıştır (Doğum ve ölüm tarihleri bulunamadı [And, 1969, s. 240]).
77. 1292 - 1293 (1876 - 1877) Osmanlı - Rus Savaşı.
78. Kurtdereli Mehmet (1864 - 1939), Avrupa ve Amerika'da yaptığı güreşlerle ün kazandı.
79. Adalı Halil (1870 - 1927), Kırkpınar'da, Avrupa ve Amerika'da birçok başarılar kazandı.
80. Razgradlı Kara Ahmed (1870 - 1902) İstanbul'da, Avrupa'da yaptığı karşılaşmalarla kendini tanıttı, "Cihan pehlivanı" unvanını kazandı.
81. Koca Yusuf (1857-1898) Avrupa ve Amerika'da yaptığı güreşlerle adını duyurdu, dönüş yolculuğunda gemisi battığı için Atlas Okyanusu'nda boğuldu.

ileri gelmektedir: Karagöz, ma'lûm ya muhtelif oyunlarına göre muhtelif eşhâstan terekküb eder[82]. Ve her biri deve derisi veya mukavva olan Karagöz eşhâsına muayyen bir değnek takılır. Bunlar bele vesâ'ir yerlerine merbuttur[83]. Onlara oynatırken bir de "devir" vermek lâzımdır. İşte bu devirler, söylediğimiz değnekleri oynatmakla olur. Binâenaleyh Karagözde fazla değnek oynatmak oldukça bir hüner sayılırdı. Yakın zamanlara kadar gelen Karagözcülerden Kâtib Sâlih[84] en çok şöhret almış bir sanatkârdır.

Panayır ve Taşra Tulûatçıları

Tulûatçılar sonraları gitgide çoğalmışlardır. Çok kimseler de para kazanmak hevesiyle tulûatçılığa atılmış, fakat İstanbul'da meşhûr tulûatçılar arasında para kazanamayınca Anadolu'ya dağılmaya başlamışlardı. Bunların içinde pek çok Ermeniler de vardı. Bu oyuncular Anadolu'nun muhtelif şehirlerinde dolaşır, ya bir kahvede veya evvelce yapılan bir salaşta kanto oynatırlar, arkasından da birer perdelik tulûat oynarlardı. Anadolu'da para kazanmak yolunda idi. Bilhassa delikanlılar kantocuları görmek için ellerinde bulunan bütün paralarını sarf ederlerdi. Fakat Anadolu'ya giden kantocular ekseriyetle pek âdi takımından oldukları için kanto oynadıktan sonra halk arasında kırıtarak dolaşırlar ve bu suretle topladıkları parsadan[85] hayli para der-ceb ederlerdi[86]. Yalnız Anadolu'nun bazı yerleri kantocuların işlerine pek iyi gelmiyordu. Bu yalnız kantocular için değil, tulûatın bütün oyuncuları için de böyle idi. Çünkü İzmir'de efeler, Samsun ve havâlisinde Lazlar gözlerine kestirdikleri kantocu kızları dağa kaldırıp, kendi ta'birleri vechile "cünbüş" eyliyorlardı. Onun için gezginci tulûatçılar bazı şehirlerde çok para kazanacaklarını bildikleri halde saplanmak ve vurulmaktan[87] korkarak oralara uğramazlardı.

Panayır yerleri numarası düşük tulûatçıların makarrı idi[88]. Panayır şu suretle olurdu: Öteden beri gelen bir te'âmül[89] neticesi olarak herhangi bir kasaba veya köyde senenin muayyen bir haftası panayır zamanı addedilmişti. İşte bu hafta zarfında köylü satacağı malı şehre götürür satar, diğer taraftan bir kısım köylü de ucuz olması dolayısıyle kendisine lâzım olan malı buradan tedârik ederdi.

İşte her şehrin panayır zamanlarını gayet iyi bilen tulûatçılar panayıra beş on gün kala oraya giderler ve çadırlarını münasib bir yere kururlardı. Bu sûretle panayır devam ettiği müddetçe şehirde kalan köylü ekser vaktini kanto ve tulûat seyret-

82. Meydana gelir.
83. Bağlıdır.
84. Karagöz oyununa getirdiği yeniliklerle, modernleştirme uğraşlarıyla tanınan Kâtip Sâlih bu sanat hakkında araştırmacılara önemli bilgi ve metinler aktarmıştır. Ne yazık ki doğum ve ölüm tarihleri bilinemiyor.
85. Gösteriden sonra izleyicilerden toplanan para.
86. Bkz. not 32.
87. Bıçakla yaralanmak ve tabanca ile vurulmak.
88. Uğrak yeri, merkezi idi.
89. Yapılması alışkanlık haline gelmiş olan.

mekle geçirirdi. Buradaki tulûatçılar her bir saat için ayrı bir duhûliye alırlardı. Köy delikanlıları bu kızları görür görmez derhal mum olurlar ve bir yolunu bulup kantocuları kaçırmaya çalışırlardı. Bu kız kaçırma âdeti yalnız ücrâ köylerin kıyıcığında değil İstanbul'un göbeğinde bile cereyân ederdi. Bunlar sayılsa bitmez ve her biri uzun birer hikâye olur.

Mesela bir gece bahriyeliler kantocu Küçük Şamram'ı Vefâ Yokuşu'ndan araba ile inerken kıstırmışlar ve mümânaat[90] görünce kızcağızı birkaç yerinden saplayıp[91] bırakmışlardı. Tulûatçılar arasında ismi son zamanlara kadar anılan Kantocu "Kemele"[92] de İstanbul'da birkaç defa böyle vartalar atlatmış veya atlatamamıştı.

Meşhûr Tulûatçılardan Bazıları

Ortaoyununu Küçük Hamdi'nin tekâmül ettirdiğini söyledikleri gibi tulûatın da Abdî tarafından vaz' ü tekemmül ettiğini[93] söylemek doğrudur. Abdî efendi yalnız bunu yapmakla kalmamış, kendisine birçok da şakird yetiştirmiştir. Bunlar meyânında en meşhûru K. Hasan Efendi'dir. Hasan Efendi bilâhare Abdî'ye rakib bile olmuştur. Hasan Efendi ilk zamanlar bir ayak esnâfı iken nasıla tulûatçılığa heves etmiş ve bir hayli müddet Abdî Efendi'nin perdeciliğini yaptıktan sonra oyuncu olmuştur.

Kel Hasan'ın ilk zamanlarında çok neş'eli oyun oynadığını söylerler. Bundan dolayıdır ki Abdî'nin bir kısım müşterileri K. Hasan Efendi'ye geçmiştir. Fakat sonraları kendisi asabîleşmiş ve hastalanmış, bundan dolayı mütemâdiyen oyuncularıyla gavga etmeye başlamıştır. Hasan Efendi'nin son zamanlarda en çok oynadığı oyunlar meyânında *Çifte Köy Düğünü*, *Âşıklar*, *Rüyada Taaşşuk*[94] gibi oyunlar vardır. Hasan Efendi yeni bir temsil vermek istedi mi derhal bunları birbirine mecz eder[95] ve isimleri değiştirerek sahneye koyardı. Hasan Efendi taklit yapamaz, yalnız söylenen sözlere güzel cevaplar bulurdu.

Nâşid Bey[96]

Hasan Efendi'nin çıraklarından olan Nâşid Bey bugünün en kuvvetli bir tulûat ak-

90. Karşı koyma.
91. Bıçaklayıp.
92. Hakkında bilgi bulunamadı. Ancak Sermet Muhtar'ın [Alus] *Pembe Maşlahlı Hanım*, (İst. 1933) adlı belgesel romanının kahramanlarından biri, "Kantocu Kamelâ" adını taşımaktadır. Büyük bir ihtimalle, burada sözü edilen hanım olmalıdır.
93. İcad edip geliştirdiğini...
94. Bu üç oyundan yalnızca *Âşıklar* hakkında bilgimiz vardır (Bkz. dipnot 58).
95. Karıştırır.
96. Nâşit Özcan (1889 - 1938), tiyatro ve sinema sanatçılarından Âdile Nâşit Keskiner ile Selim Nâşit Özcan'ın babasıdır.

törüdür. Nâşid Bey Enderun'dan[97] yetişmiş zeki bir genç olmakla beraber kendisini tulûat sahnesine kaptırmıştır. Nâşid Bey taklitlerin hemen hemen hepsini yapmakla meşhurdur. Onun için Arnavut, Kürt, Bolulu, Laz, Rumelili, Ermeni, Rum, Arap, Yahudi taklitlerini yapmak işten bile değildir. Yalnız mukallitler indinde oldukça çetin bir taklit addedilen Çerkes taklidi yapıp yapmadığını bilmiyoruz. İhtimal onu da çalışmış ve yapmaya muvaffak olmuştur. Nâşid Bey Meşrutiyet'ten sonra halk arasında çok şöhret kazanmış bir tulûatçıdır. Nâşid Bey için tiyatro ile meşgul bir zat der ki:

— Eğer Nâşid tulûatçı olmayıp esaslı bir kumpanyada çalışmış olsa idi Dârülbedâyi'in[98] Hâzım'ı[99], Behzad'ı[100] kadar muvaffakiyet gösterirdi. Fakat ne çare ki bu yola atılmamıştır.

Nâşid Bey, Hasan Efendi gibi halkı yalnız nükteli ve ağır sözlerle güldürmekte değil, aynı zamanda karşısındaki adamın gayet güzel taklidini yapmakta da mâhirdir.

Diğer Tulûatçılar

Son zamanlara kadar gelen bu tulûat komiklerinden mâ'dâ Şevkî, Ahmed, Hüsnü, Hakkı[101] gibi birtakım komikler daha varsa da bunlar iki ve hatta üçüncü derecede tulûat oyuncularıdır.

Meşhur Ali Rıza Efendi'ye gelince, Ali Rıza Efendi['nin] bunlar gibi "komik"e çıktığı pek yoktur. O ekseriya ikinci derece gülünçlü bir adam olarak sahneye çıkar. Bize kalırsa Ali Rıza Efendi tulûatçıdan ziyade ortaoyuncusudur.

Yukarıda da yazdığımız gibi Ali Rıza Efendi son zamanlar Kemâl Film Müessesesi'nin filmlerin[in] ekserisine çıkmıştır. Esasen Ali Rıza Efendi, Ertuğrul Muhsin Bey'in kendisini pek fazla sevdiğini söyler ve Ertuğrul Muhsin için kullandığı kelime de sâdece "Zeki çocuk" kelimesidir.

Tulûatın Hünerleri ve Eşhâsı

Tulûatın eşhâsı basittir. Esâsen bilumum tulûat oyunları aşağı yukarı birbirlerine benzediklerinden bunların eşhâsı da muayyendir ve oyunda moruk, tiran, birargaço, komik gibi namlar alırlar. Bu argoya nazaran eşhâs ihtiyar, damadı veya oğlu, hâin, kız

97. Osmanlı Sarayına bağlı güzel sanatlar okulu.
98. 1914'te İstanbul Belediyesi'ne bağlı olarak açılan konservatuvar. Musiki bölümü Dârülelhân, tiyatro bölümü de Dârülbedâyi adıyla çalışmalarına devam etti. Darülbedayi, sonradan Şehir Tiyatroları adını almıştır.
99. Tiyatro ve sinema sanatçısı Hâzım Körmükçü (1898 - 1943) [Burhan Arpad, *Son Perde*, İst. 1960].
100. Tiyatro sanatçısı Behzat Butak (1891 - 1963).
101. Bu oyuncular hakkında aydınlatıcı bilgi bulunamadı.

ve uşaktan ibaret demektir. Bunlar tulûatın esasıdır. Diğer birtakım köylüler falan çıkarsa onlar "figüran"lıktan başka bir şey yapmazlar. Tulûatın can damarı olan bu asıl eşhâs, her oyunun söylenecek sözlerini gayet iyi ezberlemişlerdir. Bunların söyledikleri sözler daima lastiklidir. Mesela "Beni iyi dinle" denilecek yerde komike numara veren tulûat eşhâsı "Kulağını bana ver" derler. Çünkü bu suretle komiki de kulağını ona eliyle verir gibi yapsın ki halk gülsün. Sözler hep bunun gibidir. Binaenaleyh komikin karşısında iyi bir ihtiyar ve damat olursa komik halkı güldürmekte o kadar müşkilat çekmez. Her tulûatın kendine göre numarası ve sözleri vardır. Bunları tulûatçılar su gibi bilirler. İşin dalaveresini anlamak için aynı tulûat oyununu iki üç kere seyretmek kâfidir. Esasen tulûatçılar tiyatrolarında kalabalık çok olduğu zaman zevk duyarlar. Komik de kendisine herkesin güldüğünü görünce ne yapacağını şaşırır.

Komikler Müsabakası Nedir?

Son zamanlarda tulûatçıların az para kazanmaları kendilerine yeni yeni şeyler icat ettirmiştir. İşte Komikler Müsabakası diye ilan edilen ve halkın tehacümünü celb eden bu garip müsabakalar da bunlardan biridir. Tiyatro sahipleri bir iki komiki daha o günkü oyuna alır, türlü türlü afişler yapar ve müsabakada birinciliği kazanana bilmem şunu vereceğini, bunu hediye edeceğini ilan eyler. Müsabakada oynanan oyun da ekseriyetle *Âşıklar* 'dır. Çünkü her bir komik bir âşık rolüne çıkarak birbirlerine beyit söyler ve gûya nükteden yana karşısındaki[ni] mat etmeye çalışır.

Bundan başka ortaoyunlarında da son zamanlarda müsabakalar yapılmaktadır. İşte bu suretle halk birkaç komiki bir arada göreceğim diye tiyatroya hücum eder ve sâir akşamlara nazaran daha fazla ücret vererek müsabakayı seyreder.

Ortaoyununa Çıkan Muharrirler

Muharrirlerden feylesoflardan da ortaoyununa çıkmış eşhâs vardır. Ezcümle serseri feylesof Rıza Tevfik[102] ile Refik Hâlid[103] bunlar meyânındadır. Rıza Tevfik bir gün eski devrin paşalarından birinin oğlunun sünnet düğününe davet edilmişti. Sünnet düğünü pek muhteşem bir surette hazırlanmış ve ortaoyunu, Karagöz, hokkabaz, saz gibi bilcümle teferruat temin olunmuştu.

Davetliler meyânında birçok muteber zevât vardı. Ortaoyununu Kel Hasan Efendi oynayacaktı. Fakat gel zaman git zaman bütün oyuncular geldikleri halde pişekâra çıkacak kimse meydanlarda yoktu. Nihâyet ev sahibinin ısrarı üzerine, zâten oynamaya teşne olan Rıza Tevfik pîşekâra çıkmaya razı oldu. Rıza Tevfik o zamanlarda oldukça genç idi. Pîşekâr elbisesini, kavuğunu, kürkünü, şalvarını giyip

102. Şair, yazar ve düşünür Rıza Tevfik Bölükbaşı (1869-1949).
103. Yazar Refik Hâlit Karay (1888-1965).

eline de şakşağını[104] alınca tam kıyafeti buldu. Esasen Rıza Tevfik ortaoyunundan da biraz anlardı. Nihayet alkışlar arasında meydana çıktı. K. Hasan Efendi merhumla beraber bir saat kadar mütemâdiyen halkı güldürdüler. O zamandan rivayet ederler ki Kel Hasan Efendi, Rıza Tevfik'in pîşekârlığını çok beğenmiş, kendisine demiştir ki:

— "Sen yaman bir pîşekârmışsın. Bizim Küçük İsmail'den[105] de daha güzel oynuyorsun. Nene lâzım Rıza Tevfik Bey, feylesofluk falan sana.. Bu pîşekârlık hepsinden ziyade senin için biçilmiş kaftan!.."

Bundan sonra da Rıza Tevfik hususi bazı mehâfilde de ortaoyununa çıkmış, pîşekârdan mâ'dâ bazı taklitlerle de oyun oynamıştır.

Yüzelliliklerden[106] Refik Hâlid de tulûat sahnesine çıkmış ve Aksaray'da temsiller vermiştir. Refik Hâlid bu oyunlarda dâ'imâ arkadaşlarını idare etmek ister ve genç rollerini de mütemâdiyen kendisi alırdı.. Sonra nedense ilk defa tulûatla işe başlayan Refik Hâlid bilâhere kendisini mizahçılığa vermiştir.

Bunlardan başka muharrirîn[107] arasında ortaoyununa çıkan mizahçı Osman Cemâl Bey[108] de vardır.

104. Şakşak, ortaoyununda, hokkabaz gösterilerinde kullanılan ve hafifçe vurulduğunda hızlıca vurulmuş gibi ses çıkaran ağaç maşadır.
105. Pîşekâr Küçük İsmail Efendi (1854-1931).
106. Kurtuluş Savaşı'na karşı çıktıkları için Türkiye'nin, Lozan Antlaşması'na göre yurt dışına sürgün ettiği yüzelli kişiye verilen ad.
107. Yazarlar.
108. Osman Cemâl Kaygılı (1890-1945).

Ortaoyunları kitabının kapağı (solda). Kavuklu Hamdi'yi tanıtan Nurullah Tilgen'in kitabının kapağı (sağda).

Kavuklu Hamdi'yi sahnede gösteren bir resim.

ESKİ İSTANBUL'DA KAHVE İKRAM TÖRENİ

Sabiha TANSUĞ*

Kahve pir, kalbime gir
Kalbimden çık, fincana gir

Kahve 16. asırda Arabistan'dan çöllerden esen bir rüzgar gibi ülkemize gelmiş ve toplumsal yaşamımıza kısa sürede mal olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) devrinde Habeşistan Valisi Özdemir Paşa tarafından Yemen yoluyla önce İstanbul'a gelmiş, ardından da saray ve konakların keyif verici içkisi haline gelmiştir.

Zamanında gravürlere konu olan eski kahvehane kültürümüze baktığımızda, büyülenmemek elde değil. Mimarisi, iç ve dış tanzimleri ve dekorları, kahve ile ilgili malzemeler, kahve ocağı, sedirler, divanlar, insanların giyimi kuşamı, oturuşları, hareketleri, kahve sunucuları sanki bir masal aleminde yaşanıyormuş gibi. Zaten bu çarpıcı etki Avrupalı ressamların çizdiği pitoresk gravürlerden belli oluyor.

Türk toplumu bir yudum acı kahveyi pişirip içmek için koca bir kültür geliştirmiş: Madenden, ahşaptan, taştan, seramikten, kumaştan, el işlemelerinden. Ve sanatla taçlanan kahve kültürü toplumsal yaşamımıza renk katmış, anlam katmış...

Bundan 70-80 yıl öncesine kadar İstanbul saraylarında, konaklarında, yalılarında kahve, özel bir törenle ikram ediliyordu. Yalnız bu görkemli kahve törenini gerçekleştirebilmek için özel hazırlanmış kahve takımlarına ve kahveyi sunacak üç tane eğitimli genç kıza, "kahveci güzeline" ihtiyaç vardı. Bu nedenle kahve ikramı törenini ancak varlıklı aileler gerçekleştirebiliyorlardı (Japonların çay sunma törenlerinde olduğu gibi). Taze elden taze kahve içmek bir görsel şölendi. Genç kızların güzelliği, gençliği yanında zarif giysileri, baş süslemeleri güzelliklerine güzellik, zerafetlerine zerafet katıyordu. Ayrıca ellerinde taşıdıkları kahve takımları göz kamaş-

* Araştırmacı-yazar.

tırıyordu. Bir yudum acı kahve içmek için bu kadar zengin ve değişik malzemeye ihtiyaç duyulmuştu. Şimdi bu malzemelerin bir çoğu müzelerde, özel kolleksiyonlarda, geçmiş anıların sırlarını içlerinde saklıyarak mahzun mahzun duruyor.

İşte bu duygular beni unutulmaya yüz tutmuş kahve ve kahvehane kültürümüzün izlerini sürmeye ve onu yeniden canlandırmaya yöneltti. 1963 yılında Avrupada gördüğüm kahve ve kahvehane yaşamları etkileyiciydi. Ne kadar ilginçtir ki, kahve Avrupa'ya Türkler vasıtasıyla tanıtılmıştı. Avrupalılar ise bugün Türklerden aldıkları kahve kültürünü bizden çok daha iyi değerlendiriyorlardı.

Böylesi düşünce dürtüleri içinde 1964 yılının Mayıs ayı ortalarında ünlü tarihî Piyerloti kahvehanesine gittim. Kahvenin perişan haline, terkedilmişliğine çok üzüldüm. Türk kahvesini yeniden restore edip canlandırmaya o an, orada karar verdim.

Eyüp sırtlarındaki mezarlık, yatır ve tekkelerin ortasında yer alan kahveyi kısa sürede restore ettim. 1964'te, Ekim başında turizme açtım. Sönmüş olan kahve ocağını tekrar ateşledim. O devirde İstanbul'da kömür ateşiyle çalışan, bir tek Piyer Loti kahvesi vardı. Bu kahveyi 15 yıl çalıştırdıktan sonra 1979 yılında şanslı komşularıma devredip ayrıldım. Ama kahve kültürünü bırakmadım ve her tür kahve malzemesini bir araya getirmeye, kahve ile ilgili bilgiler toplayıp makaleler yazmaya devam ettim.

Beylerbeyli Sara hanım eski örf ve adetleri çok iyi biliyordu ve bundan 70-75 yıl önce yapılan birkaç kahve törenine katılmıştı. Bu bilgileri bana detaylarıyla anlattı. Ayrıca merhum tarihçi Reşat Ekrem Koçu, erkek kahveci güzellerinin de olduğunu ve tören sırasında servis yapan bu iki gencin giyimlerini, baş süslemelerini ve servis sırasında kullandıkları malzemeyi bana bir bir tanıttı. Bu delikanlılardan biri "sitil örtüsünü" ikiye katlayıp sol omzuna atar, elinde kahve tepsisini tutarmış. İkinci delikanlı da "sitil takımını" taşır, servise böyle gelirlermiş.

Şimdi kahve töreni sırası kullanılan malzemelere değinelim. "Sitil örtüsü" ve "sitil takımı" nedir?

1- "*Sitil örtüsü*", bir metre çapında, yuvarlak, kenarları sırma saçaklı, üzeri nakışlarla bezenik yuvarlak bir masa örtüsü gibidir. Her tür renkte olabilir. Kumaşı ise genellikle ipek saten veya kadifedendir. Saray sitil örtüleri inci, mücevher ve sırmayla işlendiği gibi bindallı işleme de olabilir. İşleme türünün zenginliği ailelerin varlık düzeyini simgeler.

2- Sitil, acı kahve güğümünü taşıyan bir araç olup tombak, gümüş, pirinç (sarı) veya bakırdan yapılır. Genellikle saraylarda kullanılan tombak sitil takımı bakır üzerine altın yaldız yedirilmiş özel bir yapıttır. Dinimizde altın kaşıklar, altın kaplar günah olduğu için altının yerine altın zevkini veren tombak kullanılmıştır. Bugün bu parçalara neredeyse bir servet ödeniyor.

Şimdi tombak sitil takımını inceliyelim. Özel bir yapı, ayaklı bir çorba kâsesi gibi içinde küllü bir ateş bulunmaktadır. Küllü ateşin üzerine delikli ve ortası yuvarlak bir kapak kapatılır. Kahve güğümü sıcak durması için buraya oturtulur. Bu küçük mangalcığın kenarlarından üç zincir geçirilmiştir. Bu 30-35 cm. uzunluğundaki üç zincir yukarda bir halkada toplanır ve sitil bu halkadan tutularak taşınır. Sitil servise hazırlanırken şunlara dikkat edilir: Önceden gagalı kahve güğümlerinde kaynayan kahvenin tam kıvamına geldikten sonra sitilin şık güğümüne boşaltılmasına, ocaktan küllü ateşin ayarlı bir ölçüde alınıp sitilin minik ocağına dökülmesine önem verilir. Bu işlemler bitince sitil, servise hazır olur. Servis sırası sitilde kahve bitince ve küllü ateş gücünü kaybedince, kahveci güzeli ocağın başına gelir, gagalı güğümden kahveyi tazeler, ocaktan küllü ateş alır, tekrar servise çıkar.

"Sitil örtüsü" ile "sitil takımı" sadece kahve ikramı töreni sırası kullanılır. Eskiden tüm zengin ailelerin özel hazırlanmış sitil takımları bulunurdu. Bu takımlar hem selamlıkta, hem de haremde kullanılırdı. Haremde üç genç kız, selamlıkta iki delikanlı bu takımlarla servis yapardı. Ayrıca kahve tepsisi, zarflı fincanlar, sitil takımlarına uyardı. Tombak sitil takımı, tombak kahve tepsisi, tombak kahve fincanı zarfları kullanılırdı; tombakla tombak, gümüşle gümüş, sarıyla sarı, bakırla bakır...

Şimdi bir kahve törenine birlikte katılalım. Gözlerimizi kapayıp bir zaman tüneline gireli ve yüzyıl öncesine gidelim. Osmanlı devrindeyiz. Beylerbeyi'ndeki kırmızı yalıya evlilik tebrikine gidiyoruz Üzerimizde renk renk çiçekler gibi feraceler (sokak giyimi), başımızda ipek, ince ve tül gibi beyaz yaşmaklar var. Yalının sokak kapısından içeri giriyoruz. Önce soyunma odasına alınıyoruz. Boy aynalarının önünde başımızdan yaşmakları çıkarıyoruz. Cariyeler yaşmaklarımızı bir bir yaşmak bohçalarına yerleştiriyorlar. Feracelerimizi çıkarıp askılara asıyoruz. Kendimize çeki düzen veriyor ve makyajlarımızı tazeliyoruz. Sonra cariyeler bizi yalının misafir odasına buyur ediyorlar. Odaya girince sanki bir gül bahçesine girmiş gibi oluyoruz. Odaya gül renkleri hakim. Duvarlar ile perdeler pembe. "Divan takımı"nın minderleri, yastıkları pembe ile yeşil karışımı "çatma kadife"den. Ahşap tavan, pencere pervazları ve oda kapısı açık yeşil. Taban halısı gül rengi, üzeri çiçek desenleriyle bezenik.

Odanın ortasında evin büyük hanımı bizi güleryüzle karşılıyor. Büyükhanım da gül kurusu renkleriyle donanmış, başındaki "hotoz" (bir tür şapka), mücevherlerle, iğne oyalarıyla bezenik. Bize "Hoş geldiniz, sefalar getirdiniz" diyerek divana buyur ediyor. Kendisi "çekmeli divan"ın başına oturuyor. Biz de yaş sıramıza göre sıralanıyoruz. On kişiyiz. Divanı boydan boya dolduruyoruz. Önce evin büyük hanımı hal hatır soruyor. Biz de kızının evliliğini tebrik ediyoruz.

Bir ara oda kapısı açılıp üç genç kahveci güzeli kız peşpeşe giriyorlar ve oda kapısının sağ tarafındaki duvarın önünde bize karşı ayakta durup sessizce başlarıyla selam veriyo ve o görsel ve sanatsal şöleni sunmaya başlıyorlar... Kahveci güzellerinin giyimleri biribirinden güzel, ipek pembe üçeteklerinin içindeki ipek bürüm-

cük gömleklerin önü bele kadar açık ve iğne oyalarıyla süslü. Doğanın güzelliği, sanatın yaratıcılığı ve paranın gücü bir araya gelince işte böyle göz kamaştırıcı bir tören ortaya çıkıyor.

Başta duran birinci kızın elindeki ağır işlemeli, koyu mavi renk sitil örtüsü önünden yere kadar uzanıyor ve göz kamaştırıyor. Kız, yuvarlak kahve tepsisi üzerindeki zarflı boş kahve fincanlarını iki eliyle sitil örtüsünün üstünde tutuyor. Kahveci güzellerinin başları iğne oyalı kreplerle (bir tür ipek kumaş) bağlanmış. Sanki çiçek bahçesi gibi... Mücevher yok; sadece bellerinde gümüş bir kemer var. İkinci kız, tombak sitil takımında acı kahve güğümünü taşıyor. Birinci kızla ikinci kız öylece yanyana duruyorlar.

Üçüncü kızın sağ eli kırmızı renk nakışlı bir çevreyle (dörtköşe, büyükçe bir mendil) bağlı (bir nevi eldiven gibi). Geliyor ve bağlı olan eliyle sitilden sıcak kahve güğümünü alıyor, sol eliyle de kahve tepsisinden zarflı fincanı alıp fincana kahveyi boşaltıyor, sonra güğümü tekrar sitile bırakıyor. Sol elindeki dolu fincanı sağ elinin üzerine yerleştirip sol elini göğüs altına getirip yürüyor, önce en yaşlımıza kahveyi büyük bir nezaket içinde sunuyor, sonra divanla sitil takımları arasında gidip gelip hepimize tek tek bir fincan acı kahve sunuyor. İsteyenlerin kahvelerini tazeliyor. Kahve o kadar acı ki, bir yudumu bile yeterli. "Bir yudum acı kahvenin 40 yıl hatırı vardır" deyimi burdan geliyor olsa gerek. Bizim divanda kahve sohbeti sürüyor, kahveler yudumlanıyor, her şey çok şık ve çok güzel, bir saatlik sohbetin sonuna doğru böylesine görkemli kahve töreni sona eriyor ve kahveci güzelleri gerigeri gidip başlarıyla selam vererek oda kapısından bir bir çıkıyorlar. Servis sırasında nazik ve bir o kadar sessizdiler. Hal ve hareketlerinden iyi bir eğitim aldıkları belli oluyor. Baştan beri büyük bir sessizlik içinde süren görkemli kahve töreni yine büyük bir sessizlik içinde sona eriyor.

Şimdi biz erkekler bir zaman tüneline giriyoruz ve bir konağın selamlığına konuk oluyoruz. Yazlık salonun pencere kenarlarını çevreleyen divanlara uzanıyor, orta yerde etrafı çiçeklerle dolu havuz şıkır şıkır akarken etrafa hoş bir seda yayılıyor. Bu güzel su sesine havuz üzerine asılmış olan kafeslerden kuş sesleri karışıyor.

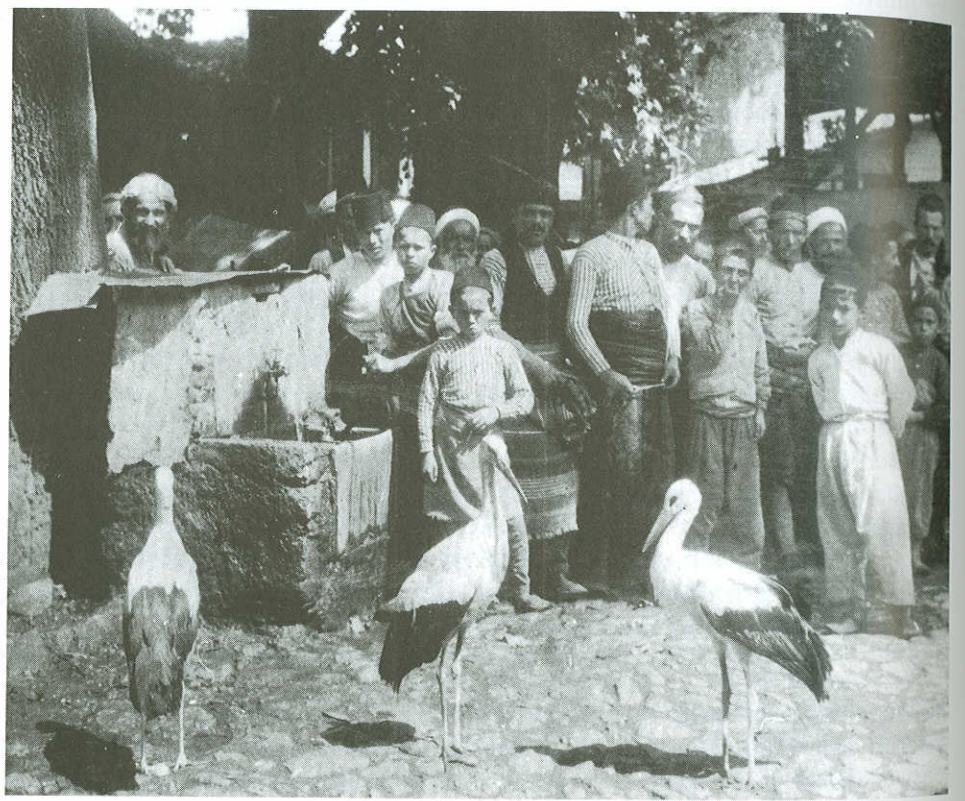
Böylesine hoş bir ortamda yazlık salona buyur ediyorlar ve evsahibiyle karşılaşıp selamlaştıktan sonra divanlara yaş sırasına göre sırayla oturuyoruz. Büyüklerimiz tütün çubuklarını yakıp tüttürmeye başladılar. Sohbet başladı. Sohbet kıvamını bulur bulmaz da, salona iki kahveci güzeli delikanlı giriyor, ayaklarında kırmızı ipek şalvar, üzerlerinde açık yeşil mintan (bir tür gömlek), üzerine sırmalı kadife cepken, bellerde kuşak, ayaklarda kırmızı yemeniler (bir tür pabuç) ve başlarında "saksı fesler" var. Fesin altından "sümbül perçemler" (kıvırcık saç) kaş üzerine dökülüyor.

Birinci delikanlı sitil örtüsünü ikiye katlayıp sol omzunun üstüne atmış, elinde içi boş, zarflı fincanlarla dolu bir tepsi taşıyor. İkinci oğlan da elinde sitil takımını taşıyor, gelip bize hafifce selam verip divanın karşısında ayakta duruyorlar ve kahve töreni başlıyor. Sitili taşıyan delikanlı, elindeki sitili sol eline alıp sağ eliyle de kahve güğümünü alıyor, diğer delikanlının önüne gidip tepsi üzerindeki boş fincanları bir bir dolduruyor, güğüm boşalmışsa içeri girip sitilin güğümüne kahve dolduruyor. O sıra elinde kahve tepsisini taşıyan delikanlı divanda oturanlara sırayla kahve tutuyor. Delikanlı eğilip kalktıkça omuzundaki kadife sitilin altın saçakları bir o yan,a bir bu yana sallanıyor. İsteyenlere tekrar tekrar kahve getirip ikram ediyor. İki delikanlı da nezaket, yakışıklılık, giyim ve hareketleriyle hemen dikkati çekiyorlar.

Rüya aleminden günümüze dönüyoruz. Bakıyoruz ki, kahve törenleri çoktan unutulmuş ve tarihe karışmış, bütün kahvehanelerimiz "kafe" olmuş çıkmış. Eğer toplumlar kendi kültürlerine sahip çıkmazlarsa kahvehanelerimizin "kafe" olması kaçınılmazdır.

Sabiha Tansuğ'un kahve ile ilgili diğer yayınları

1. "Türk kahvesi gelenekleri" sergisi broşürü. Yapı Kredi Bankası, İstanbul, 122. sergi (5 Şubat-5 Mart 1975).
2. "Türk kahvesi gelenekleri", *Sanat Dünyamız,* Yapı Kredi Bankası, İstanbul (Mayıs 1975), sayı: 4, s. 46.
3. "Türk kahvesi gelenekleri", *Türk Folklor Araştırmaları* (Kasım 1977), s. 8147.
4. "Türk kahvesi ve gelenekleri", *Bilim Birlik Başarı* (Ekim 1977), sayı: 16, s. 18.
5. "Türk kahve gelenekleri", *Gerçek,* İstanbul (1978), s. 10-13.
6. "Bir yudum kahve", *Milliyet Sanat,* İstanbul (Eylül 1980), sayı: 8, s. 24-25.
7. "Türk kahvesi töreni", *Türkiyemiz,* Akbank, İstanbul (Haziran 1985), s. 7-12.
8. "Türk kahvesinde sitil takımı", *Antika* (1986), Sayı: 12, s. 6-10.
9. "The Language of coffe", *Image of Turkey* (1989), issue: 21, s. 24-28.
10. "Kırk yıl hatırı olan bir fincan kahve" (bildiri). Yunus Emre Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, Eskişehir.

Eyüp Sultan halkının sevgilisi olan "mübarek" leylekleri

İSTANBUL'DA HAYVANLAR

Selim SOMÇAĞ*

Osmanlı devrinde İstanbul'un gündelik hayatındaki en önemli hayvan muhakkak ki attı. Özellikle şehir nüfusunun büyük bölümünün askeri ya da yarı-askeri nitelik taşıdığı 15.-17. yüzyıllarda şehir içinde çok sayıda at besleniyordu. Yalnızca saray, kışla ve hanların değil, evlerin bir çoğunun da ahırları vardı. Klasik devirde atlar çoğunlukla binek hayvanı olarak kullanılıyordu. Tanzimat'a kadar araba yalnızca kadınlar, hastalar ve yaşlılar için uygun bir ulaşım aracı olarak görülüyor, erkeklerin arabaya binmeleri ayıp sayılıyordu. Öte yandan binek atlarının kullanımında önemli bir kısıtlama vardı: Hekimbaşılık gibi önemli görevlere gelebilmiş olanlar dışında gayrimüslimlerin şehir içinde ata binmeleri yasaktı. Bu izni alabilmiş olanlar da sokakta devlet ricalinden biri ile karşılaştıklarında onlar geçene kadar atlarından inip kenarda beklemek zorundaydılar. Bundan başka 1585'te İstanbul Kadısına gönderilen bir fermanda "...çingane taifesi at ve kısrak besleyüb daima yola ve bele inüb fesad ve şenaet eyledikleri ilam olunmağın ol babda taife-i mezbure minbaad ata binmeye ve kısrak beslemiye, lazım geldikte eşeğe ve arabaya bine... Şöyle ki minbaad emr-i şerife muhalif taife-i mezkure ata ve yunda bindikleri mesmuu şerifim ola sonra siyaset olunurlar" denmektedir.

Klasik devirde ulaşım ve taşıma amacıyla kullanılan at arabaları mevcuttu, fakat sayıları fazla değildi. Ulaşım amacıyla bugünün arabaları gibi yayı ve makası olmayan, üzeri tenteyle örtülü, çift atın çektiği koçu arabası kullanılırdı. Buna en çok kadınlar mesire yerlerine ya da sayfiyeye giderken binerlerdi. At arabasının taşıma amacıyla kullanılması ise sınırlıydı. Uzun mesafe taşımacılığı esas olarak develerle yapılıyor, çok battal yükler de öküz ve manda arabalarıyla taşınıyordu. Buna karşı-

* Araştırmacı-yazar.

lık Haliç kıyısındaki iskelelerden şehrin mahallelerine at ve katır sırtında yük taşıyan at hamalları daha önemliydi. At hamalları dışında evlere at sırtında su taşıyan at sakaları da atları taşımacılıkta kullanan diğer bir meslek grubuydu. At sakaları mesleki faaliyetlerinin yanısıra şehirde yangın çıktığı zaman su taşımakla yükümlüydüler.

Tanzimat'a kadar atların İstanbul'da ulaşım ve taşımacılık dışında ilginç bir kullanım alanı daha vardı: Cirit. Cirit oyunu, kendisi de iyi bir oyuncu olan II. Mahmut'un Tanzimat'tan sonra bu oyunu bütün ülkede yasaklamasına değin İstanbul hayatının renkli bir parçasıydı. Başlıca oyun alanı tabii ki Atmeydanı'ydı. Burada her zaman cirit talimi yapan atlılara rastlamak mümkündü, fakat asıl müsabakalar Cuma günleri Cuma namazından sonra yapılır, o zaman meydanı yüzlerce atlı doldururdu. Şehir içindeki ikinci önemli cirit alanı Küçükayasofya ile Kadırga arasındaki Cündi (Arapça süvari anlamında. Zamanla bozularak Cindi ve Cinci olmuştur.) Meydanıydı. Evliya Çelebi Kağıthane yolunda da bir cirit meydanı olduğunu yazıyor. Topkapı Sarayında da Gülhane Bahçesine doğru büyük bir cirit meydanı bulunur, Cuma namazından sonra burada cirit oynayan saray halkına çoğu zaman padişah da katılırdı. Cirit oyununda saray halkı geleneksel olarak bamyacılar ve lahanacılar adlı iki takıma ayrılırlar, padişahlar da bu iki takımdan birine dahil olurdu. Saraydaki cirit meydanında bu iki takımı simgeleyen, birinin tepesinde bir bamya, diğerinin tepesinde bir lahana heykeli bulunan iki mermer sütun bugün de durmaktadır. Cirit dışında aynı meydanlarda at üzerinden bir gemi direğinin tepesindeki bakır gülleye ok atmak da sürekli yapılan bir spordu.

Fatih devrinden 1930'lara kadar Fatih'te, Bozdoğan Kemerinin bitimiyle Fatih Külliyesi arasında bugün de Atpazarı adını taşıyan meydanda daimi bir at pazarı bulunuyordu. Burada her birinin kendi ahırları olan at canbazları dışında nalbant, saraç, mutaf gibi atla ilgili esnafın da dükkanları vardı. Klasik devirde Üsküdar'da, Atikvalde'de de Fatih'tekinden çok daha önemsiz bir at pazarı vardı.

İstanbul'da atın yanısıra daha az sayıda olmakla beraber katır ve eşek de kullanılıyordu. At hamallarının atla birlikte katır da kullandıklarını söylemiştik. Bunun dışında önüne ve arkasına birer katır koşulan tahtırevan da koçu arabası gibi kadınlara ve hastalara özgü bir taşıt olarak kullanılırdı. 19. yüzyılda İstanbul'da "eşekçi Acemler" olarak bilinen ve özellikle inşaat malzemesi taşıyan Azeri kökenli bir esnaf topluluğu mevcuttu. Ancak daha eski devirler için bu kayda rastlanmadığı gibi, Osmanlı-İran ilişkilerinin de daha eski dönemlerde buna izin vermeyeceği düşünülebilir.

Klasik devirde uzun mesafe taşımacılığının en önemli hayvanı olan deve İstanbul'da beslenmemekle birlikte şehir manzarasının ayrılmaz bir parçasıydı. Rumeli'den gelen deve kervanları Tahtakale- Beyazıt arasındaki bölgede yer alan hanlarda yüklerini indirirler, buralarda veya Fatih, Süleymaniye gibi külliyelerin kervansaraylarında konaklarlardı. Anadolu'dan gelen deve kervanları ise genellikle Boğaz'ı geçmez, Üsküdar'da konaklarlardı. Geçiş gerekirse, bu iş Üsküdar ve Beşiktaş sahillerindeki bugün mevcut olmayan kervansaraylar arasında gerçekleştirilirdi.

İstanbul'da yük taşımak için, bazen kadınların binmesine mahsus olarak öküz ve manda arabaları da kullanılırdı. Kasımpaşa'daki tersane havuzlarının su dolaplarını döndüren manda öküzleri hariç, bu çeki hayvanları şehrin içinde değil civarında beslenirdi. Ancak 1583'te Eyüp Kadısına yazılan bir hükümde "İstanbul ve Galata'da bazı kimesneler ahurlarında inekler besleyüb ve İstanbul zahiresi içün gelen davarlardan alub sonra Yahudi ve kefere taifesine ziyade paha ile satub... anın gibilerin inekleri yoklanub defter olunması" emredilmekte, fakat "bu bahane ile fukaranın kendi maaşları içün olan ineklerine dahl itmeden ihtiraz eyliyesün" denmektedir. Bu ifadeden en azından 16. yüzyıla kadar şehir içinde az da olsa sığır beslendiği anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte İstanbul'un asıl hayvancılık merkezi Eyüp'tü. Eyüp'ten Taşlıtarla'ya uzanan çayırlık arazide çok sayıda ağıl bulunuyor, buralarda koyun, sığır ve manda besleniyordu. Bu sebeple Eyüp'ün kaymakçı dükkanları ve kasapları meşhurdu. Bahar ve yaz aylarında İstanbul halkı Eyüp'e giderek kaymakçı dükkanlarında kaymak, kasap dükkanlarında da yere serili hasırların üzerinde kuzu eti yerdi. İstanbul içinde ise bazı meraklılar dövüştürmek üzere koç beslerlerdi. İstanbul çevresinde beslenen koyun ırkı kıvırcık olmasına rağmen koç dövüşü için Sakız koçları tercih edilir, dövüşler Etmeydanı'nda yapılırdı.

İstanbul'un hayvanları arasında üzerinde en çok yazı yazılan köpekler olmuştur. İstanbul'un müslüman halkının bu sahipsiz hayvanları beslemeyi neredeyse dini bir vecibe ciddiyetiyle benimsemiş olduğu, köpeklerin de bir mahalleyi benimseyerek geceleri mahalleye yabancılar girdiğinde havlayarak bekçilik yapmaları, İstanbul'un sokak köpeklerinin Tanzimat'tan itibaren birkaç kere Hayırsızada'ya sürülmeleri ayrıntılarıyla ele alınmış konulardır. Klasik devirde kedilerin de bugünkü minval üzere şehir hayatında yer aldıkları muhakkak olmakla birlikte bu konuda başka bir bilgiye sahip değiliz.

Klasik devirde şehir içindeki veya çevresindeki yeşil alanlarda çeşitli kuş türleri yaşıyordu, fakat gerçek anlamda şehir hayatına karışan yabani kuşlar bugün olduğu gibi o zaman da güvercin ve serçelerdi. Bu kuşların hayatlarının bugün yaşayan torunlarından fazla bir farkı yoktu. Yalnız serçelerin yuva yapması için 17. yüzyıldan itibaren cami duvarlarında inşa edilen kuş evlerini zikretmek gerekir.

19. yüzyılda İstanbul'da saka, florya, iskete, ispinoz, gibi ötücü kuşları güzün geçit zamanı ökseyle veya ağla yakalayarak kafeste besleyen kalabalık bir meraklı zümresi olduğunu biliyoruz. Klasik devirde de bu kuşlardan en azından sakakuşunun kafeste beslendiği anlaşılmaktadır. Yalnız bazı kayıtlardan anlaşıldığına göre sakakuşunun o zamanki beslenme amacı ötüşünü dinlemekten çok kuşun bir hü-

nerini seyretmekti. Bu kuş dal, çöp gibi bir cismi iki ayağıyla kavrayıp ayaklarını sırayla kullanarak sağa veya sola çekme becerisine sahiptir. Kafeste beslenen sakanın içme suyu bir iple tüneğe bağlı küçük bir kaba konarak aşağı sarkıtılır, kuş su içmek istediği zaman ipi ayaklarıyla yukarı çekerek kaba ulaşırdı. Tabii ki sakakuşu adını da bu becerisinden dolayı almıştı.

Öte yandan klasik devirde saka, florya gibi kuşları kafeste beslemenin 19. yüzyıldaki kadar yaygın olduğunu gösteren bulgulara rastlamıyoruz. Ancak sevap kazanmak için kuşçuların tuttuğu bu tür kuşlardan satın alıp azat etmenin köpeklere ekmek vermek gibi yaygın bir adet olduğunu biliyoruz.

İstanbul'un hayvanları arasında şehri yalnızca bahar ve yaz aylarında ziyaret eden leyleklerden de söz etmek gerekir. 19. yüzyıldan çok yakın geçmişe kadar leyleklerin İstanbul'da Boğaz köyleri dışında yalnızca Eyüp'te yuva yaptıklarını biliyoruz. Bu durumun klasik devirde de böyle olduğunu Evliya Çelebi'nin anlattığı İstanbul'un altıncı tılsımından öğreniyoruz. Evliya Çelebi'ye göre Altımermer'deki bir sütunun üzerinde "Hakim Bukrat", yani Hipokrat tarafından yapılan bir leylek tasviri olup bu tasvir her yıl bir gün gagasını takırdatır; bunun üzerine İstanbul'daki bütün leylekler helak olurmuş. Bu yüzden leylekler Eyüp'te bol bulunmalarına rağmen İstanbul içine yuva yapmazlarmış. Tabii leyleklerin yuva yapmak için Eyüp'ü tercih etmelerinin aslında Kağıthane ve Alibeyköy derelerinin Haliç'e karıştığı bu bölgede kurbağa, su yılanı gibi sevdikleri besinleri bulabilmeleri, çevrede yuva yapmaya uygun ağaçların bulunması, ayrıca zaman içinde Eyüp Sultan ziyaretine gelenlerin leylekleri, özellikle hasta ve sakat leylekleri beslemelerinin âdet haline gelmesi gibi sebepleri vardı. Leyleklerin çoğu Ağustos ayında Eyüp'ü terk edip güneye doğru yola çıkarlar, ancak kanadı kırık, hasta kuşlar mecburen geride kalır, hayırseverler cami avlusunda bu kuşlara bakarlardı. Şehrin başka bir tarafında da sakatlanmış bir leylek bulan, burada bakılacağını bildiği için kuşu Eyüp Camii'nin avlusuna getirip bırakırdı.

ATEŞ DENİZİNDE ÜÇ GÜN

Beşir AYVAZOĞLU*

Giydikleri âftâb-ı temmuz
İçdikleri şu'le-i cihan-sûz
Erzâkları belâ-yı nâgâh
Âteş yağar üstlerine her gâh
Ekdikleri dâne-i şerâre
Biçdikleri kalb-i pâre pâre
Şeyh Galib

I

ATEŞLER İÇİNDE KAKNUS

Şeyh Galib, *Hüsn ü Aşk*taki *"Âteşler İçinde hemçü kaknus"* mısraını eski ahşap İstanbul'u tarif etmek için yazmış gibidir. Âdeta her an tutuşmaya hazır çalıçırpı üzerinde oturan İstanbul, kısa aralıklarla çıkan yangınlarda bir baştan bir başa kül yığınına dönüşür ve sonra bu kül yığınından yepyeni bir İstanbul doğardı. Kaknus'un yüzlerce delikli gagasından çıkan ve kendisini de büyüleyen nağmeler gibi irticâlî bir dokuya sahip olan bu inanılmaz şehir, sanki sürekli yeniden doğmak için ateşle tuhaf bir ünsiyet kurmuştu.

Biz bu yazıda İstanbul'un bu ateşli geçmişine doğru uzun bir yolculuğa çıkmak istiyoruz. Tarih 14 Ramazan 1196 (22 Ağustos 1782), Perşembe'yi Cuma'ya bağla-

* Araştırmacı-yazar.

yan esrarlı bir İstanbul gecesinde, Cibali'deyiz. Müslüman halk teravih namazında. Kandillerin ve mahyaların az çok aydınlattığı sokaklarda köpek seslerinden ve poyraz estikçe salınan ağaçların hışırtısından başka ses yok. Birden Çıngıraklı Değirmen'in bitişiğindeki evden alevler yükselmeye başlar ve Mavnacı Ali'nin dermeçatma alışap evi, kaşla göz arasında ateşten bir yumağa dönüşür.[1] Belki küçük bir dikkatsizlik, belki aptalca bir ihmal, belki de hainice bir kundaklama..

Ateş kulelerden görülünceye, köşklüler semtlere dağılıncaya, tulumbacılar hazırlanıp naralar atarak yollara dökülünceye kadar gemi azıya alan yangın, poyrazın önüne düşüp Cibali sokaklarında koşturmaya, Ağustos sıcağında kuruyup gevremiş evleri yalayıp yutarak diğer semtlere doğru yol almaya başlamıştır. Bu çapulcu güruhunun kızıl bayramı, halkın ise benzerlerini çok yaşadığı kızılca bir kıyamettir.

Yangın haberi ulaşır ulaşmaz, devrin padişahı Sultan Abdülhamid-i Evvel, Sadrazam İzzet Mehmed Paşa ve diğer devlet erkânı yangın yerine yelyeperek koşup söndürme çalışmalarına nezaret ederlerse de, daracık sokaklarda öpüşecek kadar birbirlerine yaklaşmış evleri göz açıp kapayıncaya kadar sarıp sarmalayan ateşin önüne geçmek imkânsızdır. Şimdi o uğursuz "Yangın vaaar!" sadâsı, İstanbul'un bütün sokaklarında, Atâ Efendi'nin "tafsîl ve ta'bîri dâire-i imkânda değildir" dediği dalga dalga yayılan ateş denizinden haberler iletmektedir.

II

CİBALİ'DEN ÇIKTIM YOLA

1782 yangının ayrıntılarına girmeden önce bir parantez açarak büyük İstanbul yangınlarından çoğunun başlangıç yeri olan Cibali'den kısaca söz etmeliyiz. Adını, İstanbul düştüğünde şehre Haliç civarındaki kapıdan girdiğini bildiğimiz Cebe Ali'den alan Cibali, daha çok Yahudilerin ve ayak takımının kesif olarak yaşadığı kalabalık ve epeyce ürkütücü bir semt, bir getto'dur. Yahudhâne denilen, odalarında Musevi ailelerin barındığı büyük evler, Rum meyhaneleri, kayıkçı kahveleri ve kalafat yerleriyle başlıbaşına bir âlem...

Bilinen ilk büyük Cibali yangını, 2 Eylül 1633'te bir kalafatçının ahmakça dikkatsizliği yüzünden çıkar. Gemi kalafatlarken yaktığı ateşin şiddetli poyrazı arkasına alıp civardaki kayıkhâneleri tutuşturması, evden eve, sokaktan sokağa, mahalleden mahalleye atlayarak İstanbul'un büyük bir kısmını cehenneme çeviren bir âfete yol açmıştır. Naima Efendi'nin *Tarih*'inde uzun uzun anlattığı, *"Oldu bin kırk üç de ihrak-ı kebir"*(1043) mısraıyla ebcede bağlanan bu büyük yangının tarihimizde özel bir yeri vardır. IV. Murad, eskilerin "Büyük Fitne" dedikleri kargaşa dönemini, 1633 yangınını bahâne ederek koyduğu şiddetli yasaklarla sona erdirir. Yangının bir kalafat yerinden çıktığı bilindiği halde, tiryâkilerin sebep olduğu gerekçesiyle tütün yasaklanmış, ayaktakımının barınakları haline gelen kahveler ve meyhaneler kapatılmış, büyük bir kısmı da yıktırılmıştı. Murad'ın bu uygulamasında devrin ünlü vaizi Kadızâde'nin telkinleri büyük rol oynamıştır.

1 . Derviş Efendizade Derviş Mustafa Efendi ile Ata Efendi'nin Çıngıraklı Değirmen dediklerine Cevdet Paşa Horozlu Değirmen diyor. Yangının çıktığı evin sahibi de bu kaynaklarda farklı adlarla geçmektedir. Ata Efendi ve Cevdet Paşa, Mavnacı Ali'den, Derviş Mustafa Efendi ise Hasırcı İbrahim Hoca'dan söz etmektedir. Gün konusunda da farklı görüşler bulunuyor: Yangın Ata Efendi ile Cevdet Paşa'ya göre 13 Ramazan, Derviş Mustafa'ya göre de 14 Ramazan gecesi başlamıştır.

Cibali'de tam altmış yıl sonra çıkan ikinci büyük yangın da İstanbul'u kasıp kavurmuştur (1693). Cibali kapısı yakınında, Karanlık Mescid mahallesinde ticaretle uğraşan Ahmed Efendi'nin evinde çıkıp iki bine yakın ev, dükkan, cami, mescid, medrese, han ve hamamı silip süpüren yangının bir kolu Zeyrek'te Kilise Camii'ne, bir kolu da Atpazarı'nda Mutaflar Çarşısı'na kadar üzengi parlatmıştır.

17 Temmuz 1718'de gece yarısından sonra bir Yahudhâne'de başlayıp yirmi yedi saat devam eden ve bütün Cibali yangınlarının kullandığı yollardan ilerleyerek önüne geleni yutan yangın bir başka felakettir. 6 Temmuz 1756 yangını da bir Yahudhâne'de çıkar; yine poyraz esmektedir. Kollara ayrılıp yine alıştığı yolları takip eden ateş, İstanbul halkına cehennemî saatler yaşatmıştır. Vak'anüvis Vâsıf Efendi'ye göre, fetihten beri yangının böylesi ne görülmüş, ne işitilmiştir. Hammer ise yaklaşık kırk sekiz saat süren bu yangında sekiz bin kadar binanın kül yığınına dönüştüğünü anlatır.

Ve 22 Ağustos 1782. Burada bir parantez daha açarak 1782'nin İstanbul'un yangın yılı olduğunu, üçü çok büyük olmak üzere tam beş yangının neredeyse bütün Rumeli yakasını, yeni bir İstanbul inşa edilmesi gerektiğini tenbih ederek küle çevirip yele verdiğini belirtelim. İstanbul halkı, üç ayları, yani Recep, Şaban ve Ramazan'ı ateşli bir biçimde idrak etmiş, daha da ilgi çekicisi, Şeyh Galib *Hüsn ü Aşk*'ı bu yıl içinde yazmaya başlamıştır. Benî Muhabbet Kabilesi, herhalde İstanbul halkıdır. *"Erzâkları belâ-yı nâgâh"* olan ve üstlerine her gâh âteş yağanlar başka kimler olabilir? Onlar ki sık sık kıvılcım taneleri ekip parça parça kalpler biçmişlerdir.

III

ATÂ EFENDİ'YE GÖRE

Biz tekrar 1782 Ramazanı'na dönelim: Ateşin ziyaret ettiği sokaklarda yaşanan "mahşer mi hakikat mahşer"dir; İstanbul halkı âdeta yeryüzüne inivermiş cehennemi dünya gözüyle seyreder. Yangın önlemenemez bir hızla ilerlemektedir. Bu yüzden cuma namazı kılınamadığı gibi, Şeyhülislam İshak Efendizâde Mehmed Şerif Efendi halkın oruç bozabileceğine dair fetva da' verir.

Aşağı yukarı üç gün süren ve Haliç'ten Yedikule'ye, Topkapı'dan Silivrikapı'ya, Kocamustapaşa'dan Beyazıt'a, Süleymaniye'ye kadar, şehrin neredeyse yarısını kül

yığını haline getiren yangında, devrin ediplerinden Selanikli Atâ Efendi'ye göre, üç binden fazla ev, cami ve mescid, iki yüz altmış hamam, otuz altı da "hankâh-ı fukara" yanmıştır.

Selanikli Atâ Efendi, bu büyük yangında evinin ve eşyalarının cayır cayır yanışını çaresizlik içinde seyredenlerden biridir; sonunda ironiye dönüşen korkunç bir çaresizlik.. Bunu edebiyatımızda bir benzeri bulunmayan ve bizce küçük bir şâheser olan yazısına dayanarak söylüyoruz. Osman Nuri Ergin'in *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*'de, Reşat Ekrem Koçu'nun da *İstanbul Ansiklopedisi*'nde yayımladıkları bu metinde, Atâ Efendi, dehşet sahnelerini mecazlı ve ironik bir üslupla tasvir etmiştir.

Mavnacı Ali'nin evinde çıkan yangın, Atâ Efendi'ye göre, Âşık Paşa semtine ateş yanaklı bir dilber gibi yönelir. Kadı Hamamı'ndan ve Kadı Çeşmesi'nden *fetva üzerine* geçer. Otlakçı Yokuşu'nu *cayır cayır* yakar. İfraziye semtine *kaamet-firâz-ı efrâz* olduktan sonra, kubbesi göğüs gerip minareleri dik geldiği için Fâtih Camii'nin etrafını dolaşmakla yetinerek Fâtih merhumun türbesini ziyaret eder ve merkad-i şeriflerine ihlasla fatiha okur. Ateş medrese talebelerini *dil-subte* etmiş, Azablar yönünde cehennem azabı neşredip At Pazarı'nda üzengi parlattıktan sonra Küçük Pazar'da alışverişe başlamış, Çinili Hamam'a girip solundaki sokakları döne döne yakmıştır. Vefa semtine *"Ol bî-vefâye dek gideriz"* diyerek yönelen ateş, Eski Odalar'dan yenilenmesi gerektiğini tenbih ederek geçer. Halıcılar Köşkü'ne hile halısını döşer. Lâleli Camii'ni lâle bahçesine çevirip Simkeşhâne'de *rişte-i imtidâdı hadde-i sükûn*undan geçirir. Yedikule'ye yedi başlı bir ejderha gibi savlet eder ve Langa Hisarı'nın çevresini ateşten bir palanga ile çevirir vb.

IV

FRENK GÖZÜYLE YANGIN

İstanbul'daki frenklerin bu yangını Galata'daki yabancı elçiliklerin pencerelerinden ve taraçalarından seyrettikleri muhakkaktır. Cibali yangınına, olup biteni faraza İtalyan elçiliğinin taraçasından seyreden bir İtalyan'ın gözüyle bakalım. Bunun için Edmondo de Amicis'in 1870 yılında Beyoğlu'nda çıkan yangın hakkında yazdıklarından faydalanabiliriz:

Bir yanardağ gibi ateş püskürten yangın, çatılardan girdiği evleri öyle çabuk sarmaktadır ki, eşyalarının hiç değilse yükte hafif olanlarını kurtaracak kadar vakitleri olduğunu zanneden aileler, başlarının üzerinde birden çatırdayan çatılar altından son anda kurtulabilmekte, biraz ağırdan alanlarsa alevler içinde çığlık çığlığa kaybolmaktadırlar. Birbiri ardınca tutuşan evler, küçük pencerelerden dışarı fırlayıp av peşindeki yılanlar gibi eğilip bükülerek sokakları yalayan alevler. Ateş, evleri sarmadan önce bir ateş denizi gibi örtmekte, sıçradığı bir sokaktan gerisin geri dönerek bir başka sokağı tutuşturmakta, böğürerek, çatırdayarak alev girdapları hâlinde ilerlemektedir. Bu söndürülmesi gereken bir yangın değil, ateda boğaza savaşılması gereken, oraya buraya dağılmış binlerce düşmandır. Tek bir irade tarafından sevk ve idare edilen ve bütün şehri bir ağla sarıp kimseyi sağ bırakmamak kararında olan büyük bir ordunun kurduğu sinsi tuzaklar ve beklenmeyen darbeler gibi. Bütün tedbirleri ânında etkisizleştiren, ateş gölleri halinde yayılarak birleşip kaynaşan lav selleri. Çatıları yalayarak ilerleyen kızıl, beyaz, sarı, siyah duman sütunları, Haliç'in büyük mahallelerini uğursuz renklerine boyayarak tepeler boyunca göz alabildiğine uzanmaktadır. Kızgın bir kül ve kıvılcım kargaşası. Henüz tutuşmamış evlerin üzerine mitralyöz mermileri gibi yağan kor, yanmış odun ve kızgın çiviler. Korkunç bir zelzeleye uğramış gibi birden yok olan evler, konaklar, mescitler, minareler. Üstleri başları kavrulmuş yeniçeriler, çıldırmış yabaniler gibi koşturan tulumbacılar, binicilerini kaybetmiş atlar, uluyan köpek sürüleri, ağır eşyaları kurtarmaya çalışan iki büklüm hamallar, cesetlerin, inleyen, ağlayan, yardım isteyen yaralıların ve enkaz arasından bağırıp çağırarak kaçışan, yuvarlanan, çırpınan, cehennem azabına uğramış günahkârlar gibi nereye gideceklerini, ne yapacaklarını şaşırmış bir halde dört dönen insanlar. Tulumbacıların ümitsiz mücadelesi, çapulcu güruhunun yangından mal kaçırma telaşı.

Cinlerin ve şeytanın hammaddesi, gittiği yere kadar gidip yaktığı kadar yakacak, o güzel İstanbul sokaklarını keyfince talan edecek, evler, konaklar, saraylar, ateş denizinde mumdan gemiler gibi eriyip gidecektir. Tulumbacılar ve Yeniçeri bölükleri, yangının kollarından birinin önünü kesmek için evleri yıkmaya çalışırken, ateş bir başka koldan şehrin içine dalıp emir ve ferman dinlemez bir halde ilerlemekte, kendisiyle savaşmaya kalkışanları sürekli geri püskürtmektedir.

O sabah ezan okumak üzere minarelere çıkan müezzinler, kol kol yayılarak kudurmuş bir ateş denizine dönüşen yangını yükseklerden seyretmişlerdir.

V

HÜNKÂR'LA ATEŞ YOLCULUĞU

14 Ramazan 1196 gününün gecesi Beşiktaş Sahilsarayı'nda bulunan Sultan Abdülhamid-i Evvel, o sırada belki teravih namazını kılıp istirahate çekilmiş, Devlet-i Aliyye'nin hâl-i pür-melâlini düşünüyordu. Musahiplerinin yahut saraya davet edilen üstad bir hayalînin kurduğu hayal perdesinde ikide bir dalaşan Karagöz'le Hacivat'ın nükteleriyle eğleniyor olması da gözardı edilecek bir ihtimal değildir. Belki de deve derisinden kesilmiş tasvirleri delip geçerek perdeye vuran mum ışığının esrarlı renklerinde sûfiyâne düşüncelere dalmıştı.

Her yangın haberinin hünkâr için cehennemden kopup içine düşen bir ateş parçası gibi yakıcı olduğundan şüphe edilemez; hiç tereddüt etmeden yerinden fırladığını, alelacele hazırlanan saltanat kayığıyla Unkapanı'na ok gibi geçip yangın

yerine gittiğini tahmin etmek zor değildir.[2] Derviş Mustafa Efendi, 1782 yangınlarını anlattığı *Harîk Risâlesi*'nde padişahın o gece Unkapanı'na geçtikten sonra Ahmed Molla'nın Haraççı Camii yakınlarındaki evine misafir olduğunu yazıyor. Ancak ateş çok geçmeden bu evi de sarınca çarnaçar oradan ayrılıp Müftü Salih Efendi'nin konağına gidecek, sabah namazını kıldıktan sonra Dürrîzade Seyyid Atâullah Efendi'nin Boyacı Kapısı dışındaki sarayına geçecektir.

Bir ara hızı kesilir gibi olursa da, daha sonra yeniden hızlanan ve Âşık Paşa Camii'ne sirayet ederek etrafa yayılan ateş Sadullah Molla'nın evini ve civardaki binaları yakmaya başlar. Padişah bu sırada Gül Camii'ndedir; oradan Seretibba-i Hassa Katipzâde Mehmed Efendi'nin kızının Yavuz Sultan Selim türbesi yakınlarındaki konağına geçer. Niyetlendiği orucunu, sahurda hiç bir şey yemediği halde Şeyhülislam İshak Efendizâde Mehmed Şerif Efendi'nin fetvasına rağmen bozmamıştır. Bu arada ateş, Kazancızâde Hasan Ağa Konağı'nı ziyaret ettikten sonra Tabakzâde Fırını yoluyla ilerleyerek çok sayıda evi yalayıp yutmuştur. Seyyid Ataullah Efendi'nin kısa bir süre önce padişahı misafir ettiği kâşânesi de bunlar arasındadır.

Padişah öğle namazını Kadı Ali Efendi'nin Çukurbostan arkasındaki evinde kılarken yangın yeni kollara ayrılarak ilerlemeye devam etmektedir. Ateşin bir kolu Yeni Odalar'a yönelince hünkâr Yeniçeri Ocağı'na geçerek burasını karargâh yapar. O sırada bir kol da Müftü Hamamı'yla Altıbohça Mahallesi'ni ziyaret etmiş, Otlakçı Yokuşu'ndan geçerek Ârif Molla'nın konağını yutmuştur. Kollardan biri Hacıkadın, Gülşenciler Tekkesi, Çarıkçılar Mahallesi, Sultan Sarayı ve Zeyrek Camii'ni yakar, bir başkası da Sağrıcılar, Kazancılar, Küçük Pazar yoluyla Süleymaniye taraflarına dalga dalga yayılır. Tabakzâde kolu ise Kanlı Fırın, Hafız Ahmed Paşa Camii ve Küçük Karaman'ı sarıp iki kola ayrılır; bir kolu Mesih Paşa ve Lütfi Paşa yönünden Nişancı semtlerini yok ederek Silivrikapı'ya yönelir, diğer kolu da başka kollarla birleşerek Kıztaşı'na ve Yeni Odalar'a varır. Hünkâr, Yeniodalar'ın yanıp kül olduğu, Atmeydanı'nın da harabeye döndüğü haberini Halıcılar Köşkü'nde ikindiden sonra misafir olduğu Zahide Hanım Sultan Sarayı'nda almıştır.

Türbe Kapısı'na ulaşan yangının bir kolu da o sırada Tetimmeler'i bitirip Fatih Cami avlusunu talan etmekle meşguldür. Türbeye dalıp Sultan Fatih'in sandukasını yaktığı yetmiyormuş gibi, caminin kuzey tarafındaki minaresinin külahına da sıçrayan ateş âdeta padişahla kovalamaca oynamaktadır. İftar için hassa silahşorlarından Mahmut Mir'in Horhor Çeşmesi ile Cellat Çeşmesi arasındaki evine misafir olan hünkârın lokmaları gelen her haberle boğazında düğümlemektedir. Kısa bir süre önce ayrıldığı Halıcılar Köşkü de yanmış ve ateş önü alınamaz bir biçimde Macuncu ve Odabaşı çarşılarından Balcı Yokuş'a tırmanmış, oradan atladığı Hekimoğlu Ali Paşa Camii çevresini yaktıktan sonra Kocamustafa Paşa'ya yönelmiştir.

2. İstanbul'da yangın çıktığı zaman padişah ve devlet erkanı eksiksiz yangın yerine gider ve söndürme çalışmalarına nezaret ederlerdi. Baron de Tott'a göre, padişah böyle zamanlarda herkesin şikayetini dinlemeye mecburdu. Bu hususta bilhassa kadınlar çok ileri gider, yangın yüzünden uğradıkları felaketi ileri sürer, bu arada vezirlerin ve diğer devlet adamlarının haksız icraatı hakkında şikayetlerde bulunurlardı.

Zeyrek'ten Vefa'ya geçerek burada çok sayıda ev ve dükkânı yakan ateşin Küçük Pazar tarafından gelen kolla birleşerek Ağakapısı'na kadar yayıldığı haberi de padişaha iftar sırasında ulaşır. Sonra Saraçhane, Sepetçiler, Hoşkadem mahallesi, öte taraftan Murat Paşa Camii, Ekşi Karadut Yolu.. İftardan sonra Ağakapısı'nda bulunan Tekeli Köşkü'ne geçer. Haberlerin ardı arkası kesilmemektedir. Derviş Mustafa Efendi, o gece Ağakapısı'ndan Ulufe yoluyla Enderun'a giderken Ayasofya, Sultanahmet Camii ve Kadırga Limanı çevresinde oturanların evlerinden alabildikleri eşyaları Sultanahmet Camii avlusuna taşıdıklarını gördüğünü ve acıklı manzaraları hiç unutamadığını söylüyor.

Saat sekiz sularında kuvvetli bir biçimde esmeye başlayan rüzgâr, Küçük Mustafa Paşa ile Üsküplü tarafından gelen ateşin iki kola ayrılıp birinci kolun Unkapanı tarafını yakarak Kazancılar'a atlamasına ve Ayazma Kapısı'nda yedi başı ejder gibi saldırıya geçmesine, ikinci kolun da Ağakapısı'nı yakmasına yol açar. Sabaha kadar yanan Ağakapısı'ndaki yangın da iki kola ayrılacak, Fatma Sultan Sarayı'nı, Darüşşifa'yı ve kısmen Tiryâkiler Çarşısı'nı yakıp Bozdoğan Kemeri'ni kuşatacaktır. Ancak bu kol, Eski Saray duvarlarının arkasındaki evleri yuttuktan sonra Kaptan İbrahim Paşa Camii ve Hamamı bitişiğinde sönmüş, diğer kol da Kulkethudaları Odası önünde durdurulmuştur.

Ateş çok geçmeden Ağakapısı'nın harem dairesine de ulaşınca orada bulunan hünkâr Topkapı Sarayı'na geçer, bir süre dinlendikten sonra, Dergâh-ı Âli Serçavuşu Ahmed Nazif Efendi'nin Şehzadebaşı'ndaki sarayına gelir; ancak Bozdoğan Kemeri civarını talan edip Eski Odalar'ı ve Acemioğlanları odaları ile fodla fırınını yakan ateşin Şehzade Camii'ne ulaşıp minarelerin külahlarına sıçraması üzerine buradan da ayrılarak Kilâr-ı Enderun Kethudası Hacı Mustafa Ağa'nın Ragıp Paşa Kütüphanesi yakınlarındaki evine geçer. O ayrıldıktan kısa bir süre sonra Ahmed Nazif Efendi'nin sarayı da yanıp kül olmuştur. Yangın çok geçmeden Lâleli semtine ve Lâleli Camii'ne sıçrar. En trajik sahneler Lâleli ve Şehzade camilerinde yaşanmış, mallarını ve canlarını kurtarmak için bu camilerin avlularına sığınan halk neye uğradığını şaşırmış bir halde ateş tufanının içinde kaybolmuştur.

Hünkâr Hacı Mustafa Ağa'nın evinden ayrıldıktan sonra Hacı İsmail Ağa'nın Hasan Paşa Mektebi'nin yanındaki konağına misafir olur. Yangının önü bir türlü alınamamakta ve şiddetli bir su sıkıntısı çekilmektedir. Burada ikindi namazını kılıp Hırka-i Şerif'i ziyaret ettikten sonra Tersane Emini Halil Hamid Efendi'nin Simkeşhâne civarındaki sarayına misafir olan hünkâr, yangının az çok kontrol altına alındığı haberleri gelmeye başlayınca önce Sinan Paşa Köşkü diye de tanınan Yalı Köşkü'ne, oradan da filikayla Beşiktaş Sahilsarayı'na geçer. Bu arada şaşırtıcı iç siyasî gelişmeler de yaşanmaktadır.

VI

ATEŞTE "AZİL VE NASB"

Sadrazam Mehmet İzzet Paşa öteden beri Sadr-ı Âli Kethüdası Ömer Vahid Efendi'yi görevden uzaklaştırmak istemektedir. Tam bunun için karar verdiği sırada yangın çıkar ve evi yanan Vahid Efendi Cuma gecesini Paşakapası'nda geçirmek zorunda kalır. Bunun üzerine sadrazam planını rahat uygulayabilmek için kethüdasını onun için kiraladığı Kethüda Yusuf konağına bakması için gönderip o sırada davet üzerine Paşakapısı'na gelmiş bulunan Halil Hamid Efendi'yi kethüdalığa nasbetmek üzere huzuruna çağırtır. Kendisinin de aynı gizlilik içinde azledildiğinden haberi yoktur. Tuhaftır, Halil Hamid Efendi henüz huzurdayken Kapıcılar Kethüdası Hamdullah Bey içeri girip sadrazama azledildiğini bildirererek mühr-ü hümâyunu isteyecektir. Mehmet İzzet Paşa, şaşkınlıktan ne yapacağını şaşırmış halde elindeki iradeli evrakı Halil Hamid Efendi'ye verip Hamdullah Bey'le beraber çıkar gider.

Halil Hamid Efendi, sabık sadrazamın kendisini getirmek istediği görevde kalmış, kısa bir süre sonra dönen Hamdullah Bey'in padişah adına giydirdiği hil'atle görevine başlamıştır. Onun ve yeni sadrazam Yeğen Mehmed Paşa'nın göreve başladığı gün (16 Ramazan 1196 /24 Ağustos 1782) yangın yer yer devam etmekle beraber yakacağını yakmış ve öfkesi dinmiştir. Devrin bıçkın şairlerinden Surûrî, Yeğen Mehmet Paşa'nın sadrazam olması dolayısıyla yazdığı tarih manzumesinde yangından da söz eder:

Rûzedârân gam-ı âlemin eltâf-ı Hüdâ
Rûzını ıyd-ı ferah kıldı şebin kadr-i safâ
Basdırıldı fukarâ yüzi suyı hürmetine
Gerçi olmuşdı fürûzende biraz nâr-ı kazâ
Yani oldı yine yanub yakılub İslambûl
Pîşgâh-ı şeh-i âdilde şikâyet-pîrâ [3]
Didi kim pâdişahım hâlimi gördün işte
Hâtır-ı ehl-i hüner gibi yıkıldım hayfâ
Bir cihan-dîde kulun eyle vekîl-i mutlak
Nâr-ı endîşesi ta'mîre mukayyed ola tâ
Zu'afânın dil-i vîrânı yapılsun da hemân
Ben de âbâd olurum belki cihan ser-tâ-pâ
Kıldı müstakbele tedbîr geçüb mâzîden
Vâkıf-ı hâl olıcak şâh-ı adâlet-fermâ
Verdi bir dâver-i mülk-i hünere hâtemini
Âsafın buldı Süleymân-ı zaman bî-pervâ
Katre-i lütfı ider sûziş-i ahbâbı adîm

3 Bir önceki dipnota bk.

Şerer-i kahrı olur havsala-sûz-ı a'dâ
Böyle bir dâd gerek ister idik teşrîfin
Şimdi sadrında devâmın ideriz Hakk'a recâ
İşidüb makdemini yazdı Surûrî târîh
İrdi maksûda geçüb Mehmed Pâşâ

Allah'ın lütfu ve inayetiyle oruçlular gamdan kurtuldular, günleri sevinç günü oldu, geceleri mutluluk veren Kadir gecesine benzedi. Gerçi kaza ateşi etrafı biraz yakmıştı ama, fakirlerin yüzü suyu hürmetine bastırıldı. Yani İstanbul yine yanıp yakılarak adaletli padişahın önüne çıkıp şikâyette bulundu. Dedi ki: "Padişahım, halimi gördün işte, yazık ki sanat ve hüner ehlinin hatırı gibi yıkıldım. Bu cihan görmüş kulunu mutlak vekilin eyle ki, onun içini yakan endişe tamir işlerine mukayyet olsun. Fakirlerin viran olan gönlü hemen yapılırsa o zaman ben de belki baştan ayağa âbâd olurum". Adaletli padişah, durumu anlayınca geçmişi bırakıp geleceğe baktı ve mührünü hüner mülkünün bir bilgesine verdi. Zamanın Süleyman'ı böylece Âsaf'ını buldu. Onun lütfunun zerresi dostlarının bütün üzüntülerini giderir, kahrının kıvılcımı ise düşmanın takatini mahveder. Bize böyle bir ihsan gerekiyordu, onun teşrifini istiyorduk, şimdi de Hak'tan sadrazamlık görevinde devamını rica ediyoruz. Surûrî, onun gelişini işiterek tarihini yazdı: Mehmed Paşa sadrazam olarak muradına erdi.

VII

SURÛRÎ'YE GÖRE YANGIN

Yaşadığı devrin hemen bütün hadiselerini tarih manzumeleriyle tesbit eden Surûrî'nin "Cibali harîk-i kebîri"ine bîgâne kalmış olması elbette düşünülemez. *Divan*'ının tarihler kısmında bu yangın hakkında da bir manzumesi vardır. Aşağıda tamamını sunduğumuz, güzel buluşlarla dolu bu uzun tarih manzumesinde Surûrî, İstanbul'un nice ateş yanaklı dilberi ve bunları görüp aşk ateşiyle tutuşan nice âşıkları bulunduğunu, yangının bu yüzden hiç eksik olmadığını söyledikten sonra, "Cehennem, cennet İstanbul'a zaman zaman düşen ateşleri görse, hararetinin yüksekliğinden Allah'a sığınır" diyor.

Sürûrî'ye göre, bu yangında da kıvılcımlar saçan dumanlar, âşıkların âhı gibi gökleri ateş bahçesine çevirmiştir. Münadiler sokaklarda *"Yangın vaar"* diye bağırdıkça İstanbul halkının etekleri tutuşur. Rengarenk dumanlar gökte âdeta eleğimsağmaya dönüşmüş, etrafı saran dumanın zulmetinden, gürül gürül akan çeşmeler bile âbıhayat gibi görünmez olmuştur. Eğer yükselen duman arada engel teşkil etmese, gökyüzü tutuşabilir. Kıvılcımlar yıldız gibi ışıklar saçtıkça, bakanlar yükselen mavi dumanı gökyüzü zannederler. Yerdeki ıslaklık geceleyin düşen çiğden değil, gözlerine duman kaçan yıldızların gözyaşlarındandır. Yangın gecesi gökyüzünde parlayan şeyleri yıldız zannetmemek gerekir, çünkü onlar, çerhe yerden sıçrayıp

saplanan çivilerdir. Öyle bir yangındır ki, minarelerin başlarındaki alemler bile yanarak dehr denilen bu ibadet yerine mumlar gibi ışık saçmışlardır. Sürûrî, bu tasvirden sonra, yangını eğer birisi kasden çıkarmışsa, "Her şeye kadir olan Allah, Kahhar sıfatıyla onun ocağını söndürsün" diye beddua ettikten sonra tarih beytini söyler. Bu beyit gerçekten ustacadır; Sürûrî "kıvılcım saçan kelimeler" mânâsındaki *"elfâz-ı şerer-efşan"* ifadesiyle hem yangına telmihte bulunmuş, hem de söylediği tarihin noktalı harflerde aranması gerektiğini ima etmiştir. Yani 1196 tarihini, *"Sehâbı sanki Mevlâ itdi İstanbul'a âteşbâr"* mısraındaki noktasız harfleri çıkardıktan sonra aramak gerekir.

Nice pür-sûz âşık nice şûh-ı âteşîn-ruh var
Anın-çün yangın eksik olmaz İslambûl'da her bâr
O cây-ı cennet- âsâya düşer gâhi bir âteş kim
Cehennem görse harrından iderdi Hakk'a istihzâr
Yine yandıkça hayfâ eyledi dûd-ı şerer-pâşı
Misâl-i âh-ı âşık âlem-i bâlâ-yı âteş-zâr
Tutuşdu dâmeni ehl-i İstanbul'un mâzallah
Sokaklarda münâdîler nidâ kıldıkda "Yangın var!"
Boyanmış tâklar oldukca sûzân dûd-ı rengâreng
Çekildi göklere kavs-i kuzeh şeklin idüb ızhâr
Duhan etrafı tutdu şöyle kim aynu'l-hayat-âsâ
Görünmez oldu zulmet içre çeşme-i ser-şâr
Arada olmasa hâil çıkan dûd evc-i a'lâya
Yanardı belki eyvan-ı bülend-i künbed-i devvâr
Gören dûd-ı kebûdı gök sanur evc-i hevâ üzre
Şererler nûr-pâş oldukça yer yer anda encüm-vâr
Gice'yle sanmanız kim jâledir ter eyleyen hâki
Tütünden oldı eşk-efşân 'uyun-ı necm-i revnak-dâr
O yangın gicesi gördüklerin encüm kıyâs etme
Sokuldu çar tâk-ı çerha yirden sıçrayub mismâr
Menâr-ı ser-bülendânın alemler yandı başında
İbâdetgâh-ı dehre mum-veş neşreyledi envâr
İder var ise an kasdın bu nâr-ı fitneyi îkâd
Ocağını söndürsün Hudâ-yı kaadir ü kahhâr
Surûrî didi elfâz-ı şerer-efşân ile târîh
Sehâbı sanki Mevlâ itdi İstanbul'a âteşbâr

1196(1782)

VIII

HÜSN Ü AŞK'TA ATEŞ YOLCULUĞU

Esad Galib *Hüsn ü Aşk*'ı 1197'de tamamlamıştır. *Hitâmühü'l-misk* bu tarihi gösterir. Ancak yazmaya daha önce başladığı ve ünlü eserindeki ateşle ilgili imaj ve tasavvurların, İstanbul'da H.1196'da çıkan yangınların, özellikle yaşadığı Mevlevihâne Kapısı'na kadar uzanan büyük yangının etkilerini taşıdığı munakkaktır. Şu mısraları, asıl çerçevesinin dışına çıkarıp pekâlâ bahis konusu yangının değişik bir tasviri olarak düşünebiliriz:

Bir nâr ki dûdu dûd-ı Nemrûd
Gûlân-ı siyeh-nümûd-i Nemrûd
Dünyâları tutmuş âteş-ı gam
Girdâbları çeh-i cehennem
Dûzah velî şu'le-zâr-ı sûm-âb
Her ahkeri cur'a-nûş-ı girdâb
Her gavtası bir muhît-i âteş
Her lüccesi bir cahîm-i serkeş
Hûn-âb-ı ciğer-misâl-i gül-gûn
Deryâ-ı şirâre kulzüm-i hûn
Tûfân-ı şirâre mevc ber mevc
Pervâzda Aşkar evc ber evc

Hüsn ü Aşk, b.1587-1592

Öyle bir ateş ki, dumanı Nemrud dumanı. İçinde Nemrud'un siyah renkli devleri olan bir ateş. Bu gam ateşi dünyaları tutmuştu. Girdapları cehennem kuyusuydu. Cehennem, fakat civa alevleriyle dolu. Her kıvılcımı, girdapları bir yudumda içiyor. Her anaforu bir ateş çemberi. Her dalgası havalanan bir cehennem. Ciğer kanı gibi gül renkli kıvılcım deryası, kan denizi. Dalga dalga bir kıvılcım tufanı. Aşkar onların bir ucundan öbür ucuna uçmakta.

Öyle bir ateş denizi ki, geçebilmek için içinde devlerin bulunduğu mumdan gemilere binmekten başka çare yoktur.. Ateşten yaratıldıkları için yanmayan cinler, mumdan gemileri havada tutmakta, kurtuluş ümidiyle bu gemilere binen ahmakları avlamaktadırlar. Her biri bir felaket adası, bir kızılca kıyamettir. Ancak Aşk gulyabanilerin mumdan gemilere binme çağrısını kabul etmez. Çaresizlik içinde gözyaşı dökerken, atı Aşkar, bir Anka gibi süzülüp ateş denizine dalar ve ateş Aşk'ı olgunlaştırır. Kıvılcım tufanı dalgalandıkça dalgalanmakta, Aşkar ise yüceldikçe yücelmekte, bela dalgalarıyla coşan uçsuz bucaksız ateş denizini aşmaktadır; sanki o denizden bir yalımdır Aşkar, bir semenderdir. Gayret ise aslan biçimine girmiş, onla-

rın yanısıra pervane gibi süzülmektedir. Ve büyük ateş denizini seher çağında esen yel gibi geçer, Tuba'ya benzer fidanlardan güllerin fışkırdığı bir yeşillik denizinin ortasına düşerler. Her yanda ayyüzlülere benzeyen çiçekler köpürmüştür. Nergislerle, karanfillerle bezenmiş, dağı taşı, tozu toprağı sümbüllerle donanmış bir bahçede, bir zümrüt ülkesindedirler şimdi.[4]

IX
ATEŞ SÖNDÜKTEN SONRA

Aşk, *Hüsn ü Aşk*'ta ateş denizini geçtikten sonra bir zümrüt ülkesine ulaşır ama, Cibali'de başlayıp yaklaşık elli saat süren yangın sonunda İstanbul halkı tarifsiz acılara boğulmuş, binlerce insan bir anda her şeyini kaybetmiştir. Müneccimler, bu yangına öfkesinin şiddeti yüzünden "esed" adını verecek ve tam altmış beş gün sürdüğünü iddia edeceklerdir. Çünkü "esed"in ebcedle sayı olarak karşılığı 65'tir.

Şimdi yangın sonrası İstanbul'unu gözümüzde canlandırmaya çalışalım: Haliç hiç şüphesiz tam anababa günündedir. Bazı felâketzedeler, hamallar ve kayıkçılarla ateşli pazarlıklara girişmiş, eşyalarını Anadolu yakasındaki akrabalarının evlerine taşımaya çalışmaktadırlar. Fiyatların yangın başlar başlamaz ok gibi fırladığı tahmin etmek için müneccim olmak gerekmez. Hâlâ dumanların tüttüğü, yanık kokan ve enkaz kaldırıldıkça pusuya yatmış kıvılcım bulutlarının yükselip yakacak birşeyler aradığı sokaklar. Bir anda her şeylerini kaybetmiş, paçavralar içinde gayesiz, ümitsiz ve bitkin bir halde gezinen, oraya buraya kıvrılmış uyuyan, yanan evlerinin enkazı üzerine barınabilecekleri barakalar kurmaya çalışan, ağlayan, sızlayan, anasını, babasını, çocuğunu arayan binlerce insan.. Ağlaşan çocuklar, dövünen kadınlar, inleyen ihtiyarlar, evlerinin enkazında kaybettikleri yakınlarının kömürleşmiş cesetlerini çıkarmak yahut yükte hafif, pahada ağır bir şeyler bulmak ümidiyle çırpınanlar, ne yapacağını bilmez halde oraya buraya koşuşturan memurlar, bitkin tulumbacılar, kayıtsız yeniçeriler, sakalar, fırsat kollayan çapulcular, keşkülleri ve ellerinde teberleriyle dolaşıp tevekkül tavsiye eden dervişler, başıboş hayvanlar, uluyan köpek sürüleri...

4 Ateşte gül bahçesi görmek, kökü *Kur'an-ı Kerim*'deki İbrahim kıssasına kadar uzanan geleneksel bir tasavvurdur. İbrahin peygamber, Babil'de, puthanedeki bütün putları kırınca Nemrut (Nümrut) tarafından yakılmak istenir. Bunun üzerine Allah, "Ey ateş, İbrahim'e karşı serin ve selamet ol!" buyurur. Ateş "Berd Ayeti" diye bilinen bu emri alınca İbrahim'i yakmaz. Kıssa, Kur'an-ı Kerim'de bu kadar anlatılmaktadır. Ancak daha sonra çeşitli rivayetlerle zenginleştirilerek başlıbaşına bir romana dönüşür. *Tarih-i Taberî*'de bu rivayetlerden bir kısmı nakledilmiştir. Bir rivayete göre, dağ gibi odun yığılarak yakılan ateşe Nemrut tarafında mancınıkla attırılan ibrahim, havada kendisini yakalayan ve bir arzusunun olup olmadığını soran Cebrail'e bir şeyi ancak Allah'tan dileyebilecegini ifade ettikten sonra, "Allah ne dilerse onu yapsın!" dediği için "Halilullah" diye adlandırılmış, ateşin içine düşer düşmez kendisini bülbüllerin şakıdığı, suların çağıldadığı bir gül bahçesinde bulmuştur. Şeyh Galip'in *Hüsn ü Aşk*'ta tasvir ettiği, büyük İstanbul yangınlarından da izlenimleri yansıttığı muhakkak olan ateş denizinden atı Aşkar'ın ve Gayret'in yardımıyla kurtulan (s.8) Aşk'ın sonunda kendini çiçeklerin köpürdüğü bir yeşillik denizinden bulması, bu tasavvurun değişik bir ifadesidir.

Sahiplerinin yahut hizmetkârların beklediği, öbek öbek yığılmış eşyalar, yataklar, yorganlar, sandıklar, halı, kilim, sehpa, kab kacak... Eşyalarından bir kısmını kurtarıp cami avlusu, yangın yeri, bostan gibi boş alanlara taşımayı başarmış olup da yangını kızıl bayram olarak görenlerin hışmına uğramamak için yerlerinden kımıldamaya cesaret edemeyen şaşkınlar. Ateşin uğramadığı semtlerden yiyecek, giyecek, yatak, yorgan, ne bulurlarsa kapıp yangın yerine koşan ve çevreleri bir anda felaketzedelerle çevrilen hayırseverlerin gözyaşartıcı telaşı. Kaşla göz arası ortadan yok oluveren yardım malzemesi..

Sadece kâgir yapıların ve yangının nasılsa atlayıp geçtiği tek tük sokakların ve evlerin ayakta kaldığı koca İstanbul. Tam bir mahşer manzarası. Ahşap kısımları yanmış isli ve kavruk kâgir yapılar. Yer yer hayaletler gibi yükselen kömürleşmiş ağaç iskeletleri. İki gün öncesine kadar zarif evlerin, muhteşem konakların süslediği yemyeşil sokaklarda şimdi kül, kömürleşmiş ağaç artıkları, kararmış kerpiç, tuğla ve taş yığınları.

Ancak bu manzara kısa sürede değişecek ve İstanbul, kaknus gibi kendi küllerinden tekrar doğacaktır.

Ama ne zamana kadar?

EK
CEVDET PAŞA'YA GÖRE "VUKU'-I HARÎK-İ KEBÎR"

Ramazân-ı şerifin on üçüncü perşembe gecesi saat üçde iken Cibâli derununda vâki Horozlu Değirmen ittisâlinde kâin Mavnacı Ali nam kimsenin hânesinden bikazâillahi taalâ bir âteş-i cihan-suz def'aten şerâre-efruz olub egerçi derhal padişâh-ı âlem ve sadr-ı a'zam vesair vükelâ ve memurin yetişüb itfâsına ihtimâm olunmuş ise de kârger olmayub etrâfa sirâyet ve anbean kesb-i şiddet etmekle tûlen mahall-i mezkurdan Yedikuleler derununda olan büyut ve kusuru suzân ederek hâric-i kal'adan ve Narlıkapu ve Samatya ve Davutpaşa ve Langa Yenikapusu'ndan bahre ve Topkapusu'ndan ve Mevlevihâne Yenikapusu etraflarından Silivrikapusu civarlarına kadar heman yirmi bin mikdarı hâne necat bulub kal'a divâriyle yine Yedikule kapusundan bahre müntehi oldu.

Arzan dahi Odun kapusundan kal'a divârının iç tarafından Ayakapusu'nu bir mikdar mütevaviz ve Ağakapusu'ndan Sultan Selim Camii'ne karib Sakızağacı nam mahaller miyânı ve Hasan Paşa Hanı kurbü ile Emir Buhâri ve Lütuf Paşa ve Kadıasker Camii mâbeyni ve Koska'da muhterik olan Sa'diler tekkesi civarında vâki sadr-ı esbak Darendeli Konağı önüyle Havuzlu Hamam ve musalla ve Langa Yenikapusu

ve hâricinde olan büyut ve kusur ve dekâkin ile Mevlevihâne Yenikapusu aralıklarında bulunan ve Aksaray ve Cerrahpaşa ve Avret Pazarı ve Molla Gürâni ve Yüksek Kaldırım ve Davutpaşa Camii havâlisi ve Yeniodalar ve Hekimoğlu Ali Paşa Camii ve etrafı ve Koca Mustafa Paşa âsitanesi etrafı misillü emâkin-i meşhure ve civârındaki mahallâtda vâki ebniyeden eser kalmayub elli saate karib zamanda baserha muhterik olmuşdur.

Âteş-i harikin deverân eylediği mahallerden ihrâc olunub da Sultan Mehmed Camii'ne ve At Meydanı'na ve Laleli Camii'ne ve Hekimoğlu Camii'ne vesair bostanlara ve hâli arsalara nakl olunan eşyânın ekseri muhterik ve hebâ olub hatta mallarından mufârakat edemeyen ashâb-ı hırs ve tama'dan pek çok kimseler Laleli Camii'nde malları ile birlikte yanmışdır.

Ve bu veçhile muhterik olan eşyânın alevinden Sultan Mehmed Camii ile Lâleli Camii'nin ve Şehzâde Camii'nin minareleri ile Cerrahpaşa ve Hekimoğlu Ali Paşa Camii'nin ekseri mahallerine külli zarar isabet etmekle birkaç gün sonra tamirleri içün bina eminleri nasb olunarak az vakit zarfında tamirleri hitam bulmuşdur.

Harik-i mezkûrda âteş-i harik ber-minvâl-i meşruh Cibâli'den Yedikule'ye güzâr ettikde Müneccim-başı Musâzâde Ubeydullah bin Abdullah Efendi'nin hânesi işbu âteş-i tufân içinde nihân olduğu halde ba'de zaman hıfz-ı samedâni ile masun olub kaldığı görülünce bazıları efendi-i mumâileyhin ihtirâk-ı kevkeb-i ömrüne zâhib olmuşdu. İki ay sonra yani zilkaadenin onsekizinci günü yürek ağrısından vefat eylemişdir (*Tarih-i Cevdet,* c.2, s.174-175).

BİBLİYOGRAFYA

Derviş Mustafa Efendi: *Harîk Risâlesi,* Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1632 (Bu risale Dr. Hüsamettin Aksu tarafından neşredilmiştir: *1782 Yılı Yangınları [Harik Risalesi* 1196], İstanbul 1994); Ahmed Cevdet Paşa: *Tarih II,* Dersaadet 1309; Surûrî: *Divan,* Bulak 1255; Şeyh Galib: *Hüsn ü Aşk* (Haz. Orhan Okay-Hüseyin Ayan) İstanbul 1975; Feridun Dirimtekin: "Ecnebi Seyyahlara Göre Onsekizinci Asrın İkinci Yarısında İstanbul", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası IV,* 1958; Osman Nuri (Ergin): *Mecelle-i Umûr-ı Belediye,* c.I, İstanbul 1330; A.Süheyl Ünver: "Cibali Yangını (1782)", *Türk Yurdu,* c.II, S.5, Ağustos 1960; Edmondo de Amicis: *İstanbul* (çev. Beynun Akyavaş), Ankara 1981; Reşat Ekrem Koçu: *İstanbul Ansiklopedisi VII,* İstanbul 1965; a.y.: *İstanbul Tulumbacıları,* İstanbul 1981; *Şeyh Galib Kitabı* (Haz. Beşir Ayvazoğlu), İstanbul 1995; Beşir Ayvazoğlu: "Ateşe Dair Güftügu I-VI", *Dergâh,* s.32, 34, 37, 39, 42, İstanbul 1992-1993; a.y.: *Şehir Fotoğrafları,* İstanbul 1997.

DÜNDEN BUGÜNE İSTANBUL ADALARINDA GÜNLÜK HAYAT

Orhan ERDENEN*

İstanbul'un güney-doğusunda, Küçükyalı ile Maltepe karşısında, iki dizi halindeki Kınalı, Kaşık, Burgaz, Heybeli, Büyükada, Yassıada, Sivriada'dan oluşan gruba "İstanbul Adaları" diyoruz. Kınalı 1.356, Burgaz 1.500, Kaşık 0.008, Heybeli 2.350, Büyükada, 5.400, Sedefadası 0.157, Tavşanadası 1.010, Yassıada 0,052, Sivriada 0.045 km² olmak üzere, yüzölçümleri yekuni 11.875 km² olan bu dokuz ada İstanbul'un ilçelerinden birini oluşturmaktadır.

Kaymakamlığı ve Belediye Başkanlığını kapsayan, yabancıların daha çok "Prens Adaları" olarak tanımladıkları adaların oluşumları ve yaşam serüvenleri birbirinden farklıdır.

Kaşık ve Sedefadası halen özel mülkiyete geçmiş olup Tavşanadası ile Sivriada tarihî kalıntılar içinde uykularını uyumaktadırlar.

Yassıada XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na verilmiş, son birkaç yıl da İ.Ü. Su Ürünleri Enstitüsü'ne ev sahipliği etmişti.

YASSIADA

Yassıada'ya, şekline göre eski devirlerde "Plati" adı verilmiş. Kayıtlı tarih sahnesine, Roma İmparatorluğunun başkentinin İstanbul'a (Konstantinople) naklinden biraz sonra, IV. yüzyılda Ermeni Katalikosu Nerses'in buraya sürülmesiyle çıkıyor. Birçok mahkum, kayalara oyulmuş zindanlarından ölene kadar çıkamamışlardır.

---

* Araştırmacı-yazar

840 yılında Bizans İmparatoru Theofilos devrinde manastır inşa ediliyor.[1] Daha sonra, Patrik İgnatios tarafından Yassıada'da -Sedef ve Tavşanadaları gibi- Kırkazizler namına bir kilise ile Meryemana için bir mihrap yaptırılıyor. İgnatios adıyla Bizans ve adalar tarihinde önemli bir yeri olan bu patriğin kronolojisi, işkencelerin, törenlerin, Ortodoks manastırlarının ve imparatorluk ailesinin de günlük hayatından çok ilginç sahnelerdir. Söz konusu kilise, İmparator Manuel Komnenos'un diğer manastırları da restorasyonuyla XII. yüzyılın sonuna kadar iyi vaziyette bulunuyordu.

180 metre eninde, 280 metre genişliğinde bulunan Adayı, XIX. yüzyılın ortasına kadar rahipler ve sonra özel olarak satın alanlar az miktarda ekip biçmiş, birkaç da ağaç dikmişlerdir.

IV. Haçlılar'ın XIII. yüzyılın hemen başında, İstanbul ve adaları tahrip ve yağma etmelerinden sonra Yassıada uzun süre ıssızlaşmıştır. XV. yüzyılın ortasında Türklerin eline geçtikten sonra, XIX. yüzyılın ortalarına kadar kendi haline terk edilmiş; define arayıcıları ile bakımsızlık buradaki yapıların tamamiyle tahrip olmasına yol açmıştır.

XX. yüzyıla yaklaşırken, Bizans imparatoru Theofilos'un IX. yüzyılda Kırkazizler adına yaptırdığı kilisenin, daha sonra sürgün ve hapishane olarak kullanılan mahzenleri görülüyordu.

HAYIRSIZ ADA

Martıların, zaman zaman da köpekbalıklarının uğrak yeri "Hayırsız" ismi de verilen Ada, Sultan Abdülmecid zamanında, 1858 yılından sonra İngiliz Elçisi Henry Bulwer'in garip bir yazlığı haline geliverdi. Heybeliada'da 1872 yılında tüberkülozdan ölen Bulwer'in Türkiye ve İstanbul macerası şöyledir:

1837 yılında İngiltere'nin İstanbul Büyükelçiliği kâtipliğinde bulunurken önemli bir ticaret anlaşması imzalıyor. Saint Petersburg, Madrid, Washington, Floransa'dan sonra tekrar 1858 Mayısında İstanbul'a gönderilmiş ve 1865 yılı Ağustos ayına kadar Büyükelçi olarak kaldığı sırada, bu dört tarafı kayalık, ıssız yeri beğenerek Sultan Abdülmecid'in tasvibiyle Yassıada'yı satın almıştır.

Martıların, kertenkelelerin garipsemeleri arasında, mavnalarla malzemeler, lüks eşyalar taşınarak burada küçük bir şato şeklinde, biri batı tarafında, biri ortada olmak üzere iki bina, limonluk inşa ettiriyor ve asma kütükleri diktirip bahçe kurduruyor.[2] Bahçıvanlardan üretimleri sorup duruyor, bir taraftan da misafirlerini karşılıyordu. Bahar ve yaz ayları bitince, İngiliz Elçisinde birden sıkıntı da görülmeye başlanıyor. Bunun üzerine Londra'da *Times*'a ilân vererek adayı satışa çıkarıyor. Osmanlı Hükümeti için bu uygun bir hareket değildi; kendisine epeyce dil döküldükten sonra vazgeçiriliyor.

Burada dikkate değer bir rivayet de şudur: inşaat yapılırken lâhit içinde çok zengin mücevherler çıkıyor, onun üzerine Osmanlı Hükümeti adayı bir Türk'e satmasını istiyor.[3] Bu sefer arazi, bahçe, bağ ve binalar Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın ilgisini çekiyor ve satın alıyor. Fakat o da, kısa bir süre sonra bu şehirden uzak yerden sıkılıyor. Tekrar bir kaç bekçi ve martılardan ibaret olan ıssız günler başlıyor.

1950'de Ada bir ailenin mülkiyetine geçtikten sonra, o yıl cebri icra yolu ile Maliye Hazinesi'ne ve Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na devrediliyor. Komutanlık kuzey iskele yanındaki, günümüzde de duran Bulwer'in şato tipi yuvarlak köşkünü muhafaza ederek, subay ve erler için yüksek katlı lojmanlar, spor sahası, tesisler, buz deposu, yemekhane, silâhhane gibi bir çok yeni bina yaptırıyor. Bahriye motorları erzak ve su taşıyorlar.

1960 ihtilâli'nde, DP ileri gelenleri burada hapsedilerek, spor salonunda muhakemeleri yapılmış; hakim ve savcılar kaldıkları Heybeliada Panorama Oteli'nden buraya helikopterle gidip gelmişlerdir. Bahriye de burayı boşaltınca tekrar ıssız günlerine dönüyor. Ardından İstanbul Üniversitesi Su Ürünleri Enstitüsü için uygun bir çalışma yeri olarak görüldüğünden enstitü buraya taşınıyor. Günde iki defa şehir hatları vapurları hoca ve talebeleri getirip götürüyorlar. Martıların sesleri bu sefer öğrencilerin sesleriyle karışıyor. Fakat uzaklık, gerekli ihtiyaçların karşılanmasındaki zorluklar nedenleriyle Su Ürünleri Enstitüsü de adayı boşaltmış bulunuyor. Halen yeni yeni kullanım projeleri üretilmektedir.

SİVRİ ADA

Yassıada'nın batısında, Kınalıada'nın güneyinde, 400 m. genişliği, 90 m. yüksekliği olan deniz ortasında pramite benzer. Ada IV. yüzyıldan itibaren tarih sahnesine çıkıyor. Manastır ve kilise harabesi, sahilde yığma taşlardan limancığı ve birkaç yabani incir, zeytin ağacı etrafında bol ada tavşanları, kuzey kıyısında biraz acımsı su kuyusu ile yamaçta küp su sarnıçları vardır. Bizans döneminde keşişlerin icazet, çok defa da sürgün yeridir. Keşişler, sürgünler balık tutmakta, herhalde tavşan da avlanmaktadırlar. Yassıada'ya bakan kayalıklarından istakoz ve (kıskaçsız istakoz olan) böcek de yakalamaları mümkündür. Bazen de sarayın veya Patrikhane'nin zahire kayıkları yanaşıp erzak getiriyorlardı.

1. Bunu Theofilos'un biyografisinden anlıyoruz. J. Pargoire. *Les Monasteres de Saint İgnace les plus petit ilots de archipel des prince* (Sofia/1901).
2. Henry Bulwer'in Adayı satın almak için yaptığı müracaatın belgesi: Başbakanlık Arşivi. H. İ.9267, 29 Sefer (1859).
3. 1960'da Yassıada mahkemeleri sırasında. *"Yassıada"* Broşürü.

Kışın ıslık çalan rüzgârların; yazın kavurucu sıcağın altında ve kuvvetli bir akıntının ortasında martılarla yaşarken XIV. yüzyılda Rus ismini alan İskitler, Karadeniz'den gelerek Boğaz'ın ve adaların kilise ve manastırlarını yağma edip Yassıada kilisesinin kutsal mihrabını tahrip etmişlerdir. Patriğin yirmiki adamını katledip Adayı ateşe veriyorlar. Adanın örtüsünde görülen kül şeklindeki toprak acaba o günlerden mi kalmadır?

Eskiden, şekillerine göre Yassıada'ya "Plati" denildiği gibi Sivriada'ya da "Plati" denilmiştir.

Fetih'ten (1453) sonra da Bizans döneminde de yapılan taş çıkarmaları yakın zamana kadar devam etmiştir. Her iki dönemde de başıboş köpekler zaman zaman buraya atılmışlardır.

TAVŞANADASI

Büyükada'nın 9 km. güneyinde, 850 metre genişliğinde şirin bir ada. Ege Denizi'ndeki Andros'dan adalara göç eden koloniler bu Adaya "Nea-Andros" adını vermişlerdir.[4] Bol martısı, adatavşanı ve aylantusları bulunuyor. Doğu yönünde güzel kumsallı doğal bir limanı mevcut. Yakın zamanlara kadar istakoz/böcek avcılarının merkezlerinden biri idi.

Manuel I. Komnenos adalar hakkında yazdığı bir listede, Tavşanadası (Ne-Andros) için "Manastırı da vardır" kaydını koymuştur. Manastırın evveliyatı, Patrik İgnatios'un burada tesis ettiğidir. Bunu Nicetas Paplogones'in kayıtlarından anlıyoruz. 1158'e kadar mevcudiyeti bilinmektedir.[5] Ada'da harap halde görülen Spilia, Aya Yani (Ayios Yuannis) Manastırı'na aittir.[6] Yakınındaki taşocağı gibi, boy atmış otlar, aylantuslar arasında kaybolmuş vaziyettedir.

Bizans döneminde IV. yüzyıldan sonra başkent Konstantinople'un imarı için Tavşanadası'ndan başlamak üzere adalardan taş çıkarılmıştır.

Meşrutiyet'ten sonra, özellikle Büyükada'da köşkler, oteller, lokantalar sür'atle çoğalınca, Tavşanadası'nın istakoz ve böcekleri şöhret kazanmıştı.

Ada uzun süre sadece arasıra uğrayan balıkçıların av yeri olmuştu. 1993 yılında bir cinayete kurban giden Adalar Belediye Başkanı Recep Koç'un önerisi ile doğal yapısı çok güzel olan bu Ada'ya çam ve akasya ağaçları dikilmiştir.

4. *Vaspos oıı latpos* (Vita S. Igna "P. 6.cv 695, 516 nota 55" Belsamon Synody Vu con 12 P.6).
5. J. Pargoire, *Les Monasteres de Saint Ignace les cin plus petit ilots de archipel des princes* (Sofia, 1901).
6. H. Mavrofridis, *Pedikos Kosmos* Mecmuası (1960).

BÜYÜKADA

En geniş kesiti 4625 metre ile Adalar ilçesinin en büyüğü ve en gösterişlisi. Eski isimleri: Prinkipos, Meale Demonesi, Beyadası ve Fetih'ten sonra da Büyükada.

569 yılında İmparator II. Jüsten'in burada (eski limanın yanında) bir saray yaptırmasıyla "Prens Adası" ismi kısa zamanda diğer adalar için yaygınlaşarak "Prens Adaları" kullanılagelmiştir.[7] Batı literatürü "*Les Iles des Princes*" deyimini kullanmaktadır. Büyükada'nın eski isimlerinin çoğulu "büyük" sıfatı etrafında toplanmıştır.

Adanın Maden semtinde, Naki Bey Plajı içinde kalmış (hâlâ bakıyeleri görülen) Kadınlar Manastırı'nın VIII. yüzyılda, II. Justen manastırının tamir ve genişletilmesi olarak kabul edilebilir.

Diğer adaların aksine Büyükada'nın antik ve Bizans döneminde köyü, yapıları güney yönünde (lodos tarafında) idi. Daha sonra, kilise ve manastırın yapılmasıyla "Aya Nikola" koyu adını alacak olan, doldurula doldurula hemen hemen düz hale gelen koyun çevresi "Karye Köyü" idi. Buradaki kale, 1453'deki İstanbul'un Fethi'nden biraz önce Baltaoğlu Süleyman Bey'in donanmasıyla ele geçirilmiştir.

Bu Karye Köyü'nün XV. yüzyılın ortalarına kadar, değişik ülkelerle, özellikle Marmara Denizi güney sahilleri ve Yunan kolonileriyle ticaret yaptığı, 1955 yılında bahçe düzenlemesi yapılırken ortaya çıkan Kizikos Definesi'ndeki altın sikkelerden anlaşılmaktadır. (Bu paralar, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin Define Bölümü'nde, ayni isimli koleksiyon olarak korunmaktadır.)

Ada'da sürgün ve hapis hayatı, Roma İmparatorluğu'nun başkentini İstanbul'a nakleden Konstantinus zamanında başlamaktadır. Ermeni Katalikosu (piskopos) Nerses, Arius'a karşı olduğu gerekçesiyle önce Oxia (Sivriada)ya sürülmüş; daha sonra Ermenistan Kıralı III. Arşak tarafından on kişilik bir heyetle, eski ittifak antlaşmasını yenilemek amacı ile geldiği ısrarı üzerine, herhalde daha hafif bir sürgün yeri olarak Büyükada'ya gönderilmiştir.

Adalardaki ilk kasır, manastırdan sonra yeni bir hayatın başlangıcını oluşturduğu görülüyor. İmparator Heraklios kendisine karşı bir ayaklanma hareketine geçtiğinden şüphe ettiği oğlu Attalarik'i 637 yılında buraya sürmüş; diğer bazıları ağır şartlarda sürgünler devam etmiştir.

Büyükada'nın tarihinde şüphesiz en fazla iz bırakmış olanı, İmparatoriçe İrini (Eirene)'dir. 797'de, oğlu VI. Konstantinus'u tahttan indirip yerine geçen İrini'yi Papa ve bir çok Hıristiyan hükümdar, kadın olduğu için imparator olarak kabul etmek istememişlerdir. Ancak, Charlman onu sadece Batı Roma imparatoru değil, kendisinden önce gelen şöhretli imparatorların da halefi sayıyordu. Fakat Hıristiyan âleminde iki imparatorun ortaya çıkması, Avrupa birliğine ters düşeceği endişesi ile

7. VI. yüzyıl Bizans yazarlarından Sadranos'un kaydı.

İrini tahtan indirilip Büyükada/Maden'deki kendisinin genişlettiği Kadınlar Manastırı'na sürgün ediliyor.

Her sayfasında görüleceği gibi, adaların romantizmi ile bağdaşmayan, mücadeleler, cinayetler, entrikalar ve katiller dehşet ve ibret vericidir. Asıl garip denilebilecek husus, bu sürgünlerin birçokları yüksek dereceli din adamı olduğu gibi, burada ıstıraplı hayata girdikten sonra mahkûmların itibar kazanmasıdır.

IX. yüzyıl başlarında ikona (tasvir) mücadeleleri nedeniyle, Aziz Theodor ve ikonları savunan arkadaşları bu manastıra sürülüyor; çektiği sıkıntılar, İznik Piskoposu Petro'ya yazdıkları mektuplardan anlaşılmaktadır. Burada ulak (posta) servisinin mevcudiyeti ilgi çekicidir. İmparatoriçi Zoi, Studios (Yedikule) Manastırı'nın başrahibi Theodoros buranın zorunlu konukları olmuştur.

X. yüzyılın ortasında Rus korsanları Boğaziçi ve adaları yağmalarlar; bunu 1204'de Haçlıların İstanbul'u ve adaları talan etmeleri izler, buldukları herşeyi götürürler. Halen adalarda kiliseler mevcut olup faal manastır yoktur.

Günlük yaşam Büyükada'da genellikle şöyledir: Fetih'ten yüz yıl sonra İstanbul adalarına gelen gezgin Pierre Gile, güneydeki Karye (Karyas) köyü sakinlerinin balıkçılıkla geçindiklerini kaydetmiştir.[8]

Makilerin bir güzel cinsi olan kocayemişler adalarda sonbaharda bol miktarda bulunur. Çamlar altında mantarlar (özellikle Kanlıca denilenleri), tavşanlar, keklik, sarı asmalar, süt için keçiler, üzüm bağları, çevrede bol balık bulunuyor; harp ve istilâ dönemlerinde buğday ekimi ön plana çıkıyor.. Su çok gelişmiş sarnıçlardan elde ediliyordu.

Adaların şarabı da şöhretli idi. 1950 yılına kadar bütün adalarda bağ kütükleri görülüyor; Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet'in ilk otuz yıllık döneminde buralara kaliteli şarap içmek için geliniyordu. Son üretim (1965'te) Burgazadası Hristos Manastırı'nda yapılmıştı.

Adalarda arıcılık da vardı. Hâlâ üretenler mevcuttur.

Çiçekçilik yakın zamana kadar devam etmişti. Heybeliada (eski Yorgolu) Yörükalı Plajı arkasındaki seralarda orkide bile yetiştirilmiş, bazı yarışmalarda derece dahi alınmıştı.

I. Dünya Harbi (1914-1918) sırasında adaların üretimini buğday ve değirmenler oluşturmuştu.

İstanbul'da veba ve kolera çıktıkça adalara kaçılırdı. Ciğer hastaları da, rutubetsiz iklimi, kızılçamlarının yaydığı rayiha ve temiz hava nedenleriyle kür veya tedavi için buralara gelirlerdi. Ünlü Avusturya Sefiri Ogier Ghiselin de Busbecq de İstanbul'da çıkan veba salgını nedeniyle, korunmak için 1562 yılında bir süre Büyükada'da yaşamıştır. XVI. yüzyılda yazılmış olması nedeniyle, dörtyüz yıl öncesine ait gözlemleri şöyledir:

> Büyükada İstanbul civarındaki adaların en büyük ve en güzelidir. Sandalla (pazarkayığı) dört saatte gidilir. İçinde iki köy vardır. Diğer adalarda sadece birer köy bulunuyor, hatta bazılarında o bile bulunmuyor. Adalardaki üç aylık ikametimizden çok memnun kaldım. Kalabalık ve gürültüden uzak, dinlendirici bir yerdi burası. Pek az Rum buranın halkını teşkil ediyordu. Lavanta çiçeği, dikenli mersin gibi çok çeşitli bitkiler mevcut. Deniz de çok çeşitli balıklarla dolu.

Evliya Çelebi XVII. yüzyılda, ikiyüz kadar Rum evi bulunduğunu *Seyahatname*'sinin I. cildinde anlatmaktadır. Birer yüzyıl arayla Büyükada'ya baktığımızda iskân sahasının XVIII. yüzyılda kuzey yönüne döndüğünü görüyoruz.

Madencilik, kömürcülük ve balıkçılık ön plandadır.

XVIII. yüzyılın ilk yarısının karakteristiği olan Lâle Devri'nin, ulaşım zorluğu bakımından Adalara yansımadığı görülmektedir.

Sultan III. Ahmet'in, Nevşehirli İbrahim Paşa'nın ve sonra Sultan I. Mahmud'un izlerine rastlanmıyor. Yalnız, Kınalıada'nın arkasından taş çıkarılmasına ait gözlemler var. Bir yüzyıl sonra (XIX. yüzyıl), adalar hareketlenecektir. Genel nüfus 2.5 misli artmıştır. 1808'de V. Grigosyen, 1826'da Hrisantos, 1878'de Antimos Sofraniyos adlı patrikler Adaya sürgün edilmiştir.[9] Bu yüzyılın sonuna kadar Ortodoks sürgün geleneğinin böylece devam ettiği görülmektedir. Ancak, bu dönemin ortasında ve sonrasında Kırım Harbi'nin etkisiyle levantenlik, garp sosyeteciliği, gösteriş ön plana çıkmıştır. İngiliz donanmasının, birinci defa Kırım Harbi sırasında (1850); ikinci defa Sultan II. Abdülhamit'in ikinci padişahlık yılında, Rusların Balkanları aşıp Şıpka'ya inmeleri nedeniyle, İstanbul'un işgalini önlemek için Büyükada önlerinde demirlemesi, Büyükada ve adalara ilgiyi artırmıştı.

1850'de bir Fransız gezgini şöyle yazıyor: "Gündüzün Büyükada güneş altında yatan bir çöl gibidir. Hayat akşam serinliği ile başlar ve her taraftan şıklık taşar. Kadınlar, kızlar Macar Kalesi[10] önünde piyasaya çıkarlar."

8. *The Antiquities of Constantinople.*

9. Patrikler için bkz: M. Gedeon, *Patriakhoi Pinakes* (İstanbul, 1886) Tez.

10. Nizam veya Çankaya Caddesi'nde, hâlâ mevcut olan kırmızı tuğlalı, yüksek kuleli köşk.

Samuel Cox'un 1887'deki notları:

> Her ne kadar bu adaların halk topluluğunun ve ziyaretçilerinin Rum olduklarını söyledi isem de, bugün diğer milletlere mensup olanlar da ikamet etmektedirler. Bunlar Fransız, İngiliz, İtalyan, Alman, Rus, Yunan ve Ermeni'dir. Hamsin Yortusu yapıldığını sık sık duyarız. Bu bir çok dil bilenlerin toplumunda Doğulu olanlar daha önce gelirler. Onlar Doğuyu ve Doğunun büyük şehirlerini zaptetmek ve kararlarını almak isteyen tüccar ve macera-perest halklarla karışmış olanların soyundan gelirler. Grekler, Doğuluların soyundan gelirler. İtalyanların daha sonra. Fransız dili, zengin ve resmi sınıflar arasında kullanılır. Doğulular atalarından kolay konuşma yeteneklerini almışlardır...

Adanın doğusundaki semte ismini veren ve otuz yıl öncesine kadar kalıntıları görülen demir madeni, XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti tarafından işletilmiş, cevherinin değeri azaldığından durdurulmuştur. 1968'de çevresi siyah demir cürûflarıyla kaplı büyük çukur doldurularak üzerine apartıman inşa edilmiştir.

XIX. yüzyılın sonunda, iskelenin karşısında bulunan yer limandı. Kömür kayıkları, karpuz ve şarap getiren mavnalar yüklerini burada boşaltırlardı.

Beyaz Ruslar, devletleri Mağlup olunca İstanbul'a gelip yerleşerek, adalarda da plajlar, gazinolar, pastaneler açtılar.

Adanın iki tepesi üzerindeki Aya Yorgi ile Hristos Kilisesi ve manastırları XIX. yüzyılda yalnız ortodoksların değil, ada ve İstanbul halkının da ziyaret yerlerindendi. İskele yakınındaki arabalarla veya merkeplerle çıkılırdı. Araba ile dört kilometreyi bulan küçük tur; dokuz kilometreyi bulan büyük turlar günümüze kadar cazibesini devam ettirmektedir.

Ve, XIX. yüzyılın sonuna doğru "Fevaid-i Osmaniye" adı altında, vapur seferlerinin başlaması; ardından da 1909'da Sultan II. Abdülhamit'in tahttan indirilip yakınlarının Büyükada'ya sürülmesi yepyeni dönemleri başlatmıştır. Bugün gördüğümüz köşklerin en önde gelenleri o dönemin yapılarıdır. Conk Paşa, Arap İzzet Paşa ve diğerlerinin köşkleri bunlar arasındadır.

I. Dünya Harbi (1914-1918) ve hemen arkasından İstiklâl Savaşı (1919-1922) yılları, iddialı yaşayışın biraz da endişeli bekleyişlere girdiği kısa bir dönemdir.

1923'den sonra tekrar ferahlama; 1928'de Anadolu Kulübü'nün Cumhuriyet Halk Fırkası'nın adadaki bir şubesi gibi kurulması; 1927'den sonra Gazi'nin buraya sık sık gelmesi Anadolu Kulübü'nü ön plana çıkarmıştır. Yalnız milletvekilleri, vekiller heyeti değil, şair ve bestekârlar da ada yaşantısında yerlerini almışlardır. Fazıl Ahmet Aykaç, Ahmet Refik Altınay, Yahya Kemâl Beyatlı, Halide Nusret Zorlutuna, Mehmet Akif Ersoy, Ömer Seyfettin, Hüseyin Siret Özsever, Faruk Nafiz Çamlıbel, Halit Fahri Ozansoy, Fırat Kızıltuğ; Yesari Asım Arsoy, Osman Nihat Akın, Arif Sami Toker, Şükrü Tunar şiir ve bestelerle aynı zamanda adaların coğrafyası, iklimi hatta tarihçelerini de belirtmiş oldular. Bu şair ve bestekârların Büyükada'da aslî ortamları Dil ve Eski (Viran) Bağ'dır.

Zamanımızda Büyükada'da Anadolu Kulübü'nden başka, Seferoğlu arazisinde ve Kumsal mevkiinde sosyeteye mahsus iki geniş kulüp faaliyettedir. Büyükada sayfasını çevirirken, Rum Eytamhanesi ile Hamidiye Camii'ni de görmemiz gerekir.

Eski Rum Yetimhanesi Hristos, yeni adı ile İsa Tepesi'nde bulunmaktadır. 1898 yılında Avrupa'dan İstanbul'a yolcu taşımaya başlayan Orient Express ile turistlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere Tepebaşı'nda Pera Palas Oteli'ni inşa ettiren *Compagnie Internationale des Wagonslits* (Uluslararası Yataklı Vagonlar Şirketi) isimli Fransız şirketi, turistlerin yaz aylarında da kalabileceleri bir otel tasarlamış, en uygun yer olarak Büyükada'nın Hristos/İsa Tepesi seçilmiştir. Şirket, Prinkipo Palace adını taşıyacak otelin projesini dönemin ünlü yapılarına imzasını atan mimar Alexandre Ballaury'ye çizdirmiştir. 1898 yılında başlanan inşaat ertesi yıl tamamlanmış, sonuçta ortaya zamanın ölçülerine göre gayet geniş ve görkemli bir bina çıkmıştır. Yapı sadece Büyükada'nın değil, İstanbul'un, hatta ülkemizin ayakta kalabilmiş en büyük monoblok ahşap binasıdır. Dünyanın da sayılı monoblok ahşap yapılarından olarak da gösterilmektedir. Bina hiçbir zaman otel olarak açılamamıştır. Tam olarak bilinemiyen nedenlerden (kimilerine göre Otelde kumar oynanacak olmasından, kimilerine göreyse gözden bir hayli uzak olan bu mekânda Padişahın aleyhine gizli toplantılar düzenlenebileceğinden kuşkulanmasından) dolayı otel ruhsatı alınamayınca, binaya yeni bir sahip aranmaya başlanmıştır. Adalılar ve nüfusun çoğunluğunu oluşturan Rumlar, kendileri için büyük iş potansiyeli yaratacak olan bu olayı üzüntü ile izlemekte idiler...

O sıralarda, temelleri 1853'de Patrik IV. Germonas tarafından atılan Yetimhane müessesesi, 1894 depreminden sonra geçici olarak Balıklı'da bulunan Rum Hastanesi'ne taşınmıştı. Yetimler burada çok güç şartlar altında barınıyor, hayırseverlerden toplanan yardımlar da yeni bir binaya geçmeye yetmiyordu. İşte o sıralarda, Büyükada'daki üç yıldır kullanılmayan bu boş binanın yetimhane yapılması fikri ortaya atıldı. Patrik III. İoakim'i yetimhanenin buraya taşınması için ikna ettikten sonra, varlıklı Eleni Zarifi'den temin edilen 37.000 sterlinle bina Fransız Şirketinden satın alınmıştır. Devir teslim işlerinden sonra binanın 1902 yılında, fetva ile Rum çocukları için kullanılmasına izin verilmiştir. Yetimhane olarak kullanılabilmesi için gerekli tadilat masraflarını da Eleni Zarifi ayrıca 10000 sterlin daha vererek karşılamıştır. Burada halen görülen yangın için mermer merdivenlerle, kuleler o zaman eklenmiştir. E. Zarifi'nin isim günü olan 21 Mayıs 1903 tarihinde açılışı yapıldıktan sonra Sultan II. Abdülhamit Yetimhaneye çeşitli yardımlar yapmıştır.

I. Dünya Savaşı sırasında Kuleli askeri Lisesi buraya yerleştirilir. Daha sonra sırasıyla Alman askerlerini (1919) ve Rus göçmenlerini barındırır. Adaların günlük ya-

şamında okulların nakli, göçmenlerin gelişi sık sık vuku bulmuştur. Tekrar Yetimhane olarak hizmete başlar. 1944 yılından sonra yetim kız çocukları da Heybeliada'ya getirilmiştir. Yarım yüzyıla yakın bu amaçla görev yapan bina, 1970 yılından beri boş, biraz harap ve metruk durumdadır.

Büyükada'da XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar cami yoktu. Müslüman nüfusun çoğalmasıyla ihtiyaç Sultan II. Abdülhamit'e arz edilmiş, onun buyruğu ve desteği ile bugünkü Tepeköy mahallesinin yamacındaki kârgir, fevkani cami yaptırılmıştır. Zamanımızda Ada'da ayrıca yeni üç mescid daha bulunmaktadır.

HEYBELİADA

Eski ismi (Çamlimanı'nda çıkan) bakır madeninden dolayı "Halki"dir. Türkler tepelerinin biçimine bakarak Heybeliada demişlerdir. Yüzölçümünde en geniş yeri 2500 metre. Makarios, Değirmen, Ümit ve Köy tepeleri ayrı ayrı eserleri ve yaşamları sergiliyor. Günümüzde arazisinin % 70'i çamlık olarak çok özel bir durumu bulunmaktadır. İgnace Melling'in -fotoğraf sadakatiyle çizdiği- 1819 tarihli gravüründe, o zaman ağaç varlığının çok sınırlı olması dikkate alındığında, kızılçamlarının son yüz yıl zarfında boy attığı anlaşılmaktadır.

1950 yılına kadar kuzey bölümü, çakıllı kumsalı ile doğal durumunu koruyordu. Bu nedenle, rıhtım, çayhane ve lokantaları deniz üzerinde iken geride kalmıştır.

Heybeliada kışın da canlı bir hayata sahiptir. Bunun nedenleri, Bahriye okulları ve lojmanları, Papaz (Ruhban) Okulu, orta sınıfın tercih etmesi, Sanatoryomu, kiliseleri ve lisesidir.

Geçen dönemlerin yazarlarından Aristoteles, Etienn buradaki altın, bakır ve demir cevherinden bahsetmişlerdir. Sikionisos ise Apollon heykelinin buradaki bakır madeninden yapıldığını yazmaktadır. Ve ilâve ediyor: "Bakır madeni içinde bulunan bir kimyasal oluşumun gözlere iyi geldiği kabul edilmektedir."

1875'te Scarlatos Vizandios da şöyle yazıyor: "Buradaki maden bakırın en iyi cevheri idi, kazıları deniz kenarına kadar geldi. Bu bakırın altınla eşdeğerde olduğu kabul ediliyordu. Taç yapmak için kuran manasına *Stefanitis* ismi veriliyordu. *Kilirion* isimli bir göz merhemi yapılıyordu. (Heybeliada'da ayrıca demir de vardı.) Gözleri bozuk olanlar bu nedenle Apollon heykelini ziyaret ederlerse şifa bulacaklarını ümit ederlerdi."[11] Moda'da daha sonra keşfedilen bakır külçelerinin buradan getirildiği kabul edilmektedir.[12] Bizans döneminde maden işleri, ticaret okulu, kilise ve manastırlarla şarapçılık günlük yaşamda ön planda geliyordu.

11. I. Konstantinople (Atina) 1862'de basılmıştır.
12. Celâl Esat, *Eski İstanbul*.

Osmanlı döneminde ise çamlarının, balıklarının ve de otellerinin çokluğu nedeniyle ekseriyetle sayfiye ve nekahathane yeri olarak kabul ediliyordu. Adaların en güzel manastırları burada idi. Doğa çok güzel olduğu için rahip ve din adamları sürgün yeri olmaktan ziyade son yıllarını rahat geçirmek için buraya geliyorlardı.[13]

Osmanlı devrinde de Fener Patriği ile Kudüs Patriği Heybeliada'da ikamete mecbur tutulmuşlardı. Burada özellikle Ortodoks mezhebi mensuplarını ilgilendiren, patrik, metropolit ve diğer din adamlarının mezar ve hatıraları bulunmaktadır.

Adada, ayrı birçok hücre grubundan oluşan başkeşiş ve keşişlere ait evlerle birtakım kilise, şapel ve dua odalarından ibaret olan dinî yapıların etrafında fakir târik-i dünyaların bizzat ekip biçtikleri; hali vakti yerinde olanların kölelere ekip biçtirdikleri tarlalar bulunuyordu. Liman görevi yapan küçük koyların kıyısında manastırların ihtiyacı olan şeyleri temin eden birkaç dükkâncı ve kayıkçının evleri görülürdü. İtalyan gemici köylerini andıran bu köyler bugün görülen medeni toplulukları meydana getirmiş, keşiş cemiyetleri kaybolmuş, 1846 yılına kadar yelkenli ve kürekli pazar kayıkları ile gidilip gelinen adalara o tarihten sonra vapur seferleri başlamış, adalar böylece bugünkü gelişmesine adeta zorlanmıştır.

Adada ikiyüz yıl kadar önce iki mahalle vardı: 1. Ege Denizi'ndeki Andros adası'ndan gelenlerin bulunduğu sahildeki köy (önemli bir kısmı balıkçı); 2. Yukarıda kıptiler. Köyün ortasında, şimdiki camiin civarı (*Anbela*) eski üzüm bağı idi. Bu civar kahvelerle gazinoların bulunduğu bir sefa yeri, evler sayılabilecek kadar az, sahil rıhtımsız ve ağaçlık idi. Plajın üzerindeki -yolun ikiye ayrıldığı kısım- Livadakia ismiyle anılıyordu. Çünkü burası bir mera idi.

Kalkavanzadelerin eski otelinin aşağı kısmına *Gilfa* (kuyu) denirdi. Serbest mahallenin merkezi burası idi. 1900 yılına kadar mevcuttu, çarşıdaki Aya Nikola Kilisesi'ne kadar inen yangınla ortadan kalktı. Plaz burnunda ve tepedeki değirmenlerde keşişler un öğütüyor, boş zamanlarında da kiraya veriyorlardı. Bu civarda (*Alunaki*) harman yeri bulunuyordu.[14]

XV. yüzyılda, Değirmen ve Makarios tepelerinin boyun noktasındaki büyük binanın yerinde bulunan manastır ve kilise Adanın en önemli yerini oluşturuyordu. Bu manastırın Bizans kayıtlarında adı Yuhannis Baptist; Garp kayıtlarında ise Saint Jean Baptiste olarak geçmektedir. 1629 yılında fırsat yakalayan Kazaklar'ın (Ruslar) güneye geçmeleriyle, Vezir Kenan Paşa arasındaki kovalamacada buradaki rahipler iki defa yer değiştirmişler,[15] Heybeliada hayatında maceralı ayrı bir sayfa oluşturmuşlardır.

Yukarıda kaydettiğimiz manastırın serüvenleri Bizans/İstanbul ve Heybeliada tarihçesinde ayrı bir yer tutmaktadır. Restore edildikten sora adalardaki en önemli manastır durumuna girmişti.

13. *Estika* (Haftalık Mecmua) 27 Temmuz 1886.
14. Aleksandre Meksis. *Heybeliada Teoloji Mektebi Tarihi*, III/25 vd.
15. Xnophon Moye. Heybeliada, Helen Ticaret Lisesi (1875).

Daha sonra yapılan tamirat ve genişlemelerle Rum Ticaret Okulu olarak kullanılmaya başlanan manastır binalarından günümüzde sadece Maria ibadethanesi kalmıştır. Meryem Ana'ya ithaf edilen Kilise, Yuhannis kiliselerinden daha güzel olduğu için Meryem Ana *(Maria-Teotoku)* Manastırı adı ile anılmaya başlanmıştır. Son görülen binaların temelleri kazılırken bir kitabe bulunmuştur ki, bunda eski manastırın banisi olarak Yuhannis VIII. Paleologos ismi kayıtlı idi.[16]

Haç şeklinde inşa edilen Saint Jean Kilisesi İstanbul'un fethedildiği 1453 yılında harap olmuş; Rum ticaret camiasının girdiği yıllarda, 6 Ağustos 1672'de yangınla mahvolurken, taştan inşa edilmiş, Maria ibadethanesi kurtulmuştur. İstanbul ve adalarda Bizans devrinden kalan ibadethaneler içinde aslına uygun olarak kalabilen bu kilisedir.

1828 Yunan İhtilâli sırasında faaliyetleri görülen ve cezalandırılan (Tarabya'daki yalısı Fransızlara Sefaret olarak verilen, koyun üzerindeki köşkünde halen kiracıların oturduğu) A. Hipsilanti'nin ismi ve ilgisi bu manastırda da görülür. Panayia Kamariyotisas Manastırı'nın kuzey ve güneyine yeni okul binaları yapılınca Maria İbadethanesi olarak kaydedilen kilisenin biçim değiştirmesi olan bu manastır avluda kalarak denizden görünmez olmuştur.

Adalarda su ihtiyacını karşılamak için Bizans döneminde kullanılan açık ve kapalı sarnıçların kısaca durumu şöyledir: Sedefadası, Tavşanadası ve Yassıada'daki kapalı sarnıçlar; Kınalıada'daki büyük açık sarnıç yakın zamanlarda toprakla doldurulmuş; Sivriada'daki küp şeklinde olan sarnıçlar ile Burgazadası'nda Hristos Manastırı'ndan kalma aynı tipteki sarnıçlar içleri boş olarak durmaktadır. Heybeliada'daki, biraz evvel kaydettiğimiz manastır/kilisenin sarnıç ve kuyularına gelince; kuzey cephesinde ön bahçede 380 ton su kapasiteli sarnıç, altı sütun üzerine kubbeli şekilde inşa edilmiş olup burada bulunan Dz. K. K. Makine ve Sınıf Okulları'nın içinde bulunmaktadır.

Heybeliada'daki Helen Ticaret Okulu'nun Ada'ya etkileri

1831 yılında tesis edilen Okul binlerce talebeyi barındırıyordu. Önceleri talebeleri az iken, kısa zamanda sayıları artmıştır. Bu Okulda okuyan çocuklarını ziyaret etmek için Heybeliye gelen veliler için Halki Palas başta olmak üzere, dört otel daha yapılmıştı. Böylece Ada'da hareketli bir alış-veriş, otellerin getirdiği turistik canlılık yaşanmaya başlamıştı. Aya Tiriada Manastırı ile Ruhban Okulu'nun ayrıca inişli ve yokuşlu olmak üzere Ada hayatında etkileri vardı. IX. yüzyılda (ilmi kariyeri, politikaları ve hatta mezarıyla da şöhret kazanmış olan) Patrik Photius tarafından Teslis (Baba, Meryem, İsa) adına yaptırıldığı kabul edilmektedir.[17]

16. *Estia*, 27 Temmuz 1886.
17. Bkz: I. Konstantinos. Konstantiniade.

Aya Triada Manastırı, el yazmaları ile Ada'ya kültür hayatı bakımından şöhret ve ilgi kazandırmıştı. Fotios'un ölümünden sonra, hanedana mensup Katarina burada en sakin günlerini geçirmiş ve manastır kitaplığını daha da zenginleştirmişti. Bu kitaplığın uluslararası bir kütüphane haline getirilmesini Patrik İosif I. (1268-1276) sağlamıştır. Avusturyalı Busbecq (1562) veba salgınında, Heybeliada'daki ikameti esnasında bu yazmalardan epeyce satın almıştı.

İstanbul'un 1844 zelzelesi adalarda da büyük tahribat yapmış, yıkılan Manastır Patrik Germanos tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Buna ait kitabe, Şapel'in sağ duvarında görülmektedir. Patrik Germanos IV (1852-1853) gerek manastır, gerek kiliseyi yeniden tamir ile Ortodoks rahipler için "Theologiki Skholi"yi tesis etmiştir. Böylece bazı manastırlarla Kuruçeşme'de küçük ve dağınık olan okulların yerine geniş, programlı bir teoloji (papaz) okulu 1 Ekim 1844'de açılmıştır. 1853 yılında Okula Türkçe dersleri konmuş, üniversite aylarında tedrisat yapılmıştır. Çarşıda, vapurlarda, yollarda bembeyaz elbiseli bahriyeliler yanında, simsiyah elbiseleriyle bu Ruhban Okulu'nun talebeleri insan manzaralarını oluşturuyordu. Ve adalılar günümüze kadar, zaman zaman patrikleri, metropolitleri ve papazları da görmüşlerdir.

Heybeliada tarihinde, yaşayışında ve manzarasında yeri olan bir tesis de Uçurum (Ayios Yeorgios/Aya Yorgi/Saint Georges) manastır ve Kilisesidir. Türkler (falez üzerinde bulunduğu için) Uçurum Manastırı ismini vermişlerdir. XV. yüzyılın ikinci yarısından kalma manastır ve kiliseyi 1758 yılında yeniden inşa ettiren Patrik III. İonikios'un mezarı kilisenin girişindedir.

Burada belirtmemiz gerekiyor: Adalarda Hıristiyan ve müslüman olarak yüzlerce şöhretli kişinin mezarı bulunmaktadır, yalnız bu mezarların incelenmesi özel bir tarihi ortaya çıkarır.

Uçurum (Aya Yorgi) Manastırı ve Heybeliada hayatında yeri olan metropolit ve sonra Patrik olan Karacas'dır. Manastır önceleri İstanbul Patrikhanesi'ne bağlı idi. Daha sonra Kadıköy Metropoliti III.Yuanikios Karacas bir yazı ile 1750 yılında kendisine bağlamıştır. 1758 yılında da -yukarıda kaydettiğimiz gibi- Manastırı yeniden inşa ettirmişti. Altı yıl süreyle mülkiyet, gelirlerinin çekişmeleri olmuş; durum III. Mustafa'ya aksetmiş, Y. Karacas Aynaroz Manastırı'na iki yıl sürgün edilmiştir. Sabık (eski) Patrik Aynaroz da çilesini doldurduktan sonra buradaki Manastıra çekilmiş; kendi malı olan Manastırı Kudüs'te bulunan Saint Sépulaire mabedine vakfetmiştir. Bu son ikametinde Heybeliada'nın güzelleştirilmesine katkıları olmuştur.

Bahriye Mektebi'nin yerinde o zaman kendisinin deniz köşkü bulunuyordu. Buradan Manastıra ve çarşının sonuna kadar iki sıralı (hiyaban şeklinde) selvi ağacı diktirmişti. Daha sonra bu selvilerin Manastıra ulaşanlarının bir bölümü Bahriye lojmanları için, çarşıdakiler de kaldırımları genişletmek için kestirilmiştir. Ancak Manastıra (Aya Yorgi'ye) ulaşılırken iki sıralı, ikiyüz elli yıllık birer eser olarak halâ durmaktadır.

Burada Sadrazam Ali Paşa'ya ait bir hatırayı da nakletmek gerekir. Bahsettiğimiz selvilerin yanında, 1965 yılına kadar duran, bodrum katı üzerinde tek katlı, ahşap Osmanlı yapı tarzında küçük bir köşk duruyordu. Bu köşke Ali Paşa, Rum sevgilisi ile buluşmaya gelir, bir müddet dinlenirdi. Bu arada Adanın düzenine ait direktifleri de olmakta idi. J. Karacas 1793 yılında aniden ölünce Manastır kilisesinin antresine gömülmüştür.

Kudüs Patriği Krilos, 1861'de kârgir bir manastır ile yazın kiralanarak kiliseye gelir getirmesi için yedi ev yaptırmıştır. Bu evler 1875 yılında Hazineye geçmiştir.

Sahile inerek Bahriye Mektebi'nin tesislerini gördükten sonra, Sanatoryum yolundaki İslâm mezarlığına, eski Şafak Gazinosu'na dönelim.

III. Selim'in ıslahat hareketlerinden biri bahriye ile ilgilidir. XVIII. yüzyılın yarısına kadar Osmanlı donanmasında ve korsan gemilerinde kaptan yetiştirilmesi herhangi bir teşkilâta bağlı olmayıp babadan oğula, ustadan çırağa amelî (uygulamalı) olarak yürütülmekteydi. Osmanlı İmparatorluğunda eğitim sistemine dönüş hareketi 1734 yılında Üsküdar Mühendishanesi'nin açılması ile başlar. Bugünkü Deniz Harp Okulu'nun nüvesini oluşturan okul ilk defa Çeşme mağlubiyeti üzerine 1776 yılının Kasım ayında Kaptan-ı Derya Cezayirli Hasan Paşa'nın teşebbüsü ile Kasımpaşa'da tersane içinde kurulmuştur. 29 Ekim 1784'te Sadrazam Halil Ahmed Paşa'nın teşebbüsü ve iki Fransız mühendisinin yardımlarıyla okulun programları genişletilerek Bahriye Tatbikat Mektebi kuruluyor. Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın hizmeti ile Kadıköy'de yapılan bir binada 1795 yılında Mühendishane-i Âmire adında bir mektep tesis edilmiştir.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren, mektebin yeniden canlandırılması ve çağın gereklerine uygun bir hale getirilmesi hususunda çeşitli teşebbüsler yapılmıştır. Bu meyanda, Kaptan-ı Derya Hüsrev Paşa zamanında, III. Selim'in buyruğu ile, Mühendishane-i Bahri adı ile Heybeliada'da evvelce Bahriye kışlası olarak inşa edilen binaya naklediliyor (1824). 1828'de Heybeli Kışlası'nın onarımından sonra Deniz Mektebi tekrar orada kuruluyor. Sultan Abdülmecid (1839-1861) saraya ait Feyzi Bahri gemisi ile okula gelerek inceleme yapıyor. Fakat Okul 1927 yılında bir defa daha yer değiştiriyor. Ruhban Okulu'nda, Grek Ticaret Okulu'nda ve Panayia'nın kalıntılarında çalışıyor. Bir yıl sonra eski yerine dönüyor.[18]

Deniz Harp Okulu'nun, III. Selim zamanından kalan camii 1928'de yıktırılmış ve o yıllarda rıhtım kornişi yaptırılmıştır. 1828 yılında inşa ettirilen bu cami, diğer bina ve eserler gibi 1894 büyük zelzelesinde yıkılmış, tekrar inşa edilmişti.

27 Mayıs 1928'de Gazi'nin ziyareti sırasında verdiği buyrukla Bahriye Mektebi'nin tedrisatı maarif esaslarına bağlanıp Okulun adı "Deniz Lisesi" olarak değiştirildi. Üç yıllık lise tahsilinden sonra iki yıllık harp okulu tahsili konularak okulun adı "Deniz Harp Mektebi ve Lisesi" oldu. İkinci Dünya savaşında okul Mersin'e nakledildi, 1946 yılında eski yerine döndü. Deniz Harp Okulu ismini almış bulunan okul 31 Ağustos 1985 günü törenle Tuzla'daki yeni geniş kampüsüne taşındı. Heybeliada'daki iskelenin yanında hâlâ mevcut olan Deniz Harp Okulu binası da Deniz Lisesi olmuştur.

18. Daha geniş bilgi için bkz. Tümamiral Fahri Çoker, *Deniz Harp Okulumuz* (İstanbul/1984).

Xnefon Moye'nin 1875 yılındaki notu şöyledir: "Adadaki keşişler, manastırların[19] bahçelerinde sebze yetiştirmekte; eski maniskürileri çoğaltarak değerlendirmektedirler."[20]

Aya Spridon (Târik-i dünya) manastırı

1859 yılında 19 yaşında fakir bir genç Heybeliada'ya gelir. Bir süre sığındığı rahip tarafından eğitildikten sonra Adanın Çamlimanı güney/batı burnuna ufak bir külübe yaparak yerleşir. Dünyadan elini eteğini çekmiş bir din adamı, yardımsever, duaları kabul görür ve de çok yakışıklıdır. Bu halkın da yardımıyla biraz daha genişletilmiş dinî icazet yerine yalnız Ortodokslar değil, Müslümanlar da (özellikle kadınlar) akın etmeye başlarlar. Daha sonra buraya bir kilise ve manastır inşa edilir. Manastır bu keşişin adı ile "Aya Spridon"; kilise "terk-i dünya" (ya da târik-i dünya) olarak anılmaktadır. Keşiş Spridon burada ölmüş ve gömülmüştür. Günümüzde yortu günü dışında pek uğrayanı yoktur.

Heybeliada Sanatoryomu

1925 yılının Kasım ayının birinci günü, 16 yatak olarak açıldı. 30 yıl zarfında sanatoryum, rehabilitasyon merkezi ve yardımcı hemşire okulu, tesisatı ve araçlarıyla modern bir müessese haline geldi. O yıllardan beri, sadece İstanbul'dan değil, memleketin çeşitli illerinden de hastaların, ziyaretçilerin iskelede, Çamlimanı yolunda Ada hayatına girmesi bir insanî hassasiyettir. Ancak bu geniş sanatoryum tesisi, Çamlimanı'nın kaybedilmesine neden olmuştur.

Heybeliada plajı

Adanın hayatında yeri olan parçalardan biri de kuzeyinde, Değirmenburnu'nun yanındaki plaj ve çevresidir. Arkasındaki Halki Palas (otel), kumsalı, yol başındaki Hidiv Abbas Paşa köşkü bir çerçeve oluşturmuştur. Heybeliadalılar, Abbas Paşa, İsmet İnönü ilk buradan denize girmiş, otel ve köşk zengin/renkli bir atmosfer yaratmıştı. Abbas Paşa aynı zamanda balık tutma meraklısıdır. Bunu verdiği altınlarla,

19. Aya Yorgi, Hristos, Aya Triada, Aya Spiridon.
20. A.g.e.

Ada'da genelleşen bir ilgiye dönüştürmüş; usta balıkçılar yeni yeni kerteriz noktaları, olta takımları ortaya koymuştur.

Heybeli Ada Camii
Lozan Zaferi Caddesi, Ümit Sokağı'nda bulunan cami, İstanbul'da Yenipostane karşısında ve Valide Hanı'nın bulunduğu yerde arsa haline getirilen Kadıasker Abdülkadir Efendi Camii'ne (Meydancık Camii) bedel olarak, yine bu nam altında Vakıflar İdaresi tarafından yaptırılmış, planları 1935-1936 yıllarında tanzim edilmiştir. Cami Abdülkerim (Abdülkadir) efendi hayratındandır.

Bet Yazkov Sinagogu
1950 yılında inşa edilmiş olup mimari ve dekoratif özelliği yoktur. Adadaki Musevi vatandaşlar belirli günlerde burada toplanarak ibadet yapmaktadırlar.

Eski Sofyanos/Şafak Gazinosu
Mezarlığın karşısında, manastırın yanında ve Sanatoryum yolu üzerinde bulunmasına rağmen, 1930-1940 yılları arasında dans eden gençlerin devamlı olarak geldikleri bir yerdi. Şimdi Dz. K.K.nın yazlık dinlenme ve plaj yerlerinden olup özel müsaade ile girilmektedir.

Sanatoryomun ilk binası
Yukarıda kaydettiğimiz kadınlar ve erkeklere mahsus geniş tesislerden evvel, 1924 yılına kadar sadece küçük bir köşk bulunuyordu. I. Dünya Harbi'nin Kûtu'l-Amâre Savaşı'nda İngiliz generali Towshend esir edildiğinde burada enterne edilmişti.

Dr. Tevfik İsmail Gökçe şöyle yazmaktadır: "Prof. Dr. Server Kâmil ile 1924 senesinde buraya gelerek, Harbiye talebeleri için nekahathane olarak genişletilen köşke geldik, o zaman bina Muharririn İdaresi elinde bulunuyordu. Binayı teslim alarak işe başladık ve Sanatoryumu kurduk."[21]

Padişah V. Murat (şimdi Ümit Tepesi adını almış olan) bu Heybeliada'nın kuzeyindeki panoramaya hakim araziyi Okula vakfediyor. Buradaki bina bodrum katı üzerinde iki katlıdır. Geniş ve zengin bir kütüphanesi mevcuttur. Tesis edildiği yıllardaki Okul'un gelirine baktığımız zaman "papazlardan alınan paralardan başka, mum geliri, üzüm, rakı, arpa, şarap satışından oluştuğunu"[22] görüyoruz. Bu kayıt, XIX. yüzyılın ortasında ve sonrasında Heybeliada'da nelerin üretilip tüketildiğini de göstermektedir.

21. Tevfik İsmail Gökçe. *1924-1955 Heybeliada Sanatoryomunun kuruluşu ve gelişimi.*
22. P. Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları* II (İstanbul/1990) s. 179.

BURGAZADASI

Diğer adalar gibi, Burgazadası da ayrı özelliklere sahip ve ayrı tarih yaprakları arasındadır. İlk adı "Panormos" iken, Büyük İskender'in Generali Antigone'nin oğlu Demetrios tarafından M. Ö. 298 yılında Boğazların serbestisini sağlamak amacıyla Marmara'ya gelerek Lizemak (*Lusemaque de Thrace*) ile yaptığı savaştan sonra babasının ismini ölümsüzleştirmek için Ada'ya Antigoni ismini vermiştir.

Ada, Hristos yeni ismiyle Bayraktepe'nin şemsiye şeklinde denize ulaştığı, geniş yeri 1800 metre olan özel bir coğrafyaya sahiptir. Hristos (Transfigürasyon) Manastır/Kilisesi, köyün başlangıcındaki Aya Yani büyük Ortodoks mabedi, Aya Yorgi (Ayios Yeorgios) Manastır/Kilisesi tarihsel perspektifinde yer almıştır. Kuzey yönündeki Osmanlı/Türk döneminde Burgaz ismine kaynak oluşturan Pirgos (kale) yangınından sonra zamanla ortadan kalkmış,[23] burada bulunan Kayzerler heykelini İran'a götürmüşlerdir.

Diğer adalar gibi, Burgazadası'nda da sürgünler ve facialar cereyan etmiştir.

Ada'da çok eski dönemlerde de yerleşme olduğu, Hristos Tepesi'nde bulunmuş olan Roma devri mezar taşından anlaşılmaktadır. Fakat Ada'ya asıl şöhreti kazandıran Patrik Methodios'un (842-846) buradaki zindan hayatıdır. Sait Faik evinin karşısında, Gönüllü Caddesindeki Aya Yani (Ayios Yuannis/Ayios Prodromos) Kilisesinin altında bulunan 2.5xl metre genişliğinde (ancak bir mezar genişliğindeki) zindan korkunçtur. Methodios'un buradaki hayatı Bizans ve Ada tarihinde dehşetli sahnelerden biridir. Adanın tepesindeki, adalar tarihinde özel bir yer tutan Hristos Manastırı bir çok değişimler geçirmiş ve maceralara sahne olmuştur. 1453 yılına kadar aslına uygun bir tarzda devam eden Manastır, tepenin üzerinde büyük bir bina olarak yükseliyordu. Heybetli bakiyeleri XIX. yüzyılın sonlarına kadar durmakta idi.

Buraya İmparator I. Romanos Lakapinos tarafından Mayıstros Stefanos, suikast suçu ile sürgün edilmiştir. Patrik II. Konstantinos 1832'de istifaya mecbur edildikten sonra bu manastıra çekilmiş, 18 yıl burada yaşamış, *Alexandria* (İskenderiye) ve *Constantiniade* (İstanbul) isimli (halen de referans olarak kabul edilen) kitaplarını burada yazmıştır.

Bu sıralarda Manastırın kalıntıları ortadan kaldırılarak yerine küçük bir kilise inşa ettirilmiştir. Bu kilise (şapel) halen de durmakta ve yortu günleri Ortodokslar tarafından ziyaret edilmektedir. Eski manastırdan kalma, azametli Korint üslüplu mermer sütun başlıkları bahçede atılmış vaziyette durmaktadır. Birkaç ay evvel tekrar gittiğimizde, birbirine bağlı büyük küp şeklindeki su sarnıçları kurumuş olarak durmakta idiler. Halen ilgisi azalmasına rağmen, kilise etrafındaki meydan Burgazadası'nın piknik yerlerinden biridir. Buradan kestirme bir yolla Kalpazankaya'ya inilmektedir. Bu iniş yolunda yangın çıkmış, ağaçları yanmıştı, yeniden fidanlar dikil-

23. Edwin A. Grosvenor. *Constantinople* (1895) c.I.

miştir. Kuşların bol olduğu yerlerdendir. Alanın güneyindeki, martıların yuvalarının bulunduğu, 130 m. yüksekliğindeki falezden manzaranın görünüşü şahanedir.

Burgazadası'nın bilinen tek ayazması –biraz evvel kaydettiğimiz– Ayani/Ayios Prodromos Kilisesi ile Sait Faik (evi) Müzesi arasında bulunmaktadır.

Kalpazankaya Adanın güney/batı ucunda, çakıllı fakat temiz bir deniz ve bir miktar da çamları olan doğal bir plaj yeridir. Kimileri iskeleden (2 km. kadar) yürüyerek, kimileri özel dolmuş motoru, kimileri de araba ile gelirler. Set üzerinde yemek yenen, çay içilen bir gazinosu da bulunmaktadır. Cumartesi ve Çarşamba günleri hazırlanan kuyu kebabı ile ilgisi daha da artıyor.

Adaların ve Cumhuriyet döneminin değerli hikâyecisi Sait Faik Abasıyanık, İstanbul ve Fransa'daki yüksek tahsilinden, iş ve gazetecilik çalışmalarından sonra 1940 yılında Burgazadası'na gelerek annesinin yanına yerleşmiştir. Burada adalıları, balıkçılarını, balık avcılığını, bazı köşelerini de kendisine özgü üslûbu ile hikâyelerinde yansıtmıştır. Ölümünden sonra, subasman katı üzerindeki, iki katlı, sivri damlı, ahşap mütevazi köşklerini annesi Darüşşafaka Cemiyeti'ne hibe etmiş; Cemiyetin önerisi ile evleri müze haline getirilmiştir.[24]

KINALIADA

İstanbul'dan gelişe göre ilk ada olmasından dolayı "Proti" denirdi. Fetih'ten sonra kırmızımsı (demir oksitli) toprağından dolayı Kınalıada ismi verilmiştir. Manastırın yakınındaki taşlardan dolayı "Akonitis" de denilmiştir.[25]

En geniş yeri 1750 metre olup doğusu, güneyi ve batısı falez halindedir. Çınar (115 m.), Manastır (93 m.) ve Teşvikiye (115 m.) tepeleri bulunmaktadır. Ağaçları en az, fakat denize girme olanakları en fazladır. Çok az rıhtım yapıldığı için denizle kucaklaşması, çevre yürüyüş yollarını romantizm içinde tutar. Deniz kıyısı boyunca kahve ve lokantalar sıralanır.

Adanın ilk çağlardaki hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Ancak Bizans dönemine ait (Gustave Schlumberger'in *Les İles Des Princes* adlı incelemesi başta olmak üzere) kayıtlar bu dehşetli günleri yansıtmaktadır.

1182'de Yunanlıların Lâtinleri katlettikleri sırada, birkaç bin olan Ada nüfusu korkudan gemilerle kaçmış, köyünün büyük bir bölümü yakılmıştır.[26] 1204'de Lâtinlerin, 1302'de Elbe korsanlarının yağmasına uğrayan Ada daha sonra Venedikli-lerin saldırısına hedef olmuştur. Akdeniz korsanları Adayı yağma etmiş, halkın çoğunu öldürmüşlerdir. 1545 yılında Adayı gezen Fransız gezgin Pierre Giles o tarihlerde meskûn olduğunu kaydetmiştir.[27] Ancak, köy daha sonra bilinmeyen bir tarihte yıkılmıştır.

İran'a yaptığı seyhatte 1793'e doğru İstanbul'dan geçen G. A. Olivier; 1811-1814 yılları arasında İstanbul'da bulunan C. Pertusier[28] ve daha sonra MacFarlane 1828'de[29] köyü bir harabe halinde gördüklerinden, bugünkü yerleşimin XIX. yüzyılın ortlarında başladığı kabul edilebilir.

Bin yıl boyunca Ada nüfusunun inişli çıkışlı bir grafik çizdiği görülmektedir. Adanın Bizanslılar zamanında yerleşim yeri güneydoğudaki iç limanın arkası idi (bugün doldurulmuş durumdadır). 1934 yılı *Şehir Rehberi*'ndeki haritasına bakıldığı zaman 45X75 metre boyutarındaki 3375 m²'lik küçük koy Adanın güzel bir lidosu olarak görülmektedir.

Kınalıada Bizans devrinde de bugünkü gibi çıplak/ağaçsız olmasından dolayı mahkûmların kaçma ihtimaline karşı daha kolay görülebilmesi ve de en yakın ada olmasından dolayı en çok sürgün gönderilen yerdi.

Kınalıada, içindeki tüm dinî yapıları ve bunlarda bulunan eşya ile birlikte (XVI-II. yüzyılın ilk yarısında) 3250 kuruş karşılığında Kalhedon (Kadıköy) metropolitliğine satılmıştı. Metropolit buradaki manastırı kilisesine bağlamış, fakat 1748'de Nicomedie (İzmit) metropoliti olunca, daha sonra III. Joannice namıyla İstanbul patriği olan (Heybeliada Aya Yorgi manastırı dolayısıyla kaydettiğimiz) J. Karaca'ya satıyor. Kınalıada'daki papazlarda, diğer adalar gibi manastır ve kiliselerin etrafındaki boş alanları ekip biçerler, yiyeceklerini buradan karşılarlardı.

Doğu-Roma/Bizans imparatorları I.Mikael Rangabe (811-813), I. Romenos Lekapinos ve V. Leon ve ailesi ile General Vartanios Kınalıada tarihinde önemli roller oynamışlardır.

Adaya ilk yerleşen Ermeniler Anglikan Protestan mezhebinden idiler. Yerleşmelerinin nedeni siyasiydi. Bunlar İstanbul ve Anadolu'da İngilizler tarafından teşkilatlandırılmışlardı. Görüldüğü gibi Kınalıada bilinen tarihi içinde mülkiyet ve halkı bakımından çok çeşitli evrelerden geçmiştir.

Kınalıada'daki kayda değer yapılar ve tesisler şunlardır:

Kınalıada Camii

1965 yılına kadar Kınalıada'da cami yoktu. Bu ihtiyacı karşılamak için (1955-56 yılları arasında) Karaköy meydanı istimlâkinde yıktırılan Kemankeş Mustafa Paşa'nın

24. Yayınlanan hikâye kitapları için bkz. *Büyük Larousse* (1/9).
25. De Urbitus, Amsterdam. 1578, R. Janin, *Constantinople.*
26. 1204 tarihinde IV. Haçlıların İstanbul ve civarına yerleşmeleri 550 yıl sürmüş, buralarda Lâtin imparatorluğu kurulmuştu.
27. Literatürde Gilius olarak da geçmektedir.
28. Sultan III. Selim dönemi.
29. Bu şöhretli gezginden ilginç hatıralar kalmıştır: *Constantinople* (1828).

küçük camisinin taşları Ada'ya getirilmiş. Fakat orada inşaatı on yıl boyunca gerçekleştirilemeyince, şimdiki modern cami inşa edilmiştir. Bahçe duvarlarına yer yer Kemankeş Camii'nin taşlarının bir kısmı hatıra olarak konulmuştur. Mimarı Turhan Uyaroğlu'dur.

Panayia Kilisesi

Rumların cemaat kilisesidir. Çarşının arkasındaki sokaktadır. kazılardan çıkan, bir kısmı hâlâ bahçesinde duran mermer kalıntılara göre, Bizans döneminin şöhretli "Aşağı Manastır"ının devamı olduğu kabul edilmektedir. Çağlar içinde Ada'nın sakinlerinin ekseriyetini Rumlar, Ermeniler, Türkler oluşturmuştur. Halen Süryaniler ekseriyettedir. Yerli nüfusu (kışın) 2500'dür.

Manastırlar/sürgünler

Kınalıada tarihinde manastırlarıyla ilgili Bizans imparatorları Romanos I. Lakapenos, Leon Armenien ve Romanos IV. Diogenis'dir. Batı ve Osmanlı literatüründe Romen Diyojen olarak adı geçen Romanos IV. Diogenis'in hayatı, Kınalıada, Bizans, Selçuklu tarihlerinde ibretli sayfalardır.

Yukarı Manastır'ın kurucusu R. Diogenis'tir. Bu manastır V. Leon Armeni'nin mezarının bulunduğu yerde, zamanımıza kadar birkaç defa yıkılıp yeniden yapılmıştır. En önemli yapısı Romanos IV. Diogenis tarafından yaptılmıştır. O da dostlarının ihanetine kurban gitmiştir; çektiği acılar bir ders olarak gösterilebilir. Bu manastıra sürgün edilenler arasında Leon Fokavarda, Nikoforos Votonyatis de vardır. Diogenis'in manastırı son şekliyle Hristos (Metamorfozis/Transfigürasyon) ismiyle anılmaktadır. Manastır Ada'nın en yüksek noktasında kurulmuştur.

1071'de, Anadoluya giren Selçukluları durdurmak için büyük bir ordu düzenlemiş, kuvvetli mancınıklar yanına almış olmasına rağmen, Malazgirt ovasında strateji hataları yaparak, Alparslan'a mağlup olduktan sonra, Hacı olmak üzere Kudüs'e gitmiş; bu fırsattan yararlanan kimseler tahtını elinden almak için feci bir plan hazırlamışlardır. İzmit'e geldiği zaman, bir manga asker üzerine çullanarak gözleri oyulduktan sonra bir kayığa konulup Kınalıada'daki adı geçen manastırına atılmıştır. Gözlerinin yarası bakımsızlıktan onu kısa zamanda ölüme götürmüştür. Kendi yaptırdığı manastıra gömülmüştür. Ancak karısının onun için görkemli bir cenaze töreni yaptırmış olması karşısında kimin için teselli olmuştur sorusunu sormak lâzımdır.

Zamanımızda diğer imparator ve ailelerine ait lâhitler kaybolmuş bulunmaktadır. Ancak mahzeninde tozla karışmış bakiyeleri vardır. Manastır XIX. yüzyılda hayırseverler tarafından onarılmıştır. Bugünkü şeklini kazandıran son onarım, 1909'da ölen ve kilisenin hemen yanında anıt mezarı olan fabrikatör, askerî iaşe (yiyecek) mübayaacısı (müteahhidi) Simonaki Sinyosoğlu tarafından gerçekleştirilmiştir. Burası uzun zamanlar İstanbul Rum cemaatinin kızlar yetimhanesi iken, bir bölümünde de 1924 yılında Rus kızları için İngiliz yetimhanesi yapıldı.

Su sağlamak için onarılan Bizans sarnıçlarının sonuncusunun antresinde 50 metre uzunluğunda bir duvar bulunmaktadır. Bu duvar, Romanos Diyogenis tarafından yaptırılan manastırdan kalan yegane parçadır.

Hristos Manastırı hakkında Patrik II. Sphonis (1774-1780) tarafından yazılmış bir mektup bulunmaktadır. 1778 tarihli mektupta manastırın giderlerinin Galata'da oturan Rio'lu (şimdiki Sakızada'lı) tüccarlar tarafından karşılandığından bahsetmektedir. Buradaki durum çok ilginçtir: 3250 kuruş karşılığında, Manastır içindeki eşyaları ve Kınalıada ile birlikte Kalkedon (Kadıköy) metropolitliğine satılıyor.

1748'de Manastırı, Joannice Caraca satın alıyor. J. Caraca, Joannice III ünvanı ile İstanbul patriği olmuştur. O da 2500 kuruş karşılığında, imanın yüksek memurluğunu yapan Portari Diamanti'ye; Diamanti de manastır üzerindeki haklarını Prens Alexander Hipsilanti'ye satıyor. Prens Manastırı tamir ettiriyor, etrafına ağaçlar diktirip bir de bağ oluşturuyor.[30] Manastır XIX. yüzyılın başlarında tahrip oluyor. 20 Şubat 1807 tarihinde bir İngiliz filosu on gemi ile Adanın önüne geliyor. Buradaki olaylarda Manastır zarar görüyor. Hipsilanti'nin bütün gayretlerine rağmen, bundan sonra Manastır parlak bir yaşam görememiştir.

İşte bu sıralarda (İstanbul gezgin ve yazarlarından) Charles Pertusier Adayı gezdiğinde, manastırı diğer adadakilerden daha zayıf durumda bulmuştur. 1845 yılından sonra sadece Grekler tarafından ziyaret ediliyordu.

Hipsilanti tarafından desteklenen Yunan Bağımsızlık Savaşı'ndan (1821-1829) beri Patrikhane Manastır üzerindeki haklarını yeniden kazanmışsa da, Adaya Ermenilerin yerleşmesini önleyememiştir. Günümüzde manastır binaları birkaç misafiri daha çok yaz aylarında barındırmakta, canlılığını kaybetmiş vaziyettedir.

Sarnıçlar

Kınalıada'da Bizans döneminden kalma üç sarnıç vardı. Bunlar, köşk ve manastırlardaki daha küçük sarnıçlarla Ada'nın su ihtiyacını karşılardı. Sarnıçlar kırk sene önce kullanılır durumdan çıkmış, tankerle karşı yakadan su getirilmiş, 1996 yılı sonundan itibaren de denizaltı borusuyla şehir suyu sağlanmış bulunmaktadır.

30. Alexandre Buduris. *Kınalıada ve Manastırları.*

SEDEFADASI (Terevinthos)

Büyükada'nın Maden semtinin karşısında, 450x1000 m. ebadında, en yüksek noktası 55 m. olan Ada'ya önce Terevinthos adı, makilerin kokulu (aramolı) bitkileri nedeniyle verilmiştir. Osmanlılar zamanında bir süre Tavşanadası denilmesinin nedeni (Mikhail Komnen I. kayıtlarında görüldüğü gibi) Adada epeyce tavşan bulunması idi. Cumhuriyet'in başlarından itibaren yine buradaki aromalı maki nedeniyle, Sedefadası denilmeğe başlanmış; 1957 yılından itibaren Sedefadası ismi tescil edilmiştir.

VIII. yüzyıla kadar martıların yuvası, metrûk Marmara adalarından biri idi. O yüzyıldan itibaren manastırlar sürgünler dönemi, yine boşluk, Osmanlı döneminde boşluk ve Cumhuriyet'de kooperatif haline gelişi.

Burgazadası'nın önündeki Kaşıkadası gibi, üzerinde pek az arkeolojik kalıntı bulunuyor. Sedefadası'nın yakın zamanda yapılan vapur iskelesinin hemen solunda görülen yarım bir Bizans duvarı harabesi ile birkaç metre arkasındaki sarnıç, lâhit parçaları görülebilen tarihi kalıntılardır. Bu kalıntılar Bizans tipi inşaat ve eserlere ait olduğunu göstermektedir.

Din uğruna çektiği işkencelerle Ortodoks kilisesinin ünlü azizleri arasına giren Patrik İgnatios'a (İgnace) menfalık yapması nedeniyle Sedefadası (Terevinthos) Manastırı, Bizans ve Ortodoks tarihinde önemli bir yer işgal etmektedir. Bu manastırın ilk nüvesinin Patrik Leonidias tarafından kurulduğu yazılmıştır.

Sedefadası, Patrik Ignatios'tan başka Patrik Theodos ve İmparator Roman Lakapinos'un oğlu Konstantin'in hayatı ile de ün kazanmıştır. Patrik Ignatios birinci defa 857'de, Konstantin 945'de, Patrik I. Teodosios da 1184'de Adaya sürgüne gönderilmişlerdir. Ignatios buraya birkaç defa daha gelmiştir. Hayatı inanılmaz bir roman gibidir.

Nicetas le Paphlagonien'in de kaydettiği gibi, Ignatios bu manastırı hayatının son yıllarında (877'ye doğru) yaptırmış ve L'Archange'a (Saint Michel) vakfetmiştir. Sonraları burası Satyros Manastırı olarak isimlendirilmişti.

Dinî kurbanları içinde, kaderi hepsinden facialı olan Aziz Ignatios'tur. Bu zat, Andonic Kommene'den sonra Bizans impratorlarının en zalimi sayılan Michel'in en çok ilgi uyandıran kurbanlarındandır. Bütün hayatı boyunca bir fedai gibi yaşayan Ignatios asil bir aileye mensuptu; imparatorluk ailesinden geliyordu. (Kronolojisi Kınalıada tarihçesiyle de yakından ilgilidir.)

Babası olan Tekfur Michel Kangabe tahtı V. Leon tarafından gaspedildikten sonra[31] Kınalıada manastırına atılıp, orada 27 yıl sürecek keşişlik hayatını aba şeklinde

31. Gustave Schlumberger, *Prens Adaları* (İstanbul/1996), s. 137-140.

bir elbise içinde ve Athanase namı altında sürmeye başladığı zaman, Thephilacte ile Nicetas (Ignatios) da hadim ve keşiş yapılmışlardır.

Nicetas o zaman 14 yaşında bulunuyordu; genç yaşına rağmen merhametsiz bir galibin esiri olarak, kendisinin ve ailesinin ölüm korkularını hissediyordu. Sonsuz acılardan mucizevî dayanıklılığıyla kurtulunca, imparatorluk debdebelerini tamamiyle feda ederek, uzlet hayatının gerektirdiği dindar hayata girip ilâhiyat araştırmalarına kendisini vakfetti. Böylece bilgisi, kutsal ve nâzik hayatı ile çabucak büyük şöhret kazandı. Babası ve kardeşleriyle birlikte Kınalıada'daki manastırda yaşıyordu. Manastıra geldiği zaman kendisine takılan Ignatios adı altında Nicetas, orada ailesinin celladı olan Leon V.'un devrini tamamen yaşadı. Ve tasvir mücadeleleri ile geçen yıllar...

Sarayın isteklerini değil, dinî inançlarını ön planda tutuyordu. Bu nedenle artarak devam eden işkencelere, hapislere katlanmak zorunda kaldı. Bu kadar muhterem bir rahibin sürgünlere gönderilmesi halkın o derece tepkisini çekti ki, tehditlere rağmen Ignatios, patriklikten istifasına dair yazıları geri çevirirken, Ortodoks dünyası onu destekleme kararı içindeydi. İmparator ve onun desteğiyle kurulan piskoposlar meclisi, Noel gününde, rakibi Photius'u Aya Sofya'da patrik ilân etmelerine rağmen halk kendisini patrik olarak kabul etmeye devam etti. Ancak, Ignatios Sedefadası'nda mutlak bir mahrumiyet içinde, açlıktan ölmiyecek kadar az bir yiyecekle yaşıyor, sıcağa ve soğuğa göğüs geriyordu. Bu acıklı durumlar içinde istifasını vermemiş ve nihayet papalık işe müdahale etmek mecburiyetini hissetmiştir Fakat İgnatios, daha az tehlike yaratır diye gizlice sürüldüğü Midilli Adası'ndan, papalığın tahkikat heyetine yakın bulunabilmesi için tekrar Sedefadası'nın manastırına nakledildi.

1844 yılında Alexander Timoni kaleme aldığı kitabında:[32] "...Antichion Köyü ile Prinkipo Adası arasında bulunan Therebinthos (Andrivitos) Adası'na dümen kırdık. Buranın denizinin ne kadar güzel olduğunu anladım.." der. Hakikaten bugün de Sedefadası'nın denizi çok temiz ve güzeldir.

Ada'da XIX. yüzyılın yarısına kadar tavşanlardan başka canlı bulunmuyordu. Sultan Abdülmecid'in damadı Fethi Ahmet Paşa buraya bol miktarda zeytin ağacı diktirmiş, bir de yazlık köşk inşa ettirmişti. XX. yüzyılın başlarında 2500 zeytin ağacı bulunuyor, çeşitli sebzeler de yetiştiriliyordu. (Ağaçlar Vakfiyesinde kayıtlı bulunuyordu.) I. Dünya Savaşı sırasında ağaçlarının tümü kesilmiştir. İki taş ve iki kireç ocağı mevcuttu, volisinden de en iyi cins balıkların avı yapılıyordu.

Fethi Ahmet Paşa'dan sonra Ada'nın mülkiyeti Saliha Yegâne Hanıma kalmış; 1938 yılında ölümü üzerine varisleri oğlu Şehsuvar Menemencioğlu ile kızkardeşi Rey'an Şehsuvaroğlu'na geçmiştir. Yeni sahipleri Ada'yı imar etmişlerdir. Hemen bir

32. *Meditation Bosphorique.*

kooperatif kurulmuş, yüz adet villa, bir plaj/kafe, bir restaurant ve vapur iskelesi inşa edilmiştir. Yolları yapılmış, binlerce çeşitli ağaç dikilmiş, deniz altından kablo ile elektrik getirilmiştir. Halen, dikilen Sarıçam, Guarin Çamı, Selvi ve Zakkumlar boy atmış durumdadır. Kıraç bir tarla görünümündeki Ada mamur, her tarafından denize girilir, bahçelerinde asmalar, özel çiçeklerle güzel bir sayfiye yeri olmuştur. Yaz aylarında Şehir Hatları Vapurları da muntazam seferler yapmaktadır. Denize girmek için yaz aylarında büyük bir kalabalık buraya gelir.

* * *

İstanbul adalarının genel panaroması şöyle çizilebilir:

Mayıs başı ile Ekim sonuna kadar, yerli nüfusu 15.000 olan bu rekreasyon alanları, yazın otuz misli nüfusu barındırıyor. Lüks sevenler, dinlenmek isteyenler, kendilerine nekahat tavsiye edilenler, su sporları yapanlar, yürüyüşçüler, yazarlar, şairler, devlet adamları, inşaatçılar, gittikçe sayıları artan motorlu vasıtalar, şarpiler, yatlar, iskeleler, çarşı içlerine kadar giren bisiklet şımarıkları, kulüpçüler, domestikler.. hepsi buradalar. Kış aylarında Heybeli ve Kınalı %50 dolu, diğer aylar uykuya yatıyor. Sokaklar bomboş, dükkanların ekseriyeti kapanmış oluyor.

Apartmanlaşma, yeni yeni resmi binalar, tesisler, genişleyen asfaltlar, rıhtım doldurumları ve sayıları artan deniz üzeri kulüplerinin bu pitoresk ve çok özellikli doğa parçalarını, Bakırköy'ün, Fatih'in, Ortaköy'ün üstüste yığılmış beton manzarasına dönüştürmesi endişesini de beraberinde getirmektedir.

Mustafa Gökmen'in Vatman kursunu bitirdiği 1946 yılında diğer öğrenci arkadaşları ve hocaları Ferit Bey ile (alt sıra ortada) çekilmiş bir fotoğrafı (üstte). Mustafa Gökmen'in vatman kıyafetiyle çekilmiş bir vesikalık resmi (sağda).

ESKİ BİR VATMANDAN TRAMVAY YAZISI

Mustafa GÖKMEN*

1869'da Konstantin Krepano adlı bir yabancı tarafından işletme izni alınan İstanbul'daki atlı tramvaylar 1871 yılında işlemeye başlamış. 1914'de elektrikliye çevrilmiş. Ben onları ilk defa İstanbul'a geldiğim 1933 yılında tanıdım.

Genellikle birbirine bağlı 2 vagon halinde çalışan tramvayların öndekine motris, arkadakine remork deniyordu. Tramvayı kullanan kişi ise vatmandı. Vagonlarda birer de biletçi bulunuyordu. İlk zamanlarda bu işi yolcuların arasında dolaşarak yapan biletçilere sonra arka kapının yanında özel bir yer yapıldı.

Ücretler zaman, zaman çeşitli şekil ve miktarlarda alındı. Kırmızı renkli, maroken kanepeli olan 1. mevkiler genellikle tenha, filizi renkli, ahşap kanepeli olan 2. mevkiler kalabalık olurdu. İstisna olarak 2. Dünya harbi yıllarında Mehmetçiğe tahsis edilen "Er Tramvayı" ise her zaman tenhaydı. Tabii orada biletçi de bulunmuyordu.

* Emekli vatman. Araştırmacı.

İstanbul halkına atlısıyla, elektriklisiyle ortalama 70 yılı şirket, gerisi belediye zamanında olmak üzere 90 yıl hizmet eden tramvaylar "zamanla hızlanan trafiğin içinde ağır kaldıkları" gerekçesiyle 1961'de Avrupa tarafından, 1966'da Asya tarafından kaldırıldı, AEG, SIEMENS ve THOMPSON dinamoları ile çalışan tramvayların azami hızı saatte 35 kilometre idi. Kaldırılmalarının sebebi yukarıda da yazdığımız gibi sür''at noksanlığı imiş. Peki bugün İstanbul'daki trafiğin ortalama hızı bundan fazla mıdır? Ayrıca şehir içinde daha hızlı gitmek şart mı?

Bana kalırsa emektar tramvaylar tam manası ile ziyan edildi. Sonları da çok acı oldu. Bunlar kaldırılırken sonra ne olacakları düşünülmemişti. Bir müddet depolarda bekletildikten ve satın almak için talip olan bazı Anadolu belediyelerine de olmıyacak fiatlar söylendikten sonra Avcılar ile Ambarlı arasındaki sahaya taşındılar. Sözde İ.E.T.T. mensupları bunlardan tatil evi olarak faydalanacakmış (*Milliyet* 22. 6. 1968).

Oraya nasıl götürüldüler bilmiyoruz, ama nasıl perişan edildiklerini gelip geçerken gördük. Taşınırken ötesi berisi çarpılıp ezilen, boyaları dökülen, camları kırılan güzelim tramvayların birkaç tanesi erzak deposu, tuvalet, çamaşırhane ve yemekhane olmuş, geri kalanları da yatakhane haline getirilmişti. Böylece kısa zamanda pislik ve bakımsızlıktan göz göre göre mahvedildiler. Sonra da "bunlar artık işe yaramıyor, hiç olmazsa demirinden istifade edilsin" denilerek Karabük Fabrikasına havale edildiler. Bu arada her nasılsa, birkaç tanesinin müze haline getirilen Kadıköy Tramvay Deposunda muhafaza edildiğini öğrendik (*Yeni Defne*, yıl 1986, sayı 61).

Yukarıdaki satırları vaktiyle yaşlı gözlerle yazmıştım. Şimdi yüzüm gülüyor, çünkü: 1946 -1948 yılları arasında benim de sayesinde ekmek yediğim eski tramvaylardan birkaç tanesi 1980'li yıllarda çok özlediği İstanbul halkına, Taksim–Tünel arasında tekrar kavuştu. Bu arada yeni alınanlar da Yenibosna–Aksaray, Esenler–Aksaray ve Zeytinburnu–Sirkeci (sonra Eminönü) arasında halkı kucakladı. Buna memnun olmamak mümkün mü? Aşağıdaki satırları bu memnuniyetle yazıyorum.

İstanbul, Elektrik, Tramvay, Tünel İdaresi anlamına gelen İ.E.T.T.'ye 1946 yılının Kasım ayında askerden geldiğim zaman girdim. 45 günlük bir eğitimden ve imtihandan sonra da Aksaray Deposunda (tramvayın garajına depo deniyordu) 2887 yaka numaralı vatman olarak işe başladım. Çalıştığım hatlar 32 numaralı Topkapı–Bahçekapı, 33 numaralı Yedikule–Bahçekapı ve 37 numaralı Edirnekapı–Bahçekapı hatları idi.

Nisbeten yeni ve kıdemsiz vatmanların çalıştığı bu hatlardan başka bir de uzun yol vatmanlığı vardı ki o, köprüyü geçerek gidilen 34 numaralı Ortaköy–Aksaray ve 12 numaralı Fatih–Harbiye hatları idi. Ama bunun için bir yıl çalışıp ustalaşmak ve yeni bir imtihandan geçmek gerekiyordu. Şişli ve Beşiktaş depolarında da buna benzer uygulamalar vardı.

Şişli deposuna bağlı vatman ve biletçilerin yaka numaraları (tekler vatman, çiftler biletçi olmak üzere) yüzden bine, Beşiktaş'takilerin 2 bine, Aksaray'dakilerin 3 bine kadardı; birden yüze kadar olan numaraları ise amirlerimiz olan depo müdürü, tevzii vezaif memuru, enspektör, şef, kontrol ve plântonlar taşıyordu.

Bunlardan müdür ve tevzii vezaif memurları depolarda, enspektör ve şefler yollarda, plântonlar hatların baş ve sonundaki duraklarda kendileri için yapılan özel bölümde görev yapıyordu. Biz enspektörlerden ve şeflerden çok çekinirdik, çünki hatamızı gördükleri zaman yazacakları rapor çok etkili olur, idarenin özel mahkemesinde yargılanarak tembih, para cezası, ihtar ve tard cezalarına uğrayabilirdik.

Biletçilerin korkulu rüyası ise kontrollardı, plântonların böyle şeylerle alakası yoktu. Yalnız her seferin sonunda biletçinin kutusundaki biletlerin numaralarını tesbit eder, bu hususta yapılacak suistimallere engel olurdu. Bir görevi de tramvayların hareket saatlerini düzenlemekti.

Ben işe girişimden 6 ay sonra Şişli Deposuna naklederek 211 yaka numarası ile oranın kısa hatları olan 10 numaralı Şişli–Tünel, 14 numaralı Maçka–Tünel ve 19 numaralı Kurtuluş–Tünel tramvaylarında çalıştım. Bunların hepsi çift vagonlu idi, hattın her iki ucunda manevracı adlı kişinin yardımı ile remork değiştiriyorduk.

Bu arada bir tarafdan da şöförlük işi arıyordum. Çünkü cebimde asker ocağında öğrendiğim şöförlük ehliyeti vardı. Tramvaycılığın bir kısmını da biletçilikle geçirdikten sonra istifamı vererek idareden ayrıldım; tabii bu duruma iktisadi şartlar sebep oldu. Tramvayda 115 lira alıyordum, bu para benim gibi hayatını yeni kuracak bir kimse için yeterli değildi. Mecburen şöförlükteki ilk işim olan 150 liralık yeri tercih ettim. Sonra da daha iyi işler bulup çoluğa çocuğa karışarak bugünlere geldim.

Eski tramvaylar şüphesiz ki İstanbul halkına çok hizmet etti, ama yenileri de boş durmuyor, üstelik yükleri de eskisinden fazla. İlk zamanlarda biraz yadırgadık ama sonra onlara da alıştık ve sevmeye başladık. Ben 50 sene evvelki vatman, bugünkü 80'ine merdiven dayamış pir-i fani, Mustafa Gökmen artık eski tramvaylar kaldırıldı diye üzülmüyorum. Çünki yeni idareciler bize eski hataları unutturacak kadar iyi hizmetler yapıyor. Bunu başka sahalarda olduğu gibi tramvay konusunda da gördük. Kendilerine can ve gönülden teşekkür ederim.

Satırlarıma son vermeden evvel Taksim–Tünel arasında çalışan vatman arkadaşlara da bir hatırlatmada bulunacağım: Benim kadar eski olmamakla beraber siz de eski sayılırsınız. Şimdi eğri oturup doğru konuşalım: vaktiyle bu işi yaparken devamlı olarak elektrik freni yapabiliyor muydunuz? Bunun tramvaya yaptığı tahribatı ve yalnız tehlike anında yani nadiren kullanıldığını benden iyi bilirsiniz. Buna rağmen yolda devamlı olarak elektrik freni kullanmanızın sebebi ne olabilir? O el frenini yalnız arabayı bağlamak için mi yapmışlar? Her yavaşlamak gereken yerde

elektrik freni mi lâzım? Niçin tramvayın en önemli aksamından biri olan el frenini kullanmıyorsunuz?

Tabii bunun sebebi başınızda eski kontrol sisteminin bulunmayışıdır. Anlaşılan şimdiki idareciler "onlar usta vatmandır yanlış yapmazlar" diye işi tamamen sizin inisiyatifinize bırakmışlar. Siz de hareket kolunu bir sağa bir sola gezdirerek ve (genellikle) yanınızda bulunan bir ahbapla muhabbet ederek araba kullanıyorsunuz. Ama Allah için söyleyin vatmanlık bu mudur? Bakın yukarıda eski meslektaşlarımızın ekmek teknelerinin içine ne yaptığını yazdım.. Gerçi sizin hatanız onlarınkinin binde biri kadar bile değildir. Ama hiç yapılmasa daha iyi değil mi?

Arabalar bu hata yüzünden inim inim inliyor. Bunu mesleğin dışındakiler bilmez, tramvayın normal sesi zanneder. Ama anlayanlar sizi ayıplar, ayrıca bunun sağlıkla da ilgisi var. Çünki günün birinde hareketsizlikten el freni küflenirken sağ kolunuz da kireçlenebilir. Sonra nasıl tedavi olacaksınız? En iyisi şimdi ikisini de kullanmak değil mi? Lûtfen biraz zahmete katlanarak o çarkı ve kolunuzu kullanın, bu Doğrucu Davuda da gücenmeyin. Çünki tramvay yalnız lâfla sevilmiyor.

Ne demiş şair: "Ayinesi iştir kişinin lâfa bakılmaz". Doğru değil mi kardeşlerim? Haydi hoşca kalın.

KARTPOSTALLARDA YAŞAYAN ESKİ İSTANBUL: EYÜB

Nezih BAŞGELEN*

1894 depreminin yol açtığı korkunç yıkımların ardından belirli aralarla çıkan bir dizi yangın İstanbul'un semtlerini birer birer kül yığını haline getirir. Balkan Savaşı, hemen arkasından 1. Dünya Savaşı'nın getirdiği sefalet İstanbul'u büyük bir çöküntüye uğratır. Cumhuriyet başlarında seyyahların anlata anlata bitiremedikleri bu dünya başkenti geniş yangın yerleri ve yıkıntılar içinde bir harabe görünümündedir. Eski İstanbul seyahatnamelerde, eski fotoğraflarda ve anılarda kalmıştır artık.

Bugün "Eski İstanbul"un değerlerini görünümlerini ve yaşantısını araştırdığımızda yazılı kaynakların ve fotoğrafların yanı sıra eski kartpostallar da önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'da geniş bir şekilde kullanılmaya başlayan kartpostallar, sistematik bir şekilde değerlendirildiğinde İstanbul'un yitip giden değerlerin yansıtabilecek önemli birer belge niteliğindedir.

Özellikle gayet itinalı ve ustalıkla renklendirilmiş olanları şehir yaşamının her kesitini canlı bir şekilde ortaya koymaktadır. Genel görünümleri, sokakları, semtleri, anıtları, binaları, insan tipleri, önemli olayları konu alan bu kartlar bize eşsiz bir "Eski İstanbul" albümü sunmaktadır. Bu yazıda kendi kolleksiyonumuz içinden seçtiğimiz kartları, yazılı kaynaklardan derlediğimiz bilgilerle pekiştirerek Eski İstanbul'u semt semt tanıtmak amacındayız.

* Arkeolog, sanat tarihçisi.

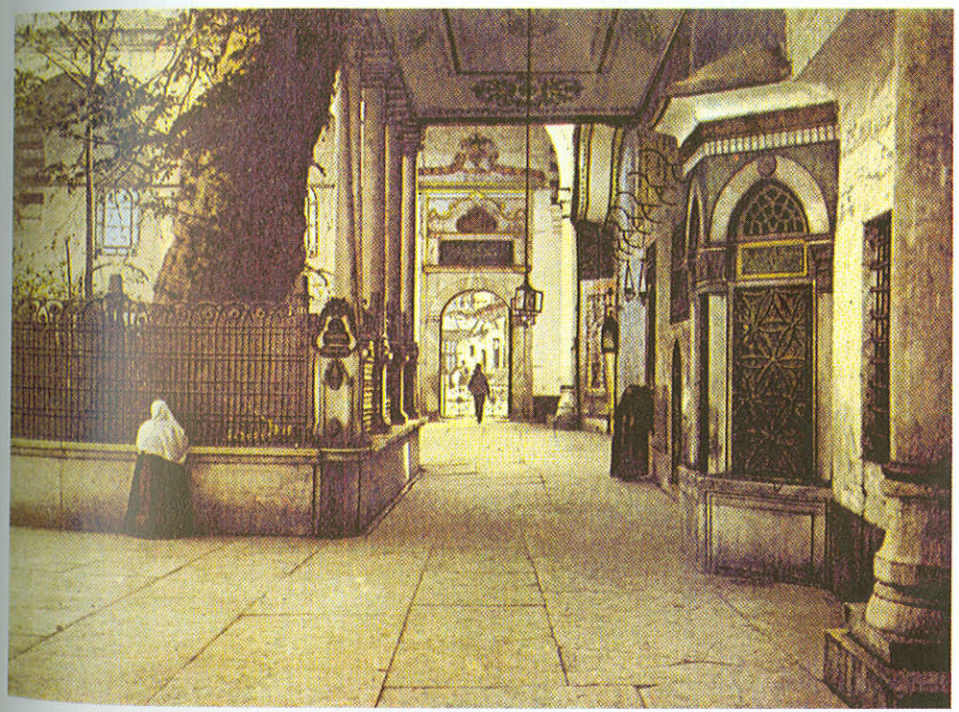
Eyüb'ün Zümrüt Yeşilliği Yitmeden...

1- Eyüp asırlardır İslam dünyasının önemli ziyaret merkezlerinden birisidir. Semt, adını Hz. Muhammed'in sahabilerinden olan Eyyüb El-Ensari'den almaktadır. Bu muhterem sahabe Emevi halifelerinden Ebu Süfyanoğlu Muaviye zamanında 668-669 yıllarındaki İstanbul kuşatmasına katılmış ve kuşatma sırasında ölmüştür. İstanbul alındıktan sonra Fatih Sultan Mehmed'in isteği üzerine Akşemseddin tarafından mezarı bulunmuştur. Mezarın olduğu yere Fatih tarafından bir türbe ve kıblesine de

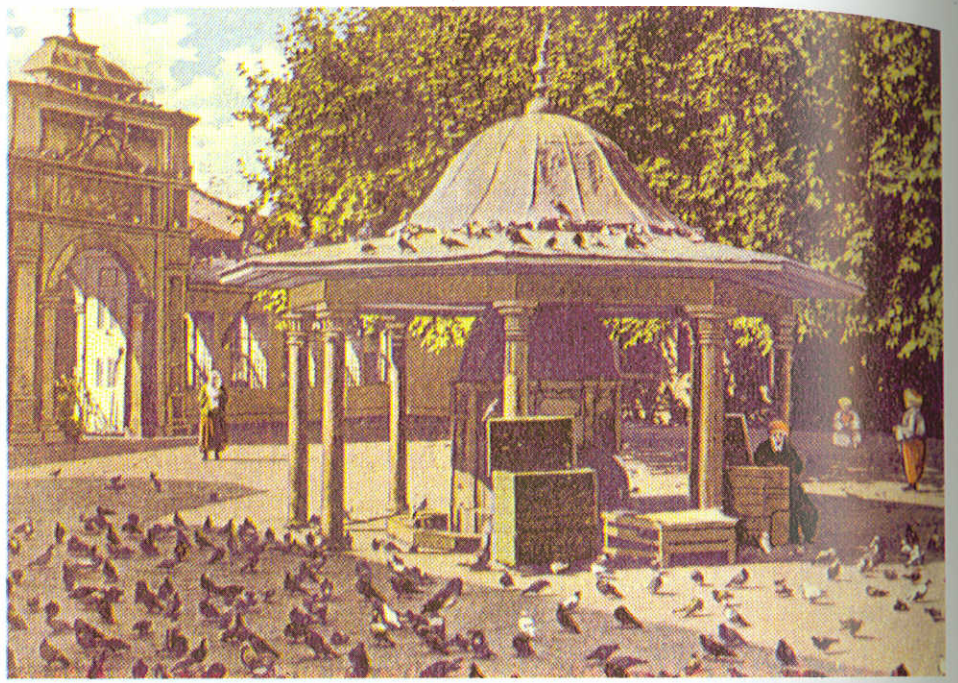
bir cami yaptırılmıştır (1458). 1724'te İstanbul'daki büyük camilere Ramazan aylarında mahya kurulması için çıkarılan ferman üzerine minareleri yıkılarak iki şerefeli daha yüksek minareler yaptırılmıştır. III. Selim zamanında bir depremin ardından minareler dışında bütün yapı temellerine kadar yıkılmış, Uzun Hüseyin Efendi gözetiminde 1798 yıllarında yeniden yaptırılmıştır. Cami aldığı bu son şekil ile günümüze kadar gelmiştir.

Özel olarak renklendirilmiş yukarıdaki kartpostalda XIX. yüzyıl sonlarına doğru Eyüp ve çevresi görülmektedir. Ortada, solda Eyüb Camii'nin kubbesi ve iki şerefeli minareleri görülmektedir. Ön planda gümrah bir zümrüd yeşilliğin içinde eski evler, arkasında selviler arasında türbelerin kubbeleri izlenmektedir. Daha sonra gerilerde Haliç'in sonu ve Kağıthane sırtalır yer almaktadır (E. F. Rochat No: 61, Nezih Başgelen Koleksiyonunundan).

Dileklerin Adakların Şifanın ve İnancın Odaklandığı Avlu...

2- Eyüp Sultan Camii'nin iç avlusunun zamanında renklendirilmiş yüzyıl başındaki görünümü; O günden bu yana insan kalabalığı dışında değişen bir yönü yok. Resmin tam ortasında dış avluya açılan kesme taştan yapılmış anıtsal kapı görülmekte. Sağ tarafta Eyüb Sultan türbesinin olduğu kısım yer almaktadır. Resimdeki kadınların baktığı I. Ahmet tarafından yaptırılan hacet penceresinin yanındaki kapıdan asıl

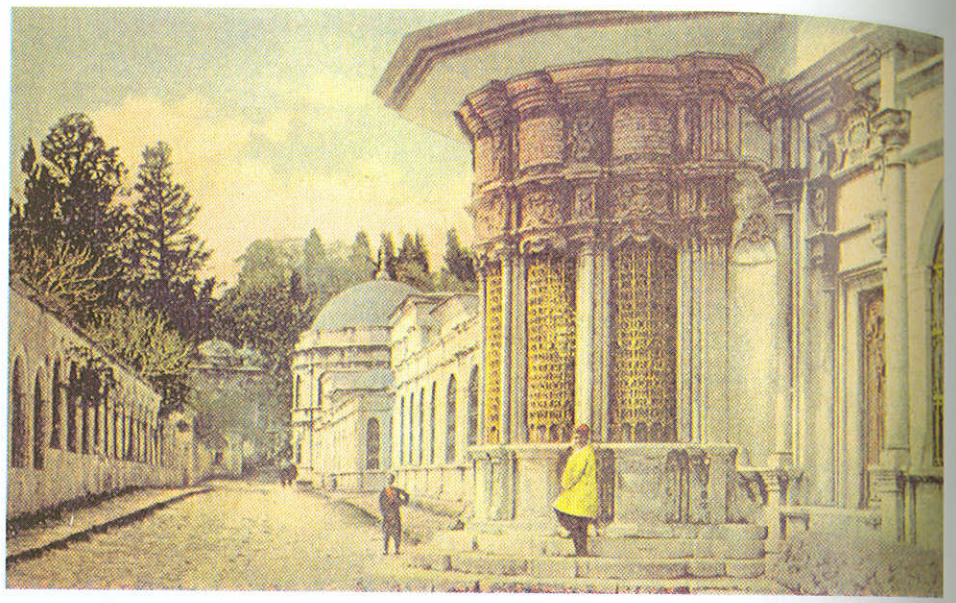
türbeye geçilmektedir. 1458 yılında Fatih tarafından yaptırılan türbe kefeki taşından sekiz köşeli ve tek kubbelidir. II. Mahmut zamanında esaslı bir tamir görmüştür. İçi ve dışı çeşitli devirlere ait çinilerle kaplıdır. Türbeyi ziyaret belli bir usul içerisinde yapılır. Merkadın ayak ucunda dua edilir ve kapıdan çıkılmadan arka dönülmez. Sandukanın ayak ucundaki kuyunun kabrin bulunduğu sıradaki pınar olduğu kabul edilir ve kalb hastalarına iyi geldiğine inanılır. Eyüp Sultan Türbesi bugünün İstanbulunda da önemi korumakta, insanlarımızın dileklerde bulunduğu, adak adadığı, iyi kötü günlerinde gittiği önemli bir dini merkez durumundadır. Resmin solunda dört tarafında, çeşmeler bulunan etrafı parmaklıklarla çevrili bölüm görülmektedir. İçinde bazı mezarların bulunduğu bu yer de ziyaret edilir ve çeşme sularının şifalı olduğun inanılır. Ayrıca beyaz yemenili hanımın önünde durduğu ulu çınar da asırlardır iç avluda yer almaktadır (E. F. Rochat'ın, No. 115, N. Başgelen Koleksiyonundan).

Bostanların Çevrelediği Günlerin Anısını Taşıyan İskele...

3- Eyüb'ün Bostan İskelesi'ne giden yol kesiminin karakteristik bir resmi. Günümüzde de değişen doğal çevre dışında, bu manzananın elemanlarını görmek mümkün. Yaşlı adamın önünde durduğu yapı, III. Selim'in annesi Mihrişah Sultan tarafından yaptırılan sebildir. Rokoko üslubun Türk mimarisindeki ilginç örneklerinden

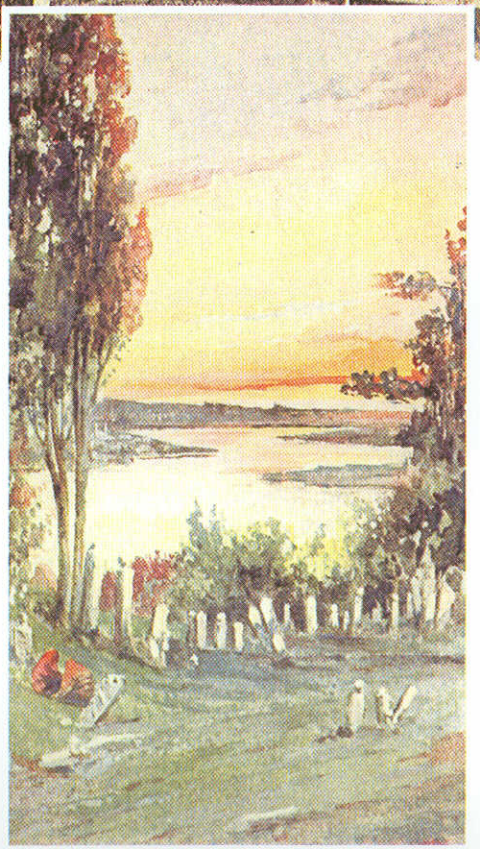

birisidir. Mimari açıdan Hamidiye sebili ile yakın benzerlikler göstermektedir. Mihrişah Sultan 1805'te öldüğünde buraya yaptırdığı türbeye gömülmüştür. İmareti de burada yer almaktadır. Resmin ortasında Haliç ve gerisinde Sütlüce'ye bakan sırtlar görülmektedir. (M.S.C, No. 11, Nezih Başgelen Koleksiyonu)

4-5- Bu resimleri sanırız en iyi, bu görünümlerin gerçeğini görüp tadına varan Edmondo De Amicis'in satırları yeterince açıklayabilir:

"Ya Eyüb mezarlığı nasıl unutulur? Oraya bir akşam gurup vaktinde gittik ve hafızamada hep o gün gördüğüm gibi güneşin son ışıklarıyla aydınlanmış olarak kaldık. Hafif bir kayık bizi Haliç'in nihayetine götürdü ve Osmanlıların 'mukaddes toprak'ına iki yanı kabirlerle çevrilmiş pek meyilli bu yoldan çıktık. Bu saatte bütün gün mezarlarda çalışan ve büyük kabristanı çekiç sesiyle dolduran taş yontucuları bırakıp gitmişlerdi, ortalık ıssızdı... Bu fevkalade bir sessizliğe gömülmüş aristokratik bir mahalle gibi, uhrevi bir hüzünle beraber dünyevi bir hürmet hissini ilham eden bembeyaz, gölgeli ve şahane bir güzelliğe sahip bir

mezar şehridir. Mezarlık bahçelerindeki yeşilliğin çelenkler ve demetler halinde sarktığı ve üzerinden akasya, meşe, mersin dallarının yükseldiği beyaz duvarların ve parmaklıkların içine geçiyor ve türbelerin kemerli pencerelerini yaldızlı demir dantellerin arasından, tatlı bir ziyaret içinde, ağaçların yeşil gölgeleriyle boyanmış mermer lahitleri görüyoruz. İstanbul'un başka hiçbir yerinde ölüm tasvirini güzelleştiren ve korkmadan seyrettiren Müslüman sanatı bu kadar zarafetle gözler önüne serilmez. Dudaklarda hem dua hem tebessüm uyandıran hüzün ve zefaret dolu bir kabristan, bir saray, bir bahçe, bir mabeddir bu. Her tarafta asırlık selvilerin gölgelediği içinden yılankavi yolların geçtiği sulara dalmak için yol boyunca toplanıyormuş gibi gelen mezar taşlarıyla beyazlaşmış mezarlıklar uzanır. Birçok köşeden çalıları aralayınca, sağ kolda birbirinden aynı bir sıra mavimsi şehir gibi görünen uzaklardaki İstanbul, aşağıda, güneşin son ışığının parladığı Altınboynuz, karşıda Sütlüce Halıcıoğlu, Piri Paşa, Hasköy semtleri ve daha uzakta bu dünyanın renklerine benzemeyen belirsiz ve ölgün sonsuz bir renk tatlılığı içinde kaybolmuş büyük Kasımpaşa semti ve hayal meyal Galata görülür."

III

istanbul'da tasavvufî hayattan sahneler

TARİKATLARIN İSTANBUL'DA GÜNDELİK HAYATI ŞEKİLLENDİRMESİ ÜZERİNE BAZI NOTLAR (15-17. YÜZYILLAR)

Ekrem IŞIN*

1. Giriş

Tarikatların İslâm medeniyetini ve ona zemin hazırlayan şehir hayatını şekillendirme noktasında üstlendikleri fonksiyonlar, günümüzde sosyal tarih çalışmalarının başlıca inceleme konuları arasındadır. Bu mistik karakterli müesseselerin çok yönlü faaliyetlerine duyulan ilginin kaynağında, tarikat kavramının sosyal bilimler açısından kazandığı anlam genişlemesinin de payı bulunduğunu belirtmek gerekir. Ancak kavramsal düzeyde ortaya çıkan böyle bir olguyu, basit bir metodoloji problemi gibi değerlendirmek hatalı olur. Problem doğrudan doğruya tarikatların birer toplum şekillendiricisi sıfatıyla gösterdikleri faaliyet tarzlarından kaynaklanmakta ve İslâm coğrafyasındaki farklı sosyal kimlik türlerinin bu müesseseler tarafından nasıl inşa edildikleri sorusuna cevap bulma noktasında odaklanmaktadır. Böyle bir soruya, tarikatları yalnızca kendi âdab ve erkânlarıyla sınırlı, içe dönük tasavvufî müesseseler olarak tanımlayan geleneksel yaklaşımın vereceği cevap, büyük ölçüde mistik sembollerle kurgulanmış spekülatif bir nitelik taşıyacaktır. Oysa bu müesseseleri, gündelik hayatın sosyo-kültürel ve siyasî dokusu üzerinde aktif rol üstlenmiş dışa dönük birer denetleme mekanizması gibi yorumlayan modern anlayış, hiç şüphesiz ki söz konusu soruya daha tutarlı bir cevap verebilme şansına sahiptir.[1]

---

* Araştırmacı-yazar.

1. Tarikatların İslam coğrafyasındaki farklı bölgelerde birer toplum şekillendiricisi olarak icra ettikleri sosyo-kültürel ve siyasî faaliyetler üzerine yapılan örnek araştırmalar için bkz., Frederick de Jong, "The Sufi Orders in 19th and 20th Century Palestine", *Studia Islamica*, LVIII (1983), s. 149-181; Hamid Algar, "Shaykh Zaynullah Rasulev. The Last Great Naqshbandi Shaykh of the Volga-Urals Region", *Muslim in Central Asia. Expressions of Identity and Change*, ed. Jo. Ann Gross, London, (Duke University Press), 1992, s. 112-133.

Dünden bugüne İslâm toplumlarını anlamaya yönelik her bilimsel araştırma, artık klasikleşmiş temel bir soruna çözüm bulmakla işe başlamıştır. Bu sorun, bir üst örgütlenme şekli olan devlet ile onun yönetimi altındaki insanların ilişki tarzlarını kapsar. Batı toplumlarında bu ilişki tarzlarını, devletin hukukî yetkilerini kullanabilme hakkına sahip kişi ve müesseseler yönlendirmiştir. Roma yönetim geleneğine dayanan bu yetki devri usulü, insan ile devlet arasında zamanla kilise, feodal beyler ve belediye meclislerinin doğmasına yol açmış, böylece adına sivil toplum denilen gündelik hayatın bağlayıcı dokuları oluşmuştur. Diğer taraftan İslâm toplumlarına baktığımızda, Hegel'in tanımladığı biçimiyle sivil toplum veya Durkheim'ın ikincil (seconder) yapılar adını verdiği türden bağlayıcı dokuların vücut bulmadığını görürüz. Özellikle şehir hayatını ön plana aldığımızda devlet ile insan arasındaki boşluğun ne şekilde doldurulduğu ve bunu hangi sosyal yapı ya da müesseselerin üstlendikleri sorusu, böylece kendiliğinden gündeme gelmektedir. İslâm toplumları ölçeğinde gerçekleştirilen ikincil yapı analizlerinin bu soruya cevap konusunda ittifak sağladıkları nokta, devlet ile insan ilişkilerini düzenleyen ara tabakanın genel anlamda *ümmet* temeli üzerinde şekillenmiş tarikatlar tarafından temsil edildiğidir.[2]

Bu genel tespitin ardından, gündelik hayatı oluşturma konusunda tarikatların üstlendikleri fonksiyonları ana hatlarıyla belirtmekte fayda vardır. Ancak bu fonksiyonların niteliklerini doğru kavrayabilmek için tarikatların toplum hayatındaki rollerinin dinî çerçeve dışına taşan boyutlarına da dikkat etmek gerekir. Bunlardan belki de en önemlisi, öncelikle kamu sahasını ilgilendirmesi bakımından tarikatların devlet ile sokaktaki insanı çift yönlü bir iletişim ağı içinde buluşturma özelliğidir. Osmanlı döneminde bu buluşmanın meşru zemini, tarikatların devlet tarafından tescil edilmeleriyle kurulmuştu. Böyle bir tescil, aynı zamanda devletin tarikatlar aracılığıyla gündelik hayat içindeki sosyal kimlik türlerini de meşrulaştırması anlamına geliyordu. Sokaktaki insan açısından ise bu meşrulaştırılmış kimlik, hem gündelik hayata katılmanın bir ön şartı, hem de toplumdaki statü merdivenlerini çıkabilme şansını elde etmek demekti.

Gündelik hayata birer sosyal kimlik şekillendiricisi olarak katılan tarikatların, devlet tarafından meşruiyetlerinin tanınması ve faaliyetlerinin şer'î hukuka dayandırılması şartı, II. Bayezid döneminden (1481-1512) itibaren bu müesseseleri siyasî otoritenin cemaat yapıları üzerindeki kontrol mekanizması biçiminde kullanmak fikrini doğurmuş ve bu fikir imparatorluğun son yıllarına kadar geçerliliğini korumuştur.[3] II. Bayezid dönemi, devlet-tarikat ilişkileri konusunda siyasî otoritenin ver-

2. Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, Ankara, (SBF Yayını), 1969, s. 58.
3. Osmanlı devlet geleneği içinde köklü bir geçmişe sahip bulunan bu anlayış, imparatorluğun son dönemine kadar siyasî yönlendirme fikrinin temelini oluşturmuştur. Yakın dönem için bkz., Butrus Abu-Manneh, "Sultan Abdulhamid II and Shaikh Abulhûda al-Sayyadî", *Middle Eastern Studies*, XV (1979), s. 131-153.

diği bu stratejik karar açısından gerçekten de bir dönüm noktasıdır. Bu noktanın öncesi, Anadolu'nun İslamlaşma süreciyle başlayıp 15. yüzyıl sonlarına kadar devam eden ve adem-i merkeziyetçi örgütlenme şeklini benimsemiş tasavvuf zümrelerinin ön plana çıktıkları bir dönemi kapsar. II. Bayezid ile başlayan yeni dönem ise söz konusu tasavvuf zümrelerinin devlet kontrolü altında klasik anlamıyla tarikat kimliğine büründükleri ve böylece İstanbul'un gündelik hayatında yer aldıkları zaman kesitini ifade eder. Bu süre zarfında devletin, daha önceki dönemlerde rastlamadığımız ölçüde tarikatları merkezî örgütlenmeye doğru yönlendirdiği ve böyle bir idarî yapılanmayı gerçekleştirebilecek şeyh ailelerine ekonomik ayrıcalıklar tanıdığı bilinmektedir.[4] Buhran dönemleri hariç, hazineden tarikatlara nakit para akışındaki süreklilik kadar, şeyh ailelerini *avârız-ı divâniyye* ve *tekâlif-i örfiyye*'den muaf tutan mâli politikalar da söz konusu ekonomik desteğini tamamlayıcı unsurları arasındadır.

Osmanlı toplum hayatında devlet-tarikat ilişkisini, siyasî otorite ile manevî otoriteye ait nüfuz sahalarının birbiriyle bütünleşmesi çerçevesinde tanımlamak mümkündür. Bu bütünleşmenin devlet cephesindeki görüntüsü siyasî kontrol noktasında anlam kazanırken, tarikatlar cephesindeki görüntü ise daha çok gündelik hayatı ilgilendiren geniş bir faaliyet sahasını kaplamaktadır. Burada söz konusu edeceğimiz tarikat faaliyetlerinin yalnızca tasavvufî anlamda insan unsuru üzerinde yoğunlaştırılmış bir eğitim programından ibaret olmadığını öncelikle belirtmek isteriz. Şüphesiz ki böyle bir programı uygulamak, tarikatların aslî görevidir. Ancak Osmanlı uygulamasına baktığımızda tarikatlar açısından gündelik hayatı çok yakından ilgilendiren hayatî bir konunun altını çizmemiz gerekiyor. O da tarikatların devlet ile kurdukları ilişki sonucunda üstlendikleri "sosyal seyyaliyet" fonksiyonudur.[5] Sokaktaki insan için bunun anlamı, kuvvetler ayrılığı ilkesine yabancı bir siyasî yapılanma bünyesinde resmî bir göreve talip olabilmenin ancak tarikatlara ait bu "sosyal seyyaliyet" kanalını kullanarak gerçekleşebileceğidir. Modernleşme öncesi Osmanlı bürokrasisinin patrimonyal özelliğinden kaynaklanan ve müslüman cemaat için statü kazanmayı yalnızca *medrese* kanalını açık tutarak sağlamaya çalışan klasik sosyal tabakalaşma anlayışında, tarikatların üstlendikleri bu rol, gündelik hayatın oluşumunu doğrudan etkileyici bir değer taşımaktadır.[6] Nitekim Sufî Mehmed Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa, Halil Hamid Paşa, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa ve Hâlet Efendi gibi pek çok önemli şahsiyet, birbirini izleyen dönemlerde değişik tarikatların "sosyal seyyaliyet" kanallarını kullanarak devletin üst kademelerine kadar yükselebilmişlerdir.

4. Suraiya Faroqhi, "XVI-XVIII. Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Aileleri", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri (8-10 Haziran 1973)*, Ankara, (Hacettepe Üniversitesi Yayını), 1975, s. 197-226.
5. Şerif Mardin, *a.g.e*, s. 74.
6. Metin Heper, *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme: Siyaset Sosyolojisi Açısından Bir İnceleme*, İstanbul, (Boğaziçi Üniversitesi Yayını), 1977, s. 59 vd.

Tarikatların gündelik hayatı doğrudan ilgilendiren bir diğer önemli faaliyet tarzı, İslâm coğrafyasının değişik bölgelerine dağılmış şehirler ile bunların kapsadıkları farklı toplum tabakaları arasındaki kültürel dolaşımı sağlamada ortaya çıkmaktadır. İnsan faktörünü, içe dönük cemaat yapılanmasına katıldığı sürece şehirlerdeki yegâne hayat tarzının temel unsuru kabul eden İslâm anlayışı, sosyal hareketlilik konusunda üç zümreyi bu kuralın dışında tutmuştur. Bunlar sırasıyla askerler, tüccarlar ve dervişlerdir. İslâm tarihi bize göstermektedir ki şehirler arası kültürel dolaşım savaş, ticaret ve din olgularına dayalı bir faaliyet zemini üzerinde yürütülmüştür. Bu zeminde rol alan aktörlerden asker, tüccar ve dervişlerin temsil ettikleri sosyal kimliklerin zamanla birbiri içine girmesi neticesinde gündelik hayatın iktisadî-ahlâkî mekanizmasını işleten fütüvvet erbâbının vücut bulduğu da bilinen bir gerçektir.[7] Ancak böyle bir kimlik kaynaşmasının söz konusu olduğu fütüvvet teşkilatı dışında her aktör, mensubu bulunduğu zümrenin faaliyetlerine katılmak suretiyle gündelik hayatta yer almıştır. Bu zümrelerden askerlerin kültürel dolaşımdaki rolleri bir istisnadır ve süreklilik arzetmez. Diğer iki grubun, yani tüccarlar ile dervişlerin faaliyetleri ise süreklilik temeline oturur ve böylece şehirler arasındaki kültürel dolaşım medeniyet çerçevesi içinde tarihî bir boyut kazanır.

Bizim burada inceleme konusu yaptığımız derviş zümrelerinin şehirler arası kültürel dolaşımı nitelik itibariyle birbirinden farklı, ama süreklilik gösteren iki ayrı dönemde gerçekleştirdiğini belirtmeliyiz. Bu dönemleri ayıran tarihî olay İstanbul'un fethidir. 13. yüzyıldan başlayıp 15. yüzyıla kadar devam eden ilk dönemde Anadolu ile Balkanlar'daki tarikat faaliyetlerinin büyük ölçüde seyyah dervişlik anlayışıyla yürütülmesi, Selçuklu ve Osmanlı şehirleri arasındaki kültürel dolaşımı sağlayan başlıca unsur olmuştur. Kalenderiyye, Haydariyye ve Vefaiyye gibi seyyah dervişliği esas olan, doğu-batı ticaret yolları üzerindeki sosyal hareketliliğin birinci derecede temsilcileri sayabileceğimiz bu bâtınî karakterli tasavvuf zümrelerinin yalnızca şehir dışındaki Türkmenler arasında değil, ama şehir merkezinde müesseseleşmiş tarikat yapıları içinde de kalıcı etkiler bıraktıkları bilinmektedir.[8] Bu zümreler tarafından temsil edilen kültür, bünyesinde İslâmiyet öncesine ait inanç gelenekleri de barındıran ve bu noktada homojenlik özelliği göstermeyen bir semboller yumağıdır. Seyyah dervişliğin 16. yüzyıldan itibaren şehir tarikatları tarafından kendi organizasyonları içine alınarak ortadan kaldırılmasıyla mistik teşkilatları dağılmış, yerine meslek loncası şeklinde örgütlenen âşıklar zümresi geçmiştir.[9]

7. Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik,* Ankara, (TTK Yayını), 1989, s. 171-185; Bu sosyal kimliğin dayandığı esaslar için bkz., Abdülbâki Gölpınarlı, "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları", *İktisat Fakültesi Mecmuası,* XI/1-4 (1949-50), s. 3-354.
8. Mevlevîlik bunun güzel bir örneğidir. Ulu Ârif Çelebi'nin (719/1320) seyyah dervişliği esas alan Kalenderîlik etkisindeki faaliyetleri için bkz., Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik,* İstanbul, 2. bs., 1983, s. 65-95.
9. M. Fuad Köprülü, "Âşık Tarzı'nın Menşe' ve Tekâmülü Hakkında Bir Tecrübe", *Millî Tetebbular Mecmuası,* I/1 (1331), s. 5-46.

Seyyah dervişliğin önemini kaybetmesi, daha doğrusu tasavvuf zümrelerinin tarikatlaşmaya başlaması şehirler arasındaki kültürel dolaşımda yeni bir dönemin ve metodun habercisidir. Anadolu'daki tasavvuf zümrelerinin 15. yüzyıl boyunca faaliyetlerini şehirlere kaydırmaları neticesinde gündelik hayata giren pek çok zaviyenin merkez tekkelere bağlanarak oluşturdukları idarî yapılanma, ortak kültürel dolaşımın bu dinî mekânlar vasıtasıyla gerçekleşebilmesini mümkün kılmaktadır. Böylece başlangıçtan beri adem-i merkeziyetçi örgütlenmeyi esas tutan Nakşbendiyye dışındaki tarikatlar, farklı şehirlerde faaliyet gösteren zaviyelerine merkez tekkelerinden yaptıkları şeyh atamalarıyla kültürel dolaşımın yeni çerçevesini belirlemişlerdir.

Sosyal tabakalaşmanın beraberinde getirdiği farklı statü grupları arasındaki kültürel dolaşım sorunu ise tarikatların bu defa şehir hayatı içinde üstlendikleri bir diğer önemli faaliyet tarzına dikkatleri çekmektedir. Bu faaliyet tarzı, şehir halkının kollektif bilinçaltındaki *ümmet* duygusuna hitap eder ve kullandığı mistik metaforlar ile değişik statü gruplarına mensup insanları ortak bir zemin üzerinde buluşturur. Böyle bir anlayış ve duyuş birlikteliğinin gerçekleştirildiği zemini, söz konusu gruplar arasındaki kültürel dolaşımı sağlayan en güçlü sosyal yapı unsuru olarak değerlendirebiliriz. Her tarikatın toplumdaki farklı bir statü grubuna ait kültürü ürettiği şeklindeki klasik kanaatin bu açıdan hiçbir geçerliliği yoktur. Nitekim tasavvufî dilde *neş'e* olarak ifadesini bulan bu ortak anlayış ve duyuş birlikteliğinin hem statü grupları arasındaki kültürel dolaşımın dinamiği yerine geçtiğini hem de insan tabiatına en uygun bireysel algılama biçimine imkân tanıdığını burada belirtmemiz gerekir. Her iki ucu insan ve topluma açılan böyle bir kültürel dolaşım kanalının tarikatlar tarafından açık tutulması, şehir hayatının vücut bulmasında birinci derecede rol oynamıştır. Ayrıca bu rolün bir de tarihî boyutu vardır ki, o da tarikatların ortak kültür zemini üzerinde fonksiyonellik kazandırdıkları böyle bir iletişim kanalı sayesinde bilgi ve tecrübeyi nesiller arasında aktararak toplumun kollektif hafızasını oluşturmalarıdır.

Ana hatlarıyla çizmeye çalıştığımız tarikatların gündelik hayat içindeki faaliyet tarzları konusu, şüphesiz ki teorik çerçevesinin dışına uzanan tarihî gelişim süreciyle de incelenmeye muhtaçtır. Çalışmamızın merkezini İstanbul oluşturduğu için bu tarihî perspektifin şehir hayatına yansıyan dönemlerini ana başlıklar altında toplamak, konunun gereğince aydınlanması bakımından zorunludur. Fetih öncesi Anadou'daki tarikat faaliyetlerini kapsayan birinci dönem, bize İstanbul'un tasavvufî hayatı hakkında hem sağlam bir sosyo-kültürel temel hem de daha sonraki gelişim sürecine ilişkin güvenilir ipuçları vermektedir. 1453-1481 yılları arasındaki Fatih Sultan Mehmed dönemi ise kendine özgü koşulları itibariyle bir geçiş dönemi niteliği taşımakta, ama en önemlisi, imparatorluk kavramı etrafında hayatiyet kazanan yeni devlet anlayışının tarikatları kendi denetim mekanizması dışında tutmaya gayret ettiği bir siyasî programı bize sunmaktadır. Bu programın tam tersi yönde uygulamaya konulan ve tarikatları birer denetim mekanizması olarak yorumlayan stratejik

karar değişikliği II. Bayezid döneminde (1481-1512) gerçekleşmiş, böylece tasavvuf kültürü İstanbul'un gündelik hayatını kuşatmaya başlamıştır.

2. İstanbul'un Fethi Öncesi Anadolu'da Tarikatlar ve Tasavvufî Hayat

Türk tasavvuf anlayışının 13. yüzyıl başlarından itibaren Anadolu'daki oluşum süreci, etkisini dünya ölçeğinde hissettirmiş bir büyük medeniyetin kendisini inşa ediş tarzıyla yakından ilgilidir. Bu süreci birer sosyal hareketlilik unsuru sayabileceğimiz göçler, isyanlar ve savaşlar gibi tarihî olayların yönlendirmesi, tasavvufî düşüncenin çözülme ve yeniden kurulma arasında gidip gelen toplum hayatında bütünleştirici bir irade sıfatıyla ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu bütünleştirici iradenin ana figürü, halk inancında *evliya* kabul edilen tasavvuf erbabıdır. Böylesine köklü bir inancın temelinde Türklerin İslâmiyeti tasavvuf aracılığıyla benimsemeleri gerçeği yatar. Nitekim günümüzde bile Türk kültür sahası dahilindeki İslâmiyet, evliya kültü merkezli bir halk müslümanlığı anlayışıdır.[10]

Anadolu'nun İslâmlaşmasıyla başlayarak İstanbul'un fethine kadar uzanan dönemdeki hakim tasavvuf anlayışı Horasan kökenli olup taşıdığı kültürel özellikler açısından da Anadolu'yu İran üzerinden Orta Asya'ya bağlayan bir ortak zihniyet dünyasına sahiptir. Türk ve İran medeniyet sahalarının kesişme noktasında yer alan Horasan'ın 9. yüzyılda Ahmed b. Hadraveyh (240/854), Ebu Türab Nahşebî (245/859), Ebu Hafs Haddad (260/883) ve Hamdun Kassar (271/884) gibi *melâmet* erbabını yetiştirdiği bilinmektedir.[11] Nişabur, Merv ve Tus gibi bölgenin önde gelen kültür merkezlerinde temeli atılan bu tasavvuf anlayışı fütüvvet ilkeleriyle kaynaşarak 12. yüzyıldan itibaren Kalenderiyye, Haydariyye ve Yeseviyye gibi seyyah dervişliği benimsemiş zümreler tarafından Orta Asya, Hindistan ve Anadolu'ya taşınmıştır. Yeseviyye'nin tesiri daha çok Orta Asya'da görülür. Şamanist, Budist ve Maniheist inançların güçlerini korudukları bu bölgedeki Türk kültürü, eğitimini Horasan'da Hâce Yusuf-ı Hemedanî (535/1141) ve Arslan Baba'dan alan Ahmed-i Yesevî (562/1166) ile tasavvufî bir boyut kazanmış, daha sonra halifeleri Hakim Ata (582/1186), Mansur Ata (595/1199) ve Said Ata'nın (615/1218) faaliyetleri neticesinde Yeseviyye, Maveraünnehir yoluyla Fergana vadisinde kökleşmiştir.[12] Moğolların Orta Asya'da yayılmaları üzerine Yeseviyye'nin tıpkı Kalenderiyye gibi Hindistan'a girdiğini ve burada Nakşbendiyye tesiri altında kaldığını da belirtmek gerekir.[13]

10. A. Yaşar Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar,* İstanbul, (İletişim Yayınları), 1996, s. 32.
11. Mustafa Kara, "Melâmetiyye", *İktisat Fakültesi Mecmuası,* 43/1-4 (1987), s. 569-571.
12. Yeseviyye'nin Orta Asya'daki faaliyet sahası için bkz., M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,* Ankara, 5. bs., (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları), 1984, s. 174-180.
13. Hindistan'daki Yeseviyye faaliyetleri için bkz., Thierry Zarcone, "Hindistan'da Türk Tasavvufu: Yeseviyye Örneği". *Dergâh,* IV/38 (Nisan 1993), s. 19-20. Kalenderiyye'nin Hindistan'daki faaliyetleri de

Orta Asya ve Hindistan dışında Horasan tasavvuf anlayışının yayıldığı asıl önemli saha Anadolu'dur. Daha öncekilerde görüldüğü gibi bu hareketi Anadolu'ya yönlendiren dış etkilerden başlıcası Moğol istilasıydı. Anadolu'nun 13. yüzyılda karşılaştığı iki büyük göç dalgasının ardında Moğolların bu genişleme siyaseti vardır. Daha 13. yüzyıl başlarında Karahitaylar ile Harezmşahlar arasındaki mücadele, Fergana vadisindeki Yesevî dervişlerini Anadolu'ya sokmuştu. Ama asıl göç dalgası 1220'den itibaren gerçekleşti ve Moğolların baskısıyla bütün Maveraünnehir halkı büyük gruplar halinde Anadolu'ya yerleşti.[14]

Moğol istilası önünden kaçarak Anadolu'ya gelen halkı, şehirli ve göçebe olmak üzere iki gruba ayırmak mümkündür. Böyle bir ayırımı yapmaktaki amacımız, söz konusu grupların birbirine karşıt tasavvufî gelenekleri benimsemiş olmaları ve bu farklılıktan kaynaklanan kutuplaşmanın günümüze kadar uzanan köklü bir geçmişi bulunmasıdır. Özellikle Maveraünnehir'den göçen şehirli unsur Konya, Kayseri, Amasya ve Tokat gibi medresenin güçlü olduğu merkezlere yerleşmiş ve buradaki sünnî gelenekle kısa zamanda uyum sağlamışlardı. Bu uyumu sağlamalarında sünnî akideye dayalı iki farklı tasavvuf ekolünün şehir merkezlerindeki faaliyetleri önemli rol oynamıştır. Bunlardan Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (638/1241) ile Sadreddîn Konevî'nin (672/1273) temsil ettikleri zühd ve takva temelinde şekillenmiş ahlakçı anlayış daha çok Konya'daki tasavvuf çevrelerinde rağbet bulmuştu. Öte yandan Horasan melâmetiyyesinin aşk ve cezbeyi ön planda tutan sözcüleri Evhadüddîn-i Kirmanî (634/1237), Bahaeddîn-i Veled (635/1238), Burhaneddîn Muhakkık-ı Tirmizî (637/1240), Necmeddîn Râzî (654/1256) ve Fahreddîn-i Irakî (685/1286) yine Anadolu şehir hayatının bir diğer önemli tasasvvuf grubunu meydana getiriyordu. Bu iki grubun şekillendirdiği mistik kültüre Kalenderiyye'nin Şems-i Tebrizî (645/1247) aracılığıyla yaptığı katkı, Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin (672/1273) şahsında Mevlevîliği doğurmuştur.

Şehirlerin dışındaki kırsal kesimde ise daha çok hayvancılıkla uğraşan göçebe Türkmen boyları arasında Orta Asya geleneklerini yaşatan seyyah dervişlerin faaliyetleri etkili olmuştu. İslâmiyet öncesi inanç biçimlerini bâtınî karakterli tasavvuf anlayışıyla kaynaştıran pek çok seyyah derviş Kalenderiyye, Haydariyye ve Vefaiyye tarikatlarına mensuptu.[15] Yaygınlık bakımından şehir kökenli tasavvuf zümrele-

Yeseviyye ile paralellik göstermektedir. Bu konu şimdilik kısmen de olsa şu çalışmalarda ele alınmıştır: Muhammad Tagi Ahmad, "Who Is a Qalandar", *Journal of Indian History,* XXXIII (1955). s. 155-170; Simon Digby, "Qalandars and Related Groups: Elements of Social Deviance in the Religious Life of the Dehlî Sultanate of the 13th and 14th Centuries", *Islam in South Asia,* I, ed. Y. Friedman, Jerusalem, (Magnes Press), 1984, s. 60-108.
14. Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler,* çev. Y. Moran, İstanbul, (E Yayınları), 1984, s. 128-145.
15. Söz konusu tarikatların genel bir değerlendirmesi için bkz., M. Fuad Köprülü, "Anadolu'da İslâmiyet: Türk İstilâsından Sonra Anadolu Tarih-i Dinîsine Bir Nazar ve Bu Tarihin Menbaları", *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası,* IV (1338), s. 297-301.

rine oranla daha geniş bir coğrafya üzerinde faaliyet gösteren bu tarikatlar, tıpkı bir öncekiler gbi Horasan kökenliydiler. Cemaleddîn-i Sâvî (630/1232) tarafından kurulan Kalenderiyye, bu grup içinde yaygınlık bakımından özellikle dikkat çekmektedir. Horasan'dan Dımaşk'a gelip burada merkez tekkesini açan Cemaleddîn-i Sâvî, derviş ve halifelerini Suriye üzerinden Anadolu'ya yollamış, kırsal kesimde olduğu kadar şehirlerde de güçlü bir etki bırakmıştır. Örneğin halifelerinden Ebubekiri-i Niksarî'nin Konya'da faaliyete geçirdiği Kalenderî tekkesi, bu etkiyi gözler önüne sermektedir. Kalenderiyye gibi Haydariyye de bu grup içinde ele alınması gereken bâtınî tarikatlardandır. Kutbeddîn Haydar (602/1205) tarafından Kalenderiyye'nin bir kolu olarak kurulan bu tarikatta Türk kültürünün derin izlerini görmek mümkündür. Haydariyye de tıpkı Kalenderiyye gibi hem göçebe halk arasında hem de şehirlerde faaliyet göstermiştir. Kutbeddîn Haydar'ın halifesi Hacı Mübarek-i Haydarî'nin Konya'da Mevlânâ Celaleddîn-i Rûmî ile kurduğu ilişki ve faaliyetlerini bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Gayri sünnî itikada sahip bu tarikatlara son olarak Vefaiyye'nin de katılmasıyla Anadolu'nun 13. yüzyıldaki tasavvuf kültürü ana hatlarıyla şekillenmiş olur. Tâcü'l-Ârifîn Seyyid Ebu'l-Vefa tarafından temelleri atılan Vefaiyye, 13. yüzyıl başlarında Baba İlyas'ın mürşidi Dede Garkın'ın faaliyetleri sonucunda Anadolu'ya girmiş ve toplum hayatını altüst eden Babaî ayaklanmasının fikri yapısını kurmuştur.[16]

1240'ta patlak veren Babaî isyanı, doğurduğu sosyal neticeler itibariyle İstanbul'un fethine kadar süren dönemi yakından etkilemiştir. İsyanın bastırılmasını izleyen 14. yüzyıl boyunca fikrî kökeni Babaî hareketine dayanan Rum Abdalları zümresinin faaliyetleri söz konusudur.[17] Anadolu beylikleri sahasında sürdürülen bu faaliyetlerin belki de en önemli sonucu, bu zümrenin Osmanlı devletinin kuruluşunda oynadığı aktif rol olmuştur.[18] Hacı Bektaş-ı Velî'nin (669/1270) şahsında mistik kimliğini bulan Geyikli Baba, Abdal Musa, Kaygusuz Abdal, Kumral Abdal ve Otman Baba gibi heterodoks karakterli dervişlerin Anadolu ve Balkan coğrafyasındaki faaliyetlerini siyasî açıdan kolonizasyon metodunun bir parçası gibi değerlendirmemiz mümkündür.[19]

Heterodoks karakterli bu zümrelerin yanısıra İstanbul'un gündelik hayatını birinci derecede etkileyecek olan şehir kökenli tarikatlar arasında Bayramiyye ve Halvetiyye, 15. yüzyıl ortalarında Anadolu'nun tasavvufî hayatına damgalarını vurabilecek

16. A. Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVI. Yüzyıllar)*, Ankara, (TTK Yayını), 1992, s. 61-75; Ahmet T. Karamustafa, *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period 1200-1550*, Salt Lake City, (University of Utah Press), 1994, s. 39-46.
17. A. Yaşar Ocak, *Babaîler İsyanı. Alevîliğin Tarihsel Altyapısı yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, İstanbul, 2. bs., (Dergâh Yayınları), 1996, s. 200-211.
18. M. Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Ankara, 2.bs., (TTK Yayını), 1984, s. 94-102.
19. Ö. Lütfî Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler. I. İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s. 279-304.

kadar geniş bir örgütlenme ağı kurmuşlardır. Özellikle bu tarikatların II. Bayezid döneminde üstlenecekleri siyasî rol, hem devlet idaresini hem de şehir hayatını çok yakından etkileyecektir. Kısaca özetlemeye çalıştığımız bu ana çerçeve içinde, Anadolu'da yoğunlaşan tasavvufî düşüncenin Orta Asya kültürüyle kurduğu ilişki kendini açıkça belli etmektedir.[20] Horasanî nitelik taşıyan bu tasavvuf anlayışının doğurduğu tarikatlar 17. yüzyıl başına kadar İstanbul'un gündelik hayatını sosyo-kültürel açıdan belirlemişlerdir. Bu dönemden itibaren ise Horasanî kültür zeminine uyum sağlayan Arap kökenli tarikatların öncekilerle paralel faaliyetleri söz konusudur.

3. Tarikatların İstanbul'un Gündelik Hayatına Girişleri

İstanbul'un fethi Anadolu'da faaliyet gösteren tarikatlar için yeni bir dönemin başlangıcıdır. Şehrin bir imparatorluk merkezi kimliğiyle yeniden yapılandırılması ve İslâm coğrafyası üzerinde yegâne siyasî güç sayılan Osmanlı devlet otoritesinin bütün müesseseleriyle birlikte burada temsil edilmesi, tarikat faaliyetlerini İstanbul'a yönelten başlıca nedenler arasındadır. Bu yönelmenin Fatih dönemi hariç 15. yüzyıl sonlarından itibaren kesintisiz bir şekilde sürmesi ise bütün önemli tarikatların yan kollarıyla beraber gündelik hayata katılmaları sonucunu doğurmuş, böylece İstanbul başka hiçbir İslâm şehrinin sahip olmadığı zenginlikte bir tasavvufî kültür ortamına kavuşmuştur.

Daha İstanbul'un fethinden çok önce, 14. yüzyıl başlarında Osmanlı beyliği ile Bizans devleti arasında meydana gelen sınır çatışmalarına Rum Abdalları zümresine mensup dervişlerin de katıldıkları ve şehrin yakın çevresinde faaliyet gösterdikleri bilinmektedir.[21] 1329'daki Pelekanon savaşını, Bizans topraklarındaki bu faaliyetler açısından bir dönüm noktası kabul edebiliriz[22]. Nitekim bu şavaşın neticesinde III. Andronikos'un Göztepe civarındaki ünlü av köşkü Orhan Gazi tarafından Rum Abdalları'na bir Ahi zaviyesi olarak verilmiş ve Şeyh Edebâlî'nin yeğeni Ahi Ahmed burada irşad vazifesini üstlenmiştir. Bu örnek bize derviş zümrelerinin temel hareket tarzını, yani siyasî otorite desteğiyle şehir çevresinden merkeze doğru yönelme anlayışını açıkça göstermektedir. İstanbul'un fethi, bu yönelmenin kesin sonucunu tayin etmiştir. Fetih ordusunda kalabalık bir derviş zümresinin bulunduğunu Osmanlı kaynakları belirtmektedir[23]. Fakat aynı kaynakların fetih sonrasına ilişkin İstanbul'daki tarikat faaliyetleri hakkında hiçbir bilgi vermemesi, 1453-1481 dönemini bu çerçevede yeniden değerlendirmeyi zorunlu hale getirmiştir.

20. Orta Asya kültür geleneğinin Anadolu'da kazandığı tasavvufî boyut için bkz., Thierry Zarcone, "Turquie et Asie centrale", *Le culte des saints dans le monde musulman*, ed. M. Chambert Loir — C. Guillot, Paris, (Ecole Française d'Extrême Orient), 1995, s. 267-307.
21. Bedii N. Şehsuvaroğlu, *Göztepe*, İstanbul, 1969, s.17.
22. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan, Ankara, (TTK Yayını), 1981, s. 467.
23. Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihân-nümâ*, II. haz. F.R. Unat-M.A. Köymen, Ankara, (TTK Yayını), 1987, s. 691.

Fatih Sultan Mehmed dönemine ait tarihî kaynakların farklı bir gözle incelenmesi neticesinde tarikatların gündelik hayata yeterince nüfuz edemedikleri, dolayısıyla tasavvufî kültürün geleneksel fonksiyonlarını toplum dokusunda tam olarak yerine getiremediği gerçeğiyle karşılaşılmaktadır. Bir defa bu dönemde hiçbir büyük tarikatın İstanbul'a girememesi, başlıbaşına ele alınması gereken bir konudur. Oysa Fatih'in tasavvuf erbabıyla çok yakın ilişki kurduğu, onları desteklediği ve her türlü faaliyetlerine izin verdiği yolundaki gerçekle alakası bulunmayan hakim görüş, bu konunun önemini arka plana itmiştir.

İstanbul'un gündelik hayatında Fatih döneminin kendine has özellikleri vardır. Şehre damgasını vuran bu özellikleri siyasî ve sosyo-kültürel açıdan iki gruba ayırabiliriz. Siyasî açıdan sorun, devletin yeniden yapılanmasıyla bağlantılı bir dizi hukukî düzenlemeyi ve bunun ardındaki zihniyet değişikliğini kapsar. Nitekim "İstanbul'un fethi aynı zamanda saltanatın da fethidir" şeklindeki temel önerme bize, şehrin bu dönemde hangi siyasî projenin uygulama alanı olacağı hakkında ilk ipuçlarını vermektedir[24]. Fetih olayının bizzat kendisi, beylikten imparatorluğa geçen bir siyasî organizasyonun alt yapısını hazırlamıştır. Bu alt yapının iktidara tanıdığı haklar, karşılığını Roma-Bizans uygulamasında bulan "imparatorluk" kavramı içinde şekillenmiş ve siyasî otoriteye merkeziyetçi bir karakter vermiştir.

Fatih Kanunâmesi'nde hukukî ifadesini bulan bu yeni düzenleme, âdeta imparatorlara ait siyasî gücü padişahlara aktarmakta, böylece iktidar mekanizması toplum üzerindeki tek belirleyici unsur durumuna gelmektedir. Fatih Sultan Mehmed'den önceki padişahların uyguladıkları, iktidar yetkisini yerel güç odaklarıyla kısmen paylaşarak devleti yönetme geleneğinin artık bu noktada geçerli olamayacağı açıktır. Daha doğru bir ifadeyle başta Anadolu'daki eşraf aileleri olmak üzere kan bağına dayalı otoriteyi temsil eden bölgesel nüfuz sahibi zümre ya da kişilerin iktidar mekanizması dışında tutulmaları, bütün idarî yetkiyi şahsında toplayan padişahın dayandığı meşrulaştırılmış siyasî zeminin bir sonucudur[25]. Bu yeni politikanın Osmanlı bürokrasisi içindeki uzantısı ise toplumsal köksüzlüğü sembolize eden devşirme usulünün uygulanmaya başlamasıdır.

Bürokrasi bünyesinde uygulanan bu yeni yöntem bize, siyasî otoritenin tarikatlara bakış açısını da vermektedir. Nitekim tarikatların idarî açıdan kan bağına dayalı birer aile müesseseleri olmaları ve gene aynı esasa uygun biçimde hilafet devriyle nüfuz alanlarını genişleten, böylece iktidar karşıtı güç odaklarına dönüşme eğilimi gösteren birer toplumsal örgütlenme özelliği taşımaları, Fatih Sultan Mehmed'in şahsında ifadesini bulan merkezî otorite kavramıyla çelişmekte ve bunun neticesinde devlet ile tarikatlar arasındaki mevcut ilişki askıya alınmaktadır[26]. Burada önemli bir noktanın altını çizmemiz gerekiyor. O da söz konusu ettiğimiz dönemde tarikatların bugünkü anlamıyla bir toplumsal örgüt olmalarından çok, tasavvufî içeriğe sahip bir zümre ideolojisi etrafında şekillenmiş gruplar niteliğini taşımalarıdır. Fatih döneminde iktidarın bu gruplarla paylaşılmadığı ne kadar gerçeği yansıtıyorsa, siyasî otoritenin zümre ideolojileri üzerinde yönlendirme gibi bir programının bulunmaması da aynı gerçeğin diğer yüzünü yansıtmaktadır. Ancak böyle bir program II. Bayezid döneminde uygulamaya konulmuş, tasavvufun bir zümre ideolojisi olmaktan çıkartılarak faaliyet sahaları belirlenmiş tarikatlar tarafından temsil edilmesi sağlanmıştır.

Siyasî açıdan Fatih dönemi yönetim anlayışının tarikatlar karşısındaki tavrını belirleyen bir diğer konu, "imparatorluk" kavramı içinde vücut bulan yeni devlet felsefesinin hangi toplumsal müesseseler tarafından üretileceği sorusuna aranan cevaptır. Fatih Sultan Mehmed'in bu soruya verdiği cevap, *medrese* olmuştur. Şüphesiz ki bu cevabın arkasında şahsî bir tercih değil, amaca en uygun kamu çıkarı yatmaktadır. Eğer bu açıdan bir karşılaştırma yaparsak, İslâmiyetin evrensel naslarını temsil eden medrese ile siyasî meşruiyetin imparatorluk çerçevesindeki evrensel hakları birbirini bütünlemekte, dolayısıyla medrese devlet felsefesini şekillendiren başlıca müessese olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bunun yanısıra medresenin devlet çarkını döndürecek insan tipini, fıkhî esaslara dayalı bir eğitim programından geçirip bürokrasinin şer'î kaideleriyle uyumlu hale getirmesi, devlet yönetimi açısından ayrıca bir avantajdır. Tarikatlar ise böyle bir avantaja, temsil ettikleri düşüncenin evrensel ilkelerle çatışan yerel değerleri barındırması ve yetiştirdikleri insan tipinin sistematik bilgiye değil metafizik algılamaya yatkın bulunması nedeniyle sahip olamamışlardır. Bütün bunları göz önüne alarak Fatih döneminin gündelik hayata hakim tipini *derviş* değil *âlîm*'in temsil ettiğini söyleyebiliriz. Nitekim padişahın yakın çevresinde zamanın tanınmış meşâyihi yerine Hızır Bey Çelebi (863/1458), Hoca Hayreddîn (880/1475), Molla Hüsrev (885/1480) ve Molla Güranî (903/1497) gibi ulemanın bulunması, ayrıca Akşemseddîn (863/1459) gibi önemli bir Bayramî şeyhinin İstanbul'da hiçbir zaman bu sıfatını kullanmayıp bir müderris kimliğiyle Zeyrek Medresesi'nde ders vermesi, dönemin genel karakterini belirleyen tipik örnekler arasındadır.

1453-1481 döneminin İstanbul'daki tarikat faaliyetlerini kısırlaştırıcı bir diğer özelliği, sosyo-kültürel planda şehrin demografik yapısına merkezî otorite tarafından yöneltilen siyasî müdahaleyle ortaya çıkmıştır. İstanbul'un fetih sonrası iskân sorununa göç ettirme metoduyla çözüm bulunduğu bilinen bir gerçektir[27]. Aslında

24. Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar,* I, Ankara, 2. bs., (TTK Yayını), 1987, s. 132.
25. Bu uygulamanın bürokrasiye yansıması Çandarlı Halil Paşa'nın katledilmesiyle başlamış ve yerine neseb bağı koparılmış devşirme yöneticilerin atanması şeklinde sürmüştür. Bkz., İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi,* Ankara, (TTK Yayını), 1974, s. 83-84.
26. Daha geniş ayrıntı için bkz., Ekrem Işın, "Tarikatlar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,* VII (1994), s. 213-217.
27. Halil İnalcık, *The Ottoman Empire. The Classical Age (1300-1600),* London, 1973, s. 141-142.

bu metot daha önceki dönemlerde de çeşitli amaçlarla uygulanmıştır[28]. Ancak İstanbul'daki uygulamanın hem çok farklı etnik unsurları bütünleştirecek kapsamlı bir proje şeklinde yürütülmesi hem de uzun zamana yayılması, şehir hayatının tam anlamıyla yerli yerine oturmasını geciktirmiş, ayrıca iskâna tabi tutulan halka vergi mükellefiyeti getirmek gibi yanlış siyasî kararlar göç hareketini tersine çevirmiştir[29]. Tarikat faaliyetlerinin ihtiyaç duyduğu homojen nüfus yapısına, belirttiğimiz nedenlerden dolayı İstanbul'un bu dönemde kavuşamadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Ama burada asıl önemli nokta, iskân politikasının şehir hayatını hangi gruplara açıp hangi gruplara kapattığıdır. Siyasî otoritenin karar süzgecinden geçip İstanbul'un ilk müslüman sakinleri olma özelliği taşıyan gruplar, şehrin iktisadî hayatını canlandırmada rol alan Anadolu kökenli fütüvvet erbabıdır. Bu açıdan erken dönem İstanbul hayatında tasavvufî kültürü dar çerçevede fütüvvet ehlinin temsil ettiği tahmin olunabilir. Tarihî kaynaklar, göç ettirilen gruplar arasında hiçbir şeyh ailesinin ismini vermemekte, bu da bize söz konusu zümrelerin iskân politikası içinde yer almadığını göstermektedir. Nitekim Anadolu şehirlerinin gündelik hayatını mahalle ölçeğinde şekillendiren temel figürün *evliya* olması gerçeğinden hareketle Fatih dönemi İstanbul mahalle adlarını incelediğimizde, bazı istisnalar hariç tutulursa meşayihin kamu bilincine yeterince nüfuz edemediğini görebiliriz[30]. Bu da en azından tarikat faaliyetlerindeki zayıflığa bir işarettir.

Ele aldığımız dönemdeki tarikat faaliyetlerinde gözlemlediğimiz bazı aksaklıkların, bir de bu müesseselerin iç yapılanmalarıyla ilgili yönleri vardır. Örgütlenme problemi olarak karşımıza çıkan bu konu daha yakından incelenirse, 15. yüzyıl ortalarında bile tarikatların büyük ölçüde seyyah derviş zümrelerininin göçebe toplum modeline göre şekillendirdikleri adem-i merkeziyetçi bir yapılanmayı benimsedikleri görülecektir. Bu tür tarikat organizasyonlarının belli bir merkez tekke etrafında örgütlenmeyişleri, toplumsal hareketliliğe paralel olarak yerleşik düzenin sünnî akideleriyle bağdaşmayan bâtınî eğilimleri bünyelerinde barındırmaları ve özellikle İran kaynaklı siyasî tesirlere açık bulunmaları, İstanbul hayatına nüfuz edebilmelerini zorlaştıran başlıca unsurlardır. Diğer yandan Fatih Sultan Mehmed'in daha şehzâdelik yıllarında bu zümrelerin temsilcileriyle yakın ilişki kurduğu bilinmektedir. Örneğin Fazlullah-ı Hurufî'nin (796/1384) İsfahan'da kurduğu Hurufîliğe mensup dervişler, bu zümredendir. 15. yüzyıl başlarında Fazlullah-ı Hurufî halifelerinden tanınmış sufî Seyyid Nesimî aracılığıyla Anadolu'ya ayak basan bu zümre, Aliyü'l-Alâ

28. Ö. Lütfî Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, IX (1950); XIII (1951-52); XV (1952-54).
29. Şehrin iskânı hakkında Osmanlı kaynaklarının verdiği bilgiler oldukça detaylıdır. Bu konuda bkz., Tursun Beğ, *Târîh-i Ebu'l-Fetih*, İstanbul, 1330, s. 60; Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul, 1332, s. 173; Kritovulos, *Târîh-i Sultan Mehmed Hân-ı Sânî*, İstanbul, 1328, s. 83; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I. Dersaadet, 1314, s. 114-115.
30. E. Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri. Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Ankara, (Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı), 1958, s. 57-69.

(822/1419) ve Mir Şerif'in faaliyetleri sonucu bâtınî kesimde kök salmış, 1444'te başlattıkları ayaklanma güçlükle bastırılabilmiştir. Hurufîliğin Osmanlı sarayına kadar nüfuz ettiğini, Fatih Sultan Mehmed'in bu zümreye gösterdiği alakadan anlamak mümkündür. Nitekim bu alakanın ciddiyet kesbettiğini Vezîr-i azam Mahmud Paşa'dan (879/1474) öğrenen Şeyhülislâm Molla Fahreddîn-i Acemî (865/1460), şeriat adına nüfuzunu kullanarak Hurufî ileri gelenlerini Edirne'de Üçşerefeli Cami önünde diri diri yaktırmıştır[31]. Hurufîliğe karşı siyasî otoritenin yürüttüğü mücadele, Kanunî Sultan Süleyman dönemine kadar uzanan bir tarihe sahiptir[32].

Kalenderî zümresiyle Fatih arasındaki ilişkinin anahtar ismi ise Otman Baba'dır. Hulûl ve tenasüh inancına sahip bu cezbeli derviş, Timur zamanında Anadolu'ya gelmiş, Fatih Manisa'da şehzâde iken kendisiyle tanışmıştır[33]. Otman Baba'nın (883/1478) padişah üzerinde bıraktığı tesiri kestirmek güçtür. Ancak fetih sonrası İstanbul'da rastlanan bazı Kalenderî faaliyetleri göz önüne alınırsa, bu ilişkinin Balkan fütuhatına katılmış Otman Baba dervişlerine tanınan bir ayrıcalıkla neticelendiğini kabul etmemiz gerekir.

Şehir kökenli tarikatlara gelince; başta Mevleviyye'nin durumu dikkat çekicidir. 13. yüzyıl sonlarında Sultan Veled (712/1312) tarafından babası Mevlâna Celaleddîn-i Rumî adına kurulan bu tarikat, Anadolu'da ilk merkezî örgütlenmeyi gerçekleştiren tasavvuf müessesesi olma özelliği taşır. Çelebi Hüsameddîn'den (683/1284) sonra posta geçen Sultan Veled zamanında (1284/1312) tarikatın yönetimi Mevlâna soyundan gelen şeyhlerin tasarrufuna bırakılmış, böylece kurulan "çelebilik makamı" Mevlevîliğin merkezîleşme sürecinde ileri bir adım oluşturmuştur[34]. Konya çelebilerinin 14. yüzyıl başından itibaren bir hanedan görüntüsü kazanması ve üstelik neseb bakımından Osmanlı padişahlarına göre daha köklü bir geçmişe sahip bulunmaları, Fatih Sultan Mehmed'in gözünde bu zümrenin önemini arttıran unsurlar arasındadır. Ancak Fatih'in bu önemi dikkate alarak Balkanlar'daki bâtınî yayılmaya karşı Mevlevîleri desteklemesi zayıf bir ihtimaldir[35]. Çünkü tarikatın bu coğrafyada ön plana çıkması daha sonraki dönemlerde gerçekleşir[36].

Mevlevîliği merkezden idare eden Konya çelebilerinin yanısıra Sultan Veled'in kızı Mutahhara Âbide hatun neslinden gelen "inas çelebileri" kolu, tarikat içinde ikinci bir güç odağını oluştururlar. Bu grubun Konya dışındaki faaliyetleriyle Mev-

31. Mehmed Mecdî, *Hâdaiku'ş-Şakâik*, İstanbul, 1269, s. 81-83; *İlmiyye Salnâmesi*, İstanbul, 1334, s. 327-328.
32. *Târîh-i Nişancı*, İstanbul, 1279, s. 234-238.
33. Halil İnalcık, "Dervish and Sultan: An Analysis of the Otman Baba", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire. Essays on Economy and Society*, Bloomington, 1993, s. 19-36.
34. Ekrem Işın, "Mevlevîlik", *DBİA*, V (1994), s. 422.
35. Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Mevlevîler", *Belleten*, LV/213 (Ağustos 1991), s. 352.
36. Nathalie Clayer, "Trois centres mevlevis balkaniques au travers des documents d'Archives ottomans: Les Mevlevîhane d'Elbasan, de Serez et de Salonique", *Osmanlı Araştırmaları*, XIV (1994), s. 11-28.

levîlik, Anadolu ve Balkanlar'da hızlı bir örgütlenme sürecine girer. Nitekim bu kola mensup Divâne Mehmed Çelebi'nin faaliyetleri yalnızca Galata Mevlevîhânesi'yle sınırlı kalmayacak, bizzat postnişinliğini üstlendiği ve tarikatın Konya'dan sonra ikinci merkezi durumundaki Karahisar Mevlevîhânesi'nde yetiştirdiği pek çok halifesi vasıtasıyla etki alanını Halep'ten Balkanlara kadar genişletecektir. Mevlevîliğin gene aynı kola mensup bir diğer önemli ismi Celaleddin Ergun Çelebi (775/1373), Kütahya Mevlevîhânesi'nin temellerini atmış, böylece tarikat İstanbul dışındaki belli başlı şehir merkezlerinde hakim bir tasavvuf müessesesi kimliğini kazanmıştır. Bu gelişmelere paralel yönde tarikatın âdâb ve erkânı da 15. yüzyıl ortalarına doğru Pîr Âdil Çelebi'nin (865/1460) yaptığı düzenlemelerle kesin şeklini almıştır.

Fetih öncesi dönemde dikkati çeken şehir kökenli tarikatlardan ikincisi Zeyniyye'dir. Horasan tasavvuf ekolüne mensup Zeynüddîn Hafî'nin (838/1434) kurduğu bu tarikat, halifeleri Abdurrahim Merzifonî (850/1446) ve Abdüllatif Kudsî (856/1452) tarafından Anadolu'ya getirilmiştir[37]. Faaliyetlerini 1449'da Bursa'da açtığı tekkesinde yoğunlaştıran Zeyniyye, özellikle Osmanlı uleması arasında rağbet görmüştür[38].

Mevleviyye ve Zeyniyye, Fatih Sultan Mehmed döneminde İstanbul'un gündelik hayatına girebilme şansını elde edebilmiş tarikatlardır. Şüphesiz ki bu şansı yaratan bazı sosyal ve siyasî nedenler vardır. Birincisi her iki tarikatın da Konya ve Bursa gibi Selçuklu ile Osmanlı'ya payitahtlık yapmış şehirlerin hakim kültür müesseseleri olmalarıdır. İstanbul'un iskânı sırasında ahalinin önemli bir kısmının Konya ve Bursa'dan göç ettirilmeleriyle bu tarikatların şahsında somutlaşan kültür gelenekleri de imparatorluğun yeni merkezine aktarılmıştır. Bir başka etken, her iki tarikatın da Osmanlı üst tabakasında söz sahibi mensuplarının bulunmasıdır. Yöneticilerin görev yerlerindeki değişiklik, bu tarikatlara da İstanbul'un kapılarını açmıştır. Özellikle Zeyniyye'nin bir ulema tarikatı kimliği taşıdığı göz önüne alınırsa, bu etkenin önemi çok daha iyi anlaşılır.

İstanbul'un gündelik hayatına Fatih döneminde giren Mevleviyye'nin bu süre zarfındaki faaliyetleri, eldeki mevcut bilgilerin yetersizliği nedeniyle henüz tam açıklığa kavuşturulamamıştır. Bilinenler yalnızca Fatih tarafından camiye çevirtilen bir Bizans kilisesinde, Mevlevî dervişlerinin sema yapmalarına izin verilmesinden ibarettir[39]. Söz konusu yapı, Hristos Akataleptos Kilisesi'dir[40]. Fetihten sonra diğer Hristiyan yapıları gibi camiye çevrilerek ibadete açılmıştır[41]. Fatih Sultan Mehmed'e ait vakfiyede, aynı zamanda zaviye şeklinde kullanılmasına ilişkin kayıtlar da vardır. Örneğin bir şeyhin nezaretinde cuma namazından sonra Mesnevî okutularak sema yapılması gibi bağlayıcı şartlar, bu yapının geçici bir süre Mevlevî dervişlerine tahsis edildiğini göstermektedir[42]. Ancak problem, caminin "Kalenderhâne" adını taşımasından kaynaklanmakta, dolayısıyla bu mekânın o sırada İstanbul'da kalabalık bir zümre halinde yaşayan Kalenderiyye mensuplarını kontrol altında tutmak için söz konusu derviş grubuna verilmiş olabileceği görüşünü gündeme getirmektedir[43].

37. H. Joachim Kissling, "Einiges über den Zejnije-Orden im Osmanischen Reich", *Der Islam*, 39 (1964), s. 143-179.
38. Zeyniyye'nin Bursa'daki faaliyetleri ve merkez tekkesinin tarihçesi için bkz., Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, I, Bursa, (Uludağ Yayınları), 1990, s. 85-113.
39. Abdülbakî Gölpınarlı, *a.g.e*, 336-337; Ekrem Işın, "Mevlevîlik", *DBİA*, V (1994), s. 422-423.
40. A. Van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople. Their History and Architecture*, London, 1912, s. 183-190; Semavi Eyice, *İstanbul, petit guide à travers les monuments byzantins et turks*, İstanbul, 1955, s. 54.

Gerek vakfiye kayıtlarından elde edilmiş bilgiler gerekse bu zaviyenin adından hareketle ortaya konulmuş tahminler, burada Mevleviyye ve Kalenderiyye gibi iki tarikatın faaliyet göstermiş olabileceği sonucunu doğurmuştur. Oysa dönemin Mevlevî kültürü dikkatle incelenir ve daha sonra II. Bayezid zamanında faaliyet gösteren Mevlevî şeyhlerinin fikrî yapıları göz önünde tutulursa, söz konusu zaviyenin Kalenderî-meşrep Mevlevîler tarafından kısa bir süre kullanıldığı gerçeği ortaya çıkar. Erken dönem İstanbul hayatında Mevlevîliği temsil eden şeyhlerin büyük ölçüde Kalenderî kültürü etkisinde oldukları, bilhassa tarikatın temel kaynakları sayılan *Sefîne-i Nefîse-i Mevlevîyân* ve *Gülşen-i Esrâr*'da üzeri çizilmiş açık birer gerçekliktir. Ama bizi asıl ilgilendiren nokta, bu örnekte de görüleceği gibi Mevlevîlerin Kalenderhâne Zaviyesi'ndeki mahiyeti meçhul faaliyetlerinin tarikatı gündelik hayata sokmadaki yetersizliğidir. Tarikatın kendisine ait ilk dergâh olan Galata Mevlevîhânesi'ni ancak Fatih'in vefatından sonra 1491'de II. Bayezid'in izniyle açabilmesi, bu dönemin Mevlevîler için hiç de elverişli koşullara sahip bulunmadığını ispatlamaktadır.

Zeyniyye'nin faaliyetleri ise, arkasındaki ulema desteği sayesinde Mevlevîlere oranla daha istikrarlı bir gelişim göstermiştir. Mensupları arasında Molla Fenarî, Aşıkpaşazâde ve Zenbilli Ali Efendi gibi ulemadan isimlerin bulunması, Zeyniyye'yi Fatih dönemi İstanbul'unun yegâne tasavvuf müessesesi şeklinde yorumlamamızı mümkün kılmaktadır[45]. Tarikat İstanbul'a Abdüllatif Kudsî halifelerinden olup halk arasında Şeyh Vefa diye tanınan Muslihеddîn Mustafa b. Ahmed (896/1491) tarafın-

41. Hüseyin Ayvansarayî, *Hadîkatü'l-Cevâmî, I*, İstanbul, 1281, s. 166; E. Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, İstanbul, 1953, s. 17; Ö. Lütfî Barkan-E. Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, İstanbul, 1970, s. 155; W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen, 1977, s. 153-158.
42. Tahsin Öz, *Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II Fatih*, İstanbul, 1935, s. 5; *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, Ankara, 1938, s. 259-260.
43. Nejat Göyünç, "Kalenderhâne Camii", *Tarih Dergisi (Prof. Dr. M. C. Şehâbeddin Tekindağ Hatıra sayısı)*, 34 (1983-84), s. 486-487.
44. Ekrem Işın, *İstanbul'da Gündelik Hayat. İnsan, Kültür ve Mekân İlişkileri Üzerine Toplumsal Tarih Denemeleri*, İstanbul, (İletişim Yayınları), 1995. s. 270.
45. A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 3. bs., (Enderun Kitabevi), 1981, s. 377-378.
46. Mehmed Mecdî, *Hadâiku'ş-Şakâik*, İstanbul, 1269, s. 251.

dan getirilmiştir[47]. Ancak Zeyniyye, Şeyh Vefa'dan sonra fazla bir etkinlik gösteremiş, II. Bayezid döneminde İstanbul'a giren Nakşbendiyye karşısında varlığını koruyamayarak tarih sahnesinden çekilmiştir.

Fatih dönemi tarikat faaliyetlerine son vermeden önce, kuruluş tarihi itibariyle bu zaman kesitini ilgilendiren Aksaray'daki Hindîler Tekkesi'nden de sözetmek gerekir. Adından dolayı bu tekkenin Hint müslümanlarına ait olduğunu en azından 15. yüzyıl için ileri sürmek yanıltıcıdır. Bu merkez, Nakşbendiyye'nin II. Bayezid döneminde İstanbul hayatına girişinden önce Fatih tarafından İshak Buharî-i Hindî adlı bir Nakşî şeyhi adına inşa ettirilmiştir[48]. Ancak bu şeyhin taşıdığı "Buharî" ve "Hindî" nisbeleri bize, söz konusu mutasavvıfın Horasan Nakşî ekolüne mensup olduğunu ve Orta Asya üzerinden Hindistan'a gelerek buradaki Yesevî ve Kalenderî gelenekleriyle yoğrulan tasavvuf sentezini İstanbul'a taşıdığını düşündürtmektedir[49]. Nitekim daha sonraki dönemlerde bu tasavvuf anlayışının, Abdullah İlahî tarafından İstanbul'a getirilen Horasan Nakşîliği paralelinde faaliyet yürüttüğünü de burada belirtmeliyiz.

İstanbul'da tasavvufî hayatın asıl temelleri II. Bayezid döneminde (1481-1512) atılmıştır. Daha önce belirttiğimiz siyasî ve sosyo-kültürel nedenlerden ötürü şehir hayatına giremeyen Nakşbendiyye, Halvetiyye ve Bayramiyye bu dönemde faaliyet imkânı bulabilmiş, ayrıca bâtınî zümreleri çatısı altında toplayan Bektaşiyye tarih sahnesine çıkmıştır. Tarikatlara sağlanan bu desteğin ardında, siyasî otoritenin Fatih döneminden farklı bir stratejiyi uygulama kararı vardır. Bu karar aynı zamanda siyasî otoritenin tarikatlara bakış açısındaki değişikliğin de bir göstergesidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi tarikatları yerel güç odakları olarak değerlendirip iktidar mekanizması dışında tutmaya özen gösteren siyasî anlayış Fatih dönemi boyunca titizlikle uygulanmış, bunun neticesinde İstanbul'un tasavvufî kültür dokusu yeterince şekillenememişti. Oysa II. Bayezid ile uygulanmaya başlayan yeni politika, tarikatları devlet kontrolü altında gündelik hayata sokma ve böylece siyasî otoritenin toplum üzerindeki denetim mekanizmasını bu müesseseler aracılığıyla genişletme anlayışına dayanmaktadır. Bu siyasî kararın tarihî kökleri, II. Bayezid ile Cem Sultan arasındaki iktidar mücadelesinin ilk yıllarına kadar uzanır.

1481'de kuşkulu bir şekilde vefat eden Fatih Sultan Mehmed'den sonra tahtın varisleri olan şehzâdeler arasındaki iktidar kavgası, doğuracağı siyasî neticeler itibariyle Osmanlı devletini uzun yıllar meşgul etmiştir. Fatih'in düzenlettirdiği kanunnâmede kendisinden sonra kimin hükümdar olacağını belirtmeyip yalnızca tahta çı-

47. Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihân-nümâ*, II. s. 711.
48. *Hadîka*, I. 219.
49. Orta Asya kökenli Nakşbendiyye'nin İstanbul hayatına girmesi ve Hindîler Tekkesi'nin bu tasavvuf hareketi içindeki yeri hakkında bkz, Thierry Zarcone, "Histoire et croyances des derviches turkestanais et indiens á Istanbul", *Anatolia Moderna*, II (1991), s. 172-174.

kana diğer kardeşlerini öldürtme izni vermesi, II. Bayezid ile Cem Sultan'ın saltanat üzerinde eşit hak iddia etmelerinin temel nedenidir[50]. İktidar mücadelesini kendi lehlerine sonuçlandırmak isteyen taraflar, devlet erkânından ve toplum üzerinde nüfuz sahibi müesseselerden destek arayışına girmişlerdir. II. Bayezid'e destek verenlerin arasında tarikatların bulunması, hem şehzâdeye padişahlık yolunu açmış hem de bu müesseselerin İstanbul'da temsil edilmelerini sağlamıştır. Daha önce İstanbul'da faaliyet gösterebilme imkânını bulamayan iki büyük tarikat, Halvetiyye ve Bayramiyye'nin şehir hayatına katılmalarında, II. Bayezid'e bu kritik dönemde verdikleri siyasî desteğin önemli rolü vardır. Ayrıca bu olay bize, tarikatların siyasî otorite tarafından birer güç odağı şeklinde algılanarak sahip bulundukları imkânları iktidar lehine kullanma politikasının da pratikteki ilk başarısını göstermektedir. Bu çerçevede netlik kazanan devlet politikasını kendi saltanat döneminde başarıyla uygulayan II. Bayezid'in Osmanlı-Safevî mücadelesi süresince Şiî yayılmasına karşı Nakşbendiyye'yi ve bunun Anadolu'daki tesirlerini kontrol altında tutmak amacıyla da Bektaşiyye'yi desteklemesi, bu tarikatlara İstanbul kapılarını açmıştır.

Şehrin gündelik hayatına 15. yüzyıl sonlarında girebilme imkânını bulabilen Halvetiyye, Bayramiyye ve Nakşbendiyye, İstanbul'un kültür dokusunu Horasanî tasavvuf anlayışıyla şekillendirmiş üç temel müessesedir. Bu şekillendirme süreci 17. yüzyıl başlarına kadar devam etmiş, bu dönemde Halvetî ve Bayramî kültürünün bir sentezi olarak tarih sahnesine çıkan Celvetiyye ile yeni bir mecraya girmiştir. Horasan melâmetiyyesinin tipik bir temsilcisi sayılan Nakşbendiyye ise, İstanbul'a damgasını vuran en önemli kültür müessesesi özelliğini hiçbir dönemde kaybetmemiş, hem orta tabakaya hem de Müceddîdiyye ve Halidiyye kolları vasıtasıyla üst tabakaya hitap edebilen geniş bir faaliyet sahasına sahip olmuştur.

Şeyh Ömer Halvetî (800/1397) tarafından temelleri atılan Halvetiyye, tarikatın pîr-i sânîsi Seyyid Yahya Şirvanî (869-1462) halifelerinden Aydınlı Dede Ömer Rûşenî (892/1487) ve Muhammed Bahaeddîn Erzincanî (879/1474) aracılığıyla 15. yüzyılda Anadolu'ya girer[51]. İstanbul'un gündelik hayatına katılması ise Muhammed Bahaeddîn Erzincanî'nin halifesi Cemaleddîn Halvetî (899/1494) ile gerçekleşir[52]. Halvetiyye'nin dört ana kolundan Cemaliyye'nin kurucusu olan Cemaleddîn Halvetî, köklü bir ulema ailesine mensuptur[53]. Bu mensubiyet ona, henüz Amasya'da şehzâde olan II. Bayezid ile tanışma fırsatını verir ve aralarında çok yakın bir ilişki

50. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara, 4. bs., (TTK Yayını), 1983, s. 161-162.
51. Tarikatın kökeni Ebheriyye'nin Zahidiyye koluna dayanır. Bu konuda bkz. Harîrîzâde Mehmed Kemâleddîn, *Tibyânu vesâ'ili'l-haka'ik fî beyâni selâsili't-tarâ'ik*, I, (Süleymaniye Ktp, Fatih, nr. 430), vr. 343a-377a; M. Sâdık Vicdanî, *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye'den Halvetiyye Silsilenâmesi*, İstanbul, 1338. Tarikatın erken dönem tarihi için ayrıca bkz., Jean Aubin, "Shaykh İbrâhim Zâhid Gîlânî (1218-1301)," *Turcica*, 21-23 (1991), s. 39-53.
52. Ekrem Işın, "Cemaleddin Halvetî", *DBİA*, II (1994), s. 398-399.
53. Bu ailenin kökeni ve mensupları için bkz., Yusuf Küçükdağ, *II. Bâyezid, Yavuz ve Kanunî Devirlerinde Cemâlî Ailesi*, İstanbul, (Aksarayî Vakfı Yayınları), 1995, s. 10-81.

kurulur[54]. Fatih Sultan Mehmed'in 1481'deki kuşkulu ölümü, bu ilişkiye siyasî bir boyut kazandırmış ve Cemaleddîn Halvetî, taht kavgasına tutuşan şehzâdelerden Cem Sultan'a karşı II. Bayezid'i desteklemiştir[55]. Bu desteğin arka planında siyaset-tarikat ilişkisini bütün açıklığıyla ortaya koyan son derece önemli olaylar vardır.

Bir defa şehzâdeler mücadelesi yalnızca iki hanedan mensubunun görünürdeki taht kavgasından ibaret değildir. Sonuçları itibariyle İstanbul'un gündelik hayatını çok derinden etkileyecek olan bu mücadelede iki karşıt grubun varlığı söz konusudur. Bunlardan birincisi II. Bayezid, Cemaleddîn Halvetî ve Sadrazam Koca Mustafa Paşa'nın; ikincisi ise Cem Sultan, Şeyh Vefa ve Sadrazam Karamanî Mehmed Paşa'nın ittifakıyla kurulmuştur. Mücadelenin birinci grup lehine sonuçlanmasıyla Osmanlı tahtına Cem Sultan yerine II. Bayezid çıkmış, Karamanî Mehmed Paşa'yı ortadan kaldıran Koca Mustafa Paşa sadrazam olmuş ve nihayet Şeyh Vefa'nın temsil ettiği Zeyniyye İstanbul hayatından âdeta silinerek yerine Cemaleddîn Halvetî'nin öncülüğünde Halvetiyye geçmiştir.

II. Bayezid'in daveti üzerine İstanbul'a gelen Cemaleddîn Halvetî, dervişleriyle beraber önce Üsküdar'da, ardından Koca Mustafa Paşa'nın Gül Camii civarındaki konağında ikamet eder[56]. Bizans dönemine ait Hosios Andreas Kilisesi'nin 1486'da Koca Mustafa Paşa tarafından camiye çevrilerek kendisine tahsis edilmesiyle, İstanbul'daki ilk düzenli Halvetî faaliyeti de başlamış olur[57]. Tasavvuf çevrelerince İstanbul'un en kıdemli tekkesi kabul edilen Koca Mustafa Paşa Tekkesi, Cemaleddîn Halvetî'nin vefatından sonra yerine geçen Yusuf Sinan Efendi (935/1529) tarafından tarikatın bir şubesi olarak kurulan Sünbüliyye'nin âsitânesi sayılmış ve bu dergâhta postnişinlik yapan şeyhlere Osmanlı yönetimi, Halvetiyye üzerindeki her türlü tasarruf hakkını tanımıştır. Sünbüliyye İstanbul'da kurulan ilk tarikattır[58]. Bu açıdan temsil ettiği tasavvuf kültürünün temelinde şehrin kendine has estetiği ve din folkloru vardır. Bu estetik tasavvuf kültürünün Kanunî Sultan Süleyman dönemindeki temsilcisi ise, halk arasında Merkez Efendi lakabıyla şöhret bulan Muslihiddîn Musa Efendi'dir (95/1551). Kara surları dışında kurduğu ve kendi lakabıyla tanınan tekkesi, Koca Mustafa Paşa Asitânesi'nden sonra İstanbul'un ikinci büyük Sünbülî merkezi sayılır[59].

54. Mahmud Cemaleddin el-Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye ez Lemeât-ı Ulviyye*, haz. M.S. Tayşi, İstanbul, (M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayını), 1993, s. 427-435.
55. Söz konusu siyasî desteği, Fatih Sultan Mehmed'in ölümüne neden olan bir saray komplosuna bağlayan yorum için bkz., H. Joahim Kissling, "Aus der Geschichte des Chalvetijje-Ordens", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, CIII (1953), s. 233-289. Karşı eleştiri için ayrıca bkz., M. Serhan Tayşi, "Çelebi Halife", *Türk Dünyası Araştırmaları* 103 (Ağustos 1996), s. 137.
56. Hüseyin Vasaf, *Sefîne-i Evliyâ*, III. (Süleymaniye Kte, Yazma bağışlar, nr. 2307), s. 228-233.
57. *Hadîka*, I, 161-166; Semavî Eyice, "İstanbul'da Koca Mustafa Paşa Camii ve Türk Mimarisindeki Yeri", *Tarih Dergisi*, V/8 (1953), s. 152-183.
58. Ekrem Işın, "Sünbülîlik" *DBİA*, VII (1994), s. 107-112.
59. M. Asım Çalıkoğlu, *İkinci Bayezid ile Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman Devirlerinin En Büyük Mutasavvıflarından Sünbül Efendi ve Merkez Efendi, Hayatı ve Hüviyetleri*, haz. N. Kılıç, İstanbul, 2. bs., 1961, s. 32-47; Tahsin Yazıcı, "Fetihten Sonra İstanbul'da İlk Halvetî Şeyhleri: Çelebi Muhammed Cemaleddîn, Sünbül Sinan ve Merkez Efendi", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, II (1956), s. 104-113; Emel Esin, "Merkez Efendi (H. 870/1465 Sonları - 959/1551) ile Şah Sultan Hakkında Bir Hâşiye", *Türkiyat Mecmuası*, XIX (1977-79), 1980, s. 65-92; M. Serhan Tayşi, "Vie et personnalité mystique de Merkez Efendi", *Anatolia Moderna*, I (1991), s. 27-34.

Halvetiyye ile birlikte ve aynı siyasî olaya bağlı olarak İstanbul'a giren bir diğer tarikat da Bayramiyye'dir. 1412'de Hacı Bayram-ı Velî (833/1429) tarafından kurulan tarikat, fütüvvet teşkilatı içinde Nakşî ve Halvetî kültürlerinin sentezini temsil eder[60]. Fetih ordusuyla beraber İstanbul'a gelen pek çok Bayramî dervişi arasında Baba Yusuf Bayramî, Buhurî Şeyh Yakub, Durmuş Dede, Şeyhoğlu Edhem Baba, Ferruh Dede, Keskin Dede, Mecdüddîn İsâ, Kızılca Bedreddîn gibi sonradan İstanbul'un din folkloruna mal olmuş isimler vardır. Gene bu zümre içinde Akbıyık Sultan (860/1456) ve Akşemseddîn'in özellikle Fatih Sultan Mehmed nezdinde büyük itibar sahibi oldukları da bilinmektedir. Ancak bu zümrenin İstanbul'daki faaliyetleri hakkında yeterince bilgi mevcut değildir.

Bayramiyye'nin İstanbul'a girişi II. Bayezid dönemine rastlar. Tarikatı şehrin gündelik hayatına sokan mutasavvıf, tıpkı Cemaleddîn Halvetî gibi köklü bir aileye mensup bulunan Muhyieddîn İskilibî'dir (920/1514). Ünlü matematikçi Ali Kuşçî'nin (879/1474) damadı ve Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin (982/1574) de babası olan Muhyieddin İskilibî, Akşemseddîn halifelerinden Bayramîliğin Tennûriyye kolunu kuran İbrahim Tennûrî'den (887/1482) hilafetalmış ve Amasya'ya giderek şehzâde Bayezid'in yakın çevresine katılmıştır[61]. Burada Cemaleddîn Halvetî ile tanıştığı ve II. Bayezid'e destek veren meşayih grubu içinde yer aldığı kesindir. Muhyieddîn İskilibî'nin 1480'de Amasya'da bulunduğunu ve Hac ziyareti için II. Bayezid'den izin isteyip ona hitaben, "İnşallah biz Hicaz'dan dönünce sizi Osmanlı tahtında görürüz" dediğini Taşköprîzâde kaydetmektedir[62]. Bu bilgiyi esas alan H. Joahim Kissling, 1480 yılı içinde Fatih Sultan Mehmed'e şehzâde Bayezid'in bilgisi dahilinde bir suikast tertip edildiğini, ancak planın ortaya çıkartılmasıyla bu olaya adı karışan şeyhlerin Hac ziyaretini bahane ederek izlerini kaybettirdiklerini belirtir[63]. Nitekim Muhyieddîn İskilibî, II. Bayezid Osmanlı tahtına geçince İstanbul'a gelir ve "Hünkâr şeyhi" sıfatıyla kendisine tıpkı Cemaleddîn Halvetî'ye yapıldığı gibi Sultanselim'deki bir Bizans yapısı tekke olarak tahsis edilir[64]. Şehrin gündelik hayatına Muhyieddîn İskilibî'nin temsil ettiği Tennûriyye tarafından sokulan Bayramîliğin bu

60. La'lîzâde Abdülbâkî, *Menâkıb-ı Melâmiyye-i Bayramiyye*, İstanbul, 1281, s. 16.
61. Mehmed Mecdî, *Hadaiku'ş Şakaik*, s. 350; Mustafa Aşkar, *İskilipli Şeyh Muhyiddîn Yavsî. Hayatı-Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, Ankara, (Verâ Yayınları), 1996, s. 50.
62. Taşköprîzâde, *eş-Şakâiku'n-Numâniyye*, Dersaadet, ty., s. 206.
63. H. Joahim Kissling, "Zur Geschichte des Derwischordens der Bajrâmijje", *Dissertationes Orientales et Balcanicae I. Das Derwischtum*, München, 1986, s. 259-260.
64. Ekrem Işın, "Quelques tekke Bayrami d'Istanbul", *Melâmis-Bayramis. Études sur trois mouvements mystiques musulmans*, ed. N. Clayer, A. Popovic, T. Zarcone, İstanbul, (Éditions Isis), 1997, s. 122-127. (baskıda)

ilk örgütlenme merkezi, kurucu şeyhin lakabıyla da anılan Yavsî Baba Tekkesi'dir[65]. Tekkenin Muhyieddîn İskilibî'den sonra gelen şeyhlerinin Osmanlı ilmiyye sınıfının iki güçlü grubu sayılan Ebussuud Efendi ile Müeyyedzâde ailelerine mensup bulunmaları, burada temsil edilen klasik Bayramiyye ile tarikatın muhalif kolu Melamiyye arasındaki çatışmayı derinleştirmiş, neticede 16. yüzyıl boyunca İstanbul'un tasavvufî hayatı bu gizli çekişmenin acı sonuçlarına şahit olmuştur[66].

Hacı Bayram-ı Velî'nin vefatından sonra Bayramiyye'nin klasik kolu Akşemseddîn ve İbrahim Tennûrî tarafından yürütülürken bir diğer kol Ömer Sıkkinî'nin (880/1475) öncülüğünde Melamiyye hareketini başlatır[67]. Bu hareket İstanbul'a 16. yüzyıl başlarında İsmail Maşûkî'nin (945/1539) faaliyetleriyle yansımıştır[68]. Oğlan Şeyh lakabıyla tanınan İsmail Maşûkî, İstanbul'un esnaf tabakası arasında kısa sürede rağbet görmüş, ayrıca Sipahî Ocağı mensuplarından meydana gelen kalabalık bir zümreyi de etrafına toplamıştır[69]. Gerek babası Pîr Ali Aksarayî'nin (935/1529) Anadolu'da mehdîlik iddiasıyla ortaya çıkması, gerekse kendisinin İstanbul'daki faaliyetleri, hem klasik Bayramiyye mensuplarını hem de bu zümreyle yakın ilişkisi bulunan ilmiye sınıfını rahatsız etmiş, bunun neticesinde İsmail Maşûkî, Şeyhülislam İbn Kemâl'in verdiği fetva üzerine Atmeydanı'nda idam olunmuştur. Bu olayı takip eden yıllarda İsmail Maşûkî ile beraber İstanbul'a gelen Şeyh Yakub Efendi'nin (997/1588) temellerini attığı Helvaî Tekkesi, Bayramî kimliği altında faaliyet gösteren İstanbul'un ilk Melamî merkezi olarak faaliyete geçer[70].

II. Bayezid döneminde İstanbul'a giren bir diğer tarikat da Nakşbendiyye'dir. Daha önce belirttiğimiz gibi Fatih'in saltanat yıllarında henüz tarihi tam aydınlanmamış bulunan Aksaray'daki Hindîler Tekkesi hariç tutulursa, Nakşbendiyye'nin izlerine bu dönemde rastlamak mümkün değildir. Üzerinde durulması gereken nokta, Fatih'in Ubeydullah Ahrâr (895/1490) ve Abdurrahman Câmî (897/1492) gibi Nakşî ileri gelenlerine yakın ilgi duyduğu, hatta İstanbul'a davet ettiği halde şeyhlerin bu davete uymadıklarıdır[71]. Nitekim aynı davet Fatih tarafından Abdullah İlahî'ye de yapılmış, fakat karşılık görmemiştir. Şunu kesin olarak söylemek mümkündür: Fatih yürüttüğü dış siyaset açısından Nakşîleri doğu sınırındaki Şiî tehdidine

65. Ekrem Işın, "Yavsî Baba Tekkesi", *DBİA*, VII (1994), s. 445-446.
66. Ekrem Işın, "Bayramîlik", *DBİA*, II (1994), s. 104-107.
67. Abdülbakî Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul, 1931, s. 40-42.
68. A. Yaşar Ocak, "Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Resmî Düşüncesine Karşı Bir Tepki Hareketi: Oğlan Şeyh İsmail-i Maşûkî", *Osmanlı Araştırmaları*, X (1990), s. 49-58; İsmail E. Erünsal, "Abdurrahman el-Askerî's Mir'atü'l-Işk: A New Source for the Melâmî Movement in the Ottoman Empire during the 15th and 16th Centruies", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 83 (1993), s. 95-115; Ekrem Işın, "İsmail Maşukî (Oğlan Şeyh), *DBİA*, IV (1994), s. 214-215.
69. Ekrem Işın, "Melamîlik", *DBİA*, V (1994), s. 380-386.
70. Ekrem Işın, "Quelques tekke Bayrami d'Istanbul", *Melamis-Bayramis*, s. 127-134. Ayrıca bkz., Ekrem Işın-M.Baha Tanman, "Helvaî Tekkesi", *DBİA*, IV (1994), s. 49-51.
71. İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, İstanbul, 3. bs., (Seha Neşriyat), 1989, s. 43-46.

karşı desteklemiş, ama aynı zümreyi kendi iç siyaseti açısından tehlikeli görmüştür. Bu tehlikenin niteliği konusunda değişik açıklamalar yapılabilir. Bir defa Nakşîliğin siyasî boyutunun bulunması ve Timurlular döneminde merkezî otoriteyi pekçok yönden zaafa uğratmaları, Fatih tarafından şüphesiz ki dikkate alınmıştır. Bir de ünlü âlim Uluğ Bey'in katledilmesinde Nakşî ileri gelenlerinden Ubeydullah Ahrâr'ın parmağı bulunduğu iddiasının Semerkant'tan kaçarak İstanbul'a gelen Ali Kuşcî vasıtasıyla Fatih'e aktarılmasının padişah üzerinde bu zümreye karşı ters bir etki bırakmış olması mümkündür[72].

Nakşbendiyye'yi II. Bayezid zamanında İstanbul'a getiren mutasavvıf, Abdullah İlâhî'dir (896/1491). Talebelik yıllarını Zeyrek Medresesi'nde geçiren bu ünlü mutasavvıf, daha sonra Semerkant'a giderek Ubeydullah Ahrâr'dan Nakşî hilafeti almış ve Fatih'in vefatına kadar doğum yeri Simav'da faaliyet göstermiştir[73]. Fatih'ten İstanbul'a gelmesi için davet aldıysa da buna icabet etmeyerek, yerine halifesi Ahmed Buharî'yi göndermesi dikkat çekicidir. Ahmed Buharî'nin kendisine gönderdiği mektupta İstanbul'daki ortamın müsait olmadığını üstü kapalı bir biçimde bildirmesi, bu ünlü Nakşî şeyhinin İstanbul'a gelmesini II. Bayezid'in tahta çıkışına kadar ertelemesine neden olmuştur[74]. II. Bayezid ile başlayan yeni dönemde İstanbul'a gelen Abdullah İlâhî, müridlerinden Kazasker Muhyieddîn Çelebi vasıtasıyla ulema sınıfını kendine bağlamış, ayrıca Zeyrek Medresesi ve Ayasofya Camii'ndeki vazlarıyla da Nakşî kültürünün halk arasında yayılmasını sağlamıştır[75].

Tarikatı İstanbul'da teşkilatlandıran kişi, Ahmed Buharî'dir (922/1516). İlk tekkesini Fatih'te faaliyete geçirmiş, bunu Ayvansaray ve Edirnekapı dışındakiler izlemiştir[76]. Halk arasında Emîr Buharî tekkeleri olarak bilinen bu tarikat merkezlerinin, ayrıca Ahmed Buharî tarafından güçlü bir vakıf geliriyle desteklendiklerini belirtmeliyiz[77]. Alınan bu tedbir sayesinde Nakşîliğin diğer tarikatlara oranla çok önceden mali özerkliğe kavuştuğunu ve böylece faaliyetlerini daha rahat sürdürdüğünü belirtmek mümkündür.

Abdullah İlâhî ve halifesi Ahmed Buharî vasıtasıyla İstanbul'a giren Nakşîliğin, temelde Horasan melametiyyesine dayalı bir kültürü şehir hayatına soktuğu söyle-

72. Ubeydullah Ahrâr'ın Uluğ Bey'in katledilmesiyle ilgisi konusunda bkz., İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Ankara, (TTK Yayını), 1995, s. 22-23.
73. Hamid Algar, "A Brief History of the Naqshbandî Order", *Naqshbandis. Cheminements et situation actuelle d'un ordre mystique musulman*, ed. M. Gaborieau, A. Popovic, T. Zarcone, İstanbul-Paris, (Éditions Isis), 1990, s. 17.
74. Lamiî Çelebi, *Nefehatü'l-Üns*, İstanbul, 1289, s. 453-454; Mehmed Mecdî, *Hadaikü'ş-Şakaik*, s. 262-265.
75. Mustafa Kara, "Molla İlâhî'ye Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII (1988), s. 368, Ekrem Işın, "Abdullah İlahî", *DBİA*, I (1993), s. 17.
76. Kasım Kufralı, "Molla İlâhî ve Kendisinden Sonraki Nakşbendiyye Muhiti", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, III/1-2 (1948), s. 135-136.
77. Ö. Lütfî Barkan - E. Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, İstanbul, 1970, s. 203-208.

nebilir. Buna karşın Abdullah İlâhî'nin halifelerinden olup aynı zamanda Mevlâna Celaleddîn-i Rumî nesline mensup bulunan Âbid Çelebi'nin gene aynı dönemde Otlukçuyokuşu'nda faaliyete geçirdiği tekkesinde Nakşî-Mevlevî sentezini ön plana çıkartan bir tasavvuf anlayışını temsil ettiği görülmektedir. Bu anlayış da tıpkı Horasan Nakşîliği gibi İstanbul hayatında süreklilik göstermiş ve şehrin kültür tarihine *Mesnevîhâne* adıyla açılan müesseseler aracılığıyla damgasını vurmuştur[78].

II. Bayezid'in saltanat yılları Mevlevîlik açısından da tam anlamıyla bir canlanış dönemidir. Daha önce Kalenderhâne Zaviyesi'nde bir süre faaliyet gösteren tarikat, Divâne Mehmed Çelebi'nin girişimi ve İskender Paşa'nın yardımıyla İstanbul'daki ilk dergâhı olan Galata Mevlevîhânesi'ni 1491'de faaliyete geçirir[79]. Fakat bu dönemin tarikatlar tarihi açısından en önemli olayı, Bektaşîliğin toplum hayatında yerini almasıdır. 15. yüzyıl sonlarından itibaren Anadolu'da başgösteren ve 16. yüzyılda doruk noktasına ulaşan ayaklanmalar ve bunların ardındaki kültürel zeminin Safevî propagandasıyla Şiîleşme eğilimi göstermesi, Osmanlı siyasî otoritesi tarafından yeni tedbirlerin alınmasını zorunlu kılmıştır[80]. Bu tedbirler çerçevesinde bâtınî zümreleri, meşruiyeti siyasî otorite tarafından tanınmış bir tarikat çatısı altında toplamak ve özellikle İstanbul ölçeğinde bunu Yeniçeri Ocağı bünyesinde örgütlemek fikri kendisini çok açık biçimde belli etmektedir. Nitekim Balım Sultan'ın Dimetoka'dan gelerek II. Bayezid ile görüşmesi ve Hacı Bektaş-ı Velî Asitânesi postnişini sıfatıyla halen geçerli olan Bektaşî erkânını düzenlemesi, bu fikrîn somut kanıtlarıdır. Balım Sultan'ın getirdiği mücerredlik erkânı ile Yeniçeri Ocağı kaideleri birbirini bütünlemiş ve tarikat İstanbul'da askerî bir disiplin içine alınmıştır. Bu nedenle Bektaşiyye'nin İstanbul hayatına en azından Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığı 1826'ya kadar yeterince nüfuz edebildiği söylenemez[81].

Buraya kadar ana hatlarıyla değinmeye çalıştığımız tarikat faaliyetlerinin ortak noktası, 15-17. yüzyıllar arasında İstanbul'un tasavvufî kültür dokusunu Horasan kökenli akımların şekillendirdiğidir. 17. yüzyıl başlarından itibaren şehir hayatına giren Kadiriyye, Rıfaiyye, Sa'diyye, Bedeviyye ve Şazeliyye gibi Arap kültür sahasına ait tarikatların faaliyetleri ise, ayrı bir inceleme konusudur.

78. Ekrem Işın, "Nakşibendîlik", *DBİA*, VI (1994), s. 31-39.
79. Galata Mevlevîhânesi'nin kuruluşuyla ilgili 897/1491 tarihli İskender Paşa vakfiyesinde, dergâhın ilk şeyhi olarak Yunus Efendi gösterilmektedir. Bu konuda bkz., İsmail Ünver, "Galata Mevlevî-hânesi Şeyhleri", *Osmanlı Araştırmaları*, XIV (1994), s. 195-219: Tarikatın İstanbul'daki tarihî gelişimi için bkz., Ekrem Işın, "Mevlevîlik", *DBİA*, V (1994), s. 422-430.
80. Osmanlı-Safevî ilişkilerinin genel bir değerlendirmesi için bkz., Jean-Louis Bacque-Grammont, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlılar ve Safevîler", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s. 205-219. Bu dönemdeki dinî ayaklanmaların fikrî temelleri için ayrıca bkz., A. Yaşar Ocak, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Anadolu'sunda Mesiyanik Hareketlerinin Bir Tahlil Denemesi", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi (21-25 Ağustos 1989)*, Ankara, 1990, s. 817-825.
81. Ekrem Işın, "Bektaşîlik", *DBİA*, II (1994). s. 131-137.

KÂDİRÎ ÂSİTÂNESİ POSTNİŞÎNİ İSMAİL GAVSÎ EFENDİ'YE DAİR

Emin Nedret İŞLİ*

17. yüzyılda İstanbul'da kurulan ilk Kadirîhane, kurucusu ve ilk şeyhi İsmail Rumî'den tekkelerin sırlandığı 1925 yılında hayatta bulunan İsmail Gavsî Bey'e kadar önemini korumuştur. İstanbul'da kurulan ilk Kadirî tekkesi oluşu, Kadirî tarikatının Pir-i Sanisi (ikinci piri) sayılan İsmail-i Rumî'nin burada gömülü oluşu nedeniyle Asitane olarak kabul edilmiştir. Osmanlı'nın hükümran olduğu yerlerdeki bütün Kadirî tekkelerinin şeyh tayinleri Tophane'deki bu Asitanenin onayı ile yapılmaktaydı. İstanbul tekkeleri tarihinin son dönemine damgasını vurmuş olan Meclis-i Meşayih'e reislik eden Ahmed Muhyiddin Efendi yine Kadirî Asitanesi şeyhi idi. Bütün bu önemli noktaların merkezi olan Kadirihane'nin son şeyhi İsmail Gavsî [Erkmenkul] Bey 17. yüzyıldan beri İstanbul'un sosyal ve siyasal hayatına büyük etkileri olan bir ailenin ferdi, bir yüce merkezin erkân görmüş idarecisi ve hizmetkârı olarak karşımıza çıkar.

Şeyhi bulunduğu dergâh hakkında pek çok yayın yapılmasına, Cumhuriyet döneminde pek çok önemli şahsiyete yol göstermiş, onları yetiştirmiş olmasına rağmen o büyük bir tevazu ile dervişane bir hayat tarzını ihtiyar etmiştir. Tasavvufa ait engin bilgisi, İstanbul tekkelerindeki adab ve erkânı en ufak ayrıntısına kadar bilmesi, zerafeti, nezaketi ve dillere destan hafızasıyla pek çok insan yetiştirmiştir. Denilebilir ki bugün İstanbul tekkelerine ait usûl ve erkân yönünden ne bilinebiliyorsa İsmail Gavsî Efendi'nin öğrettikleri sâyesindedir. İsmail Gavsî Bey, hakkında sayfalar dolusu yazı yazılabilecek insanlardandır.

* Araştırmacı-sahhaf.

Burada sadece onun hayatına ait bir iki önemli vesikayı aynen yayımlıyoruz. Bunlardan birincisi, kendi elinden çıkma hayat hikâyesidir. İkincisi, büyükbabası Şeyh Ahmed Muhyiddin Efendi tarafından yazılan mektebe başlama ve sünnet törenlerini anlatmaktadır. Üçüncüsü ise vefatı sonrasında Ankara'da bir bürokrat olan dervişanından H. Sıtkı Köker'in İsmail Gavsî Bey'in oğlu Misbah Bey'e şeyhinin vefatı ile ilgili sorduğu sualler ve verilen cevaplardan oluşmaktadır.

Meşâyihe Mahsus Terceme-i Hal varakasıdır.[1]

Sual: Terceme-i hal sahibinin isim, mahlas, şöhret ve lakabı, bir sülâle-i ma'rufeye mensub ise keyfiyet-i nisbeti, mezheb-i i'tikadı, ameliyesi ve hangi tarikten müstahlef olduğu, tarih-i intisabiyle müstahlef oluncaya kadar müddet-i hizmeti, şeyhinin isim ve şöhreti.

İsm ve mahlası Eşşeyh Şerif İsmail Gavsî Efendi'dir. Şerif Halil Efendi[2] sülâlesine mensub olub itikaden ehl-i sünnet ve amel cihetiyle mezheb-i Hanefi'denim ve Tarikat-ı Aliye-i Kadirîye'den müstahlefim. 1327 sene-i Hicriyesinde büyük pederim Kadirîhane Şeyhi ve Meclis-i Meşayih Reisi merhum Ahmed Efendi'ye[3] ve muahharen dergâh-ı mezkûr postnişini Şeyh Şerif Abdüşşekûr Efendi'ye[4] intisab ve on iki seneye karib hidmetle 12 Şevval 1338 tarihinde tac-ı şerif ve libâs-ı hırka cemiyeti icra kılınmıştır.

Sual: Tarih, mahall-i velâdeti ve pederinin isim ve şöhreti.

1310 Hicrî-1308 Rumî.[5] Dersaadet, Kadirîhane Dergâhı. Pederim Hânıkâh-ı Kadirî Postnişini Eşşeyh Şerif Abdüşşekûr Efendi.

Sual: Resmi ve hususi hangi mekteb ve medreselerde yahut muallim-i mahsusdan hangi ilim, fen ve lisanları ne dereceye kadar tahsil eylediği; şehadetname, tasdikname ve icazetname alıp almadığı, almış ise taribleri, hangi lisanlarla kitabet

1. İsmail Gavsî Efendi'nin 15 Temmuz 1336/25 Şevval 1338 (15 Temmuz 1920) tarihinde Meclis-i Meşâyih'e verdiği terceme-i hal varakası Sadık Albayrak tarafından *Son Devir Osmanlı Uleması* isimli çalışmada yayımlanmıştır. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı tarafından yayımlanan bu kitap Sadık Albayrak'ın çalışmasının ikinci baskısı olmasına rağmen eserin beşinci cildi (Meşayih ve Tekkeler) birinci baskıda bulunmayan yeni bilgiler içerir. Sayın Albayrak çalışmasının arkasında okuduğu belgelerin tıpkıbasımını da yayımlamıştır. Çalışmada Osmanlıca belgelerin günümüz Türkçesine uyarlanarak çevrildiği görülmüş, bu nedenle belge aynen tekrar yeni harflere aktarılmıştır. Ayrıca Sayın Albayrak bu metinde İsmail Gavsî Efendi'nin adını İsmail Avni Efendi ve Hobçuzade Şeyh Rıza Efendi'yi de Topçuzade (?) Şeyh Rıza Efendi olarak okumuştur.
2. Kadirîhane'nin ikinci şeyhi ve İsmail-i Rumî'nin halifesi olup hicri 1035 [1625] yılında postnişin olmuş ve Hicri 1069'da [1658] vefat etmiştir.
3. Şerif Ahmed Muhyiddin Efendi (1852-1909) hayatı ve eserleri hakkında bak: Mustafa S. Kaçalin, *Ahmed Muhyeddin*, Tuhfe-i Rumi, İstanbul 1992, s. 263-268.
4. İsmail Gavsî Bey'in babasıdır. Şevval 1339 [1921] tarihinde Kadirîhane postnişini iken vefat etmiştir.
5. 1892/1893.

yahut yalnız tekellüm ettiği, tab' ve neşr olunmuş eser ve te'lifi var ise neye dair olub ne zaman ve nerede tab' ve neşr olunduğu.

Ulum-u ibtidaiyeyi evvela Tophane'de Kadirîler Yokuşu'nda vâki Topçubaşı İsmail Ağa Mektebi'nde[6] ve ulum-ı âliyeyi dahi Beyoğlu'nda Fransız Mekteb-i Sultanisi'nde müddet-i tahsil olan dokuz sene zarfında bil-ikmâl her ikisinden bâ-şahâdetnâme neş'et etmekle beraber muahharen Maliye Mekteb-i âlisiyle Dârülfünûn Hukuk kısmına müdavemet ederek 1329-1330 senesinde bil-imtihân diploma aldım.

Ba'de Galata'da Kethüda Mehmed Efendi Medresesi'ne kayd olunarak Bâyezid Cami-i Şerifi'nde Merhum Elmalılı Hamdi Efendi'nin halka-i tedrisinde bulunmuş isem de vuku-ı vefatı ve derslerin cami-i şerifden kaldırılması üzerine Tophane'de mukîm Hırka-i Şerif hatibi Hattat Ömer Efendi'nin[7] hususi surette ulum-ı Arabiye'yi tahsile mübaşeret ile elân devam etmekteyim.

Kadirîhane Dergah-ı Şerifi zâkirbaşısı Hobçuzâde Şeyh Rıza Efendi'den ilahiyata müteallik âsâr-ı eslâfı meşk ederek nutk-ı evliyaullahı ala kadr ü'l-imkân itmam ve ikmâl eyledim.

Musikinin fusûl ve kâr ve rübaiyatı ile âyin-i şerifleri Erkân-ı Harbiye Dairesi hattatlarından ve Galata Mevlevihanesi Neyzenbaşısı Elhac Mehmed Emin Efendi'den[8] temeşşük etmekteyim. Türkçe ve Fransızca mükemmelen tekellüm ve kitabet eder ve Rumca'yı oldukça tekellüm eylerim. Bir eser ve te'lifatım yoktur.

Sual: Hal-i hazırda yahut evvelce hizmet-i devlette bulunup bulunmadığı.

Kable'l-harab Tophane'de İmalât-ı Müdiriyeti maiyetinde muvazzaf müstahdem iken seferberlik ilanı üzerine Mekatib-i âliye mezunları meyanında talimgâha sevk olunarak ale'd-derecât İhtiyat Zabitliğine terfi' olunmuş ve talimgâh Kumandanlık Yaverliği'nde bulunmuş ve bir kıt'a harb madalyasıyla taltif edilmiş idim. Hâl-i hâzırda Duyûn-ı Umumiye'ye devam etmekdeyim.

Gavsî Efendi'nin Mektep ve Sünnet Merasimi

Hafidim Gavsî Bey'in mekteb ve hitan cemiyetleri zilhiccenin nihayeti olan [çarşamba] perşembe gününe tesadüf etmemek ve bu ayın nihayet haftası düğünlerin kesrine mebni pazartesi gün ihtiyar edilmiştir. İki gün evvel cumartesi günü meclisden

6 Karabaş Mahallesinde bulunan bu mekteb 1930'lu yıllarda Vakıflar tarafından kiralık bir mülk olarak kullanılıyordu. Bak: A. Turgut Kut, "İstanbul Sıbyan Mektebleriyle ilgili bir Vesika." **Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları 2,** Cambridge, 1978, s. 55-84.
7 Hakkında bak: İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar*, İstanbul, 1955, s. 262-267.
8 Hakkında bak: İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar*, İstanbul, 1955, s. 80-84.

çıkıp Serkurenâ Bey'e hitaben düğün malumâtı olarak muhtasar surette yazdığım kağıdı alıp Yıldız'a gittim, verdim. Açtı okudu. Niçün şevkethâneye yazmadın dedi. "Bu kâfidir, kıyas ettim" dedim. O kağıdın zarfını değiştirdi, başka zarf koydu, mühür yerine ismimi yazdırdı, li-ecli takdim verdi, gönderdi. İkindi namazı kılındı. Fakir hareket ettim. Bir şey zuhur ederse ben haber gönderirim dedi. Döndüm geldim. Zaten bir şey zuhur etmeyeceğini bildiğim için bu surete koydum, zirâ bu gibi şeyler sahibine atiye zuhuru mutlaka bir havf ve çekinmek icab eden ..... için alelekser zuhur ediyor yoksa ihtiyaç ve gönül almak için değildir. Her ne ise bir aralık muntazır oldum ise de ertesi sabah oldu geçti. Akçemde fazla bir şey zuhur etmezse başa başdır, şu kadar ki bağçe ve soba tertibatıma halel gelmiştir. Cemiyet için kadınlar konağa Serkurena Bey'in haremine götürdüler. Suret-i resmiyede cüz ve kesesi atlaslarla büyük büyük çıkarıp çocuğa beş üç dane ikilik çil guruşla iki aded beş çeyreği vermişdir. Şâyan-ı taaccüb ve hayrettir. Haremi düğüne geldiği vakit Gavsî'ye yüz otuz guruşluk bir saat getirdi. Başka bir kimseden medâr-ı muavenet yoktur. Mültezim kasablar, cemiyet günü paranın idare etmeyeceğini hissedüb nâçâr kaldığım zaman beş aded lira hediye eylemişlerdir. Sünnetten haberleri olmadığı için zira evvelce mekteb için üç aded kuzu göndermişlerdi tamam başa baş geldi, masarifât taşmadı. Şu gailem esnasında Cevdet Bey'e iki lira verdim. Bizim paşa Gavsî'ye yirmi guruş kadar guruşluk verdi. Altı aded koyun zebh oldu, üç de kuzu ancak idare etti. Fakir .....dır. Cemiyetten bir iki gün evvel ve ertesi salı gün dahi beraberdir. Onbeş sofra hareme, ondört sofra taamhaneye verildi sabahleyin, akşam için de bu mikdardan aşağı değildir. Gündüz zuhuratları başkadır. Bir gün evvel hareme üç dört takım, bir gün sonra keza selâmlığa iki üç takım yemekler dahildir. Hâsılı cemiyetten evvel ve sonra üç sofralık kadın bulunmakta idi. Davetliler geldiler. Zilhicce'nin yirmi dördüncü pazartesi sabahı saat iki raddelerinde Kadiriler Mektebi çocuklarıyla Emin Efendi'nin Kızlar Mektebi çocukları tekkeye geldiler. Hasahûr'dan gelen haşalı hayvan hazırlandı. Türbe-i Şerif muvacehesinde Duacı Hüsni Efendi muhtasar dua etti. Çocuklar ilahi okudu, "Padişahım çok yaşa" diye bağırdılar. Oradan başlayıp Gavsî Bey'i alıp Firuz Ağa, Defterdâr cihetinden dolaşıp gelip bizim yokuşdan halile ve nevbelerle meşâyih, dervişân, zâkirân ilahilerle karşıladılar, artık sokaklardaki kadın, çoluk, çocukların izdihamı ve galebeliği tarif olunmaz ve hatta geçilmez dereceye gelmiştir, gelin seyri bir şey değildir. Gavsî Bey de hayvan üzerinde kırıta kırıta Dergâh-ı Şerife dahil oldu. Mekteb çocukları evvelâ tekkeden sokağa çıkar çıkmaz hazırlattığım koyun tekye kapusu eşiğinde zebh edilmiştir. Pek isabet olmuşdur. Yollar, sokaklar kadın, çocuklarla hıncahınçdır. Hafız Hulusi bizim mektebe ilahi meşki hocası olduğundan pek güzel ilahiler geçmiştir. Kadınlardan gelenler umumen semahaneye, kafese, mahfele alındılar. Erkekler bir tarafta, çocuklar huzurda ve kızlar ön tarafta bulundular. Benim ve çocukların hocası Firuzağa imamı Hoca Sadettin Efendi olduğundan mahsusen Şekûr Molla ile Gavsî'yi hânesine da'vete gönderdim, gelmesin vaad ve memnun olmuşdu. Her nasılsa şu zamanda muntazır olundu. Bulunamadığından Hoca Haşim Efendi bed-i

besmele-i şerife eylemiştir. Sevabına Üsküdarî Duacı Hüsni Efendi güzel dua eyledi. Kutbi Efendi'ye hareket şeyhi Fatiha'yı verdi. Çocuklar dahi bir ağızdan aminhân oldular. Pek hâlâvetli ve sûzişli oldu. Çok kimseler ağladı. Mutlaka erenler hâzır idi zirâ hâlâvetli bir cemiyet oldu. İhtiyarların elleri öpüldü. Odalara çıkıldı. Çocuklar bir müddet semahanede geçdikleri güzel ilahileri okudular. Taamhanede izhar edilen on sofraya selâ denildi. Yemekler çorba, et, pilav, zerde-i fakir âlâ idi. Misafirleri oturtma tertibatı ..... olmadı zirâ Kefevî ile Zekaî Efendi'ye kaldı. Fakir indirmeğe çıkdım. Anlar oturtmağa anınçün bilemediler. En ihtirâz ettiğim âdemin yanına Muabir Ali'ye yemek verilmesi dahi hâtırlı âdemlerin başı ucundan verildiğini gördüm. Zerde güzel idi fakat Zihni Paşa konağındaki elmasiye gibi değildi. Arap Derviş, Şakir, İzzet işe yaradılar. Şa'ban dahi taam esnasında Yahudi çalgıcıları selâmlıkda ..... çalgıya başladılar. Düğüne benzedi, müteakiben Gavsî Bey'i hareme götürüb Fatih'li Muhacir Sünnetçi kesdi. Biraz yaygara etti fakat Yahudiler, halkın muhâceme ve oyuncakların kesreti oyaladı. Ol kadar korkutmadı fakat haremde kadınların kesreti pek ziyade idi. Mükemmel düğünlerden aşağı değildi. Ekser komşu ve ademler oyuncak getirdi. Hacı Osman Bey hokkabazları tuttu, babasının sünnetine dahi o tutmuştu. Hisarlı Mehmed Paşa'nın, Serkurena Bey'in, Kâmil Bey'in kadınları saat getirmişlerdir. Başlıca oyuncak getirenlerin âlâsı Kasab Şevki, Hacı Mahmud Bey, Nesibe Hanım, Cemil Bey, tercüman falan için tavsiyeye şâyân ademlerdir. Bir taraftan hokkabaz, bir taraftan çalgı devam eyledi, akşam fasıl oldu. Kendileri etraftan davetli davetsiz çok ademler geldi. Akşam lokmasına taamhanede on dört sofra verildi. Hareme dahi ceman altmış sofraya yakın taamlar verildi. Harem sofasına Karagöz perdesi kuruldu. Akşamdan bir fasıl kukla oynadı. Kadınlar için de sofada perde, kafes çekildi fakat izdihamdan ne kadınlar ne erkekler rahat etti. Oyunun yarısında herkes kendini dışarıya attı. Nefes alınamayacak derecede kaldı. Bunun üzerine Karagöz perdesi taamhaneye kaldırıldı. Kadınlar için genişçe mahal tefrik edildi. Hayalî Salih Efendi güzelce oynadı, herkes kemâl-i istirahat ve genişçe seyr etti, âlâ oldu. Müteakiben hokkabaz, müteakiben hayalî başladı. saat sekize erdi. Artık uykusuzluğa tahammülüm kalmadı. Heman yattım, nihayetini görmedim. Kalkdığımda çok kimseler dağılmıştı. Elhamdüllah elemsiz, kedersiz cemiyet oldu fakat kadınlar çok galebelik idi. Birader paşa bey yeni gelin ..... geldiler. Mültezim kasabların hediyesi makbule geçti bunları sünnetçiye verdim, oğluna bir mecidiye ayrıca Elhamdüllah Cenab-ı Allahın inayet ve ihsanına şükürler ederim. Hiç bir kimseye muhtaç olmadan şu cemiyete dahi muvafık olub icra eyledim. Bundan sonra sene-i hayatımdan ümidim yoktur. Bunları okudukça belki rahmete vesile olurum.

4 Mayıs sene 1314 ve 24 Zilhicce 1315 [16 Mayıs 1898] yevm-i pazartesi tarihiyle oğlum Abdüşşekur Efendi'nin mahdumu Gavsî Bey'in mekteb ve hitan cemiyetlerine med'uv bulunan zevât ve mim işaretleri icabet edenlerdir.

(Şerif Ahmed el-Kadirî, Şeyhü'l-Kadirihâne, Tophane)

Merkezliler (mim)
Kasımpaşalı Şeyh Hafız (mim)
Himmetzâde Şeyhi (mim)
Kefevî (mim)
Hallaç Baba (mim)
Kılıççı Salih Efendi (mim)
Nuri Molla (mim)
Karabaş Şeyhi (mim)
Paşababa Şeyhi (mim)
Gülşen Şeyhi (mim)
Fındıklı Şeyhi (mim)
Çengelköyü
Karasarıklı İbrahim Efendi (mim)
Kubbe Şeyhi
Müştakzâde (mim)
Şeyh Hakkı (mim)
Tercüman Ahmed Bey (mim)
Hacı Arif
Kutbi Efendi (mim)
Şeyh Necmeddin (mim)
Kürd Receb (mim)
Duacı Hüsni Efendi (mim)
Hoca Seyfeddin Efendi (mim)
Hoca Haşim Efendi (mim)
Kâmil Bey (mim)
Nizameddin
Hayri Bey (mim)
Veznedâr Yusuf Efendi
Şeref Efendi
Ziya Bey
Hacı Osman Bey (mim)
Mahdumu Muhtar (mim)
İbrahim Bey
Hisarlı Mehmed Paşa
Cemil Bey (mim)
Kasabzâde (mim)
Kasab Ahmed
Mültezim Kasablar (mim)
Katib Lütfi (mim)
İmam Eyüb (mim)
Muhtarlar (mim)
Canbaz Hasan Efendi (mim)
Levend Ağa (mim)
İsmail Efendi (mim)
İhsan
Mehmed Bey biraderi Neşet (mim)
Halil Ağa (mim)
Mahmud Bey (mim)
Hayri
İshak Bey (mim)
Said Efendi (mim)
Hasan Bey (mim)
Hulusi (mim)
Dairede Ali Efendi (mim)
Receb Ağa (mim)
Sefaret Kavası (mim)
Müezzinbaşı (mim)
Yemenici Ali Bey (mim)
Hüsameddin
Şekib Bey (mim)
Reşid (mim)
Hafız Ömer (mim)
Keresteci Reisi Hakkı Bey (mim)
Çolak Kâmil (mim)
Trabzonlular

MESARİFÂT

Zaferan 8 Dirhem (Çiçek)	20
Def'a Yerli 25 Dirhem	37
Yumurta 100 adet	15
Fındık üzüm	10
Baharât (tarçın 20, yenibahar 20)	10
Şeker 25 kıyye	62
Yarım kazevi pirinç	45
Zerde için	22
Def'a İngiliz birinci 5 kıyye	10
Rugan-ı sade 8 kıyye	95
Beyaz yağ 5 kıyye	35
Kola 1 paket	5
İngiliz.....	3
Hatab çeki 1	22
Karanfil	1
Limon	6
Soğan	40
Tuz	6
El sabunu, aşçı vesair	12
T..... pestili	5
Arpa şehriye	10
Kömür	25
Kahve	55
Tuz şekeri	9
Sebzevât	30
..... bez	135
Gaz	5

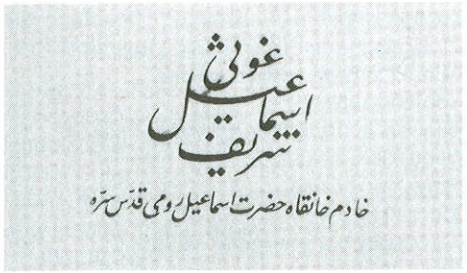
Kibrit	2
Çalgıcılara, Yahudi	240
Karagözcü Salih Efendi	270
Hokkabaz Yahudi	240
Asaf'a	70
Aşçı Hasan Ağa'ya ma-refik	125
Bizim aşçıya	20
Sünnetçi Muhacir	108
Oğluna	20
Yahudi Hammaliyesi	20
Yahudilere Konyak	25
Karagöze kanto için kemancı	50
Duacı Hüsni Efendiye	50
Yahudilere taam	20
Kadiriler Mektebi Hocasına	135
Kızlar Mektebi Hocasına	100
Çocuklar için Mekteb	280
Aşirci Hafız'a	10
Beygir getiren âdeme	20
Aşçı astarı	5
Zerde Bahşişi	5
Hurşide Sofracı	5
Ayrıca kırmızı keseden ufaklık	100
Patiska astar 1 tûl	50
Astar	12
Hallaç Yorgi	20
Patiska için	20
Gılapdan ipek	20
Hokkabaz külahı için kağıt, çıngırak	8
Minder rahlesi getiren ademe verilen kumaş	18
Hayvan getiren ademe keza kumaş	18
Yahudilere basma	10
Karagöze basma	15
Hocalara çevre	15
Gavsî Bey'e alaca entari ve hırka	20
Def'a basma	20
Sigara tablası	10
Bonmarşeden oyuncak	110
Mahmudpaşa'dan oyuncak	36
Saat	40
Sırmalı cüz kesesi kirası	40
Akçe farkı ve tathiri	13
Gavsî Bey'in çantasına çil guruşluk	30
Gavsî'ye çorap	12
Karagözcü Rıza'ya pey	20
İyi su	7
Üç aded kasablardan gelen kuzu hamaliyesi	5
Hizmet edenlere	50
Yekûn	3367

Yalnız üçbinüçyüzaltmışyedibuçuk guruştur.

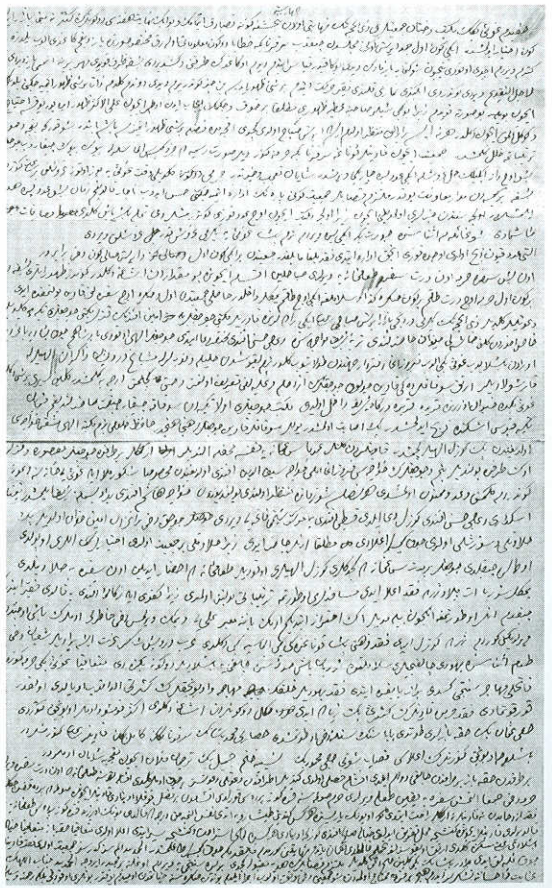
Asrımızın başlarına ait İstanbul âdetlerine göre giydirilmiş bir sünnet çocuğu (solda). Kadirî Âsitânesi Postnişini İsmail Gavsî Efendi'nin (Erkmenkul) tarikat kıyafetleriyle çekilmiş bir fotoğrafı (sağda).

Kadirî Âsitânesi Postnişini İsmail Gavsî Efendi'nin Şeyh olduktan sonra bastırdığı kartvizit.

Kadirî Âsitânesi Postnişini İsmail Gavsî Efendi'nin Maliye Mektebi'nden mezun olduğuna dair bastırdığı kartvizit.

Kadirî Âsitânesi Postnişini İsmail Gavsî Efendi'nin mektebe başlama ve sünnet düğünü ile ilgili büyükbabası Şeyh Ahmed Muhyiddin Efendi tarafından yazılan belgenin ilk sayfası

BİR ÂSİTANE ŞEYHİ'NİN UFÛLÜ

Hayri Necdet İŞLİ*

Türk tasavvuf tarihinin mühim şahsiyetlerinden biri de Şeyh Abdüşşekur Efendi-zâde (vefatı 16 şubat 1920) Şeyh İsmail Gavsi Erkmenkul (vefatı 17 Nisan 1958) merhumdur. Tekkelerin kapatıldığı taribte (1925) Kaadiri Asıtanesi Postnişinliği'ni resmen yürütmekle vazifeli bulunan bu zat vefatı tarihine kadar Pir'inin emrinden ve dergahının hizmetinden ayrılmamıştır. Ehl-i tarik zevâtın Gavsü'l-Meşayih diye tanıdığı Gavsi Efendi[1] merhumun kendisine intisaplı ihvanından hâlen hayatta olanlar vardır. Hayatı fırtınalı bir ummanı andıran bu zatın vefatı ehl-i tarik arasında büyük teessür ve eleme sebep olmuştur. Çünkü Gavsi Efendi usul ve erkanı bizzat tekkesinde devam ettirerek zikrullaha fasıla sokmamıştır. Şeyh Gavsi Erkmenkul Bey'in müritlerinden biri olan Tosyalı Hüseyin Sıtkı Köker (vefatı 1970)[2] şeyhinin vefatı tarihi olan 1958'de Ankara'da bir bürokrat olarak bulunması nedeniyle şeyhinin cenazesine katılamamıştır. Cenazenin haftasında kendisinin de bağlı bulunduğu Tophane'deki dergaha ve onun yeni şeyhi, eski şeyhzadesi M. Misbah Erkmenkul (halen berhayat şeyh) Bey'e yolladığı mektupta Gavsi Bey'in cenaze töreni ile ilgili sorular sormaktadır. Bu mektuplar Asıtane şeyhi cenazesinin usul ve erkanı yönünden son derece mühim bilgiler içermektedir. Günümüzde tamamen unutulmuş olan bu örf ve adet ile tarikat usullerinin bilinmesi yönünden ehemmiyetli olan bu mektuplar muhterem Şeyh Misbah Bey tarafından tarafımıza verilmiştir. Hüseyin Sıtkı Köker'in sorduğu sualler mektubun yazılış tarihi olan Nisan 1958'de yine Misbah Erkmenkul Bey tarafından tek tek cevaplandırılmıştır. Bilahare

* Tarihçi, İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü'nde görevli.

1. İsmail Gavsi Erkmenkul: Kadirihane Şeyhi Abdüşşekur Efendi'nin oğludur. 1310 Şevval 19/24 Nisan 1309 yevm-i cumartesi Kadirihanede doğmuştur. Pederinin vefatından sonra posta geçmiştir. Posta resmen tayini ile ilgili ferman 4 Şevval 1339 tarihlidir. Dergahların kapatılmasından sonra memuriyete geçerek İETT İdaresinden emekli olmuştur. Kabri Feriköy Mezarlığındadır.
2. Hüseyin Sıdkı Köker: Tosyalıdır. 1956 yılında Nafıa vekaleti Şirket ve müesseseler baş murakıbı, 1962'de Sanayi Bakanlığı Enerji dairesi reisliğinde uzman olarak görevlerde bulunmuştur. 1970 yılında Tosya'da vefat etmiştir.

eksik kalmış, sorulmamış hususlar ise 2 Ağustos 1994 günü makamda tashihen ve tahsisen Misbah Bey tarafından tamamlanmıştır. Mektuplar karşılıklı soru cevap tarzında olup tarihi Kaadirî geleneğine dayandığından şahsi yorum ve gönül arzusuna bağlı ifadeler değildir. Bu sebeple olay gayet açık ve anlaşılır durumdadır. Mektuplardan Hüseyin Sıtkı Köker Bey'inkiler daktilo ile, Şeyh Misbah Bey'in cevapları ise elyazısıyla yazılmıştır.

Mektup:1

Hüseyin Sıtkı Köker tarafından 24.4.1958 tarihinde Ankara'dan Tophane Kaadirihanesi'ne gönderilmiştir.[3]

Muhterem Şeyhzâdem, Şeyhim;

Hakkın sevgilisi ve âşıkı, sevgilisine ve pirlerine kavuşdu. Dünyadaki hizmetleri, kazandığı mahabbet ve mağfiret derecelerini göstererek nihâyet buldu: Ramazan-ı şerîf, Cuma. İsma'il; İbranice "Allah yoluna kurban" demekmiş. Büyük Gavsin de hal ve halâvetiyle mütehalli idi. Adı ve mahlası seçilirken keramet görülmüş, gösterilmiş meğer. Amma fânilerin görmeyişine, görmeyişimize ne dersiniz? İzn-i Hakkla şefaatlerini umalım. İçinizden belki birden göçüşlerine üzülürsünüz: Bazı irfan ehlinin Dünya ma'siyetlerini ödetmek için uzun kısa zahmet çektiklerini, çekemez olunca da niyaz edip yürüdüklerini gördük, duyduk. İlahî teminat vechile afv ve mağfirete erdikden sonra o temizlikle alınması murad-ı ilahi olduğu anlaşılıyor. Bu yönden de onun namına kalb huzuru duymamız lâzım geleceğini sanmıyorum. Bu düşünce ile bizim hasretimize mukabil, onun vuslatı bu kerametli hal içinde vuku bulması, nihaî fânîlik bayramını kemâl ile yani ma'nevi hayatiyet ile görmüş olması demek değil midir? *Evet.*

Rabbimiz hepimizi şefaatine mazhar buyursun, âmin. Bize günlerdir kan ağlatan telgrafınız üzerine uçak, tiren ve otobüs bütün vasıtalarda yer aradık, bulamadık, yetişemedik. Zaten izin mercileri de kapandıkdan sonra haberi almışdım. Kusura bakmayınız. İnşaallah büyük bir imkânsızlıkla karşılaşmazsam, kırkı yetmişbinine yetişmek azmindeyim. Biz, 27 Mayıs tarihine tesadüf edeceğini hesapladık. Yanlış ise lutfen bildiriniz? *28 Mayıs Çarşamba*

Basire Hf. ye ve sizlerle ihvana selâmlar, sabır ve sağlıklar. Romatizma için belden itibaren tabanları da tozluk gibi kapatacak şekilde kalın ve yünden örme bir dizlik yapdırıp annenize yaz kış, gece gündüz çıkarmamak şartiyle giydiriniz. İki yıl devamlı giyilecek ve inşallah hiçbir ağrı sızı kalmıyacakdır. Buradan göndermek istedim: görgüler makine işi, yün (yapağı kirlisi makbul) yok. İstanbul'da bulunur. İhmal ve tereddüd etmeyiniz. Nefsimde denedim.

3. Sorular Hüseyin Sıtkı Köker'e, hemen akabindeki cevaplar Misbah Erkmenkul'a aittir.

Biliyorsunuz ki, merhum ile Pîr-i sâni hz.nin kitabını hazırlamışdık. Ona, kendisinin hal tercemesini de yazmamız lâzım. Kısa hal tercemelerini evvelce edinmişdim. Vefatları ve cenaze merasimleri ile bu merasimde vazifelenmiş olanları da ilâve etmemiz lâzım. Lutfen aşağıdaki hususları (vakit geçip unutulmadan ve yanılmadan) yazmanızı ve göndermenizi rica ederim (isimler verilirken ad, soyadı, mensubiyleri beraber):

1) Vefatları hangi gün, hangi saatde ve hangi makam [oda]da nasıl oldu? *Cuma, 4.50, Kıbleye karşı.*

2) Vefatı ile haber alışınız arasında uzun, kısa zaman geçdi mi, hemen teneffüs etdirme tedbiri yapılabildi mi? *Hayır, ruh elimde teslim edildi.*

3) Tevhidli vefat selâsını kim verdi ve nerede verdi? Yanlız bir kişi miydi, müteaddid kimseler miydi ve dergâha intisaplı mıydılar? *Elfakir huzurda, Evet.*

4) Gasil, techiz ve tekfinlerini, defin sırasında Tevhidhane âyininin idaresini kim yapdı? *Ş. Şerafettin, N. Şeyhi Ş. Fahrettin ef., Ş. İzzi, Ş. Raşid.*

5) Gasilleri irtihallerinden kaç saat sonra ve nerede yapıldı, kimler gasletti, kimler yardım ettiler? Makame mensubiyetleri, dereceleri (yani seccadeye memur idiyseler hangi makamın seccadesine memur idükleri veya hilafetli olup da seccadeleri yok idiyse kimden hilafet almış oldukları yahud Kaadirihanenin kıdemlilerinden idiyseler hangi kademe vazifelisi oldukları...) *12 saat, Tevhithane, En kıdemli Ş. Nuri Ef., Zuhurat herkes.*

6) Techiz ve tekfin sırasında icazetnamelerinin sağ avuçları içine ve sağ ellerinin göğüsleri üzerine konması, beraber defnolunması, ferace, tac ve kemerlerinin giydirilmesi aynen yapılmış mıdır? *Aynen, evet.*

7) Gasli Tevhidhanede yapıldığı, gasil sırasında Tevhidhanenin sarsıldığı ve sarsıntının devam ettiği, devamlı kokular yayıldığı söylendi doğru mudur? *Evet.*

8) Gasil selâsını kimler verdiler? *Asaf ve hep ihvan.*

9) Tevhidhaneye gasilden sonra tabutla konuldu iseler, vakit namazları cemaatle yine kılındı mı? *Evet.*

10) Huzurdaki tezkiyeye kim riyaset etdi? *Ş. Raşit.*

11) Namazı için Kılıç Ali pş. Camiine götürülürken idareci kim idi? *Maalesef öyle bir zuhurat, 7 - 70 kadar herkes idi.*

12) Namazını kim kıldırdı? *Ş. Nuri Ef.*

13) Kabre konulduktan sonra telkinini kim yapdı? *Ş. Nuri Ef.*

14) Tedfin olunurken Tevhidhanede hangi evrad (büyük, küçük) okundu ve kim riyaset etdi? *Kadirî evradı, Ş. Şerafettin Ef.*[4]

15) Definden sonra cemaatın makama veya hareme gelip başsağlığı dileyip dilemedikleri? Bir kısa ayin ve ezkâr okunup okunmadığı? *Hepsi yapıldı.*

16) Gece nasıl bir merasim yapıldığı? *Tevhid-i şerif, İsm-i celâl, İsm-i Hû.*

17) Cum'a selâsı kaç cami'de ve kaç minarede verildiği? *Zahirde Dergah minaresinde D. Asaf, Kılıçali. Karabaş Camii Şerifi cem'an üç.*

Hatırıma geldiği kadarını sıraladım. Eksiğini tamamlamak size bırakılmışdır.

Hepimiz ayni yolu tamamlayacağız. Fâniyiz. Fakat usûl ve erkân yaşamalıdır. Kalb yaralarımızın azgın günlerinde sizi zahmete sürüklemeğe gönlüm bu sebeble razı oldu. Siz de bağışlayınız. *Nasib olduğu müddetçe aynı niyetteyiz. Ayeti şerife.*

Merhum sağlığında olduğu gibi. makamın ve hâdimlerinin hizmetlerine daima hazır kalacağız. Hepimize sağlık ve selâmet niyazındayız. El ve gözlerinizden hasret ve samimiyetle öperiz. İhvana arz-ı tahiyyat.

Bu umulmadık üfûl, gönül ve iyman ilgisi vazife haline gelmeden vukubulduğu için de ayrıca üzüldüm. Fakat, manevî himayelerinden ve terbiyeme devam buyuracaklarından eminim. Bununla beraber rasıtamı ilk fırsatda ve eğer makamın mesuliyetini deruhde etmiş bir zat ile karşılaşırsam, manevi izinleriyle tesise niyetli bulunduğumu arz etmek isterim. Çeyiz herhalde mahfuzdur. Şayed iclâs vukubulursa, 15 - 20 gün önce lutfen bildiriniz de gelmeye çalışayım. Belki Hz. Pîr kabul buyururlar.

Hakk'dan sabr-ı cemîl ve cezîl niyazıyla tekrar gözlerinizden öperim.

Efkâr ul- fukara:
H. SIDKI KÖKER

4. Şeyh Şerafettin [Kuzeybati] : Giritlidir. Gavsi Efendi'ye mezarda kadiri arakiyesini giydiren zattır.

Mektup:2

Misbah Erkmenkul tarafından sorulan suallere karşılık olarak H. Sıdkı Köker Bey'in Ankara'daki ikametgahına gönderilmiştir.

CEVAP

1 - Cuma; 4, 50: İstirahat odasında, sabah namazı için abdest alıyor. Odaya gelip sağ kolunu kuruluyor, sol kolunu kurularken aniden 'hanım fenalaşıyorum' diyor ve kıbleye müteveccihen oturuyor ve hemen saniye geçmeden bana seslendi. Ben geldim, abdest tazeleyip hemen evrad-ı şerife, tevhid-i şerif, ism-i celâl, ism-i Hû'yu acizane okudum. Bir tebessümle koluma yatıverdi. Ağabeyim doktor getirdi, Dr. böyle bir ölümle ilk defa karşılaştığını söyledi. Fenalaşmasından evvel tecelli eden (bana) zuhuratı yüz yüze geldiğimiz zaman söylerim.

2 - 1 dakika, evet.

3 - Fakiriniz, zahirde 1 kişi.

4 - Gasilde: Şeyh Şerafettin, Şeyh Fahrettin Ef. (Nurettin Asitanesi şeyhi), Şeyh Raşit, Şeyh İzzi, Ş. Muhittin (Tariki Rufaiyeden Kasımpaşa'da Çürüklük şeyhi). Gasli Ş. Nuri Efendi;[5] suyu getirenler Çürüklük Dergahı ihvanı ve Dergâhın ihvanları ve zuhuratları. Tevhidhanede ayini şerifi Ş. Şerafettin Efendi idaresinde Nurettin Cerrahi Asitane Şeyhi Ş. Fahrettin Ef.

5 - 10 saat sonra istirahat odasından alınarak tevhidhaneye maksureye getirildi ve oradan da pîr makamı postuna kondu. Tevhidhanede. Yukarıda söyledik: zuhurat, ihvan, zahirde memuriyetleri yoktur.

6 - Aynen evet.

7 - Evet.

8 - Ş. İzzi Efendi (Tariki Sadiyeden Matrak Şeyhi).

9 - Evet teravih dahi kılındı.

10 - Beliğ bir dua ile Tarik-i Sadiyeden İnadiye şeyhi Ş. Raşit Ef.

11 - Ş. Nuri Ef. ve zehir ihvanlar.

12 - Namazını Ş. Nuri Ef. kıldırdı. Fatiha şerifesini de Tariki Sünbüliyeden ve halen Merkez Ef. Dergâhı imamı ve dayızadesi Ş. Nurullah Ef. yaptı.

13 - Telkinini Ş. Nuri Ef. yapdı.

5. Şeyh Nuri Efendi : Üsküdarlıdır. Kuledibi Belediye Hastanesi İmamlığı vazifesinde bulunmuştur.

14 - Kadirî evrâdı. Ş. Şerafettin Ef.

15 - Yapıldı. O akşam teravih namazından sonra kalabalıkça bir ihvan gurubunun iştirakiyle usûl yapıldı.

16 - Cemaat ile Teravih namazını müteakip usûl yapıldı.

17 - Zahirde Cuma namazı selâsını Dergâh minaresinde D. Asaf [6] verdi.

a) - İhvandan İbrahim Efendi'nin işareti ile ve diğer ihvanın da hizmeti ile cenaze tevhidhaneden alınmadan bir hatmi şerif indirildi, duası kabrinde yapıldı.

b) - Sırlandığı gece cemaati kebir ile Ş. Şerafettin Ef. riyasetinde ve Ş. İzzi Ef. idaresinde akşam ile yatsı arasında tekrar devir hatimi yapıldı ve yatsı namazını müteakip de 70 bin (hatta fazlasıyla) tevhid çekildi.

c) - Sabah namazını müteakip gene kendi ihvanıyla sabah usûlü yapıldı.

d) - Bayram sabahı Ş. Şerafettin Ef. idaresinde her seneki gibi huzurda bayram usûlü yapıldı.

e) - Bayram namazını müteakib kabristanda Ş. Nuri Ef., Ağabeyim, Fakir, D. Hakkı, D. Niyazi, D. Lütfi ve ihvandan Remzi ve Erdoğan Ef. kardeşleri mürşidimiz ve şeyhimiz ve efendimiz Ş. İ. Gavsi Ef. kabrinde gene evradı şerif okunup, tevhidi şerif, ismi celâl ve ismi Hu'dan sonra Fatihayı şerifeden sonra bayramlaşarak ayrıldık. Allah gani gani rahmet eyleye.

Gavsi Beyin vefatını Cihangir imamı Kıvırcık Mustafa Bey Cihangir'den selâ okumuştur.

(Kadirihanede 2 Ağustos 1994 tarihli sohbet sırasında kaydedilmiştir.)

6. Derviş Asaf Ertem: 1340 doğumludur. Bugün hâlen Yalova'da ikâmet etmektedir.

YEDİ TEPELİ ŞEHRİN TEKKELERİ VE MUHYİDDÎN EFENDİ'NİN "TOMÂR-I TEKÂYÂ"SI

Dr. Mahmud Erol KILIÇ*

"...

Kıl meşâyih âsitânın kendine kehfü'l-emân
Her birinden iktisâb eyle hayât-ı câvidân.
Neyl-i âmâlinde ey sâlik sakın çekme ta'ab
Anların himmetleri olur sebeb bâ-izn-i Rabb.
Ben hele çok lütfunu gördüm tarîk erbâbının
Kuluyam kurbânıyam billâh meşâyih bâbının.
Ol sebepten şehr-i Istanbul ve etrâfındaki
Tekyeler oldu bana cümle medâr-ı bendegî
..."

Ahmed Hasîb, **Dergâhnâme**, 1.

I- Giriş

Dikey boyutuyla enfüste [içte] hemhâl oldukları "fetîh" ve "fütûhât"ın yatay boyutuyla âfâkta da [dışta] nasıl gerçekleştirileceğini 29 Mayıs 1453 târihinde Istanbul'un fethinde oynadıkları büyük rol ile gösteren *abdalân, âhiyân, sûfiyân, dervîşân* tâifesi o târihten içtimâî faâliyetlerinin yasaklanacağı 30 Kasım 1925 târihine kadar yaklaşık beş asır boyunca her biri *etvâr-ı seb'â*'nın[1] bir *tavr*'ına mukâbil Yedi Tepesi bulunan bu müstesnâ şehri âdeta her köşesinden ilim, irfân ve sanat fışkıran de-

* Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi araştırma görevlisi

1. ***Etvâr-ı seb'a*** [Yedi Tavır]: Sûfilerin, en düşüğünden en ulvîsine kadar yedi nefs mertebesi için belirlemiş oldukları târiflerin ve eğitim yöntemlerinin mecmûuna verdikleri ad.

vâsâ bir dergâh hâline dönüştürdüler. Her köşesinin, her sokağının ve her semtinin bilâhire kendi adlarıyla anılacağı bu âlî şahsiyetlerin de bu ilâhî şehre *"Âsitâne"*, *"Dergâh-ı âlî"* veyâ *"Dergâh-ı muallâ"* gibi sıfâtlarla mukâbelede bulunmaları *"Tasavvuf"* ile *"Şehir"*in yeryüzünün bu mekânında nasıl içiçe geçtiğini gözler önüne sermektedir. Bir Sinân *(Sünbül Efendi)* bu dergâh-şehrin mânevî temellerini atarken bir diğer Sinân da *(Mîmâr)* bu temeller üzerine yükselen şehrin duvarlarını dantel dantel işlemişti. İki ayrı coğrafî kıtayı birleştirdiğinden dolayı doğasına "birlik" hâkim olan bu şehirde Geleneğin *(Tradition)* iç ve dış unsurları arasındaki böylesi bir birlik ve âhenk nihâyetinde bu mekânı fâzıl kişiler için bir tahsîl-i saâdet medînesi yâni bir *Dersaâdet,* bir *Dârussaâde* hâline getirmişti. İşte o mes'ûd, fâzıl ve mutahhar kimselerin elinde şehrin de bizâtihi yaşadığı bu arınma *(tezkiye)* sürecinin bir canlı şâhidi olan şâir Aynî,

Şehr-i âzam kim binâsı gerçi mâ ü tıyndedir
Ya anın üstündedir cennet yâhut altındadır
Bu haber kim söylenir hem zâhir ü bâtındadır
Revnâkı bu kâinâtın şehr-i İstanbul'dadır

dizelerinde şehrin bu ikinci doğumunu levhalaştırmaktadır.[2]

İktidâr sembolü olan kutsal kılıcın sultana giydirilmesinde *(taklîd-i seyf)*, cülûs tekbirlemesinde, pâdişâhın zuhûrâtlarının tâbir ve te'vîlinde, cihâda giden asâkir-i İslâmiyeyi takdîs ve tenfîs ederlerken, selâtin câmiînin temeline ilk harcı koyarlarken, sûr-i hümâyûn dâvetlerinde en ön sırada, hâsılı hep baş tâcı edilirken gördüğümüz bu rûhânî kişilerin gerçekte hükmettiği yerde ricâl-i devlet âdetâ o hükümleri icrâ eden idâreciler konumundaydılar. Zîra *Maddî İktidar*'ın üyeleri de kendileri için husûsî tanzîm edilmiş "Hâkânî seyr-i sülûk" *(initiation imperial)* erkânı ile yine o *Rûhânî Otorite*'ye tâbî olduklarını *"Pâdişâh-ı âlem olmak bir kuru kavga imiş/Bir Velîye bende olmak cümleden âlâ imiş"* dizeleriyle îtirâf etmişlerdir.

* * * * *

Ancak *Devlet-i Aliyye*'nin altın çağlarında *"Ârif/fakîh"* bu rehberlerin murâkabeleri altında olan umûr-ı siyâsîye son asırlarda aslında müstakil bir kimlik olmayan *"fakîh"*in *"ÂRİF"* kimliğinden koparak bağımsız bir kimlik olmaya yeltenmesi ve sonunda da başına buyruklaşması netîcesinde dünyevîleşme ve buna bağlı olarak kısırlaşma emârelerini de sergilemeye başlayacaktı. İslâm dünyâsındaki "gerileme" ve "çöküş" problemi üzerinde düşünen bir çok kimse bunun için hep sosyo-ekonomik bir ilk bulma arayışında olmuşlar fakat bu sonuçları veren sebepler ise hep kapalı kalmıştır. Bir bakıma bütün İslâm târihi (ve hatta belki de bütün dinler târihi) için geçerli olabilecek metafizik hiyerarşinin algılanışındaki bu dönüşüm bizce ilk

2. Dervişlik'in bu şehrin târihinde her zaman için kaçınılmaz bir yazgı olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. B. Tanman, *"Mistik Istanbul"*, **Atlas**, 100-105, Ocak 1995.

inhitât (*Decadence*) dediğimiz şeydir ki müteâkiben bu da sosyal pratiğe Geleneksel tâbî-metbû ilişkisindeki dikey yapıya âit unsurların yatay ve karşıt taraflar hâlinde mevzîlenişi şeklinde yansıyacaktır. Evrende yatay boyutun esas ve kalıcı olması, ârizî ve geçici olmasından dolayı bu nevzuhûr durum da derhal esas olan dikeyleşmeye doğru meyledecek ama ilk ve aslî durumun aksine bu sefer tepesi aşağı vaziyette olacağından sonuçta kargaşa ve zulümden başka bir şey doğurmayacaktı. Sürecin devâmında metafizik atıflı cemiyetten arz atıflı kütlelere geçişi sağlayacak olan Geleneksel yapıların bu çözülme mekaniğinin *(sünnet)* bizim coğrafyamızda günümüze kadar devam eden nâ-tamam ilerleyişi *(progress)* ise hâlâ sürmektedir. İşte evrensel "inhitât" probleminin bizim husûsî tecrübemizdeki bu seyrinin öncü tezâhürleri olan *Ârif*'in *fakîh*'e ve *Fakîh*'in de *ricâl-i devlet*'e tâbî kılınması süreci peşinden kaçınılmaz bir şekilde *Devlet* mekanizmasının *Şeyhülislâm* üzerinde, Şeyhülislâm'ın da *Meşâyıh* üzerinde kuracağı tahakküm sonuçlarını vermişti. Mâmâfih belki hürmetkâr bir Sultan'ın ve hâl ehli bir Şeyhülislâm'ın olduğu dönemlerde zâhiren böylesi bir yanlış yapılanma olsa bile Geleneksel merâtibde henüz köklü bir değişiklik yaşanmayabilirdi ama asgarî bu vasıflara hâiz olmayan şahsiyetlerin söz konusu olduğu hallerde bu durum derhâl kendi doğasında olanı izhâr etmekten de geri kalmayacaktı.

* * * * *

Buraya kadar vermeye çalıştığımız teorik çerçeve "Istanbul Dergâhları" ve bunların tasnif çalışmaları husûsî durumuna bir arkaplan sağlamaya yöneliktir. Bu konunun sosyo-ekonomik yâni pratik çerçevesi ise, incelenen dönemde Batı'dan yeni esmeye başlayan birtakım rüzgârların tesîrleriyle oluşan "Merkeziyetçilik"in sahâsının sivil toplumun sahâsıyla çatışır hâle geldiği noktada çizilmektedir.

II- Istanbul Tekkelerinin Tasnîfi Çalışmaları

Husûsî konumuza bu pencereden baktığımızda ilk olarak *Âsitâne*'de bulunan *"Dergâhlar"*ın mânevî ve fikrî otoritelerinin yanısıra sâhip oldukları zâhirî ve içtimâî önemlerinin de merkeziyet yanlısı II. Mahmud'un 1811 yılında bir fermanla taşrada bulunan bütün zâviyeleri buradaki merkezlerine bağlamasıyla bir kat daha arttığını görürüz.[3] Buna göre, imparatorluğun diğer bölgelerindeki zâviyelere atanacak halîfeler söz konusu tarîkatın erkânına göre gerçekleştirdikleri tekmîl-i merâtibin netîcesinde makâm-ı hilâfete liyâkat kesbetmelerinin ardından sâhip oldukları bu irfânı ehil olanlara da tâlim ettirebilmek maksadıyla açacakları tekkelerini artık ilgili tarîkin Istanbul'daki merkez şeyhine tasdîk ettirmeleri gerekecekti. Yânî Âsitâne merkezinin tanımadığı dergâhlar ve taşra zâviyeleri zâhiren ve hukûken meşrû ola-

3. Bunun bir istisnası Konya merkezli Mevlevîler ile bir diğer istisnâsı da Hacıbektaş merkezli Bektaşîler idi.

mayacaklar, Âsitâne şeyhinden istihlâf edilmemiş veyâ halîfeliği tasdîk edilmemiş halîfeler de oralarda şeyhlik yapamayacaklardı. Tarîkat kollarının kendi iç hiyerarşilerini kurarak taşradaki şûbelerini denetimleri altına almaları tabiî olarak Âsitâne tekkelerinin konumlarını güçlendirecek ve teşkilâta bir disiplin getireceğinden bu durum bir yönüyle tarîkat erbâbının da karşı çıkmayacağı bir uygulama olacak iken bir başka yönüyle de merkezî yönetimin çevreye uzanmasında oynayacakları rolden dolayı siyâsî otoritenin de hoşlanacağı bir düzenleme olacaktı.

Tarîkat mensûbları için ilk bakışta belki o kadar ciddiye alınmayan ama merkezîleşmenin kapsamının büyümesiyle en fazla rahatsızlık verecek olan bir yön daha vardı ki bu da zâviyelerin vakıflarının yâni kendilerine has ekonomik faâliyetlerinin de kontrol altına alınmaya çalışılmasıydı. Tanzimat'tan yaklaşık on üç sene evvel, 1826 târihinde Evkâf-ı Hümâyun Nezâretinin kurulmasıyla o zamana kadar mütevellîler eliyle denetlenen bu vakıfların gelirleri üzerinde devletin yoğun denetimi gelince bu müesseseler bâzı dengelerin aleyhlerine doğru bozulmaya başladığını hissettiler. Böylece bir yandan Şeyhülislâmlık'ın *(Bâb-ı meşîhât)* bir yandan da Evkâf Nezâreti'nin müdâhaleleri arasında iyice sıkışıp kalan dergâhlar 1826-1864 yılları arasındaki otuzdokuz sene içerisinde bir hayli bunaldıklarını hissettiler. Rahatsızlığın giderek artması İslâm irfânının vazgeçilmez müesseseleri olan dergâhları bu iki kurumun artan baskısından kurtarmak ve karşılıklı ilişkilerini bir düzene oturtmak gâyesiyle Şeyhülislâmlığa bağlı bir *"Meclis-i Meşâyih"* kurulmasını zorunlu hâle getirdi. İşte 1868[4] târihinde alınan karardan ancak iki yıl sonra uygulamaya geçirilebilen söz konusu düzenlemeyle artık şeyh ve dervişler de tâbir câizse bir nevî memur durumuna getirilmiş oldular ki kimilerine göre bu yeni durum zaman zaman siyâsetin ve Şeyhülislam'ın ellerinin rûhâniyete resmen uzanmasının da kapısını aralayacaktı.

Kuruluşu bu şekilde gerçekleşmiş olan işte bu *Meclis-i Meşâyih*'ın yapacağı ilk iş bir durum tesbiti yapmak yâni kâmil bir "Istanbul Dergâhları" listesi çıkartmak olacaktı. Nizamnâmesinin 2. faslının 5. maddesinde yer alan; *"Tekkelerin önemlerine göre derecelendirilip tasnîfi ve şeyhlerin sicillerinin düzenlenmesi"* ibâresinin kânûnî mesnedini teşkil ettiği bu tasnîf çalışmalarıyla aynı zamanda tekkelerin mevkîleri, hâlihâzırdaki postnişînlerinin isimleri ve tarîkatleri de tesbit edilmiş olacaktı. "Meclis-i Meşâyih" Nizamnâmesinin yukarıdaki bu maddesiyle bir bakıma ilk kez bilcümle tekâyâ ve zevâyânın ciddî bir şekilde ve kapsamlı bir tesbît ve tanzîme tâbî tutulmasının emr-i fermânîsi çıkmış oluyordu.[5] Her ne kadar bu târihten önce de

4. B.O.A., **İrâde,** Meclis-i Vâlâ, no: 25320.
5. İleride zikredilen ilmuhaber kağıdı örneğinden *Meclis-i Meşâyih*'a sunulan bu bilgi kağıtlarıyla Istanbul'daki mevcûd tekkelerin tesbiti maksadıyla bir sayım yaptırılmış olduğunu ve sadâretin toplanan bu bilgileri hıfz etmek ve tekkeleri yakından tâkip etmek maksadıyla bir defter oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bu defter ile bu yazımızda hakkında bilgi vermeye çalışacağımız Ahmed Muhyiddin'in **Tomâr-ı Tekâyâ**'sı arasındaki irtibâta da ileride değineceğiz.

bu konuda bâzı tâdâd çalışmaları yapılmışsa da bunlar ya Istanbul câmîleri incelenirken bilvesîle ile[6] veyâ bir şâirin bu mekânlardan hatırlayabildiği kadarını övmek için îrâd ettiği manzûm bir medhiyyede[7] veya hicrî senebaşı münâsebetiyle dağıtılacak atıyyeler için hâlihâzırdaki postnişînlerin isimlerini tesbitde[8] görülen öncü mâhiyette ama nisbeten daha serbest listelemelerdi.[9]

Bu ilk dönem denemelerinin ardından daha şümûllü ve daha muntazâm tasnîflerin ele aldığımız bu dönemde yâni II. Mahmûd'un 1811 târihli fermânından ve de özellikle *Meclis-i Meşâyih*'ın tesîsinden sonra birbiri ardısıra gelmeye başlaması ve hemen hepsinin de aynı yüzyıla âit olması daha önce temas ettiğimiz bu dönemdeki yeni devlet felsefesinin bir tezâhüründen başka bir şey olmasa gerektir. Meselâ bu tasnifler arasında 1823'lerde yazıldığı tahmîn edilen kısmî bir liste,[10] 1826'lar olarak tarihlenebilecek bir liste,[11] 1834 yılında II. Mahmûd'un kızı Sâliha Sultan'ın izdivâcı münâsebetiyle çağrılacak dâvetliler içerisinde 250 civârında şeyh efendi ile tekkelerinin isimlerinin zikredildiği bir liste,[12] 1840 târihli bir liste,[13] 1846'da yazıldığı tahmîn edilen bir liste[14] ve 1881 tarihli bir diğer listeyi[15] sayabiliriz. Ayrıca yi-

6. Meselâ bkz. Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî'nin 1780'lerde kaleme aldığı **Hadîkatü'l-cevâmî**'sinde [2 cilt, Istanbul, (1281) 1865] bâzı önemli dergâhlar da tanıtılmaktadır. Aynı nevîden olmak üzere Hacıismâilbeyzâde Osman Bey'in kaleme aldığı **Mecmuâ-i Cevâmî**'sinde de [2 cilt, Istanbul, (1304) 1886/87] câmîlerin yanısıra 313 tekkenin de isimleri sayılmaktadır.
7. Bursalı Müminzâde Seyyid Hasîb Ahmed Ef. ve Emin Ef., *Dergehnâme*, **Menâkıb-ı Kethüdâzâde**'nin sonunda, Istanbul, 1305/1888. Ayrıca bkz. G. Kut-T. Kut, *"Istanbul Tekkelerine Ait Bir Kaynak: Dergeh-nâme"*, **Varia Turcica**, IX, 213-236, Istanbul, 1987.
8. B.O.A., D. BŞM. 1208. 11. 13'te kayıtlı bu listeden A. Çetin'in, *"Istanbul'daki Tekke, Zâviye ve Hânkahlar Hakkında 1199 (1784) Tarihli Önemli Bir Vesika"* isimli makâlesiyle haberdar oluyoruz. Bkz. **Vakıflar Dergisi**, XIIII, 583-590, Ankara, 1981.
9. Bu döneme âit ve toplam 162 adet tekkenin isimlerinin ve yerlerinin yazıldığı bir diğer liste **Hâlâ Âsitâne-i Aliyye'de ve Civârında Vâkî Olan Dergâh ve Zevâyâ ve Hânkâh ve Mahall-i Zikrullah** isimli yazmadır, (Ata. Ktp., Os. Erg. yazm., no:1825).
10. Müellifi meçhul bu liste **Dârü's-saltanatü'l-aliyye'de Zâviyenişîn Olan Meşâyıh-ı Zevi'l-ihtirâm Dâilerinin Defteri ve Hayrâtı** ismini taşımaktadır (Sül. Ktp., Zühdü Bey Böl., no: 489). Yenikapı Mevlevîhânesinin Kütüphânesine vakfedildiği anlaşılan bu eserin zahriyesinde Keçecizâde adı okunuyor. Acabâ bu Keçecizâde İzzet Molla mıdır? Ancak bu zâtın bu eserin müellifi mi mâliki mi olduğu husûsu açık değildir.
11. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, no:E.1772, 3333'te bulunan ve toplam 161 adet tekkenin yerinin, adının ve tarikatının belirtildiği bir tekke listesinden daha Sayın B. Tanman vasıtasıyla haberdar oluyoruz. Bkz. B. Tanman, **Istanbul Tekkelerinin Mîmârî ve Süsleme Özellikleri, Tipoloji Denemeleri** (Basılmamış Doktora Tezi), c.I, s.217, Ist. Üniv. Sos. Bil. Enst. 1990.
12. Müellifi meçhul bu mensur eser **Sürnâme**'dir (Ist. Üniv. Ktp. İ. M. Kemâl Böl. no: 2802). Ayrıca bkz. H. Aynur, *"Sâliha Sultan'ın Düğün Töreni ve Şenlikleri"*, **Tarih ve Toplum**, XI/61, 30-39, Ocak-1989, Istanbul.
13. Müellifi meçhul bu liste **Âsitâne-i Aliyyede ve Bilâd-ı Selâse'de Kâin El'an Mevcûd ve Muhterik Olmuş Tekkelerin İsim ve Şöhretleri ve Mukâbele-i Şerîfe Günleri Beyân Olunur** adındaki bir risâle olup 1256/1840 yılında Istanbul'da basılmıştır. 260 küsur tekkenin adı ve yeri belirtilen bu eser için ayrıca bkz. M. Kara, **Tekkeler ve Zâviyeler,** 2. baskı, Istanbul, 1980, s.424-435.
14. 225 tekkenin mukâbele günlerine göre tasnîf edilen bu liste Melekpaşazâde Kadri Bey'in **Hânkâhnâme**'sidir, (Sül. Ktp. Nuri Arlasez Böl. no:36).
15. 1868-1881 yılları arasında hazırlanan bu liste B. O. A., Kepeci Tasnifi, (Genel) 6290/1'de kayıtlıdır.

ne bu dönemde bürokratik yapıda kantitatiflik ve dökümanterliğin önem kazanmasına bağlı olarak gerçekleştirilen bâzı resmî zabıt ve istatistiklerde birer sosyal kurum olan tekkelerin de tabiî olarak mevzû olduğu göze çarpmaktadır. Meselâ Nüfûs İdâre-i Umûmiyesi tarafından yapılan ve iki yıl evvelki üçüncü nüfûs sayımının verilerini içeren 1886 târihli nüfûs istatistiğinde içlerinde dâimî ikâmet eden kimselerin sayımı yapılırken bu vesîleyle tekkelerin de sayımı yapılmış olur.[16] Bu dönemde resmî kaynaklı tasnîflerin arasında bilebildiğimiz kadarıyla belki de yegâne sivil tasnîf çalışması Bandırmalızâde'nin 1889-90 târihli şahsî araştırması sayılabilir ki tek başına mühîm bir Istanbul tekkeleri kaynağıdır.[17] Resmî tasnîflere geri döndüğümüzde bu sefer 1908 inkılâbından sonra yapılan bir istatistikin[18] ardından Mâliye Nezâretinin 1910 târihli Taâmiye ve Tahsîsât Defterinde tekkelerin senelik yemek tahsîsatlarıyla Kurban bayramlarında alacakları koyun miktarları için çıkarılmış listelerini görürüz.[19] Yine 1914 yılında Şehremâneti İstatistik Şûbesince hazırlanan bir diğer tasnîfte benzer bir liste daha göze çarpar.[20] Bu asrın başı ve Osmanlı'nın son günlerine gelindiğinde ise son bir kaç tasnîf daha hazırlanacaktır ki bunlar sırasıyla Zâkir Şükrî Efendinin (?-?) 1917'lerde hazırladığı nâtamâm çalışması,[21] Erzurumlu Yeşilzâde Mehmed Sâlih Efendi'nin (1877-1954) 1920'li yıllarda yazdığı eseri -ki sayıca en fazla tekkeyi bu eser ihtivâ eder-,[22] Robert Koleji öğretmenlerinden Samuel Anderson'un önceki çalışmalardan istifâdeyle çıkardığı Temmuz-1921 târihini taşıyan İngilizce bir listesi[23] ve ardından Hüseyin Vassâf Efendi'nin (1872-1929) bu irfân müesseselerinin târihine dâir çok kıymetli bilgileri hâvî beş ciltlik **Sefîne**'sinin sonunda çıkardığı kısmî listesidir.[24] Bilâhare yeni kurulacak olan devletin felsefî ve

16. **Dersaâdet ve Bilâd-ı Selâse Nüfûs-ı Millîsine Mahsûs İstatistik Cedvelidir**, s. 50-58, Istanbul, 1301 (1885/86). Bu cedvelde 260 tekkenin adı, mevkii, tarîkatı ve meskûn nüfûsu -ki cem'ân 2275 kişidir- verilmektedir.
17. Bandırmalızâde Seyyid Ahmed Münîb Üsküdârî, **Mecmuâ-i Tekâyâ,** Istanbul, (1307) 1889-90. Bu eserde 305 tekkenin adı, mevkiî ve hâlihazırdaki şeyhi gösterilmiştir.
18. Âyin günlerine göre tasnif edilen bu istatistikte toplam 311 tekye adı yer almaktadır. **Muhibbân**, sene:2, sayı: 1.
19. Sayın Necdet İşli Bey'de incelediğim istinsah.
20. **1328 Senesi Istanbul Beldesi İhsâiyât Mecmuâsı,** s. 19-22, Istanbul, (1329) 1913/14.
21. Tabibzâde Derviş Mehmed Şükrî b. İsmâil, **Derûn-i Istanbul'da Hânkâhlar Beyânındadır**, (Ata. Ktp. no: K. 75). Son yıllarda üç ayrı neşrinin yapıldığı bu çalışma söz konusu tekkelerde postnişîn olan şeyhlerin künyelerine de yer verir. Neşirleri için bkz. Zâkir Şükrî Efendi, **Die Istanbuler Derwisch-Konvente und Ihre Scheiche** (*Mecmuâ-i Tekâya*), nşr. M. S. Tayşî & K. Kreiser, Freiburg 1980; Ş. Akbatu, *"Istanbul Tekkeleri Silsile-i Meşâyihı"*, **İslâm Medeniyeti,** IV/4, s.51-96 (Ağustos, 1980), V/1, s. 81-103 (Ocak, 1981), V/2, s.97-121 (Haziran, 1981); Tabibzâde Derviş Mehmed Şükri İbn İsmâil, **Istanbul Hânkâhları Meşâyihi**, Metin ve Tıpkıbasımı haz. T. Kut, Dizini haz. İ. Pala, Harvard (A.B.D.), 1995.
22. 343 Tekkenin adının, mevkînin ve tarîkatının belirtildiği bu eser için bkz. Erzurumlu Yeşilzâde Mehmed Sâlih, **Rehberi Tekâyâ,** Sül. Ktp. Tırnovalı Böl., no: 1035.
23. Yazar o tarihten az önce adedleri 319 olan tekkelerin 61 tânesinin büyük oranda yanmak sûretiyle harab olduğunu ve bu tarihte ancak 258 tanesinin ayakta kaldığını belirtir. Bkz. S. Anderson, "Dervish Orders of Constantinople", **The Moslem World**, XII, 53-61, Hartford, 1922.
24. Hüseyin Vassâf, **Sefîne-i evliyâ-yı ebrâr**, 5 cilt, Sül. Ktp. yzm.bağ., no: 2309, V/269-274.

ideolojik tercîhinin ilk icraâtlarından olarak bu dergâhların kânûnen kapatılmalarının hemen arefesinde Millet Meclisinde yapılan münâkaşalardan birinde Urfa mebûsu Şeyh Saffet Efendi'nin *"...Istanbul'da 300 kadar dergâh vardır..."*[25] ifâdesi ve nihâyet kapatılma kararının hemen ardından bu dergâhların özellikle vakıfları ilgilendiren yönlerinin (yâni bânîlerinin, mevkîlerinin, vakıf şartlarının, vakfediliş târihlerinin ve son şeyhlerinin) Evkâf Nezâreti'nin 1925 târihli Tekâyâ ve Zevâyâya Mahsûs Defter'inde tesbît edilirken verilen rakamlarla artık "Istanbul Dergâhları"na bir liste çıkarmanın kronolojisi son bulmuş olur.[26] Nihâyet 30 Kasım 1925 târihli 677 sayılı "Tekke ve Zâviyelerin Seddine Dâir Kânun"la ülkemizin bu müesseselerin târihinde bir dönem kapanıp bir diğer dönem başlamış oldu.[27]

III- Meclis-i Meşâyıh Reîsi Ahmed Muhyiddîn Efendi'nin *"Tomâr-ı Tekâyâ"*sı

İşte "Istanbul Dergâhları"na yönelik bütün bu tasnîf çalışmalarından önemli bir tânesi de III. ve IV. dönem Meclis-i Meşâyih reisliği yapan Kâdirî şeyhi Ahmed Muhyiddîn Efendi'nin (1852-1909) hazırlamış olduğu fakat bâzı nedenlerden dolayı bugüne kadar ilim ehlinin istifâdesinden uzak kalmış olan çalışmasıdır. Babasının fe-râgatiyle yerine Tophâne'deki Kâdirîler yokuşunda yer alan ve kısaca "Kâdirîhâne" olarak bilinen İsmâil Rûmî Âsitânesinin 16. postnişîni olarak posta oturan Şeyh Ahmed Muhyiddîn Efendi, imparatorluğun son dönem hayli ilginç sîmâlarından birisidir. 57 senelik ömrü çok hareketli geçen bu zâtın *Meclis-i Meşâyıh* reisliğine gelebilmek için bir hayli gayret sarfetmesi döneminin diğer şeyhlerinin oldukça tepkisini çekmişti.[28] Fakat bu tepkilere rağmen beş yıldır her nedense boş duran *Meclis-i Meşâyıh*'ın reisliğine 1896 târihinde getirilen Muhyiddîn Efendi bu görevini on yıla yakın devam ettirdikten sonra kendisine yönelik tepkinin artması ve sadâret ile arasının açılması üzerine nihâyet Rodos adasına nefyedilmekten de kurtulamamıştır. Bu durum çok ağırına giden Muhyiddîn Efendi 1909 yılında sürgünde bulunduğu bu adada vefat etmiş ve nâşı bilâhire Istanbul'a getirilerek tekkesinin bahçesine gömülmüştür. Vaktiyle kendisinin pâdişâhın hafiye teşkilâtı içerisinde de önemli bir

25. **Tutanak Dergisi,** c.XIX, s.282-289. 16.11.1341 (1925).
26. Aslı İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü Arşivi'nde bulunan bu listeden rahmetli Prof. Dr. Ekrem Hakkı Bey'in yapmış olduğu istinsâhın bir sûretini Prof. Dr. Mustafa Tahralı Bey lutfettiler.
27. Cumhuriyet döneminde de günümüze gelinceye kadar bâzı araştırmacılar ya temelde yukarıda söz konusu edilen listelere dayanan bâzı çalışmalar neşretmişler veya muayyen bir tekke hakkında cidî incelemeler yapmışlardır. R. E. Koçu, E. B. Şapolyo, C. S. Revnâkoğlu, B. Tanman, E. Işın ve M. Özdamar gibi değerli araştırmacılar bu konuda önemli çalışmalara imza atmışlardır. Merhûm Revnakoğlu uzun yıllar saha çalışmalarına dayalı olarak sürdürdüğü bu çalışmasını maâlesef tamamlayamadan vefat etmiştir. Bu araştırma notlarının bâkiyesi bugün Dîvân Edebiyâtı Müzesinde muhâfaza edilmektedir. Son zamanlarda değerli araştırmacılar E. Işın ve M. Kutlu beylerin bir televizyon kanalı için yaptıkları *Istanbul Dergâhları* isimli dizi belgesel ise büyük ilgiyle izlenmiştir.
28. Hüseyin Vassâf, **a.g.e.**, I/88.

yerinin olduğu ve hatta tekkesinin bahçesinde yetiştirdiği bir takım garîp çiçeklerin zehir îmâlinde kullanıldığı dahi rivâyet edilmiştir. *"Mâhasal-ı ömrüm", "Fütüvvetnâme-i tarîkat", "Şükûfenâme", "Mecmûâ-i ilâhiyye ve makâmât kitâbı", "Mecmuâ-i ilâhîyât", "Kırk Anbar", "Kebîr tarîk-i sûfiyye silsilenâmesi"*[29] gibi kıymetli eserleri bulunan Muhyiddîn Efendi'nin konumuzla ilgili olduğu için burada hakkında bilgi vermeğe çalışacağımız eseri ise bir İstanbul Dergâhları listesi olan ***"Tomâr-ı Tekâyâ"***sıdır.[30] Biz bu eserin ancak vaktiyle alınmış bir fotokopisini inceleyebildik, aslına ulaşmamız her ne hikmetse bir türlü mümkün olamadı.

Mukâyese edildiğinde 15 no'lu dipnottaki liste ile yakından irtibâtlı olduğu anlaşılan bu eserde toplam 252 Istanbul Tekkesinin ve postnişînlerine yer verilmektedir. Bununla berâber Kırşehir Hacı Bektaş Veli Dergâhı,[31] Konya Mevlânâ Âsitânesi, Selânik Mevlevîhânesi, Edirne Mevlevîhânesi, Edirne Kâdirîhânesi, Edirne Sezâî Âsitânesi, Kastamonu Dergâhları gibi bâzı Istanbul dışı dergâhlarına ve bunların postnişînlerine de yer verilmektedir. 15 no'lu dipnottaki eserde tekkelerin adlarının yanısıra 1868-1881 yılları arasında yapılan tesbitler esnâsında postta oturan şeyh efendilerin ve orada ikâmet eden dervişlerin isimleriyle doğum tarihleri yer almaktayken bu eserde o tekkelerin kuruluşundan îtibâren postnişîn olmuş bütün şeyhlerin adları, doğum ve vefat tarihleri ve haklarında bâzı bilgiler yer almaktadır. Mâlûm olduğu üzere 21 no'lu dipnotta hakkında bilgi verilen Zâkir Şükrî Efendi'nin tasnifi de 159 tekkenin ve oralarda hizmet etmiş postnişînlerin isimlerini ihtivâ etmekteydi. Muhyiddîn Efendi'nin listesinde ise hem buna 100 kadar ilâve tekke ve hem de tek tek her bir şeyh hakkında bâzı aydınlatıcı meşrûhâtlar bulunmaktadır.[32] Böylece düz

29. Sayın Necdet İşli Bey'de bulunan bu eser şimdiye kadar incelediğim en mufassal tarikatler şeceresidir. Müellif *Meclis-i Meşâyıh* reisliği sırasında bütün tarikatlerin şecerelerini istetmiş ve topladığı bu malzemeleri bir araya getirmek sûretiyle büyük bir defter meydana getirmiştir. Neşrinin ilim dünyası için önemli bir hizmet olacağından kuşku yoktur.

30. Ahmed Muhyiddîn Efendi'nin hayatı, eserleri ve tekkesi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Seyyid Sırrı Ali, **Tuhfe-i Rûmî:** ***Kâdirîler Âsitânesinin Manzum Târihçesi***, Haz. M. S. Kaçalin, Istanbul, 1992.

31. Eserin 40. sayfasında yer alan bu dergâhın şeyhlerinin listesi 15. şeyh Hamza Bâbâ isimli kimse ile son bulur. Müteâkib sayfada ise bu dergâhla ilgili şöyle bir "Emr-i âlî kaydı" bulunmaktadır:
"Hâcı Bektâş Velî zâviyesi vakfının meşihat ciheti aslah erşed evlâd-ı vâkıfdan eş-Şeyh Mehmed Hamdî ibn eş-Şeyh Feyzullah'ın uhdesinde iken ref'atinden tarîk-i nakşbendî usûlü icrâ olunmak şartıyle 1243 târihinde birâderi Veliyyüddîn Efendi'ye, mümâileyhin ref'atinden bâ emr-i hümâyûn 1250 târihinde Kayseriyye'li Mehmed Saîd Efendi'ye, onun da vefâtiyle mahlûlünden bâ irâde-i seniyye 1258 târihinde dersiâm Ispârta'lı Mehmed Efendi'ye, onun da vefâtiyle mahlûlünden 1288 târihinde şehrî sekizyüz gurûş maâşla sülâle-i arâbtân müşârünileyhden Feyzullah Efendi'ye, mümâileyhin de ref'atinden yine tarîk-i nakşbendiyyeden batm-i hôcegân ile tâlim-i ulûm-i nâfiâ ve icrâ-yı va'z-ı dîniyye itmek üzere 1314 târihinde Hâcı Hamza Efendi nâmında Buhârah bir hîlekâr herîf Merzifon'daki Satır Bâbâ tekyesinden buraya, Safvetî Beğ tekyesi şeyhi Meclis-i Meşâyih âzâsından Alî Efendi'nin iltimâsıyle me'mûriyyet kabîlinden olarak Bektâşî bâbâlarına karşı kontrolü almak içün gönderilmiştir."

32. Burada bir numûne olarak kitabın 15. sayfasında yer alan bir tekkeyi aynen nakledelim: [Bkz. Ek. I].
"Kâsım Pâşâ'da Hazreti Uşşâkî Dergâhı Meşâyihi:
(Perşembe günleri âyin icrâ olunur. 5 adet kurbanı vardır. Filibe mukâtâasından senevî 53.4 kîle pirinç mahsûstur)

bir liste verilmekten ziyâde bâzı özel mâlûmâtlara da yer verilmesi sanırız bu eseri sosyal târihçilik açısından önemli bir kaynak yapacak durumdadır. Büyük boy 293 sayfa kadar tutan bu eserin başında ayrıca 10 sayfa kadar eserin tamamlandığını tahmin ettiğimiz 1901'li yıllarda meydana gelen yangınlar, vefâtlar,[33] doğumlar, bâzı tekkelere ayrılan tahsîsâtlar, muhtelif tekkelerin vakfiyeleri kayıtlıdır.[34]

1. Şeyh Hasan Hüsâmeddîn Uşşâkî (v.1003): *Müşârünileyh hazretlerinin vatan-ı aslîsi Buhâra olup seyâhat tarîkiyle Erzincân'a gelib Seyyid Ahmed Semerkandî hazretlerinden abz-ı hilâfet etmiştir. Seyyid Ahmed dahî Pîr Muhammed Erzincânî hulefâsındandır [?]. Ba'dehu belde-i Uşşâk'a hicret, orada müştehir olmuşlardır ve tarîk-i Uşşâkiyye'yi Kübreviyye ve Nurbahşiyye'den abz eylemişlerdir. Ba'dehu Uşşâk'tan gelib tarîk-i Halvetiyye'den mustahlef olmuşlar, Hacc-ı şerîf avdetinde Konya'da vefât etmekle dervişleri nâşını Istanbul'a getirib el'an medfûn oldukları mahall-i mübârekeye defn eylemişlerdir.*

2. Şeyh Mustafa Efendi Boşnâk (v.1092): *Kâsım Pâşâ'daki zâviyede medfûndur. Şeyh Ömer Sinânî [Sinan] halîfetü'l-hülefâsıdır.*

3. Şeyh Hüsâmeddîn Ef. b. Mustafa Boşnâk (v.1150): *Peçevî Şeyh Mustafa Ef. halîfesidir. Zâviye kapısı ittisâlinde müstakil türbede medfûndur. Mûmâileyhin nisbeti Silsile-i Tarîk kitabında 122. sayfada muharrardır.*

4. Şeyh Ahmed Hüsâmî Ef. (v.1168): *Müşârünileyh sâhib-i Dîvân ve sâhib-i Tîmâr'dır. Kâsım Pâşâ'da Hazreti Pîr'in kademi ucunda medfûn [?] Şeyh Mehmed Şükrî Efendi'nin halîfesidir.*

5. Şeyh Mehmed Yazıcı Ef. (v.1192): *Büyük Hamîd Ef. halîfesidir. Şeyh-i Savaklar Tekyesi irtihâlinde tekye-yi mezkûr yânî Savaklar Tekyesi ilâveten Şeyh Mehmed Yazıcı Ef.'ye tevcîh olunmuştur. 1187 târihinde Nûreddîn şeyhi Moravî Mehmed Ef. taraf-ı penâhîden vekil nasb olunmuştur.*

6. Şeyh Cemâlîzâde Cemâlî Ef. (v.1246): *[Aynı zamanda] tarîk-i Sinâniye'dendir. Şeyh Mehmed Yazıcı irtihâlinde hem Kâsım Pâşâ'daki zâviyeye hem de Savaklar tekyesine şeyh olmuştur.*

7. Mahdûmu Şeyh Alâuddîn Ef. (v.1251): *Kezâlik iki tekyeye şeyh olmuştur. Ba'dehu mat'ûnen irtihâl eyledikte tekyeler tefrîk olunarak Kâsım Pâşâ tekyesi mahdûmuna tevcîh olunmuştur. Bu esnâda bir müddet Savaklar tekyesi hâlî iken Fındıklı şeyhi Yûnûs Ef. [burayı] Şah Sultan şeyhi Ubeyd Ef.'ye tevcîh ettirmiştir.*

8. Hemşirezâdesi Şeyh Kirâmeddîn Ef. (?): *Mümâileyhin irtihâlinde mahdûm-ı sagîri iken Edirnevî Şeyh Mehmed Ef. Istanbul'a gelib [onu yetiştirmiştir]. Mümâileyh Alâuddîn Ef.'nin hemşirezâdesidir. Vâlideleri dahî Cemâlî Ef.'nin haremi ve Lokmagöz Ömer Ef.'nin kerîmesidir. Bu tekyede medfûndur.*

9. Mahdûmu Seyyid Cemâleddîn Ef. (velâdeti: 1252): *Sagîr iken evvelâ Bayram Pâşâ tekyesi şeyhi İbrâhim Ef. vekâlet edib ba'dehu Hazreti Sünbül türbedârı ve Yatağan Câmiî imâmı Hamdi Ef. vekâlet edib ba'dehu Edirne'den mazanne-i kirâmdan Şeyh Mehmed Ef. hazretleri teşrîf buyurmakla kendisine hilâfet vermiştir [iki bu zât] müceddeden tekyeyi îmâr ve inşâ eylemiştir. Ba'dehu Istanbul Keçeciler'deki Uşşâkî tekyesi arsasına dahî müceddeden binâ ve orayı ihyâ üzerinde orada bulunmağın irtihâl edib oradan nâşını bi'l-cümle meşâyıh ve dervişân zikirler ile Kâsım Pâşâ'ya getirib pîrinin makâmındaki türbeye defn olunmuştur. [Burası] dört sene kadar tâmiri münâsebetiyle muattal kalarak ba'dehu tanzîm ve tefrîş olunarak 7 Safer 1316'da resm-i küşâdı yapılmıştır."*

33. **Meselâ:** *"Bin ikiyüz seksen dokuz senesi mâh-ı Receb-i şerîfin yirminci pazar gecesi Üsküdâr'da vâkî Nalçacı Dergâhı şeyhi Mustafa Efendi dâr-ı bekâya rıhlet eylemiştir. '20 Receb 1289 [1872]).*

34. ***"Nezdimizde mevcûd bulunan bâzı tekâyâ vakfiyeleri sûretleri:*** *..Mehmed Çavuş zâviyesi vakfiyesi,..Şeyh Abdülkâdir Hâkî Bâbâ zâviyesi vakfiyesi, ...Veliyyüddîn Ağâ'nın tekke ve câmiî vakfiyesi,...Nûmâniye tekkesi vakfiyesi, ...Şeyh Ali Ef. zâviyesi vakfiyesi,...Nûmân Bey zâviyesi Ahmediye câmii zâviyesi vakfiyesi, Eyüp'te Bedevî zâviyesi vakfiyesi, ...Kâdiribâne'de beher-yevm ikişer cüz-i şerîf tilâveti vakfiyesi, ...Muabbir İbrâhim Ef. zâviyesi vakfiyesi, ...Çürüklük zâviyesi vakfiyesi, ...İyâz Paşa zâviyesi vakfiyesi, ...Mehmed Baba zâviyesi vakfiyesi, ...Türâbî Bâbâ tekkesi vakfiyesi, ...Abdurrahmân Şâmî türbesi tekkesi vakfiyesi, ...Kaptân-ı deryâ Hasan Paşa tekkesi vakfiyesi, ...Edirne'de Şadırvanlı dergâhı vakfiyesi, ...Hindî tekkesine dâir kuyûdât, ... Sandıkçı tekkesi vakfiyesi, ...Kantârî Bâbâ zâviyesi vakfiyesi, ...Korık tekkesi vakfiyesi, ...Selimiye tekkesi vakfiyesi."*

Yaptığımız incelemeler esnâsında 15 no'lu dipnottaki eserin içerisinde rastladığımız bir ilmühaber örneğinden sadâret tarafından *Meclis-i Meşâyih*'e mevcûd tekkelerin tesbîti maksadıyla bir sayım yaptırıldığını, merkez tekke şeyhlerinin kendilerine bağlı bütün tekkelerde meydana gelen değişiklikleri *Meclis-i Meşâyih*'a bu ilmühaberle bildirdiğini ve oranın da bu bilgileri sadârete aktardığını anlamış bulunuyoruz. Binâenaleyh Muhyiddîn Efendi'nin de **Tomâr-ı Tekâyâ** adındaki bu eserini bizzat böyle bir görevin başında bulunduğu sıralarda vücûda getirmiş olduğunu sanıyoruz. Kendisi bu eseri sadâretin isteği üzerine hazırlayıp bir nüshasını huzûr-ı şâhâneye takdim etmiş olabileceği gibi tamamen kendi özel çalışması olarak da bunu gerçekleştirmiş olabilir. Bu eser günümüze gelinceye kadar Kâdirihâne'nin Kütüphânesinde büyük ihtimâmla muhâfaza edilmiştir. Bu makâlenin kaleme alındığı günlerde Kâdirîhâne'nin geçirdiği çok üzücü bir yangınla neredeyse tamâmen harâb olması hâdisesinde[35] belki de bizler için tek teselli olunacak husûs Muhyiddîn Efendi'nin bu müellif hattı yegâne nüsha *(unique)* eserinin emâneten bir şahsa verilmiş olmakla yanmaktan kurtulmuş olmasıdır. Muhyiddîn Efendi'nin bu eseri başta olmak üzere en kısa zamanda tüm eserlerinin neşredilerek kültür hayatımıza kazandırılmasının bu sahada çalışan araştırmacılara büyük faydalar sağlayacağına inanıyoruz. Çünkü bugün bütün bu tasnîf çalışmalarını bir araya getirecek[36] ve her bir Dergâh hakkında irfânî, içtimâî, târihî ve mîmârî bilgileri ihtivâ edecek bir müşterek çalışmanın hazırlanmasıyla artık bu konudaki araştırmaların ikmâline sıra gelmiştir.

Biz bu yazımızı Ahmed Muhyiddîn Efendi'nin söz konusu bu kıymetli eserindeki "Istanbul Dergâhları" listesini ve buralarda 1901'li yıllara kadar hizmet eden postnişînlerin sayısını vererek noktalıyoruz:[37]

35. 2.4.1997 târihinde geçirdiği korkunç yangında Tevhidhânesi (Câmisi) tamamen yanan bu târihî mekânın tavan göbeği, paha biçilmez levhaları, avîzeleri v.b. gibi bir çok kıymetli malzemesi de harâb olmuştur.
36. Resmî kayıtlarda gözükmeyen husûsî "Hâne-dergâhlar" da tesbît edilebildiği kadarıyla bu çalışmaya dâhil edilmelidir. Meselâ Muhyiddîn Efendi'nin listesinde 250. sırada yer alan dergâhın böyle bir dergâh olduğu anlaşılmaktadır.
37. Tabî ki bu listede o dönemde artık *"Şer'-i şerîfe aykırı ve küfre müncer olacak istihlâl-i muharremât ve terk-i savm ü salât ve hulefâ-yı râşidîn hazretlerine küfretmek gibi hareketlere cesâret ederek bir takım sâf îmân sâhiblerini cehâletlerinden ötürü câdde-i müstakîmden ayırarak dalâlet yoluna saptıran"* (BOA. Cev. Adl. 1734) birer kuruluş hâline geldikleri kanaâtine varılan Bektâşî dergâhlarının kapatıldığı veya bir başka tarîkata devredildiği bir dönemde hazırlanmış olduğundan meselâ Karyağdı, Bâdemli, Mumcular, Nerdubân, Çamlıca, Öküz Limanı, Kancı, Şehitlik gibi Istanbul Bektâşî tekkelerine yer verilmemektedir.
Ayrıca az da olsa bâzı tekkelerin adlarının mükerreren zikredildiklerine de şâhid olunmaktadır. Meselâ Atmeydanı kurbündeki Sofular Tekkesi iki defa anlatılmakta ve ilkinde 7 postnişîn ikincisinde ise 17 postnişîn hakkında bilgi verilmektedir. Yine Haffâf Hüseyin Ef. Tekkesi ve Keçe Hâtûn Mescidi Zâviyesi iki defa zikredilmiştir.

1. Koca Mustafa Paşa Hânikâhı: 21 postnişîn.
2. Balat'ta Ferrûh Kethüdâ Tekkesi: 16 postnişîn.
3. Sultanselim'de (Yavsî) Sîvâsî Tekkesi: 19 postnişîn.
4. Küçük Ayasofya'da Mehmed Paşa Tekkesi: 20 postnişîn.
5. Şehremînî'de Ümmî Sinân Hânikâhı: 13 postnişîn.
6. Bâzargân Dergâhı: 15 postnişîn.
7. Yenîbahçe'de Himmetzâde Dergâhı: 12 postnişîn.
8. Mîmâr Acem'de Abbas Alî Ef. Tekkesi. 13 postnişîn.
9. Yedikule'de Hacı Evhadüddîn Dergâhı. 14 postnişîn.
10. Çarşamba'da Mehmed Ağa Zâviyesi. 17 postnişîn.
11. Molla Gürânî'de (Pîri Paşa) Koruk Tekkesi. 19 postnişîn.
12. Yedikûle'de Mîrahûr Tekkesi: 16 postnişîn.
13. Fatih'te Hoca Emîr Ahmed Buhârî Tekkesi: 19 postnişîn.
14. Emîr Ahmed Buhârî'nin Edirnekapı Hâricindeki Zâviyesi: 18 postnişîn.
15. Koska'da Hakîm Çelebî Zâviyesi: 14 postnişîn.
16. Eyüp'te Şah Sultan Dergâhı: 19 postnişîn.
17. Draman'da Tercüman Yûnus Tekkesi: 18 postnişîn.
18. Fındıklı'da Keşfî Câ'fer Dergâhı: 14 postnişîn.
19. Eyüp'te Şeyh Murâd Tekkesi: 13 postnişîn.
20. Eyüp'te Balçık Tekkesi: 11 postnişîn.
21. Kasımpaşa'da Hüsâmeddîn-i Uşşâkî Dergâhı: 9 postnişîn.
22. Eğrikapı Savaklar'da Hirâmî Ahmed Paşa Tekkesi: 10 postnişîn.
23. Hasköy'de Bayrampaşa Tekkesi: 16 postnişîn.
24. Eyüp'te Kaşgârî Tekkesi: 10 postnişîn.
25. Galata Mevlevîhânesi: 25 postnişîn.
26. Yenikapı Mevlevihânesi: 18 postnişîn.
27. Kasımpaşa Mevlevihânesi: 19 postnişîn.
28. Beşiktaş Mevlevihânesi: 17 postnişîn.
29. Üsküdâr Mevlevihanesi: 10 postnişîn.
30. Şehremîni'de Yavaşça Mehmed Ağa Zâviyesi: 12 postnişîn.
31. Nişâncıcedîd Mehmed Paşa Tekkesi: 11 postnişîn.
32. Nişânca Kumrulumescid'de Sertarîkzâde'nin Salı Tekkesi: 9 postnişîn.
33. Soğukçeşme Salkımsokak'ta Aydınzâde Tekkesi: 12 postnişîn.
34. Kâsımpaşa'da Paşmakçı Alî Ef. veyâ Kurd Bey Zâviyesi: 11 postnişîn.
35. Nişânca'da Sertarîkzâde Tekkesi: 9 postnişîn.
36. Edirnekapı Acıçeşme'de Şeyh Nizâmî Tekkesi: 10 postnişîn.
37. Şehremîni'de Hulvî Ef. Tekkesi: 13 postnişîn.
38. Nişancılar'da Tımaşvâr İbrâhim Bey Mescid ve Zâviyesi: 8 postnişîn.
39. Âşıkpaşa'da Tâhir Ağa Tekkesi: 7 postnişîn.
40. Hocazâde Tekkesi: 9 postnişîn.
41. Saraçhâne'de Haydarhâne Tekkesi: 10 postnişîn.
42. Karagöz Tekkesi: 8 postnişîn.
43. Rûmelihisârı'nda Durmuş Dede Tekkesi:14 postnişîn.
44. Üsküdâr Menzilhâne Yokuşunda Rifâî Âsitânesi: 7 postnişîn.
45. Beşiktaş'ta Naccârzâde Tekkesi: 4 postnişîn.
46. Dolmabahçe'de Karaabalı veya Çakır Dede Tekkesi: 7 postnişîn.
47. Otlakçı Yokuşunda İplikçi Mehmed Ef. Tekkesi: 11 postnişîn.

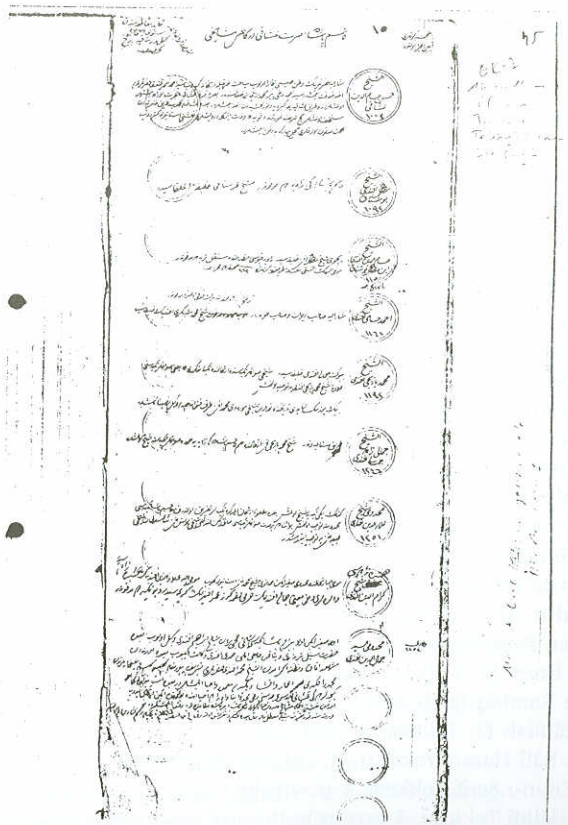
48. Bahçekapı'da Yıldız Tekkesi: 7 postnişîn.
49. Üsküdâr'da Nasûhî Hânikâhı: 6 postnişîn.
50. Beşikçizâde Tekkesi: 8 postnişîn.
51. Sofular'da Ordu Tekkesi: 5 postnişîn.
52. Hasköy'de Başçı Tekkesi: 7 postnişîn.
53. Kapân-ı dakîk'de Seyyid Ahmed Buhârî Tekkesi: 6 postnişîn.
54. Eyüp'te Yahyâzâde Tekkesi: 8 postnişîn.
55. Üsküdâr'da Selimiye Dergâhı: 6 postnişîn.
56. Hocapaşa Civârında Safvetî Paşa Tekkesi: 8 postnişîn.
57. Üsküdâr'da Bandırma Tekkesi: 7 postnişîn.
58. Üsküdâr'da Fenâyî Tekkesi: 9 postnişîn.
59. Karacaburun'da Beykoz Tekkesi: 8 postnişîn.
60. Yeniköy Tekkesi: 6 postnişîn.
61. Südlüce'de Hasırîzâde Tekkesi: 6 postnişîn.
62. Eyüp'te Taşlıburun Tekkesi: 8 postnişîn.
63. Samatya'da Etyemez veya Karabacak Tekkesi: 7 postnişîn.
64. Beşiktaş'ta Yahya Ef. Türbesi Tekkesi: 5 postnişîn.
65. Çarşamba'da Murad Molla Tekkesi: 6 postnişîn.
66. Karagümrük'te Ejder Tekkesi: 4 postnişîn.
67. Eyüp'te Selâmî Ef. Tekkesi: 4 postnişîn.
68. Bozdoğankemeri'nde Keşfî Ef. Tekkesi: 7 postnişîn.
69. Çarşamba Lokmacı Sokağında Şâbânî Tekkesi: 5 postnişîn.
70. Üsküdâr'da Saçlı Hüseyin Ef. Tekkesi: 9 postnişîn.
71. Kâsımpâşa'da Bedeviyye'den Arapzâde Tekkesi: 5 postnişîn.
72. Üsküdâr'da İsfendiyâr Mescidi Zâviyesi: 4 postnişîn.
73. Üsküdâr'da Hallâc Bâbâ Zâviyesi: 7 postnişîn.
74. Üsküdâr'da Nalçacı Tekkesi: 6 postnişîn.
75. Paşalimanı'nda Yarmacı Bâbâ Zâviyesi: 3 postnişîn.
76. Sofular'da Alauddîn Tekkesi: 6 postnişîn.
77. Hasköy'de Şeyh Tâhâ Ef. Tekkesi: 4 postnişîn.
78. Vezneciler'de Derûnî Tekkesi: 5 postnişîn.
79. Üsküdâr'da Debbağlar Mescidi Hacı Nasuh Tekkesi: 3 postnişîn.
80. Nişanca'da Şeyh Hamza Ef. Tekkesi: 8 postnişîn.
81. Tophâne'de Karabaş Tekkesi: 13 postnişîn.
82. Hırka-i şerîf'te Alîme Hâtun veya Kabakulak Tekkesi: 5 postnişîn.
83. Kasımpaşa'da Doğramacı Tekkesi: 8 postnişîn.
84. Sultanselim'de Çırakçı Tekkesi: 6 postnişîn.
85. Eğrikapı'da Emir Ahmed Buhârî'nin Tekkesi: 13 postnişîn.
86. Şemsi-i Sîvâsî Türbesi Tekkesi: 12 postnişîn.
87. Kâsımpaşa'da Yahyâ Kethüdâ Zâviyesi: 12 postnişîn.
88. Vânî Hacı Ahmed Ef. Zâviyesi: 6 postnişîn.
89. Küçükhamam'da Sengi Halîl Ef. Tekkesi: 8 postnişîn.
90. Seyyid Seyfullah Ef. Tekkesi: 8 postnişîn.
91. Küçükhamam Haffâf Süleymân Ef. veya Kadızâde Tekkesi: 7 postnişîn.
92. Küçük Mustafapaşa'da Karasarıklı Tekkesi: 8 postnişîn.
93. Muhsine Hâtun Zâviyesi: 8 postnişîn.
94. Seyyid Mustafa Bâbâ Zâviyesi: 9 postnişîn.

95. Mevlânâkapı Hâricinde Hacı Mahmûd Mescidi Zâviyesi: 2 postnişîn.
96. Üsküdâr Karacaahmet'te Hâfız İsmâil Ef. Zâviyesi: 7 postnişîn.
97. Üsküdâr Vâlideatîk'te Kapıağası Mescidi Zâviyesi: 3 postnişîn.
98. Rûmelihisârında Karabaş Tekkesi: 9 postnişîn.
99. İstinye Tekkesi: 1 postnişîn.
100. Nûrosmâniye'de Çâlâk Tekkesi: 12 postnişîn.
101. Tophâne Sakâbaşı'nda Gülşenî Zâviyesi: 7 postnişîn.
102. Saraçhâne'de Dülgeroğlu Tekkesi: 5 postnişîn.
103. Üsküdâr Kadıasker Câmiî Derûnunda Avfîzâde Zâviyesi: 4 postnişîn.
104. Üsküdâr'da Şeyh Ahmed b. Mehmed Zâviyesi: 3 postnişîn.
105. Sultanahmed'te Kaygûsuz Bâbâ Tekkesi: 3 postnişîn.
106. Atmeydanı'nda Sofular Tekkesi: 17 postnişîn.
107. Üsküdâr Vâlide Atîk Câmiî Şerîfi Zâviyesi: 12 postnişîn.
108. Küçük Mustafa Paşa'da Alî Çâvuş Tekkesi: 4 postnişîn.
109. Fâtih'te Kubbe Tekkesi: 7 postnişîn.
110. Hekîmoğlu Alî Paşa Hânikâhı: 5 postnişîn.
111. Üsküdâr'da Selim Bâbâ Tekkesi: 4 postnişîn.
112. Fındıklı'da Alî Bâbâ Tekkesi: 2 postnişîn.
113. Üsküdâr'da Doğancılar'da Sandıkçı Tekkesi: 4 postnişîn.
114. Edirnekapı'da Sarmaşık Tekkesi: 5 postnişîn.
115. Edirnekapı'da Ayşe Hâtun veyâ Resmî Ef. Tekkesi: 6 postnişîn.
116. Fâtih'te Saçlı Şeyh Mustafa Ef. Zâviyesi: 3 postnişîn.
117. Çengelköy'de Bedevî Tekkesi: 1 postnişîn.
118. Kocamustafapaşa'da Kürkçü Tekkesi: 7 postnişîn.
119. Serhoş Bâlî Ef. Tekkesi: 10 postnişîn.
120. Câfer Ağa Mescidi veyâ Hüdâîyye-i Sayyâdiyye Zâviyesi : 3 postnişîn.
121. Rıfâiyye'den Şeyh Abdullah Ef. Tekkesi: 2 postnişîn.
122. Cihângîr Câmiî Zâviyesi: 13 postnişîn.
123. Otakçılar'da Mustafa Paşa Tekkesi: 12 postnişîn.
124. Çivîzâde Kurbünde Şeyh Matrak Tekkesi: 10 postnişîn.
125. Çoban Çâvuş Mescidi Zâviyesi: 3 postnişîn.
126. Aksaray'da Hamamcı Halil Ef. veya Kûşadalı Tekkesi: 6 postnişîn.
127. Hasköy'de Keçe Hâtun Mescidi Zâviyesi: 4 postnişîn.
128. Kadı Sâdî Mescidi Derûnundaki Zâviye: 4 postnişîn.
129. Maçka'da Şeyh Fahreddîn Ef. Tekkesi: 7 postnişîn.
130. Kocamustafapaşa Alî Fakîh'de Bedevî Tekkesi: 4 postnişîn.
131. Beylerbeyi İstavroz'da Şeyh Hüseyin Ef. Tekkesi: 2 postnişîn.
132. Üsküdâr'da Şeyh Hasîb Ef. Tekkesi: 6 postnişîn.
133. Bâlî Ef. Mescidi Tekkesi: 3 postnişîn.
134. Üsküdâr'da Kartal Bâbâ Tekkesi: 10 postnişîn.
135. Hırka-i Saâdet Şeyhleri: 12 postnişîn.
136. Eyüp'te Haffâfzâde Mahmûd Ef. Tekkesi: 10 postnişîn.
137. Sinâniyye'den Kazzâz Mehmed Ef. Tekkesi: 11 postnişîn.
138. Atpazârî Tekkesi: 11 postnişîn.
139. Kâdiriyye'den Muhyî Ef. Tekkesi: 3 postnişîn.
140. Feyziyye Tekkesi: 3 postnişîn.
141. Mollazeyrek Kurbünde Akşemsedîn Zâviyesi: 3 postnişîn.

142. Yeşiltulumba'da Halîm Ef. Tekkesi: 2 postnişîn.
143. Hasköy'de Abdüsselâm Tekkesi: 5 postnişîn.
144. Bozdoğan Kemeri'nde Helvâî Tekkesi: 11 postnişîn.
145. Aksaray'da Kara Mehmed Paşa Câmiî Zâviyesi: 10 postnişîn.
146. Küçük Ayasofya Câmiî Zâviyesi: 10 postnişîn.
147. Kapân-ı Dakîk'te Şâzelî Tekkesi: 7 postnişîn.
148. Alîbeyköy'de Şâzelî Tekkesi: 5 postnişîn.
149. Üsküdâr'da Bezcizâde Dergâhı: 13 postnişîn.
150. Uşşâkiye'den Mahmûd Bedreddîn Tekkesi: 7 postnişîn.
151. Alaca Mescid veyâ Sinân Çâvuş Zâviyesi: 6 postnişîn.
152. Topkapı'da Şerbetdâr Tekkesi: 11 postnişîn.
153. Tarsûs Mescidi Zâviyesi: 5 postnişîn.
154. Bîkâr Bey Tekkesi: 4 postnişîn.
155. Püyük Piyâle Paşa Tekkesi: 7 postnişîn.
156. İlyâs Çelebî Mescidi Zâviyesi: 11 postnişîn.
157. Avratpazarı Kurbünde Keçe Hâtun Mescidi Zâviyesi: 5 postnişîn.
158. Silivrikapı Hâricinde Seyyid Nizâm Tekkesi: 1 postnişîn.
160. Yenibahçe'de Hâlidiyye'den Şeyh Feyzullah Ef. Tekkesi: 2 postnişîn.
161. İnâdiye'de Sâdiyye'den Şeyh Râşid Ef. Tekkesi: 2 postnişîn.
162. Rıfâîyye'den Karabâbâ Tekkesi: 2 postnişîn.
163. Rıfâîyye'den Düğmeli Bâbâ Tekkesi: 6 postnişîn.
164. Rıfâîyye'den Bağçıvân Şeyh Ârif Ef. Tekkesi: 1 postnişîn.
165. Rıfâiyye'den Şeyh Sırrı Ef. Tekkesi: 2 postnişîn.
166. Rıfâiyye'den Şeyh Celâleddîn Ef. Tekkesi: 1 postnişîn.
167. Rıfâiyye'den Ahmediyye İmâmı Mahmûd Ef. Tekkesi: 2 postnişîn.
168. Rıfâiyye'den Alyanak Tekkesi: 3 postnişîn.
169. Kantârî Bâbâ Tekkesi: 7 postnişîn.
170. Kâdiriyye'den Gavsî Tekkesi: 4 postnişîn.
171. Küplüce'de Bedevîyye'den Hâmil Ef. Tekkesi: 2 postnişîn.
172. İslâmbey Mescidi'nde Bedevîyye'den Haseneyn Tekkesi: 4 postnişîn.
173. Kâsımpaşa'da Muabbir İbrâhim Ef. Tekkesi: 7 postnişîn.
174. Halvetiyye'den Kelâmî Şeyh Mustafa Ef. Tekkesi: 8 postnişîn.
175. Rıfâiyye'den Raûfî Tekkesi: 3 postnişîn.
176. Rıfâiyye'den Kılıççı Mehmed Ef. Tekkesi: 5 postnişîn.
177. Kâdiriyye'den Türâbî Bâbâ Tekkesi: 7 postnişîn.
178. Peyk Dede Tekkesi: 7 postnişîn.
179. Sâdiyye'den Çâkır Ağa Mescidi Tekkesi: 5 postnişîn.
180. İsmâil Hakkı veyâ Şeyh Kâmil Ef. Tekkesi: 3 postnişîn.
181. Soğukçeşme Kurbünde Şeyh Hulûsî Ef. Tekkesi: 2 postnişîn.
182. Molla Aşkî'de Gülşenihâne Tekkesi: 7 postnişîn.
183. Halvetiyye'den Şeyh Ümmî Ahmed Ef. Tekkesi: 7 postnişîn.
184. Fındıkzâde Tekkesi: 6 postnişîn.
185. Oğlanlar veyâ Çeşm-i Latîf Tekkesi: 5 postnişîn.
186. Sıraserviler'de Rıfâiyye'den Sultan Osmân Tekkesi: 6 postnişîn.
187. Üsküdâr'da Halvetiyye'den Şeyh Feyzullah Ef. Tekkesi: 8 postnişîn.
188. Ayasofya'da Rıfâiyye'den Sancaktar Bâbâ Tekkesi: 3 postnişîn.
189. Kırkağâçlı Emin Ef. Tekkesi: 5 postnişîn.

190. Rıfâiyye'den Şeyh Râşid Ef. Tekkesi: 1 postnişîn.
191. Kâdıköy'ünde Sâdiyye'den Mecîdiyye Tekkesi: 1 postnişîn.
192. Otakçılar'da Şeyh Emîn Ef. Tekkesi: 6 postnişîn.
193. Kâsımpaşa'da Çürüklük Tekkesi: 6 postnişîn.
194. Üsküdâr'da İskender Bâbâ veya Kaymakzâde Tekkesi: 8 postnişîn.
195. Üsküdâr'da Sâdiyye'den Fethî Ef. Tekkesi: 5 postnişîn.
196. Kumkapı'da Musallâ Mescidi Zâviyesi: 1 postnişîn.
197. Hırka-i şerîf'te Tahta Minâre Mescidi Zâviyesi: 2 postnişîn.
198. Üsküdâr'da Kâdiriyye'den Hâcı Cedîd Zâviyesi: 4 postnişîn.
199. Dâvud Paşa İskelesi'nde Hasan Halîfe Zâviyesi: 3 postnişîn.
200. Üsküdâr'da Halîm Kulum Dede Zâviyesi: 4 postnişîn.
201. Salacak'ta Bayrâmiyye'den Hüseyin Ef. Zâviyesi: 4 postnişîn.
202. Horhor'da Kâdiriyye'den Hindîler Tekkesi: 4 postnişîn.
203. Kâdiriyye'den Yorgânî Şeyh Kîsûdâr Geylânî Tekkesi: 4 postnişîn.
204. Şehremînî'de Remlî veya Kulakçı Tekkesi: 5 postnişîn.
205. Eskialipaşa'da Mehmed Ziyâuddîn Ef. Tekkesi: 4 postnişîn.
206. Üsküdâr'da Allahyâr Feyzullah Hindî Tekkesi: 3 postnişîn.
207. Eyüp'te Abdülkâdir Hâkî Bâbâ Zâviyesi: 5 postnişîn.
208. Haffâf Hüseyin Ef. Tekkesi: 2 postnişîn.
209. Mevlânakapı'da Bayraktar Mehmed Dede Zâviyesi: 2 postnişîn.
210. Üsküdâr'da Seyfüddîn Ef. Tekkesi: 3 postnişîn.
211. Malatya'lı İsmâil Ağa veya Nâzikî Tekkesi: 9 postnişîn.
212. Üsküdâr'da Celvetiyye'den Acıbâdem Tekkesi: 10 postnişîn.
213. Üsküdâr'da Şeyh Safvetî Tekkesi: 7 postnişîn.
214. Üsküdâr'da Fenâî Alî Ef. Mescidi Zâviyesi: 5 postnişîn.
215. Üsküdâr'da İsfendiyâr Mescidi Derûnunda Yağcızâde Ahmed Ef. Tekkesi: 8 postnişîn.
216. Üsküdâr'da Rıfâiyye'den Toygar Tekkesi: 4 postnişîn.
217. Eyüp'te Hâlidiyye'den Hüsrev Paşa Tekkesi: 4 postnişîn.
218. Eyüp'te Hâtûniyye Tekkesi: 5 postnişîn.
219. Üsküdâr'da Selâmî Tekkesi: 1 postnişîn.
220. Eyüp'te Otlukçubayır'da Hâcı Alî Tekkesi: 3 postnişîn.
221. Aksaray Cellâd Çeşmesinde Hamîdiyye Tekkesi: 2 postnişîn.
222. Beylerbeyi Havuzbaşında Afgân Tekkesi: 3 postnişîn.
223. Süleymâniye'de Hilalci Hanı Tekkesi: 5 postnişîn.
224. Kozyatağında Abdülhalîm Ef. Tekkesi: 2 postnişîn.
225. Bâb-ı âlî'de Gümüşhâneli Tekkesi: 2 postnişîn.
226. Küçükhamam'da Hâfız Ahmed Ef. Tekkesi: 1 postnişîn.
227. Şeyh Mehmed b. Alî veyâ Rûmî Tekkesi: 1 postnişîn.
228. Eyüp'te Kaptan Paşa Tekkesi: 3 postnişîn.
229. Çarşamba'da İsmet Ef. Tekkesi: 5 postnişîn.
230. Yenibahçe'de Karabâş Şeyh Alî Ef. Tekkesi: 1 postnişîn.
231. Kanlıca'da Atâullah Ef. Tekkesi: 6 postnişîn.
232. Eyüp'te Şeyh Bâlî Hasan Yekdest Ef. Tekkesi: 6 postnişîn.
233. Taşkasab'ta Zıbın-ı Şerîf Tekkesi: 4 postnişîn.
234. Sarıgüzel'de Hâlidî Tekkesi: 1 postnişîn.
235. Sarayburnu'nda Şeyh Emin Ef. Tekkesi: 3 postnişîn.
236. Bebek'te Ahmed Sıdkî Ef. Tekkesi: 3 postnişîn.

237. Aksaray'da Rıfâiyye'den Sırâciyye Tekkesi: 1 postnişîn.
238. Zeyrek'te Uşşâkiyye'den Ahmed b. Hocazâde Ef. Tekkesi: 5 postnişîn.
239. Sultanahmed'de Rıfâiyye'den Şeyh Azîz Ef. Tekkesi: 2 postnişîn.
240. Kâsımpaşa'da Derviş Ahmed veya Yanık Şeyh İsmail Tekkesi: 4 postnişîn.
241. Eyüp'te Kalenderhâne veyâ Özbekler Tekkesi: 4 postnişîn.
242. Eyüp'te Afîfe Hâtun Zâviyesi: 3 postnişîn.
243. Kasımpaşa'da Ciğerim Dede Tekkesi: 3 postnişîn.
244. Üsküdâr'da Hasîb Ef. Tekkesi: 8 postnişîn.
245. Alacaminâre Tekkesi: 6 postnişîn.
246. Üsküdâr'da Ahmed Sıdkî Ef. Tekkesi: 1 postnişîn.
247. Üsküdâr'da Afgan Tekkesi: 2 postnişîn.
248. Şah Alî Baba Zâviyesi: 1 postnişîn.
249. Erdebil Tekkesi: 12 postnişîn.
250. Eyüp'te Ticâniyye'den Mehmed Zekî Ef. Hânesi [?]: 1 postnişîn.
251. Hakîkizâde Osman Ef. Tekkesi: 10 postnişîn.
252. Ümmi Ken'ân Zâviyesi: 1 postnişîn.

Ahmed Muhiddin Efendi'nin *Tomâr-ı Tekâyâ*'sından bir sayfa.

IV
mûsıkîden iktisada...

İSTANBUL KÜLTÜRÜNDE MUSIKİ VE KADIN

Doç Dr. Bülent AKSOY*

Osmanlı musıki geleneği kadınların da katılmasıyla kurulmuş ve gelişmiş bir gelenektir. Bu gelenek, kadın musıkiciler hiç dikkate alınmadan tam anlamıyla incelenip değerlendirilmiş sayılamaz. Osmanlı kadınının musıki faaliyetlerine yalnızca Osmanlı musıki geleneğini değil, kadının modernleşen Türk toplumunun musıkisindeki yerini anlayabilmek için de eğilmek gerekir. Ne var ki, 19. yüzyıl öncesine ait musıki kaynakları ve musıki dışı genel kaynaklar kadınların Osmanlı tarihi boyunca gösterdikleri musıki faaliyetlerinin kapsamını ve gerçek boyutlarını yansıtmaktan uzaktır. Ama elimizde bulunan kaynaklardaki yetersiz bilgiler ve bilgi kırıntıları bile kadınların musıki geleneğindeki yeri hakkında bize anlamlı göstergeler, hiç olmazsa ipuçları sağlayabiliyor.

"Osmanlı kadını" derken şehirli kadını düşünmek gerekiyor burada. Çünkü kadınlar öncelikle Osmanlı şehirlerinde gelişen klasik musıki ile şehirli halk musıkisinde (ve bu musıkinin bir parçası olan şehir eğlence musıkisinde) faaliyet göstermişlerdir. Kadınları yerel nitelikteki Anadolu halk musıkisinde "musıkici" olarak görebilmek zordur. Elbette, kırlık yörelerin Anadolu kadınları da kadın meclislerinde —def, kaşık, fincan gibi vurma sazlar dışında bir saz çaldıkları pek görülmezse de— şarkılar, türküler söylemişlerdir. Hiç olmazsa düğünlerde, kına gecelerinde, sünnet düğünlerinde türküler, ölüm günlerinde ağıtlar, çocuklarını uyutmak için ninniler söylemişlerdir. İnsanın olduğu her yerde vardır musıki. Ama Anadolu kadınının seslendirdiği "musıki" çok kere işlevci bir musıkidir; folklorun bir yönüdür. Hemen her zaman toplumsal bir olayın, bir vesilenin ürünüdür; doğrudan doğruya hoşça vakit geçirtme ve eğlendirme amaçlı olmaktan uzaktır. Gündelik hayatın ay-

* Boğaziçi Üniversitesi, Mütercim-Tercümanlık bölümü öğretim üyesi.

rılmaz bir parçası değildir. Öte yandan, Anadolu'nun bazı yörelerinde halkın musiki ihtiyacını karşılayan, "hanende", "düğüncü" gibi sıfatlarla anılan ve meslekten musıkici oldukları izlenimini uyandıran kimi kadınların seslendirdikleri musıkinin de büyük ölçüde şehir musıkisinin etkisi altında olduğunu gösteren bilgiler ve değerlendirmeler de vardır (bkz. Şenel: 142; Duygulu: 20).

Anadolu'daki Alevî tekkelerinde de kadınların cem ayinlerinde musiki icra ettiklerini biliyoruz. Ancak, bu konuda geniş kapsamlı araştırmalar bulunmadığı için Anadolu kadınının musıkiyle ilgisi hakkında genel yargılara varmak pek doğru olmaz.

Osmanlı kadını şehirde ve şehir musıkisi geleneklerinde daha gözle görünür bir biçimde musıkiyle uğraşmıştır. Şehirlerin dinî çevrelerinde icra edilen, dinî işlevli ayin ve tören musıkisi bir yana bırakılırsa, dindışı şehir musıkisi güzel sanatların çoğu gibi hoşça vakit geçirme amaçlıdır. Gündelik hayatın ayrılmaz bir parçasıdır bu tür musiki. Şehir musıkisinde erkekler gibi kadınlar da az çok bir musiki eğitiminden geçmiş kimselerdir. Ayrıca, yalnızca şarkı, türkü söylemekle yetinmez musıkisever şehirli kadın; bir saz çalma ihtiyacını da duymuştur. Seçkin bir musiki çevresinde yetişmişse, meslekten bir musıkiciden yahut bir uzmandan beklenebilecek çalışmalara, örneğin besteciliğe de el atabilir; bilgisini ilerletip kendini kanıtladıkça, hocalık düzeyine de çıkabilir ve öğrenciler yetiştirebilir.

Osmanlı-Türk musıkisinin yakın tarihini çok daha iyi biliyoruz. 19. yüzyılın musiki kaynakları enikonu yeterli, güvenilir kaynaklardır. Nitekim geçen yüzyılın ortaları ile Cumhuriyet'in kurulduğu bu yüzyılın ilk çeyreği arasında musıkiyle uğraşan kadınların çalışmalarını geniş ölçüde biliyoruz. Bu dönemde musıkiyle uğraşmış, eser bestelemiş kadın musıkicilerin sayısı bir hayli kabarıktır. Ancak, burada sadece bu zaman kesitinin ele alınmasıyla yetinilemez. Söz konusu dönem Türk modernleşmesinin bir parçası olduğu için kadın musıkicilerin gelenek içindeki yeri hakkında yeterli bir fikir vermeyebilir. Bu bakımdan modernleşme öncesi dönemlere, daha önceki yüzyıllara doğru geriye uzanmak gerekiyor.

* * *

Kadınların musiki icra ettiklerini gösteren en eski belge ve kayıtların çoğu 16. yüzyıla dayanıyor. Aynı yüzyıldan kalma resimler de vardır. Yerli kaynaklarda daha çok saraydaki, yabancı kaynaklarda ise şehirdeki musiki hayatı ağırlıktadır. Bu kaynakların birlikte değerlendirilmesi kadınların musiki faaliyetleri konusunda daha geniş bir fikir verecektir. Şimdi bu kaynaklardaki bilgi ve gözlemleri birbirine bağlayarak geleneği geçmişten günümüze kadar getirmeye çalışalım.

Şehirdeki musiki hayatı konusunda başvurduğumuz Batılı kaynaklar Osmanlı klasik musiki geleneğinin henüz tam anlamıyla olgunlaşmadığı 16. yüzyılın ilk yarısında bile şehirde eğlendirme amaçlı canlı bir musiki hayatı olduğunu gösteriyor. Bu eğlence hayatı içinde kadınların da önemli bir yeri var. Fransa kralı I. François'nın el-

çi yardımcısı olarak 1537'de İstanbul'a gönderdiği Guillaume Postel 1560'da basılan *Republique des Turcs* adlı kitabının musiki ile ilgili bölümünde, İstanbul'da seyrettiği bir çengî takımı anlatırken, takımdaki kadın icracılar hakkında şu bilgileri veriyor:

> Öteki eğlence sazı, tatlı sesi dolayısıyla pek yaygın olan harptir (çeng) (...). Çeng, *singuin* (çingene?) denilen kızlarca, gündelik ücret karşılığı çalınır, tıpkı saz şairleri için olduğu gibi. Kızlardan biri çeng çalarken, öbürü yalnız bir yüzüne deri gerilmiş olan ve kenarında pirinç ziller bulunan küçük bir def çalar. İki üç kız kelimelerle anlatılmayacak güzellikteki kıvraklık hünerlerini gösterir, bu arada hepsi çeng eşliğinde şarkı söyler. (...) Arkadaşı iki bacağı arasında dik tuttuğu çengi çalarken, bir yandan da dizlerini yere vurarak ve benzeri hareketlerle ritm tutar (s. 18-19).

Aynı yüzyılda, 1555-1560 yılları arasında İstanbul'da bulunan Danimarkalı ressam Melchior Lorichs, Postel'in yukardaki gözlemini nerdeyse tasvir edercesine resimler yapmıştır. Bu resimlerden birincisinde, ikisi çeng, biri def çalan üç sazende kadın rakseden bir kıza eşlik etmekte, ikinci resimde ise sadece çeng çalan bir kadın görülmektedir (bkz. Ward-Jackson; Aksoy: 244-245). 1574'te Lambert de Vos'un hazırladığı resim albümünde de, çeng çalan bir kadın musıkici ile çeng eşliğinde raks eden bir kızın resmi vardır (Bremen, der Staats und Universitaetsbibliothek, Bremen Ms. Or. 9). Gene aynı yüzyılda, 1586 dolaylarında tarihçi Johannes Lewenklau'nun yaptığı, Osmanlı toplumuyla ilgili resimlerin birinde de çeng, kanun, def ve halile çalan kadınlar ile rakseden kızlar canlandırılmıştır (Avusturya Nationalbibliothek, Viyana Codex Vindobonensis 8615).[1]

Lorichs'le aynı yıllarda İstanbul'da bulunan, *Viaje de Turquia* adlı İspanyolca bir seyahatname bırakan, adı bilinmeyen bir yazar da, gördüğü bir düğünde harpler (çeng), gitarlar (?), flütler (?) ve hanendelerden kurulu bir saz takımı eşliğinde kadınların nasıl eğlendiğini anlatır. Eğlence ve raks sabaha kadar sürer. Saz takımının bütün üyeleri kadındır; kadın meclisinde hiç erkek yoktur (bkz. s. 78). Gene aynı yüzyılda yazan Fresne-Canaye da Türk kadınlarından söz ederken bütün Türk kadınlarının şarkı söylerken def çalabildiklerini belirttikten sonra (s. 78), gördüğü bir düğünde harp [çeng] eşliğinde şarkılar söylediklerini anlatır (s. 114).

Demek ki, 16. yüzyılda şehirde çeng çalan musıkiciler daha çok kadın icracılardı. Çeng 16. yüzyılda sarayda da çalınıyordu. Topkapı Sarayı arşivlerindeki harc-ı hassa ve silahdar defterlerini inceleyen Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın açıkladığı bir belgede, Kanunî Sultan Süleyman'ın hükümdar olduğu dönemde Endurun'da bu-

1. Lambert de Vos ile J. Lewenklau'nun resimleri Metin And'ın künyesi Kaynaklar bölümünde gösterilen kitabına alınmıştır (s. 275, 279).

lunan "Cemaat-i Mutriban" denilen musıki topluluğunda görevli icracılar arasında çeng çalanlar da bulunuyordu (bkz. s. 84). Tabiî çeng, aynı dönemde saraydaki kadınlarca da çalınıyordu. Kaynaklar bu sazın yalnız 16. değil, 15. yüzyılda da sarayda kadınlarca çalındığını gösteriyor. Fatih Sultan Mehmed zamanında yaşayan Tursun Bey, Fatih'in çocuklarının sünnet düğününü anlatırken şöyle diyor: "Ud u şeştâr ve tanbûr u rebâb ve barbût u nây, kanûn-ı pâdişâhî üzre taraf taraf efgane başladı ve bölük bölük muganniye câriyeler çenge çeng urdılar" (s. 90). Öte yandan, 17. yüzyıl başlarına ait olan, *I. Ahmed Albümü* olarak anılan albümdeki minyatürlerden birinde, bir havuzun çevresinde toplanmış, çeng, rebab, def ve uzun saplı bir telli saz çalan kadınlar görülmektedir (19 a). Çeng 17. yüzyılda da (en azından bu yüzyılın ilk yarısında) tipik bir "kadın sazı"ydı. 1639'da Fransız elçisi Jean de la Haye ile birlikte İstanbul'a gelip 17 ay Türkiye'de kalan Fransız tüccar du Loir, Türklerin yemek yerken musıki dinlediklerini kaydettikten sonra, davetli olduğu bir yemeğin ardından, kadınların önce erkeklerce, sonra da sadece kadınlarca icra edilen musıkiyi perde arkasından dinlediklerini anlatıyor. Çengî denilen kadınlar çeng çalarken, öteki kadınlar teknesi yuvarlak, sapı uzun bir çalgı olan "kemençe" [rebab yahut ıklığ] ile, bir vurma saz *(tambour de Biscaye)* [nakkaare ?] çalmakta, ötekiler de hem şarkı söylemekte, hem de çalparalarla raksetmektedirler (s. 173).

Gelibolulu Mustafa Âli'nin 16. yüzyılda kullanılan sazları tanımlarken kimi sazları "erkek sazı" yahut "kadın sazı" diye nitelendirmesi de kadınların musıki faaliyetleri hakkında bir fikir verir. Şöyle diyor Gelibolulu Âli:

> (...) Çünkü bu sazlar erkeklikte ötekilerden seçilmişlerdir. Bu sazların kadın olanları da vardır, ama onlara rağbet edenler sanki kadın düşkünleridir. O güzel sesli güzellerin biri de çenk dedikleridir. Bu saz aşka düşmüş, kapalı-iffetli kadınların dostudur. Sanki çarpara o işi-tatlı, dostuna kul-köle, ne buyurursa buyruğunu yerine getirir. Biri de kemençedir ki, çoğu çenk ile sırdaştır; onunla birlikte çalınır. Çünkü hem çalınmaları, hem de sesleri eştir. İşleri de uşşak makamından başlamaktır, güçleri de alçaktan evce çıkmaktır. Garibi şudur ki, def dedikleri pîr, birbirlerinden hoşlanan meclis arkadaşlarıdır. Fincan ve üsküreciik [bir vurma saz] bunlara hizmet etmiş, benzersiz bir kız-oğlan-kızdır, böyle bilinsin (s. 85).

Başta çeng olmak üzere bütün bu sazlar kadınlarca çalınan sazlar arasındadır. Çeng daha sonraki dönemlerde gözden düşecek, 18. yüzyılda çalanları çok azalacak, 19. yüzyılda da büsbütün terkedilecektir.

Saraydaki kadınların musıkiciliği sadece çeng çalmakla sınırlı değildi. Saray kadınlarının musıki faaliyetiyle ilgili eski kayıtlardan biri 17. yüzyılın ortalarına ait. 1650'da yayımlanan eserinde Osmanlı sarayındaki hayat hakkında bilgi veren Ottaviano Bonn sarayda saz çalan, şarkı söyleyen ve raks eden genç cariyeler bulunduğunu (s. 631), bunların kapıağasına haber vermek şartıyla saraya serbestçe girip çıktıklarını belirtiyor (s. 687). Hiç olmazsa Sultan İbrahim (1640-1648) ve IV. Mehmed (1648-1687) dönemlerinde sarayda bulunmuş olan Ali Ufkî (Albert Bobowski) 1670'deki Enderun meşkhanesini anlatırken şu gözlemini kaydeder:

> Oda [meşkhane] müzisyenleri de o zaman huzurda çalarlar. Bazan da padişah kadınlarını çağırtır. O zaman müzisyenlerin başlarına bir örtü örtülür ve baş eğik çalıp söylemek zorunda bırakılırlar (Behar: 46).

Ali Ufkî nedense sarayın harem dairesindeki musıki faaliyetlerinden söz etmemiştir. Topkapı Sarayı arşiv defterlerini inceleyen İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın çalışmalarından bu dönemde, yani IV. Mehmed zamanında sarayın harem dairesinde de musıki eğitimi görmüş cariyelerin bulunduğunu öğreniyoruz. Ney, tanbur, kemençe, kanun, santur, çeng, çöğür, musikar, keman, daire sazlarını çalan bu cariyeler arasında *nefir* adlı nefesli sazı çalabilmek için hocalardan ders alanlar da vardı ([anan Uzunçarşılı: 90-91] Başbakanlık Arşivi, İbnü'l-Emin tasnifi saray vesikaları, no. 1265). 1680 tarihli bir harc-ı hassa defterinde de harem-i hümayun için bir kemençe, üç çöğür, beş daire ile bir mıskal yaptırıldığı, haremde çalınan sazlardan tanbur, çeng, mıskal, çöğür ve dairenin onarıldığı, ayrıca çeşitli sazların konması için mukavva kutular ısmarlandığı görülmektedir (Topkapı Sarayı Arşivi, 2344 nolu harc-ı hassa defteri).

Saray cariyeleri şehirdeki erkek musıkicilerden ders alıyor, sazın eğitimi uzun sürerse ders aldıkları üstadın evinde haftalarca kalıyorlardı. Örneğin, Kantemiroğlu'nun tanbur hocası Rum Angeli (ö. 1690) saraydaki cariyelere tanbur dersi veriyor, 1678 yılında bu hizmeti karşılığında hazineden 7080 akçe maaş alıyordu (İbnü'l-Emin tasnifi saray vesikaları no. 1265). 1679'da Enderun'da başhanende olan ünlü besteci Recep Çelebi musıki eğitimi görmesi için evine gönderilen dört cariyeye musıki dersi veriyor (İbnü'l-Emin, Saray, no. 883); gene aynı yıl neyzen Mehmed Çelebi kendi evinde bir cariyeye ney (İbnü'l-Emin, Saray, no, 946 ve 1334); 1680'de de Enderun hocalarından Osman Çelebi evinde üç cariyeye çöğür (İbnü'l-Emin, no. 710, 879, 1000, 1254) meşk ediyorlardı. Uzun süre şehirdeki musıkicilerin evlerinde kalan cariyelerin aldıkları saz derslerinin ücreti dışında yiyecek masrafları da saray hazinesinden karşılanıyordu (ödenen paranın tutarı da ilgili belgelerde gösterilmiştir).

Adları geçen şehrin tanınmış musıki adamları dışında, o dönemde Enderun'da görevli musıkiciler de haremdeki cariyelere sarayda dersler veriyorlardı. 1679'da Enderun'da musikar hocası İbrahim Çelebi, Neveser adlı bir cariyeye musikar yahut mıskal (İbnü'l-Emin, no. 883), 1680'te "Tanburî Musevî" adlı bir Enderun hoca-

sı tanbur (İbnü'l-Emin, no. 1002), 1682'de Kemanî Ahmed Çelebi (İbnü'l-Emin, no. 877) keman, gene aynı yılda başhanende Buhurîzade Mustafa Çelebi (büyük ihtimalle Itrî) cariyelere sözlü eserler meşk ediyorlardı (İbnü'l-Emin, Saray, no. 1334). Kimi zaman, şehirde yetişmiş olan kadın musıkicilerin saraya alındıkları da oluyordu. 1709'da Yazıcı Efendi adlı musıkicinin yahut saray adamının aracılığıyla kanunî Âlemşah adlı sazende 1200 kuruş karşılığında saraya alınmıştı (Topkapı Sarayı arşivi, harc-ı hassa defteri, no. 2352). "Bundan 150 yıl önce, 1555-1556 yıllarının harc-ı hassa defterlerinde de "Kemâneî Hümâ" adlı kadın sazendenin yevmiyesi 6 akçe üzerinden sarayda maaş olduğu görülmektedir. (bkz. Barkan 1-380)." Bütün bu kaynaklar ve belgeler 16. yüzyıl ortalarından başlayarak kadınların saraydaki musıki faaliyetlerine katıldıklarını ortaya koyuyor. Özellikle IV. Mehmed (1648-1687), II. Ahmed (1691-1695) ve II. Mustafa (1695-1703) zamanlarında sarayın harem bölümünde canlı bir musıki hayatı vardı. Bu durum 18. yüzyılda, III. Ahmed (1703-1730) ve I. Mahmud (1730-1754) zamanlarında da devam etti. 1709 tarihli bir belgede, haremde çalınan bir santurun onarıldığı yolunda bilgi vardır (Topkapı Sarayı arşivi, harc-ı hassa defteri, no. 2352). Levnî'nin (ö. 1732) herkesçe bilinen bir tanbur, bir mıskal, bir zurna ve bir daireden kurulu ünlü harem saz takımı minyatürü (1720) bu gerçeği yansıtır.

I. Mahmud'un ölümünden sonra yerine geçen kardeşi III. Osman musıkiden hiç hoşlanmadığı için musıki faaliyetleri yalnız haremde değil, bütün sarayda sona erdi. Ancak III. Osman'dan sonra tahta çıkan II. Mustafa'nın döneminde (1757-1774) bir kıpırdanma başladı, bu da meyvelerini I. Abdülhamid (1774-1789) ve asıl III. Selim (1789-1807) dönemlerinde verdi. Örneğin, 1779 tarihli bir belgeden, kemanî Çavuş Ahmed Ağa'nın harem içi bir sinekemanı satın aldığını öğreniyoruz (Topkapı, 1193/1779 tarihli ceyb-i hümayun ve harc-ı hassa defteri). Demek ki, Osmanlı musıkisine henüz girmiş bir saz olan batı kemanı o dönemde haremde de çalınıyordu. 1797'de İstanbul'da bulunan Castellan da bir çengîye ıklığ (yahut rebab) ile eşlik eden bir sazende cariyenin resmini yayımlamıştır (bkz. Aksoy: 278). III. Selim'in ölümünden sonra tahta çıkan IV. Mustafa'nın zamanında saraydaki musıki faaliyetlerine ara verildiğini biliyoruz. Ancak II. Mahmud, Abdülmecid, Abdülaziz dönemlerinde mabeynde olduğu gibi haremde de musıki faaliyetleri eski canlılığına kavuştu; yakın geçmişin anıları, şehrin tanınmış musıki üstadlarından haremdeki cariyelere ders aldırılması geleneğinin imparatorluğun sonlarına kadar sürdüğünü gösteriyor (bkz. Uluçay 1971: 153, 341dn).

Kadınlar yalnızca hükümdar sarayında değil, sultanefendilerin, sadrazamların, vezirlerin, paşaların ve saray çevresinde yaşayan yahut yüksek mevkilerdeki öteki devlet ileri gelenlerinin saray, konak ve yalılarında da musıkiyle uğraşıyorlardı. Örneğin 18. yüzyıl başlarında, IV. Murad'ın torunu, Kaya Sultan'ın kızı olan sultanefendinin konağında ney üfleyen bir cariye vardı (bkz. Uzunçarşılı: 109). Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ile karısı Fatma Sultan'ın evlerinde kızlardan kurulu bir saz ve

oyun takımı bulunuyordu (bkz. Montagu, 18 Nisan 1717 tarihli mektup: 407). I. Abdülhamid'in kızı Esma Sultan'ın (1778-1848) sarayındaki cariyeler ney, tanbur, kemençe, lavta, bozuk, def ve zil çalıyorlardı; cariyelerin ney hocası da Deli İsmail Dede diye anılan mevlevî dervişi İsmail Şeyda'ydı (bkz. Uzunçarşılı: 110; Öztuna I: 267). II. Mahmud'un kızı Âdile Sultan'ın (1826-1899) sarayında da kızlardan kurulu bir saz takımı bulunuyordu. Bu kızlardan biri de lavta çalan, Tanburî Cemil'in annesi Zihniyar Hanım'dı (bkz. Mesut Cemil: 41). Mısırlı Abbas Paşa, Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan'a bir rebab, bir ud, bir kanun, iki def ile bir hanendeden kurulu (kadınlardan oluşan) bir saz takımı armağan etmişti (Uluçay: 154). II. Abdülhamid'in kızları Naime ve Zekiye sultanların saz takımları da pek ünlüydü (bkz. Osmanoğlu: 73-74).

1826'da Mehterhane'nin kaldırılarak iki yıl sonra Muzika-i Hümayun'un kurulmasından sonra sarayda Batı türü bando ve orkestra oluşturulmuştu. Sultan Abdülmecid'in hekimlerinden İsmail Paşa'nın kızı olarak uzun yıllar sarayda yaşayan Leyla Hanım'ın (Saz) anılarından o dönemde haremde bütün üyeleri kadın olan, altmış kişilik bir bando ve orkestra bulunduğunu öğreniyoruz (s. 86, 133). Bandonun en önemli sazları olan nefesli sazların erkek nefesi dikkate alınarak tasarımlandığı, öncelikle bu yüzden, bandoların dünyanın her yerinde erkek üyelerden kurulu olduğu göz önünde tutulursa, kadınlardan bando kurmak anlamsız bir çabaydı. Ancak burada konumuz açısından önemli olan nokta şudur: Kadınların musıki faaliyetlerine katılması o kadar eski bir gelenekti ki, hiç gerekmediği halde tören amaçlı bir musıkide de sürdürülmüştü. Öyle köklü bir gelenekti ki bu, kadınlardan kurulu bandolar yalnızca hükümdar sarayında değil, sultanefendilerin saray ve yalılarında da bulunabiliyordu. II. Mahmud'un kızı Âdile Sultan'ın sarayında keman, viyolonsel, mıskal, zither, kopsa (?) klarnet, obua gibi sazlardan oluşan bir kadın orkestrası ve bandosu vardı (bkz. Saz: 206). Kırım savaşının bitiminden sonra İstanbul'a gelip saray çevresindeki kadınlarla dostluklar kuran İngiliz M. A. Walker, Abdülmecid'in kızı Zeynep Sultan'ın sarayında erkek bandoculara özgü üniformalar giymiş, trompet, korno, flüt, davul, zil gibi doğrudan doğruya bando musıkisinde kullanılan sazları çalan bir bando bulunduğunu yazmakta, gördüğü ve dinlediği topluluğu uzun uzadıya tasvir etmektedir (bkz. I: 31, 33).

Evlerdeki musıki faaliyetleri sadece padişah sarayına yahut saray çevresinde yaşayan kimselerin evlerine özgü bir eğlence de değildi. Varlıklı ve musıkisever başka kimselerin evlerinde de vazgeçilmez bir eğlence ve hoşça vakit geçirme aracıydı. Osmanlı toplumunda belki de en yaygın eğlenceydi musıki. Geçmiş yüzyıllarda, özellikle 19. yüzyıl sonlarına kadar, şehirdeki eğlence hayatı sınırlı olduğu yahut herkesin eğlence yerlerine gitmesi hafiflik sayıldığı için eğlencenin evde yaratılması ihtiyacı duyuluyordu. Bu eğlence de daha çok kadınlardan bekleniyordu. Kadın kocasını evinde eğlendirebilmeliydi. Bu bakımdan, şarkı söylemesini bilmek, bir saz çalmak, evlilik çağına gelmiş genç kızlar için bir meziyetti.

Fransız gezgin Sieur du Mont 1691'de İzmir'den gönderdiği mektuplardan birinde, "Bütün kadınlar çok güzel santur çalıyor, evlerindeki başlıca eğlenceleri budur," diye yazıyordu (s. 276). 1717-1718 yıllarında İstanbul ve Edirne'de bulunan ve pek çok Türk evini ziyaret eden Lady Montagu ile 1766'da yazan Jean-Claude Flachat da Türk kadınlarının boş zamanlarını dikiş, nakış gibi elişlerinin yanısıra çalgı çalmayı öğrenmek ve musıkiyle uğraşmakla geçirdiklerini yazarlar (18 Nisan 1717 tarihli mektup, s. 399; I: 430). Flachat Türk kadınında gözlemlediği nitelikleri şöyle sıralar: "Musıki, raks, güzel ses, basit ev ilaçları yapmak" (s. 446). Flachat şarkı söylemenin, saz çalmanın bir meziyet olduğunu bilen genç kızların kendilerini bu şekilde daha iyi gösterebildiklerini de sözlerine ekler (II: 134). 1738-1742 yılları arasında Türkiye'de bulunan İsviçreli ressam J. E. Liotard da kocasına tanbur çalan İzmirli bir Türk kadınının resmini yapmıştır (bkz. Aksoy: 269). 1747-1762 yıllarında İngiliz büyükelçisi olarak İstanbul'da bulunan Sir James Porter da, kadınların şarkı söylemek ve raksetmekte çok başarılı olduklarını, ama musıkiyi sadece kendi aralarında, evlerde ve boş vakitlerinde icra ettiklerini yazıyordu (s. 332). 1781-1786 yılları arasında İstanbul'da bulunan çok dikkatli İtalyan gözlemci Toderini de "seçkin Türklerin musıkinin tiryakisi oldukları"nı belirttikten sonra, "kendilerini eğlendirsinler diye her iki cinsiyetten köleler edinirler," diyordu (s. 229). Bu kadınlar özellikle çeng, santur, kanun, tanbur, def gibi sazları çalıyor yahut da hanendelik ediyorlardı. Tanzimat'tan sonra bu sazların arasına piyano ile keman da girdi. 19. yüzyılın ikinci yarısında sarayda ve büyük konaklardaki gündelik hayatı iyi bilen Leyla Saz, haremdeki kalfaların hemen hepsinin "musıkişinas ve sazende" (s. 96) olduğunu belirtikten sonra, kadınefendilerin, ikballerin, sultanefendilerin Kur'an, Osmanlı tarihi, şiir, gazete ve çeşitli kitaplar okuyarak, bir de piyano, keman, lavta gibi sazları çalmayı öğrenerek yetiştiklerini anlatıyor (96-97). Bu dönemde özellikle piyano yalnız saraya değil, evlere de girdi ve çok yaygın bir biçimde kullanılan bir saz oldu. O kadar ki, piyanolu bir ev yahut piyano çalan genç kız imgesi Batılılaşmanın kalıplaşmış bir simgesi haline geldi. Müslüman Türk kadınlarının musıkiyle hiç uğraşmadıkları yazan Alman tarihçi Sulzer, 18. yüzyılın son çeyreğinde ziyaret ettiği Eflak'ta Türklerle Rumların musıki sevgisinden söz ederken gözlem ve duygularını şöyle anlatıyor:

> Kadınlar arasında şarkı söyleyenler sadece Hıristiyan kadınlardır. Türk kadınları ise bırakınız şarkı söylemeyi, yüzlerini bile göstermezler; Eflak'ta Sophia adlı bir Rum kadınla tanışmıştım, bu kadın uzun zaman İstanbul'da sesiyle çok ün salmış, ama ben, doğrusunu söylemek gerekirse, onun şarkılarından çok, Rum dinleyicilerin ona duydukları hayranlıktan etkilendim (s. 448-449).

Burada sözü edilen Rum kadın İstanbul ve Bükreş'te ün salmış, halk karşısına çıkıp şarkı söylediğine göre "profesyonel" bir hanende olmalıdır. Yazarın söylediklerinden, şarkıcılığı meslek edinmiş müslüman bir Türk kadın olmadığı anlamı çıkıyor. Ama Sulzer'in gözlemi halk önünde musıki icra edenlerin daha çok gayrimüslim kadınlar olduğunu göstermesi bakımından anılabilir. Ancak, Osmanlı kadını deyince sadece müslüman kadınları düşünmemek gerekir. Kaldı ki, Osmanlılarda musıki faaliyetleri etnik yahut dinî bir temele dayanmayan, bütün Osmanlı cemaatlerinin zevkini birleştiren, sonuçta da gayrimüslim musıkicileri de kabul eden bir gelenek içinde gelişmiştir. Öte yandan, musıkiyle uğraşan müslüman kadınlar "profesyonel" musıkici değildiler tabiî. Sarayda yahut Osmanlı seçkinlerinin evlerinde musıki icra eden kadınlar sarayın yahut evin halkı arasındaydılar. Profesyonel denecek tarzda, yani para karşılığı piyasada çalıp söyleyenler ise daha çok Hıristiyan, Musevî ve çingene kadınlardı. Aslında, Osmanlı toplumunda musıki erkekler arasında bile günümüzdeki anlamıyla profesyonel bir uğraş değildi. Musıkiye uzun yıllarını vermiş musıki ustaları bu sanattaki çalışmalarını, büyük ihtimalle, asıl meslekleri dışında, ek bir uğraş olarak sürdürüyorlardı. Nitekim, 18. yüzyıl Fransız gezgini Guys, Doğuluların musıkiye karşı doğuştan duyarlı olduğunu, bir musıki parçasını daha duyar duymaz sevmeye başladıklarını, bir Rum yahut Türkün toplumdaki yeri ne olursa olsun, güzel bir musıki parçasına kayıtsız kalamayacağını anlattıktan sonra, "Bununla birlikte", diyor, "musıki sevgisi bizde pek sık görülenin tersine, onlar için hiçbir zaman kendilerini bütünüyle verebilecekleri bir tutku derecesinde değildir" (II: 21). Osmanlı'da musıkinin başlıbaşına bir uğraş haline gelmesi bir "musıki piyasası" oluşmaya başladığı 19. yüzyıl sonlarında gerçekleşebilmiştir. Bu ortamda bile profesyonelliğe daha yakın görünenler gayrimüslim icracılardı. 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarında İstanbul'un yalı ve konaklarındaki musıki âlemlerini tasvir eden Abdülhak Şinasi Hisar şöyle diyor:

> Hepsinin [bu hanende ve sazendelerin] başka işleri, güçleri de vardı. En çoğu geçimlerini devlet kapılarında memuriyetle temin ediyorlardı. Bir de bunlardan başka asıl profesyonellerden toplanan, en çoğu Hıristiyan olan ve sadece 'çalgıcılar' diye anılan bir takımı daha vardı ki, o zamanki teşrifat bunlara ağır davranır, bunlara bol bahşiş verirdi ama misafirlerle birlikte sofraya oturtulmaz, kendilerine ayrıca yemek çıkarılırdı (47-48).

Bugün bile Türk musıkisinin eski gelenekleri içinde yetişmiş seçkin temsilcileri öğrencilerine para karşılığı ders vermek istemez; para kabul etmeyi kendi hocalarında gördükleri musıki ahlakına aykırı bulurlar.

Musıkinin kazandığı bu yaygınlık aslında çelişik bir sürecin ürünüdür. Osmanlı toplumundaki İslam geleneği içinde oluşan harem-selamlık hayatı kadın ile erkeği birbirinden geniş ölçüde ayırdığı için tek tek kadınlar ve bir bütün olarak harem kendi eğlencelerini yaratmak zorundaydı. Sarayda olsun, konakta olsun, erkek musıkiciler her gün gelip kadınları eğlendiremezlerdi. Saraylar, konak ve daha sade ev-

lerdeki kadınlar işte bu yüzden öncelikle musıkiye teşvik edilmiştir. Demek ki, müslüman kadınların musıkiyle uğraşmasının temelinde yatan toplumsal etmen mahremiyet olgusudur. Musıki geleneğinin temeli başlangıçta böyle atılmıştır, ama gelenek bir kez kurulduktan sonra kadın ile erkek arasındaki bağlar koparılamamış, musıki faaliyetinin sürdürüldüğü her yerde kadın ile erkek karşı karşıya, yan yana gelmiştir. Böylece kaç-göç olgusu belki de hiç öngörülmeyen bir yan sonuç vermiş, kadın ile erkeği birbirine yaklaştırmıştır. Osmanlı toplum hayatında kadın ile erkeğin birbirine bu kadar yaklaşabildiği başka bir faaliyet alanı gösterebilmek zordur. Toplumsal açıdan bakılırsa, bireyselliğe, somut insanî-bireysel ilişkilere kapı aralayabilecek bir alandı bu.

* * *

Buraya kadar anılan tarihî kayıtlar ile resimler şunu gösteriyor ki, kadınlar başta çeng olmak üzere Türk musıkisinde kullanılan bütün sazları çalmışlardır.[2] 19. yüzyılın ikinci yarısında saraydaki hemen bütün saz takımlarını dinlemiş olan Leyla Hanım, "Haremin saz takımlarının hepsi mükemmeldi. Kalfalar, mabeyn sazendeleri, beyler kadar iyi çalarlardı", (86) diyor. Sarayda olsun, şehirlerin saray dışı mekânlarında olsun, musıkiyle adamakıllı uğraşan kadınların bestecilik alanında da kendilerini göstermiş olmaları gerekir. Ne var ki, 17. ve 18. yüzyıllarla 19. yüzyılın ikinci yarısına kadarki dönemlerde yaşamış besteci kadınlar ve eserleri hakkında çok az şey biliyoruz. 19. yüzyılın ikinci yarısından önce yaşamış olup da eserleri bilinen ve çalınıp okunan tek kadın besteci Dilhayat Hanım'dır. Dilhayat Hanım dışında birkaç besteciden daha söz edilebilir belki, ama daha ötesini görebilmek çok zordur. Gelgelelim, Türk musıki geleneğinin bazı değişmez özellikleri göz önüne alınırsa, kolay kolay kabul edilebilecek bir durum değildir bu. Çünkü bu musıkinin geleneğinde musıkicilik uğraşı her şeyden önce icracılık, bestecilik ve hocalık görevlerinin birleştiği bir bütün olarak görülmüştür. Bu durum çok köklü bir göreneğe dayanır. Musıki heveslileri önce icracı olarak musıki dünyasına girerler; sazında yeterince ilerlediğine inanan icracılar besteciliğe yönelir, hiç olmazsa, birkaç beste denemesine girişirler. Bu sürecin en son aşaması olarak da hocalığa başlarlardı. Nitekim Türk musıkisi tarihinde "besteci" adı altında anılmayan yahut anılamayacak olan, sadece birkaç eserle tanınmış ve bazıları gerçekten de yüksek bir musıki zevkinin ürünü olan eserler vermiş pek çok "besteci" vardır. Bu tür bestecilerin sayısı o kadar kabarıktır ki, örnek vermek bile gereksiz bir çaba olur. İcracıların çoğunun beste denemelerine girişmiş olması Türk musıkisinde bugün bile kaybolmamış bir eğilimdir. Kısacası, bu tür bir bestecilik açısından bugün durum neyse geçmişte de

2. Bu incelemede anılan yazılı kaynaklar ile resimler dışında, çeşitli ülkelerin kütüphane ve arşivlerindeki albümlerde sazende (çeng, rebab, ıklığ, ney, santur, kanun, mıskal, çöğür, tanbur, tanbura, ud, lavta, bağlama, keman, sinekemanı, mandolin, daire, def, dümbelek, darbuka, çalpara çalan) Osmanlı kadınlarını canlandıran pek çok resim vardır. 16-19. yüzyıllara ait bu resimlerden bir bölümü Pars Tuğlacı'nın *Osmanlı Saray Kadınları* adlı kitabına (İstanbul, Cem Yayınevi, 1985, s. 96-135) alınmıştır.

oydu. O halde, bu olguya geçmişteki kadın icracılar için de aynı ölçütü kullanarak bakmalıyız.

O halde, diyebiliriz ki, geçmiş yüzyıllarda sadece icracılıkla yetinen kadınların bile birkaç eser bestelemiş olmaları ihtimali gözardı edilmemelidir. Nitekim, Osmanlı musıkisi tarihinin yazılı kaynaklarda en iyi izlenebilen bölümü olan 19. yüzyılın ikinci yarısında yetişen kadın musıkicilerin çalışmalarına topluca baktığımız zaman küçümsenemeyecek sayıda eser bulunduğu görülür. 19. yüzyılın ortaları ile 20. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki dönemde (Cumhuriyet'ten önce) yetişmiş yahut ilk musıki zevklerini almış kadın musıkicilerden besteci sayılanlar ile hiç olmazsa bir iki eserle bestecilik denemelerine kalkışmış ve bu parçalarla adını duyurup yazılı kaynaklara geçmiş şu kadın musıkicilerin adlarını bulmakta pek zorlanmıyoruz:

Leyla Saz (1850-1936); ünlü nihavend longa ile "Çanakkale içinde vurdular beni" dizesiyle başlayan ünlü ezginin bestecisi Kevser Hanım (19 yy-20.yy) [bkz. Akdoğu]; bir marş besteleyen Menekşe Kalfa (19 yy - 20. yy [bkz. Üngör: 56]); besteci, tanburî Ali Efendi'nin öğrencilerinden Şadiye Barış (1872-1953) [Öztuna]; şair İhsan Raif Hanım (1877-1926, Rona; Öztuna); Faize Ergin (1884-1954); II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Sultan (1886-1960); V. Murad'ın büyük kızı Hatice Sultan (19. yy-20 yy) [Aksüt: 193]; Bedriye Hoşgör (1889-1968) [Kip 1983: 33, 62, 124, 226]; ilk kadın ressamlardan Müfide Kadri Hanım (1890-1912, Öztuna); Ahmed Midhat Efendi'nin kızı Mediha Hanım (19. yy - 20.yy) [Öztuna]; Muallim Naci'nin kızı Nigâr Galip Ulusoy (1890-1966) (Roma; Kip 1983: 207, 253); Ahmet Haşim'in şiirlerini besteleyen Karaosmanzade Cavide Hayri Hanım (19. yy - 20. yy) [Kip 1983: 89, 120, 222, 227]; Semiha Kambay (1898- ?) [Roma]; Leman Hanım (19. yy. - 20.yy) [Öztuna]; Hikmet Hanım (19. yy. - 20. yy) [Öztuna]; kemanî Enise Can (1896-1975) [Kip 1981: 46, 53, 65; Kip 1983: 222]; Nebile Hanım (19. yy - 20. yy) [Öztuna]; tanburî Sekine Hanım (19. yy - 20 yy) [Öztuna]; Fatma Nuri Hanım (19. yy. - 20. yy] [Öztuna]; "Kaçsam bırakıp senden uzak yollara gitsem" mısraıyla başlayan ünlü nihavend şarkının bestecisi Mehveş Hanım (19. yy - 20 yy.); Fahire Fersan (1900-1977) [Öztuna I: 290); Melek Hanım (19. yy. - 20. yy) [Öztuna]; "Altın tasta gül kuruttum" güfteli acem-kürdî şarkının [türkünün] bestecisi Nimet Hanım (19. yy - 20. yy.) [Kip 1983: 8]; Nezahat Adula (1901-1959) [Roma]; Servet Hanım (19. yy - 20. yy.) [Öztuna]; Nebahat Üner (1903-1955) [Kip 1983: 124, 157, 219]; Mebruke Çağla (1904- ?) [Aksüt, 118-119]; Neveser Kökdeş (1904-1962); birçok musıkiciye hocalık etmiş olan Fulya Akaydın (1908-1975) [Kip 1981: 2; Öztuna].

Yukardaki listede hiçbir eser bestelememiş, sadece icracılık etmiş kadın musıkicilere yer verilmemiştir (örneğin, taş plaklara okumuş musıkicileri de almaya kalksak, bütün kadın icracıların adlarını tesbit etmek başlıbaşına bir araştırma konusu olurdu). 19. yüzyıl öncesinde bir kadın musıkici geleneği olmasaydı, adları geçen kadın besteciler ve adlarını sayamayacağımız icracılar —başarıları ne olursa olsun— gelenek içinde tutunup var olamazlar, adlarını tarihe geçirtemezlerdi.

Söz konusu dönemin gerisine, yani 19. yüzyılın ikinci yarısından önceki dönemlere doğru uzandığımızda, çok uzun bir geçmişin kalın bir sis perdesiyle kaplı olduğunu görürüz. Ancak bazı ince, belli belirsiz çizgiler seçebiliyoruz bu sis perdesinin içinde. Bu perdeyi yırtabilen tek besteci Dilhayat Hanım'dır. Çeşitli güfte mecmualarında yüzden fazla saz ve söz eseri görülmüştür. Bugün 15 dolayında eseri biliniyor. Bunlardan evcârâ peşrevi ile saz semaisi, evc ağır remel bestesi ("Çok mu figanım ol gül-i zîbâ hırâm için"), devr-i kebir mahur bestesi ("Tâ-be-key sînemde câ etmek cefa vü kîneye") ve rast ağır hafif bestesi ("Nev hîrâmım sana meyleyledi can bir, dil iki") klasik mısıki repertuvarının en seçkin eserleri arasındadır. Özellikle evcârâ peşrevi ile saz semaisi Osmanlı-Türk musıkisinin şaheserleri arasında yer alır. Bir kadının bu kadar güzel eserler bestelemiş olması o dönemde harem musıki takımındaki kadınların üstün bir musıki birikimi ve zevki olduğunu gösterir. Ne var ki, bu iki saz eserinin Türk musıkisi tarihindeki yerinin tam anlamıyla değerlendirilebildiği söylenemez.

Bugün Türk musıkisinin en değerli, en seçkin makamlarından biri olan evcârâ makamındaki en eski eserler Dilhayat Hanım'ın peşrevi ile saz semaisidir. Gelgelelim, 1794'te yazan mevlevî şeyhi Nâsır Abdülbâkî Dede bu makamı Sultan III. Selim'e (1761-1808) mal etmiştir. Abdülbâkî Dede'den yola çıkan kimi musıki yazarları da Dilhayat'ı III. Selim'den daha genç bir musıkici gibi göstermişler, ömrünü de 19. yüzyıl başlarına kadar uzatmışlardır. Oysa Dilhayat'ın eserlerine 18. yüzyılın son 20 yılından önceye (III. Selim'in söz konusu makamı 1781'den önce, yani 20 yaşından önce düzenlemiş olamayacağını düşünüyorum burada) ait olduğu söylenebilecek güfte mecmualarında rastlanıyor. Nazmi Özalp musıki çevrelerinin bu konudaki tahminleri ile günümüze kadar ulaşan sözlü söylentilere dayanarak şunları yazıyor:

> Pek çok araştırmacının kanaatı [Dilhayat Hanım'ın] Sultan IV. Mehmed'in saltanatının son yıllarında doğduğu noktasında birleşiyor. Sultan III. Süleyman, II. Ahmed, II. Mustafa, III. Ahmed dönemlerini yaşadıktan sonra 1740 yıllarına yakın bir tarihte İstanbul'da öldüğü sanılıyor. Eski güfte mecmularında bu tarihi doğrulayacak eserlerine rastlanmıştır. (I: 177).

Gene Özalp'e göre, evcârâ makamını III. Selim gbi büyük bir besteciye mal etmek ya da etmemek ne bu bestecinin sanatına bir şey ekler, ne de gölge düşürür. Walter Feldman'ın da belirttiği gibi, gelenek yoluyla günümüze kadar ulaşan söylentilere göre, Dilhayat Hanım genç şehzade Selim'in musıki hocalarından biriydi; Abdülbâkî Nâsır Dede evcârâ gibi değerli bir makamı hükümdarın emrindeki bir cariyeye değil de bir sultana bahşetmeyi uygun görmüştür (bkz. 71).

Oysa kaynaklar Dilhayat'ın 18. yüzyıl ortalarında tanınmış bir besteci olduğu fikrini vermektedir. Bir 18. yüzyıl kaynağı olan "Hekimbaşı Mecmuası"nda Dilhayat'ın bestelediği şu eserlerin güfteleri yer almaktadır: rast beste (varak 12), eviç beste (v, 381), eviç semai (v, 388), segâh semai (v. 357).

18. yüzyıla ait başka bir güfte mecmuasında "Dilhayat" adına[3] kayıtlı iki murabba beste ile bir semai (Berlin Bibliothek MS. Or. T. 3370, v. 136, 147); gene aynı yüzyıldan kalma bir başka yazmada iki murabba beste (British Library MS. Or. 7572, v. 43, 66) bulunmaktadır (bu iki kaynaktan haberdar olmamı sağlayan Amerikalı müzikolog Dr. Eugenia Popescu-Judetz'e teşekkür borçluyum). Her iki kaynakta da güftelerin çoğu Hafız Post, Itrî, Bekir ağa, Hoca gibi bestecilerin eserlerine aittir. Öte yandan, elimizde, Dilhayat'ın 1789'da sağ olduğu fikrini veren bir belge de vardır. 1944'te Topkapı Sarayı Müzesinin eski kütüphanecilerinden İsmail Baykal'ın gün ışığına çıkardığı, 1984'te de Ahmet Necdet'in dikkatimizi çektiği (bkz. Kaynaklar) bu kaynak, saray halkının hazineye yardım etmek amacıyla devlete bağışladığı eşyayı belirtmek amacıyla düzenlenmiş bir belgedir. Osmanlı devleti III. Selim'in tahta çıktığı 1789'da Rusya ve Avusturya ile savaş halinde olduğundan ciddî bir malî bunalım içindeydi. Devletin savaşı sürdürebilmesi için para gerekiyordu. Osmanlı geleneğine göre hükümdarın hazinesi sayılan hazine-i hümayundan para almak uygun değildi. Belge, padişahtan başlayarak sultanefendi, şehzade ve kadınefendilerden en kıdemsiz cariyeye kadar kimlerin ne cinste ve hangi miktarda altın ve gümüş mutfak eşyasını hazineye bağışladığını gösteriyor. Bu listede devlete 790 dirhemlik gümüş eşya bağışlayan bir "Dilhayat" da vardır (bkz. Baykal: 40. [Bestecinin adı burada da kalfalar arasında anılmamaktadır]. Burada adı geçen Dilhayat'ı besteci Dilhayat varsaysak bile onu III. Selim sonrası bir musıkici olarak göremeyiz. Besteciyi gene de 18. yüzyıl ortalarında parlamış bir musıkici olarak kabul edebiliriz.

18. yüzyılda böyle değerli bir kadın bestecinin yetişmiş olması Osmanlı musıki dünyasından sadece bir kadın bestecinin çıkmış olamayacağı fikrini akla getirir. Günümüzün çeşitli musıki yazılarında üzerinde durulan adlardan biri Reftar'dır. Tarihî kaynaklarda "Kalfa" ünvanıyla anılmadığı için Reftar'ın bir kadın olduğundan şüphe edilebilir (Dilhayat Hanım'ın "Kalfa" olup olmadığını bilmediğimiz gibi). Kantemiroğlu edvarında "Sabâ-i Reftar" adı altında bir sabâ peşrevin notasını verir (135). Kantemiroğlu mecmuasındaki saz eserlerine "Mâh-i Dünya", "Kûhpare", "Rakkas" vb. gibi özel adlar verildiği için "Reftar"ın o sabâ peşreve verilen bir ad mı, yoksa bestecisinin adı mı olduğu açık değildir. Kantemiroğlu'dan yarım yüzyıl kadar önce yazan Ali Ufkî bu peşrevi Reftar kelimesini kullanmadan "Dilnüvâz" adıyla kaydetmiştir (175). Ancak Kantemiroğlu sonrası 18. yüzyıl kaynaklarından biri olduğu sanılan "Hekimbaşı Mecmuası"nda "Reftar" bir bestecinin mahlasını akla getirebilecek bir şekilde, "Sabâ Reftarı" olarak (gene "Kalfa" ünvanı verilmeden) anılmıştır. (*Der Fasl-ı Sabâ*, 390 b). Suphi Ezgi, Kantemiroğlu ve Kevserî mecmualarında notası ve-

3. Dilhayat Hanım'ın sarayda "Kalfa" olduğu yolundaki yerleşik kanı sözlü söylentilere dayanıyor olsa gerektir. Çünkü yazılı kaynaklarda sadece "Dilhayat" diye geçiyor. Adı geçen kaynak dışında, *Haşim Bey Mecmuası*'nda (s. 409) da "Kalfa" ünvanıyla anılmamıştır.

rilen peşrevin üstündeki "Reftar" adının bir kadın bestecinin mahlası olduğu kanısına varmış, Reftar'ın IV. Mehmed zamanında tanınmış bir musıkici olduğunu tahmin ettiğini belirterek peşrevi günümüz notasına çevirmiştir (IV: 14-16). Bugün Reftar'a ait olarak kabul edilen başka saz eserleri de vardır. Bunlar gelenek yoluyla günümüze kadar ulaşmıştır. Demek ki, gelenek Reftar'ı bir kadın besteci olarak değerlendirmiş ve adını —bu ünvanı kazanmış olsun olmasın— Kalfa unvanıyla anmıştır. Bugün Ankara Radyosu'nda Muallim İsmail Hakkı Bey koleksiyonunda yer alan, "Reftar Kalfa" adına kayıtlı şu eserler bulunmaktadır: sabâ peşrev; rast peşrev ve rast saz semaisi; hicaz peşrev ve hicaz saz semaisi; nigâr peşrev ve nigâr saz semaisi; şehnaz buselik peşrev ve şehnaz buselik saz semaisi; muhayyer sümbüle peşrev ve muhayyer sümbüle saz semaisi; arazbar-zemzeme peşrev ve arazbar-zemzeme saz semaisi; zirgüle peşrev ve zirgüle saz semaisi; evcbuselik saz semaisi (Kip 1981).

Öte yandan, Kantemiroğlu'da geçen daha başka adları doğrudan doğruya peşrev adı olarak görmek pek kolay değildir. Kimi eserlere verilen Dilkeş, Hûri, Gülistan, Gamzekâr, Şükûfezâr, Zülfinigâr, Bestenigâr (bu peşrevin makamı segâh, adı "Bestenigâr"dır; ancak, bu ad "Nigâr'ın bestesi" olarak da pekâlâ okunabilir) gibi adlar söz konusu eserlere verilmiş şairane adlar olabilir; ama bunlar aynı zamanda tipik cariye adlarıdır. Yukarda adı geçen saz eserlerinden "Dilkeş" adlı peşrev (Muhayyer Dilkeş Düyek, Kantemiroğlu 51) "Peşrev-i Dilkeş" adıyla Ali Ufkî'nin öbür mecmuasında da kaydedilmiştir (Paris, Bibliothéque Nationale MS. Turc 292, 2/19). "Nazire-i Gamzekâr", "Nazire-i Şükûfezâr" gibi adlar daha da düşündürücüdür. Hele bir ırak peşreve verilen "Perizâd" adı (71) doğrudan doğruya bir kadın adıdır.

Gene Kantemiroğlu mecmuasında "Kız" adlı bir hüseynî düyek peşrev vardır (47). Aynı eser Ufkî'de de aynı adla anılmıştır (30). "Kız Peşrevi" Hekimbaşı'da "Kız Semaisi" ile birlikte verilmiştir (Der Fasl-ı Hüseynî, 391). Peşrevin de, semainin de aynı adla anılmış olması, "Kız"ın bir tek eserin özel adı olmadığını göstermektedir. Buna göre "Kız", asıl adını gizleyen bir kadın besteciye ait olabileceği gibi, eserin bir kadına ait olduğunu belirtmek amacıyla kullanılmış bir işaret de olabilir. "Kız" kelimesi geçmişte haremlerdeki bir görevi de işaret ediyordu; Mehmet Zeki Pakalın "Kız"ın "Kalfa"ların gençlerine verilen bir ad olduğunu, onların bu adla çağrıldıklarını yazıyor (bkz. II: 15). Bütün bu örnekler ve ipuçları, kadın adlarının mahlaslarla, sıfatlarla, yakıştırmalarla örtüldüğü izlenimini uyandırıyor.

Yukarda anılan British Library yazma mecmuasında (XVIII. yy., Or 7252) bir de "Saida" (sad-ayn-ye-dal-elif) adlı bir bestecinin besteleri ile semailerinin güfteleri "Beste-i Saide", "Darbeyn-i Saide", "Semai-i Saide" adlarıyla verilmiştir. Adıyla Arap kökenli (büyük ihtimalle Mısırlı) bir kadın besteci olduğu izlenimini veren bu sanatçının bestelediği, ama notalarıyla günümüze ulaşamayan eserler şunlardır: rast çember beste (v. 4); ısfahan zencir beste (15); kürdî çember beste 573); kürdî semai (74); muhayyer semai (83); eviç darbeyn beste (91); eviç semai (93); sabâ semai (63).

Bunlar dışında, bir de Haşim Bey'den öğrendiğimiz bir kadın besteci vardır. Haşim Bey "Mecmua"sında Fatma Sultan'a ait olan şu rast şarkının güftesini verir: "Ey padişah-ı dâd-ger / Verdin cihane zîb ü fer / Geldi safa gitti keder."[4] Bu eserin notası kayıptır. Notaya alınmadığı için kaybolan bu tür eserlere yalnızca güfte mecmualarında değil, musıki dışı kaynaklarında da rastlanabiliyor. Örneğin Şamdanîzade Süleyman Efendi (*Müriü't Tevarih - Takvimü't Tevarih Zeyli*) I. Mahmud sarayında bir besteci cariyenin "Tuğ-ı şâhî mi desem zülfüne şebboy mu desem" matlalı bir murabba, bir başka cariyenin de "Sahba-i lâli neşve-i candır ol âfetin" mısraıyla başlayan, öğrenilmesi güç bir semai bestelediğini yazıyor (anan Uzunçarşılı: 97). Güfte mecmuaları ile öteki kaynaklarda, notası günümüze ulaşamayan daha birçok esere rastlanması hiç de şaşırtıcı olmaz. Başta Dilhayat Hanım olmak üzere öteki kadın bestecilerin birçok eserinin kaybolması —tıpkı erkek bestecilere ait sayısız eserin kaybolması gibi—, kimi kadın bestecilerin de adlarının bilinememesi yahut yazılı kaynaklara yansımaması —gene birçok erkek bestecinin aynı akıbete uğraması gibi— bizi Osmanlı'da kadın musıkiciliğinin "yazıl(a)mamış", "gizli" bir tarihi olduğu fikrine götürür. Bugün bu geleneğin pek küçük bir bölümü hakkında bilgimiz varsa, bunun nedeni ataerkil kültürden çok, Osmanlı musıkisinin temelde sözlü bir geleneğe dayalı olmasında, yani yazılı musıkiye, notaya ancak 20. yüzyılda geçebilmesinde aramak gerekir. Itrî, Zaharya, Seyyid Nuh, Tab'î, Ebubekir Ağa gibi bestecilerin eserlerinden ancak onda biri kadarının günümüze ulaşabildiği bir musıki geleneğinin kadın bestecilerden sadece Dilhayat Hanım'ın adını ve bazı eserlerini tarihe mal edebilmesini bile başarı yahut iyi talih eseri saymalıyız.

19. yüzyılın ikinci yarısında yetişmiş olan bellibaşlı kadın bestecilerin çok sayıda oluşu, Osmanlı toplumunda yeni bir eğilimin birdenbire kendini göstermesine değil, geçmişte zaten varolan bir geleneğin biraz daha yaygınlaştığına işaret edebilecek bir olgu sayılmalıdır. Hiç şüphesiz, kadınların musıki faaliyeti Tanzimat'tan sonra iyice yaygınlaşmıştır. Bu yaygınlaşma sürecinin doruk noktası da II. Meşrutiyet dönemidir. Ancak, bu süreç içinde sadece kadınların musıki faaliyeti değil, genel olarak toplumdaki musıki faaliyeti genişlemiştir. Kadın musıkicilerin sayısındaki artış da aslında büyük ölçüde bu olgunun bir sonucudur.

1916'da açılan Osmanlı musıki konservatuvarı niteliğindeki Darülelhan'da olsun, gene aynı dönemde kurulmaya başlayan özel musıki okulları ile musıki derneklerinde olsun kızlar ile erkekler aynı çatı altında ders görüyorlardı. Darülelhan'da tanburî Faize (Ergin), kanunî Muazzez (Yurcu), udî Hayriye (Örs), kanunî Şeref, kemanî Kevser, udî Zehra, udî Faika ve hanende Zahide hanımlar ders veriyorlardı (bkz. Oransay: 1503; Özalp I: 86).

4. Yılmaz Öztuna adı geçen Fatma Sultan'ın Abdülmecid'in kızı Fatma Sultan olduğunu yazmıştır (I, 286). Abdülmecid'in kızı Fatma Sultan'ın hayatı hakkında bilgi edinmek için Çağatay Uluçay'ın Kaynaklar bölümünde anılan *Padişahların Kadınları ve Kızları* adlı eserinin 151-153. sayfalarına bakılabilir.

Ayrıca, II. Meşrutiyet döneminde kurulan kimi musıki derneklerinin kurucuları ve hocaları arasında da yer almışlardır kadınlar. Örneğin 1918'de kurulan Şark Musıki Cemiyeti'nin kurucuları arasında hanende Zahide Hanım ile kemanî Enise Hanım (Can) da vardı (bkz. Oransay: 1503). Bu derneğin 19 Kasım 1920 tarihinde verdiği konserde hanende Zahide, kemençeci Küçük Tabnak, tanburî Hikmet, tanburî Faize (Ergin), tanburî Lâika (Karabey), kanunî Nezihe hanımların derneğin icra topluluğunda yer aldıkları görülmektedir (bkz. Oransay: 1504). Kanunî Âmâ Nâzım Bey (1884-1921) de yalnızca kız öğrencilerin kabul edildiği İnas Musıki Mektebi'ni açmış, bu okulda Şeref Hanım, muazzez Hanım gibi değerli kanunîler yetiştirmişti (Özalp II: 103). Osmanlı musıki geleneğinde, kadınlar geçmişte hiç yer almamış olsalardı, Darülelhan'da, özel okullarda, derneklerde iki cinsiyetten gençler bu kadar kolayca bir araya gelemezlerdi.

Cumhuriyet'ten sonra kadınların musıki faaliyetleri daha da genişlemiştir. Ama bunu sadece Atatürk reformlarına, Cumhuriyet'in getirdiği yeniliklere bağlamak sığ bir açıklama olur. Son bir buçuk yüzyıl içinde gerçekleşen toplumsal yenilikler kadının musıkiye yönelmesi açısından daha önce görülmedik bir çığır açmış, daha önce gizlice, sessiz sedasız akıp gitmekte olan bir dereye düzenli bir yatak hazırlamıştır sadece.

Kadın musıkiciler Türkiye dışındaki ülkelerde de ancak 19. yüzyılda adlarını duyurmaya başlamışlardır. Kadınların yaygın bir biçimde musıki icrasına katılması ise ancak bu yüzyılda gerçekleşebilmiştir. Ancak, bugün kimi Avrupa ülkelerinde kadın musıkicilere kapılarını kapatan orkestralar hâlâ vardır.[5] Özellikle Almanya, Avusturya gibi ülkelerde orkestralar bir kadın şefin "değneği" altında çalmak istemez. Oysa Türkiye'de kadın musıkici gibi kadın şef de hiçbir zaman yadırganmamış, hatta şefliğe özendirilmiştir denebilir. Nitekim, klasik Türk musıkisinde olsun, klasik Batı musıkisinde olsun, koro yöneticisi kadın şefler çıkmıştır yeni Türkiye'de. Bu topluluklarda görevli erkek musıkiciler hiçbir zaman kendilerini bir kadından emir alıyormuş gibi hissetmemişlerdir. Gerçi bugün Türkiye'de senfoni orkestrası şefi olan bir kadın henüz yoktur, ama ilerde olduğu zaman bu yeniliğin yadırganması için de hiçbir neden yoktur. Bu da, Osmanlı musıki geleneğinde kadının belli bir yeri olmasının bir sonucudur.

Musıki temelde bir "erkek sanat"ı olarak kendini göstermiştir. Bu durum özellikle eski Avrupa kültüründe daha belirgindir. Osmanlı toplumunda kadın ile erkeği birbirinden ayıran harem hayatının bir gereği olarak kadınlar musıkiye özendirilmişlerse de, bu özendirme çelişik bir durum yaratmış, kadınlar ile musıki dünyasını ellerinde tutan erkekler arasına çekilen perdelerden birinin aralanmasına yol

5. 1980'lerde Berlin Filarmoni Orkestrası'nda başgösteren bir olay hâlâ hatırlardadır. Bu orkestranın dünyaca ünlü şefi Herbert von Karajan genç bir kadın musıkiciyi orkestraya almak istemiş, ama orkestranın tamamı erkeklerden oluşan üyeleri şeflerine nerdeyse isyan bayrağı açmıştı.

açmıştır. İşte bu yüzdendir ki, dünyanın pek çok ülkesinde görülmeyen bir faaliyet Türkiye'de alabildiğine gelişmiştir.

Osmanlı musıki geleneği kadınların da katkısıyla gelişmiş ve günümüze ulaşmıştır. Kadınlar besteci, icracı, hatta hoca olarak Türkiye'nin musıkisine katkıda bulunmuşlardır. Bu olgu, beş yüzyıllık Osmanlı musıki geleneğinin önemli bir özelliğidir. Bu olguya musıki zemini dışında, doğrudan doğruya toplumsal açıdan baktığımızda da, musıkinin Osmanlı toplum hayatında kadın ile erkeğin bulaşabildikleri nadir bir alan olduğunu görüyoruz. Gelecekte Osmanlı kadınının tarihini yazacak olanların gözden uzak tutmamaları gereken bir faaliyet alanıdır musıki.

KAYNAKLAR

Abdülaziz (Hekimbaşı) XVIII. yy. *Mecmua.* İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi T. Y. 3866.

Akdoğu, Onur 1991. *Kevser Hanım.* İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

I. Ahmed Albümü, yak. 1603-1605. Topkapı Sarayı Müzesi B 408.

Aksoy, Bülent 1994. *Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Musıki.* İstanbul: Pan Yayıncılık.

Aksüt, Sadun Kemali 1967. *500 Yıllık Türk Musıkisi Antolojisi.* İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Âli (Gelibolulu Mustafa) 1978. *Ziyafet Sofraları (Mevâidü'n-nefâis fî kavâidi'l mecâlis).* Sadeleştirerek yayına hazırlayan Ortak Şaik Gökyay. İstanbul: Tercüman.

Ali Ufkî 1976. *Mecmûa-i Sâz ü Söz.* Yay. hz. Şükrü Elçin. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Ali Ufkî XVII. yy. Mecmua, Bibliothéque Nationale, Turc. 292, Paris.

And, Metin 1993. *16. Yüzyılda İstanbul.* İstanbul: Akbank.

Barkan, Ömer Lütfi 1979. "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe defterleri". *Belgeler, Türk Tarih Kurumu Belgeleri* dergisi. c. IX, 13.

Baykal, İsmail 1944. "Selim III Devrinde 'İmdad-ı Sefer' İçin para Basılmak Üzere Saraydan Verilen Altın Ve Gümüş Avanî Hakkında". *Tarih Vesikaları.* c. III. 13, Ağustos 1944.

Behar, Cem 1990. *Ali Ufkî ve Mezmurlar.* İstanbul: Pan Yayıncılık.

Bon, Ottaviano A. 1737. *A Description of the Grand Seignor's Seraglio.* İngilizce'ye çeviren Robert Withers; John Greaves, *Miscellaneous Works* içinde, cilt II, Londra.

Castellan, Antoine-Louis 1812. *Moeurs, Usages, Costumes des Ottomans et Abrégé de Leurs Histoire* III-IV. Paris.

Du Loir, le Sieur Jean Antoine 1654. *Les Voyages du Sieur du Loir.* Pari: Clouzier.

Duygulu, Melih 1995. *Gaziantep Türküleri.* İstanbul: Sistem Ofset.

Ezgi, Suphi 1940. *Nazarî-Amelî Türk Musıkisi.* İstanbul: İstanbul Belediye Konservatuvarı Neşriyatı.

Feldman, Walter 1996. *Music of the Ottoman Court.* Berlin: Verlag für Wissenschaft und Bildung.

Flachat, Jean-Claude 1766. *Observations sur le Commerce et sur les Arts* I-II. Lyon. 1966.

Guys, Pierre Augustin de 1783. *Voyage Littéraire de la Grèce.* c. II, Paris (ilk baskı 1771).

Haşim Bey 1864. *Mecmua.* İstanbul.

Hisar, Abdülhak Şinasi 1978. *Boğaziçi Mehtapları.* İstanbul: Ötüken Neşriyat, 4. baskı.

Kantemiroğlu, *Kitab-ı İlmü'l-Mûsıkî 'alâ Veçhi'l-Hurûfat*. İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, Y. 2768.

Kip, Tarık 1981. *TRT Türk Sanat Musıkisi Saz Eserleri Repertuvarı*. Ankara: TRT Müzik Dairesi Yayınları.

Kip, Tarık 1983. *TRT Türk Sanat Musıkis Sözlü Eserler Repertuvarı*. Ankara: TRT Müzik Dairesi Yayınları.

Mecmua (anon. XVIII. yy) British Library MS? Or. 7572.

Mecmua (anon. XVIII. yy) Berlin Bibliothek MS. Or. T. 3370).

Mesut Cemil 1947. *Tanburî Cemil'in Hayatı*. İstanbul.

Mont, Sieur du 1705. *A New Voyage to the Levant*. 4. baskı. Londra.

Necdet, Ahmet 1984. "Kültür Tarihimizde Bir kilometre Taşı: Dilhayat Kalfa". *Çağdaş Eleştiri*. Yıl 3, Eylül 1984, no. 9.

Montagu, Lady Mary Wortley 1837. *The Letters and Works of Lady Mary Wortley Montagu*. Yay. hz. Lord Wharncliffe. Londra: Richard Bentley, c. 1.

Oransay, Gültekin 1983, "Cumhuriyetin İlk Elli Yılında Geleneksel Sanat Musıkimiz". *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul: İletişim Yayınları. c. 6, s. 1496-1509.

Osmanoğlu, Ayşe 1984. *Babam Sultan Abdülhamid*. İstanbul: Selçuk Yayınları.

Özalp, M. Nazmi 1986. *Türk Musıkisi Tarihi* -Derleme- I-II. Ankara: TRT Müzik Dairesi Başkanlığı Yayınları.

Öztuna, Yılmaz 1990. *Büyük Türk Mûsıkisi Ansiklopedisi* I-II. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Pakalın, Mehmet Zeki 1993. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, II.

Porter, Sir James 1854. *Turkes: its History and Progress*. Londra.

Postel, Guillaume 1560. *De la Republique des Turcs*. Poitiers.

Rona, Mustafa 1970. *20. Yüzyıl Türk Musıkisi*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Sanz Y Manuel Serrano (yay. haz.) 1905. *Viage de Turquia por Cristobal de Villalon*. Madrit.

Saz, Leyla 1974. *Haremin İç Yüzü*. Yay. hz. Sadi Borak. İstanbul: Milliyet Yayınları.

Sulzer, Fransız-Joseph 1781. *Geschichte des Transalpinischen Daciens, das ist: der Walachan, Moldau und Bessarabiens*. Viyana.

Şenel, Süleyman 1994. *Trabzon Halk Musıkisine Giriş*. İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları.

Toderini, Giambatista 1787. *Letteratura Turchesca I*. Venedik. Tuğlacı, Pars 1985. *Osmanlı Saray Kadınları*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Tursun Bey 1977. *Târîh-i Ebü'l-Feth*. Yay. hz. Mertol Tulum. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.

Uluçay, M. Çağatay 1971. *Harem* II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

_____ 1980. *Padişahların Kadınları ve Kızları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı 1977. "Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musıki Hayatı". *Belleten* XLI, Ocak, 161, s. 79-114.

Üngör, Etem Ruhi 1966. *Türk Marşları*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Walker, M. A. 1886. *Eastern Life and Scenery with Excursions in Asia Minor, Mytilene, Crete, and Roumania*. Londra: Chapman and Hall (II cilt).

Ward-Jackson, Peter 1955. "Some Early Drawings by Melchior Lorichs in the Collection of Mr. John Evelyn of Wotton, and now at Stonor Park, Oxfordshire". *The Connoisseur* (Mart).

İSTANBUL FOLKLORUNA DAİR İKİ KAYNAK VE DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

Doç. Dr. Arzu ÖZTÜRKMEN*

Milli Kütüphanenin katologları arasında "Folklor" sözcüğünü araştıranların karşısına İstanbul folkloruna dair iki kaynak çıkar. Bunlardan ilki Fransızca olarak Henry Conroy ve Jean Nicolaides tarafından 1894 yılında yayımlanmış olan *Folklore de Constantinople* (Konstantinopl'un Folkloru)[1], diğeri ise ilk basımı 1947 yılında yapılan Mehmet Halit Bayrı'nın yazdığı *İstanbul Folkloru*'dur.[2] "İstanbul" ve "folklor" temalarını çok farklı biçimlerde ele almalarına karşın, her iki kaynak da kent folkloru konusunda bazı problematiklere kapı açmaları bakımından önem taşır. *Folklore de Constantinople*, Osmanlı dönemi öncesi ve sonrası İstanbul'un çeşitli mekanlarına dair söylenegelen efsane ve hikayelere yer verirken, *İstanbul Folkloru* son dönem Osmanlı'dan erken dönem Cumhuriyete devredilen "İstanbulluluk" kültürünün değişik cephelerinin bir dökümünü yapar. Bu yazanın ilk bölümünde iki kaynağın tanıtımı ve yorumlaması yapılacak, son bölümünde ise *İstanbul Folkloru* teriminin çağrıştırdığı bazı noktalar üzerinde durulacaktır.

Carnoy ve Nicolaides, *Folklore de Constantinople*'un "Önsöz"ünde bu çalışmayı Osmanlı İmparotorluğu'nun genel folklorunu araştıran daha uzun bir projenin bir parçası olarak sunarlar. Kitaba yazdıkları "Önsöz" kendi dönemleri için oldukça ileri bir folklor anlayışına sahiptir. Folkloru çoğu kez "anonimlik" kavramıyla tanımlayan ilk dönem folklorcularının aksine, Carnoy ve Nicolaides derleme sürecine dair bilgileri aktarmayı özellikle benimserler:

* Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

1. Bayrı, Mehmet Halit. (1972 (1947). *İstanbul Folkloru*, İstanbul: Baha Matbaası.

2. Conroy, Henry & Jean Nicolaides. 1894. *Folklore de Constantinople*. Paris: Emile Lechevalier Libraire.

> Her anlatının kaynağını belirtmeye özel bir özen gösterdik. Bu dikkat, esasında bir zorunluluktu. Konstantinopl, nüfusların en çeşitlisinin bir buluşma yeridir. Türkler, Rumlar, Ermeniler, Kürtler ve yirmi çeşit başka halk eski Bizans'da çok liberal olan bir yönetim altında kendi adetlerini ve geleneklerini muhafaza ediyorlar (s.vii).

Gerçekten de Cornoy ve Nicolaides'in derlemesinde hemen her anlatının derlendiği kişinin adı, etnik orjini, mesleği, doğum yeri ve yaşı belirtilir. Ama ilk derleme yazılı bir kaynaktan aktarılmıştır. Bu, Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nden alıntılanarak bir araya getirilen "Konstantinopl'un Tılsımları" isimli bir bölümle başlar. Bu yazı, Yanko Bin Madyan, Bizans ve Konstantin dönemlerinde Konstantinopl'un bir bilim ve kültür merkezi olarak nasıl yeşerdiğini açıklayan "tılsımlara" dairdir. Buna göre, şehrin o dönemde Avrat pazarı, Tavuk Pazarı, Saraçhane, Beyazıt Camii, Zeyrek ve Ayasofya olarak adlandırılan türlü mekânlarına ait 20 "yer ve gök tılsımı" ile, Güngörmez, Kadırga, Tophane, Sarayburnu gibi mekânlara dair de 7 "deniz tılsımı" vardır.

Bu yazıyı İmparator Lêon'un tılsımlarıyla ilgili bölüm izler. İlk tılsım, Lêon'un yaptırdığı ve musluğundan sürekli şarap akan bir çeşmeye dairdir. Efsaneye göre, Türkler şehri fethedince kendi dinlerine aykırı gelen bu şarap çeşmesini yıkarlar, ama çeşmenin kaynağını merak etmekten de kendilerini alamazlar. Araştırdıklarında bu kaynağın on üzüm salkımın tek bir tanesinden ibaret olduğu görülür.

Kitapta yer alan bundan sonraki efsane ve hikayelerin büyük çoğunluğu derlemecilerin bizzat İstanbul'dan topladıklarıdır. Bunlar arasında, İsfahan doğumlu 52 yaşındaki Hacı Hüseyin isimli bir işçiden 1887 yılında derlenen "Çingenelerin Kökeni" adlı efsane Çingenelerin Şeytanın dürtmesiyle *Tchin* ve *Guian* isimli iki kardeşin yaşadıkları yasak ilişki sonrası ortaya çıkan bir topluluk olduğunu anlatır.

Bazı hikayeler Bizans özellikle de Konstantin döneminde yoğunlaşır. Bunlar arasında, kendi şehrini Kalkedon'da kurmak isteyen Konstantin'in hazır ettiği araç ve gereçleri üç kez üstüste Kadıköy yakasından alarak şehrin şimdiki yerine taşıyan "Kartal"ın hikayesi ve "Çatladı Kapı" efsanesi yer alır. Bu efsaneye göre de, Bizanslılar bir savaşı 40 Ermeni askerin kahramanlıkları sayesinde kazanırlar, ve daha sonra bunları 40 Rum kızıyla evlendirirler. Kızlar hamile kalır kalmaz bu askerler tek tek öldürülür, ve içlerinden yalnızca biri demir bir kapıyı çatlatarak kaçmayı başarır. Efsanenin derlendiği 57 yaşındaki Eğin doğumlu eczacı Hacı Artin Kalenderoğlu denizin sakin olduğu zamanlar hâlâ bu askerin nal izlerinin görüldüğüne inanır. Konstantin dönemine ait başka bir hikaye de şehrin temeli atılırken bir leyleğin azizliği yüzünden surların bir bölümünün zayıf yapıldığına dairdir. İnanışa göre, Türkler surları bu noktadan delmeyi başarmışlardır.

Diğer bir grup efsane de Ayasofya üzerine olanlardır. Bunlardan, 1887'de 40 yaşında olan Posta ve Telgraf memuru Hristaki Çizmeci tarafından anlatılanına göre,

Ayasofya'nın inşası sırasında öğle yemeği için evine giden mimar aletlerini beklemesi için oğlunu görevlendirir. Fakat bu sırada biri gelir ve çocuktan babasını çağırmasını ister, ve o gelene kadar gözcülük görevini kendisinin yapacağını belirtir. Israr karşısında bunu kabul eden çocuğu evde gören babası ona bir melek göründüğünü ve artık çalışmaya gidemeyeceğini söyler. Bu arada çocuğun gelmesini bekleyen meleğin hâlâ Ayasofya üzerinde gözcülük yaptığına inanılır.

Kitabı hazırlayan kişilere Kızkulesi'ne dair anlatılan efsanelerin doğru olmadığını belirten ve kendi anlatacağı efsanenin hikayenin aslı olduğunu ileri süren Zile'li 26 yaşındaki Yusuf Hacızade adlı bir medrese öğrencisinin Kızkulesi efsanesi versiyonu ise şöyledir: Yine Konstantin devrinde saray hazinesinden sürekli para çalındığı tespit edilir. İmparatorun kızı hazineyi koruma görevini üstlenir ve bir gece bir hırsızı kılıcıyla korkutarak kaçırır. Ne var ki bu hırsız yine bir yolunu bularak hazineden çaldığı paralarla İmparatorun tüm isteklerini yerine getirerek onun kızıyla evlenmeyi başarır. Düğün gecesi, prenses ülkenin en yetenekli sanatçılarına yaptırdığı hareket edebilen bir heykelini kendi yerine koyar. Prensesin, vaktiyle kendisini kılıcıyla öldürmeye kalkışmasını bir türlü affedemeyen koca, heykele yönelir ve onun kellesini uçurur. Prensesi öldürdüğünü sanarak da kayıplara karışır. Bir akşam geri döner ve karısını Silivrikapı'dan kaçırarak dağlık bir yere götürür, ona işkence etmeye girişir. Ne var ki tam o sırada önüne çıkan bir tavşan avlanma tutkusunu depreştirir ve prensesin yanından bir müddet uzaklaşır. Bu arada oradan arabasıyla geçmekten olan bir köylü prensesi kurtarır, karşısına çıkan zalim kocayı da sağır taklidi yaparak atlatır. Kızını koruyabilmek için İmparator denizin içine bir kule inşa eder, önüne de iki aslanı bekçi olarak koyar. Ancak hırslı koca bu aslanların önüne iki koyun kafası atarak onları atlatır ve prensesi kulede bulur. Niyeti yine onu öldürmektir, ama ondan önce davranan prenses kocasının gerisinde kalır, o kapıdan çıkar çıkmaz kapıyı arkasından kapar ve aslanlara yem eder.

Kitap daha sonraki bölümlerinde Samatya'nın ismini veren efsaneye ve "Türklerle Rumların ortak geleneği" olarak aktarılan Tekir Sarayının hikayesine yer verir. Yine aynı şekilde, hem Rumların hem de Türklerin bakış açılarına göre, Balıklı taraflarıyla ilgili efsaneler de ayrı ayrı anlatılır.

Efsanelerin önemli bir kahramanı da II. Mehmet olarak anılan Fatih Sultan Mehmet'dir. Bu efsanelerden birine göre, Tanrı'nın kendisine yolladığı koruyucu kılıcın değerini anlamayan Konstantin kılıcı getiren din adamını kovar, o da bu kılıcı II. Mehmet'e verir. Fatih'in İstanbul'u fethinin işte bu kılıç sayesinde mümkün olduğuna inanılır.

Andreas Karaman isimli İncesu doğumlu 56 yaşında bir Rum tefeci ise Sultan Mehmet ve bir Rum papaz arasında geçen bir hikaye nakleder. Bir diğer hikaye de Rumların fetih sonrası muhafaza ettikleri bazı haklara dairdir. Buna göre, Rumların kendilerine özel bir kaldırımları olacak, cenazelerinde ölülerin yüzünü açık bıraka-

bilecekler ve paralarının üzerinde Konstantin'in ya da Konstantinopl'un adı görünecektir. Bir diğer hikaye de fetih sonrası askerlerin kaçırdıkları Rum kızlarının pencerelerde kafes olmaması dolayısıyla aileleri tarafından kolayca teşhis edilip geri istenmesinin askerleri isyan ettirmesiyle ilgilidir. Sultann Mehmet onların bu tepkisini "Pencerelerinize kafes taktırırsanız kimse içeride kimin olduğunu göremez" diye akıl vererek bertaraf eder. İstanbul evlerinin kafeslerinin de o günden sonra takıldığına inanılır.

22 yaşındaki Amasya'lı müezzin Hüseyinoğlu Süleyman Efendi'nin aktardığı bir hikaye de Şeyhülislamla Sultan Mehmet arasında geçer. Buna göre, kendisi için yapılan caminin mimarı cami sütunlarını kısa tuttuğu için Sultan Mehmet tarafından eli kesilerek cezalandırılır. Şeyhülislam mimarın şikayeti karşısında Sultan Mehmet'i yanına çağırır ve Allah'ın bu tür gösterişli mekânlara ihtiyacı olmadığını, dolaysıyla günaha girdiğini ve kendi kolunun kesilmesini istemiyorsa mimardan af dilemesi gerektiğini söyler. Mimar ömrü boyunca kendi geçimini garantilemesi şartıyla Sultan Mehmet'i affeder. *Folklore de Constantinople*'daki alıntılara göre şehrin bazı semtlerinin isimleri de Sultan Mehmet'e dayanır. Örneğin Horhor mahallesinin, Fatih'in şehri dolaşırken gördüğü ve sürekli "hor, hor" sesi çıkaran bir çeşmeden ismini aldığı söylenir. Sultan Mehmet'le ilgili son hikaye de Rumların Cenevizlerden kaldığına, Türklerinse Fatih Sultan Mehmet'in emriyle yapıldığına inandıkları 40 metre uzunluğundaki bir kayıkla ilgilidir. İnanışa göre, ve bu kayığın bekçisi taşköprülü 47 yaşındaki Kara Hasanoğlu Hacı Mustafa'nın aktardığı kadarıyla, bu kayık hakkında kötü düşünen ya da kötü bir laf sarfeden herkesin başına bir felaket gelmiştir.

Folklore de Constantinople'da yer alan bir dizi hikaye ve efsane de kutsal yerlere dairdir. Koca Mustafa Paşa'daki bir ağacın etrafında gelişen türlü efsanelerin bir kısmı Sünbül Efendi Tekkesine bağlıdır. Ermenilerin Eyüp Sultan'ı olarak adlandırılan Kargümrük'deki Djarhaban-Astfadjadjinn ve Samatya'daki Saint-Minas Kiliselerine adını veren efsaneleri takiben Müslüman ziyaretgahları olan Merkez Efendi ve Uyku Dede türbeleri üzerine de benzer açıklamalar yapılır. Bunları, Koska ve Eyüp mahallelerine isim veren efsaneler, ve Kağıthane'de adak yapılan Arzuhal Taşına dair bir hikaye izler. Bir başka hikaye de Saraybosnalı Kel Salih Ağa hakkındadır. Montenegro doğumlu 36 yaşındaki Abdurrahman isimli bir Boşnak tarafından anlatılan bu hikayede kendisiyle alay edilmesine dayanamayan Kel Salih Ağa memleketini terkeder. Yolda bir periye iyilik yapınca karşılığında saçlarını gürleşmiş, kendisini de kat kat güçlenmiş bulur. Ünü padişaha kadar ulaşınca, Mısır kralıyla dövüşmeye gönderilir, kralı öldürüp dönünce de padişahtan kendi memleketini vergiden muaf tutmasını diler. Dileği kabul olunur ama memlekete dönüşünde kızkardeşinin bir günah işlediğine kanaat getirip onu öldürür. Pişman olup iki meşe ağacını kökünden sökerek kardeşinin mezarının başına diker. Allah'tan da kardeşi masumsa bu iki meşenin orada kök salmasını diler. Meşeler kök salar. Kel Salih Ağa'ya ne oldu bilinmez ama bu iki meşe hala Saraybosna mezarlığının en görkemli ağaçları olarak görünürler. *Folklore de Constantinople*, Helvacı Türbesi, Bekri Mustafa ile şeytanın öyküsü, İbrahim Çavuş, Tokat'lı kadı Zenbilli Ali Efendi ile bir kurt arasında geçen bir hikaye, Sulukuleli çingenelerin düğünü ve Hüseyin'in Kerbela'da şehit oluşunu anlatan "Türklerde ay yılı" adlı hikayeyle son bulur.

Mehmet Halit Bayrı'nın ilk baskısı 1947'de yapılmış olan ve bu yazıda 1972 yılı baskısı kullanılan *İstanbul Folkloru* adlı kitabı, İstanbul'un değişik mekânlarına dair hikaye ve efsaneleri 19. yüzyıl sonu İstanbul'unun farklı etnik gruplarının ağzından derlerken, Bayrı kitabında, 19. yüzyıldan Cumhuriyet'in ilk dönemine devrolmuş ve yalnızca Müslümanlara ait adet ve gelenekleri kapsayan bir "İstanbulluluk" kültürüne yer verir. Bunu yaparken de çalışmasına İstanbul'a dair en eski yerleşim dönemlerinden Osmanlı padişahlarına kadar uzanan şehir tarihine dair bir bölümle başlar. Bunu takiben Carnoy ve Nicolaides gibi Bayrı da İstanbul'a dair türlü efsanelere yer verir. Bunlar arasında yine Evliya Çelebi'den aktarılan Hazreti Süleyman ve Yanko Bin Madyan'a dair efsaneler ile şehrin fethine ve bazı camilerin yapılışına dair efsane, menkıbe ve rivayetler de yer alır.

Mehmet Halit Bayrı, İstanbul'un "meşhur semtleri"ne ayırdığı bölümde bu semtlerin isimlerini nereden aldıklarına da değinir. Bayrı'ya göre, "İstanbul mahallerinden çoğuna, mahalle binalarını etrafında toplıyan cami veya mescitlerin kurucuları kimlerse onların adları verilmiştir" (s. 27). Bunların arasında, Beşiktaş'ta Abbas Ağa, Beyoğlu'nda Firuzağa ve Pürtelaş Hasan Efendi, Eminönü'nde Tülbentci Hüsamettin, Fatih'de Fatma Sultan ve Kadıköy'de Cafer Ağa mahallelerini saymak mümkündür.

Bayrı'nın kitabının İstanbul folklorunun tarihsel çerçevesiyle ilgilenen araştırmacılar için büyük önem taşıyacak bir bölümü de İstanbul'un geçirdiği şiddetli kışlar, zelzele ve büyük yangınlar hakkında halk arasında söylenen destanları kapsar. Kitabın yazıldığı sırada hala Kanlıca'da yaşadığı belirlenen Hüseyin Poyraz isimli eski bir tulumbacı reisinin 1895 senesinde tertip ettiği bir yazmada 1894 İstanbul depremine dair kaleme alınmış olan manzum destanın bir bölümü şöyledir:

Elimde kitabım okur iken ah
Hareket oluyor dediler eyvah
İhvan ile bağıraşarak derlerdi Allah
Bize imdat etsün ol Ulu Sübhan.

Konuldu mezara kuş kadar tenim
Boşanan kanımdan kızıl kefenin
Çok oldu arkamdan eyvah diyenim
Dayanın dü-çeşmi daima giryan. (s. 31)

Yazılı bir metinden aktarabildiği bu destana karşın, Bayrı çok aradığı halde aynı depreme dair Deli Hakkı adında bir halk şairi tarafından söylenmiş olduğunu tespit ettiği uzun destanı ele geçiremediğini de ekler. Depremler gibi büyük yangın felaketleri de destanlara konu olmuştur. Nereden derlediğine açıklık getirmemekle birlikte, Bayrı bunlardan da örnekler verir. Yangına dair alıntılanan destanlardan ilki bir Kurban bayramı günü Cellatçeşmesi'nde çıkan büyük yangına dairdir. Destan, o dönemin tulumbacılarını tanıtması açısından da ilgi çekicidir:

Birimizde ince Araptı şöhret
Birimizin ismi idi Hidayet
Bahadır, tuvana, genç idik gayet
Ahvalimiz halka ilana düştük.

Bahadır Kürt idi refikin biri
Üçümüz kazaya uğrattık seri
İşiten alı etse vardır çok yeri
Böyle acaip tufana düştük.

Namımız iptida eyledik beyan
Candan sever idi cemii ihvan
Güler yüzlü hem de yiğit, kahraman
Aziz gibi zişana düştük.

Arkadaşlarıyle bir şep oturduk
Yangın var dediler hep hazır olduk
Fenerci, borucu mevcut bulunduk
Sürat ile rahi revana düştük. (s. 35)

Yangına dair diğer destanda ise, bu kez tulumbacıların İstanbul'un hangi semt ve mahallelerinde bulunup nasıl tanındıklarına değinilir:

Galatasaray dilde destandır
Beyoğlu Zaptiye adıyla şandır
Bunu tasdik eden halkı cihandır
Şan verdi cihana bu ismi bala.

Hendek'le Cihangir bir de Topçu'lar
Bunlar da en iyi tulumbacılar
Firuzağalılar oldu namdar
Uçan kuşa eder hüküm Voyvoda.

(...) Şan verdi cihana yaman Sünbüllü
Aksaray semtinin odur bülbülü
Meydanı hünerin işte bir gülü
Sultanselim diye oldu hüveyda.

Mehmet Halit Bayrı'nın *İstanbul Folkloru* belli folklor türlerinin izinden giderek devam eder. İstanbul'da kullanılan atasözleri ve deyimler bunların başlıcalarıdır. Alfabetik sırayla verilen bu atasözlerinin bir kısmı "Aç ayı oynamaz," "Damlaya damlaya göl olur" gibi bugün hala çok aşina olduğumuz sözler ve deyimlerdir. Ne var ki, Bayrı'nın sunduğu atasözleri repertuarı bir bütün olarak incelendiğinde "İstanbulluluk" kültürüne dair önemli verileri bulmak da mümkün olur. Bu sözlerin bir kısmı insan ilişkilerini konu alır: "Akrabanın akrabaya akrep etmez ettiğini," "Her deliye bir uslu koymuşlar," "Dostun attığı taş baş yarmaz," "Bilen söylemez, söyliyen bilmez," "İnsan kıymetini insan bilir, altın kıymetini sarraf," veya "İyiliğe iyilik her kişinin kârı, kemliğe iyilik er kişinin kârı" gibi.

Terbiye ve görgüye dair söylenen sözler ise neredeyse belli bir ahlâk çerçevesinin sınırlarını çizer: "Lakırdısını bilmiyen çavuşlar, sönmemiş ateşi avuçlar," "Müslümanlığın şartı beş, haddini bilmek altı," "Deve kuşu gibi uçmağa gelince ayağını, yüke gelince kanadını gösterir," "Sabırla koruk helva olur, dut yaprağı atlas," "Tembele iş buyur, sana akıl öğretsin" veya "Uzunçarşı'nın üst başında bir yalan söyler, alt başında kendisi de inanır" gibi.

Bayrı'nın alıntıladığı atasözlerinin bir kısmı ise genelde zaman kavramı ya da zamanın değerlendirilmesiyle ilgilidir: "Terazi var, tartı var, her işin bir vakti var," "Öğleye kadar dik, öğleden sonra sök," "Paran çoksa kefil ol, işin yoksa şahit ol," veya "Gündüz masal söyleyenin hamamda donu çalınır" gibi. Bir diğer kısım söz de mekânlara gönderme yapar: "Evceğizim evceğizim, sen bilirsin halceğizim," "Fare geçer yol olur," ve "Hakimsiz hekimsiz yerde oturma" gibi. Pazarlarıyla meşhur İstanbul'da esnaf, pazar, hesabını bilme gibi halk ekonomisinin konusunu oluşturan alanlara dair sözlere de yer verilir: "Kötü pazar mideyi bozar," "Hesabını bilmiyen kasap, elinde ne satır kalır, ne masat," "Ucuzdur vardır illeti, pahalıdır vardır lezzeti," ve "Zenginin gönlü oluncaya kadar fıkaranın canı çıkar" bunlar arasında sayılabilir.

Bir dizi diğer söz ise belli durumları yorumlayan türdendir: "O seller bu kumları getirdi," "Vardığın yer karanlıksa sen de gözünü kapa," "Attan düşene tımar, deveden düşene mezar," " Boşuna telaş, dikine tıraş," "Bu da geçer, ama insanın ciğerini deler de geçer," "Balık kavağa çıktığı vakit kösenin sakalı da biter," "Horoz

uçtu, kervan göçtü, söz kocakarıya kaldı," veya "İhtimaldir padişahım belki derya tutuşa" bu tür "durum yorumlamaya" yönelik sözlerdendir. Bir diğer önemli kategori de kadınlar ve çocuklar için söyleyegeldiği atasözü repertuarıdır: "Bahtım olsaydı anamdan kız doğardım," "Çocuğun yediği helal, giydiği haram," "Erkek aslan aslan da dişi aslan aslan değil mi?," "Kız doğuran çabuk kocar," "Oğlan yedi oyuna gitti, çoban yedi koyuna gitti," veya "Oynamasını bilmeyen kız yerim dar demiş, yerini bollatmışlar, yenim dar demiş" gibi. Bayrı, kitabında atasözlerinin yanısıra dilek belirten sözler ve beddulara da ayrı bir yer verir.

İstanbul Folkloru'nda yer alan diğer folklor türleri arasında tekerlemeler ve bilmeceler yanında Mehmet Halit Bayrı'nın "ölçülü fıkralar" olarak adlandırdığı nasihat ve dilekleri de saymak mümkündür. Bunların bir kısmı "Mal sahibi, mülk sahibi/Kimdir bunun ilk sahibi" ya da "Taş gibi yatasınız/Kuş gibi kalkasınız" gibi hala kulakların aşina olduğu sözlerdir. Ancak daha uzun manzum bir "ölçülü fıkra" yaşlı bir dedeyle onun kandırdığı genç bir kız ve kızın annesi arasında geçen diyaloglar şeklindedir. Bu manzum fıkrada yabancıya kapı açma ve kadınların gündelik dünyaları gibi "İstanbulluluğa" dair bir çok unsur bulmak mümkündür. Bilmeceler ise Bayrı tarafından sınıflandırılarak sunulmuştur. Buna göre İstanbul'un sözlü kültüründe yer alan bilmeceler insan uzuvları, tabiat, hayvanlar, meyveler, sebzeler ve eşyalarla ilgilidir. Özellikle eşyalarla ilgili olan bilmeceler, aynalar, çalar duvar saatleri, gergef, mangal, ve nargileleri konu alarak İstanbul'un iç mekan materyel dünyasına ışık tutmaları bakımından önem taşır.

Kadın folklorunun önemli bir türü olan ninniler ve manilere de ayrı bir yer verilir. Bayrı tek tek örneklerini vermese de, ayrı bir seri halinde yayınlanacağı duyurusunu yaparak masallardan, masal tekerlemelerinden ve İstanbul'un semai kahvelerinde eserlerini söyleyen meydan şairlerinde de bahseder. Ne var ki, Bayrı'ya göre, söyleyeni belli olan tekke edebiyatı ve saz şiirini, dolayısıyla da "meydan şiirlerini" folklorun kapsamına almak doğru değildir. Folkloru yalnız "şifahi" ve "anonim" olarak tanımlayan bu bakış açısı bugün artık pek rağbet görmese de 1940'larda baskın görüşü oluşturuyordu. Yine de Bayrı *İstanbul Folkloru* kitabında semai, divan, yıldız, kalenderi, koşma ve destanlar gibi meydan şiiri türlerinden örnekler vermeden geçemez.

Kitabın geniş bir bölümü de İstanbul'da uygulanan halk sağlığı yöntemlerine, yani "sağlık folkloruna" ayrılmıştır. Bunların ilk kısmı kurşun dökmek, ateş söndürmek, şerbet dökmek, dalak kesmek, sarılık kesmek, korku basmak, alazlamak, tütsülemek, sıtma bağlamak, kırklamak, çivilemek, okutmak, kan aldırmak ve sülük yapıştırmak gibi "halk hekimliği"ne dair olan bölümüdür. Diğeri ise, arı sokmasından burun kanamasına, diş ağrısından göbek düşmesine, kabakulaktan nasır tedavisine kadar İstanbul halkı arasında kullanılan bir dizi "halk ilacı"na dairdir. Sağlık folkloruyla ilgili bölüm insan uzuvlarına dair inanmalar ve ölümle ilgili adetlerle son bulur. Ölümle ilgili bir çok atasözüne de yer verilen bu bölümde, İstanbul halkının hasta bakımını bir görev olarak addettiği noktası üzerinde durulur. Ayrıca, bir çok İstanbullunun ölüm yaklaştıkça kefenlerini tedarik edip cenaze masrafları için para ayırdıkları ve bunları bir yakınlarına emanet ettikleri, hatta gömülecekleri yeri bile önceden tespit ettikleri de belirtilir. Ölümcül hastanın başında "Yasin" okunması, cenaze dönüşü fakir fukaraya sadaka verilmesi de İstanbul'un ölüme dair adetleri arasında yer alır. Ne var ki, ölenin ardından daimi yas tutmanın da hoş karşılanmadığı belirtilir.

Mehmet Halit Bayrı, kitabında "Din Folkloru"na da geniş bir yer ayırır. Bu bölüm yaradılış, dünya ve ahiret, cennet ve cehennem temaları hakkında İstanbul'da söylenegelen sözleri ve inanmaları kapsar. Ayrıca, bazı dinî günler ve bayramlarda uygulanan İstanbul adetlerini de anlatır. Bunlar Şeker ve Kurban bayramlarının yanı sıra, Rebiül-evvel ayının onikinci günü, Recep ayının ilk Cuma'sı ve onbeşi ile Ramazan ayına dair adetlerdir. İstanbul Ramazanlarından bahsedilirken, eğlence dünyasının canlanması ve "güllaç" gibi özel yemeklerin, tatlıların hazırlanması konularına özellikle değinilir. Bayrı ayrıca Şeker Bayramı'nda İstanbullularca söylenen manilerden de örnekler verir.

Din folklorunun İstanbul'daki en belirgin tezahürlerini belli "ziyaret yerleri"nde bulmak mümkündür. Koyun Dede, Horoz Baba, Çifte Sultanlar, Piri Paşa Ayazması, Yüşa Nebi, Karacaahmet Sultan, Tuz Dede ve Zembilli Ali Efendi bunlardan yalnızca birkaçıdır. Bayrı, bu ziyaretgahların yerlerini tarif eder ve İstanbulluların ne maksatla buraya başvurduklarına dair bilgiler verir. İstanbul'un din folkloruna dair kitapta yer alan önemli bir bölüm de yazılışları ile aktarılan "büyüler"den oluşur. Bunlar arasında aşka, soğutma ve ayırmaya, uzaktakini geri getirmeye, dil ve uyku bağlamaya yönelik türlü büyülerin nasıl yapılacağına dair şu tür tasvirler yer alır: "Eğer dilersen ki bir kimseyi ıraktan getiresin, bu tılsımı yedi pare kağıda yaz. Yedi gün her birini ateşe bırak. Dilediğin, ayağında zincir varsa dahi gele" (s.191). Buna ek olarak çocuğu olmayanlara, hırsızı yakalamaya çalışanlara ya da "her murat için" muhtelif büyüler de bu bölümde tasvir edilir.

İstanbul Folkloru'nun ele aldığı diğer konular arasında ilk gençlik çağıyla ilişkili adetler, aile mutfağına dair bilgiler, evlerin misafir odaları ve misafir kabulüne dair adetler ile İstanbul çocuklarının oynadıkları oyunlara da yer verilir. Çocuk oyunları köşe kapmaca, saklambaç, ip atlama gibi bilinen oyunların yanı sıra, "Yumurtalı tavuk," "Estepeta," "Ayine-i devran," Altın Beşik," "Ebe Çıldır," "Kadifeci Güzeli" ve erkek çocuklar tarafından oynanan "Orospu Bohçası" gibi artık günümüze ulaşmamış pek çok oyunu kapsar. Oyunların hangi gruplar tarafından oynandığını aktarması ve detaylı bir şekilde tasvir etmesi bakımından, Bayrı kitabının bu bölümüyle İstanbul kültür tarihine önemli bir katkıda bulunur.

Gerek *Foklore de Constantinople* gerekse *İstanbul Folkloru*, "İstanbul" ve "Folklor" temalarına tarihsel bir perspektiften bakarlar. Bu, özellikle son dönem Osman-

lı ve erken dönem Cumhuriyet araştırmaları için kuşkusuz zengin bir kaynak teşkil etmektedir. Ama folklor disiplininin 1970'li yıllardan sonra içine girdiği revizyon "tür-merkezcil" bakış açısını yavaş yavaş geride bırakmaya başlamıştır. Folkloru, artık gruplar arası bir sanatsal iletişim ya da grupların kendilerini dışa vurma, ifade etme kültürü olarak anlayan yeni yaklaşımlar belli bir kültürdeki türleri artık sadece "masal," "atasözü" veya "efsaneler" ile kısıtlamıyor, aksine belli topluluklar içinde yeni yeni kültürel formların nasıl oluştuklarını incelemeye çalışıyor. Bu bakış açısına göre, bugün "İstanbul folkloru" dediğimiz zaman, bu kent içindeki farklı sınıfsal, mekânsal, sosyal, dinsel ve etnik toplulukların her birinin kendi kültürlerini sanatsal olarak nasıl ifade ettiklerine dair daha geniş bir bilgi alanını anlıyoruz.

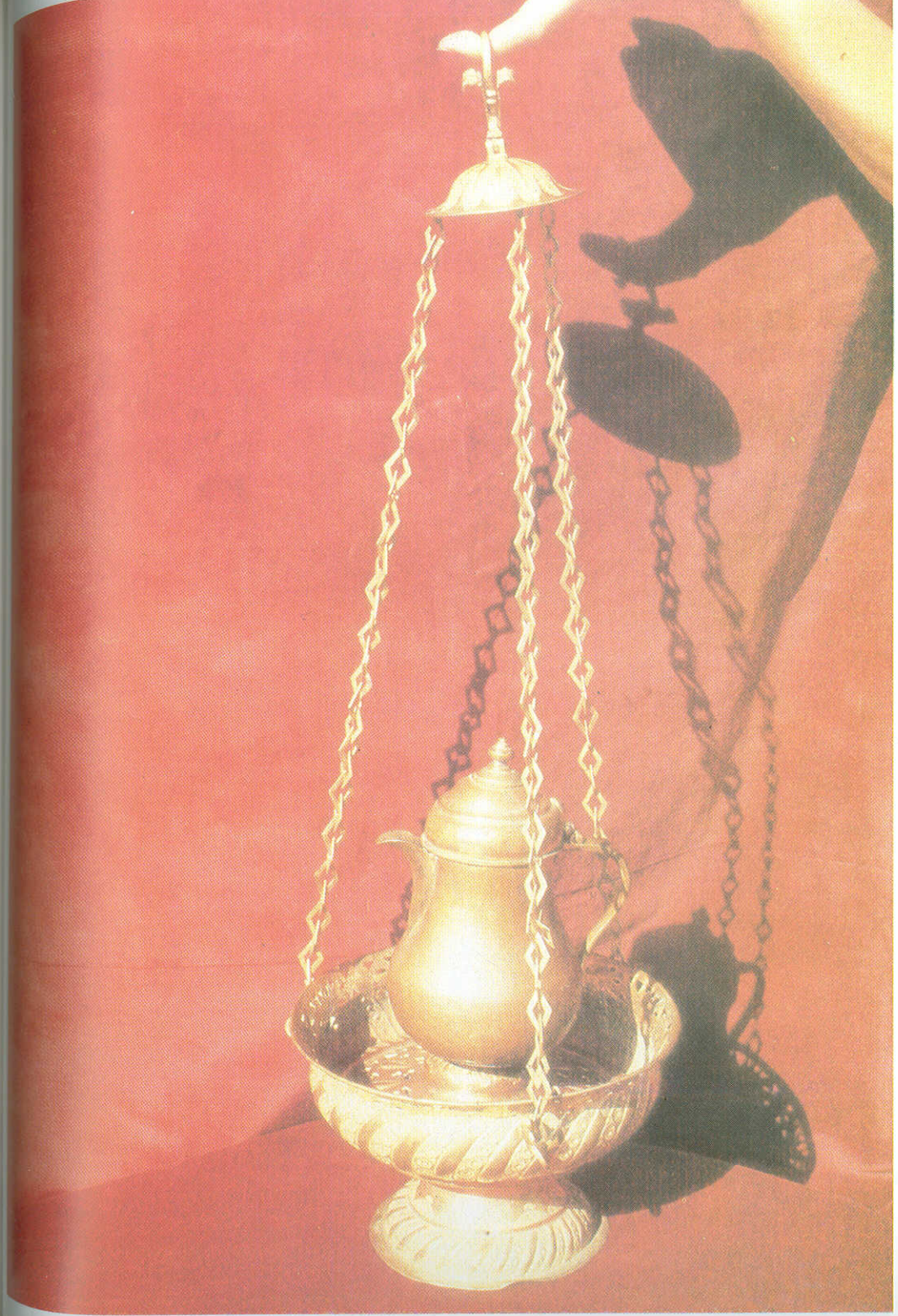
Bu bağlamda, kentin kendi yakın tarihi içinde oluşmuş her tür sosyal kurumun, ve onlarla ilişkideki kişilerin ürettikleri sözlü ve materyal dünyanın kent folkloruna katkısı büyüktür. Buna mahalle kuaförlerinde anlatılan gündelik hayat hikayelerinden iş hanlarının sohbetlerine kadar uzanan sözlü kültürü, ya da bakkaliye dükkanları veya manavların malları istifleme düzeninden, satıcıların müşteri tavlamak için benimsedikleri ritüalistik beden diline kadar bir çok kültürel formu katmak mümkün olur. Bu anlamda, İstanbul folklorunun çağdaş türlerini araştırma ve ortaya çıkarmanın, kentin bugünkü karmaşık toplumsal yapısını anlama yönünde önemli bir katkı sağlayacağı kesindir. Henry Canroy ve Jean Nicolaides'in 1894'de *Folklore de Constantinople* ile, Mehmet Halil Bayrı'nın ise 1947'de *İstanbul Folkloru*'nda yaptığı tarihsel incelemeyi bugünkü folklorcular çağdaş İstanbul kültürünün türlü cephelerinin detaylı etnografisini yaparak tamamlamalıdırlar.

Sitil örtüsünü, kahve tepsisini, fincanları taşıyan kahveci güzellerinden birinci kız.

Kahveci güzeli (ikinci) servis yapıyor.

Tombak sitil takımı.

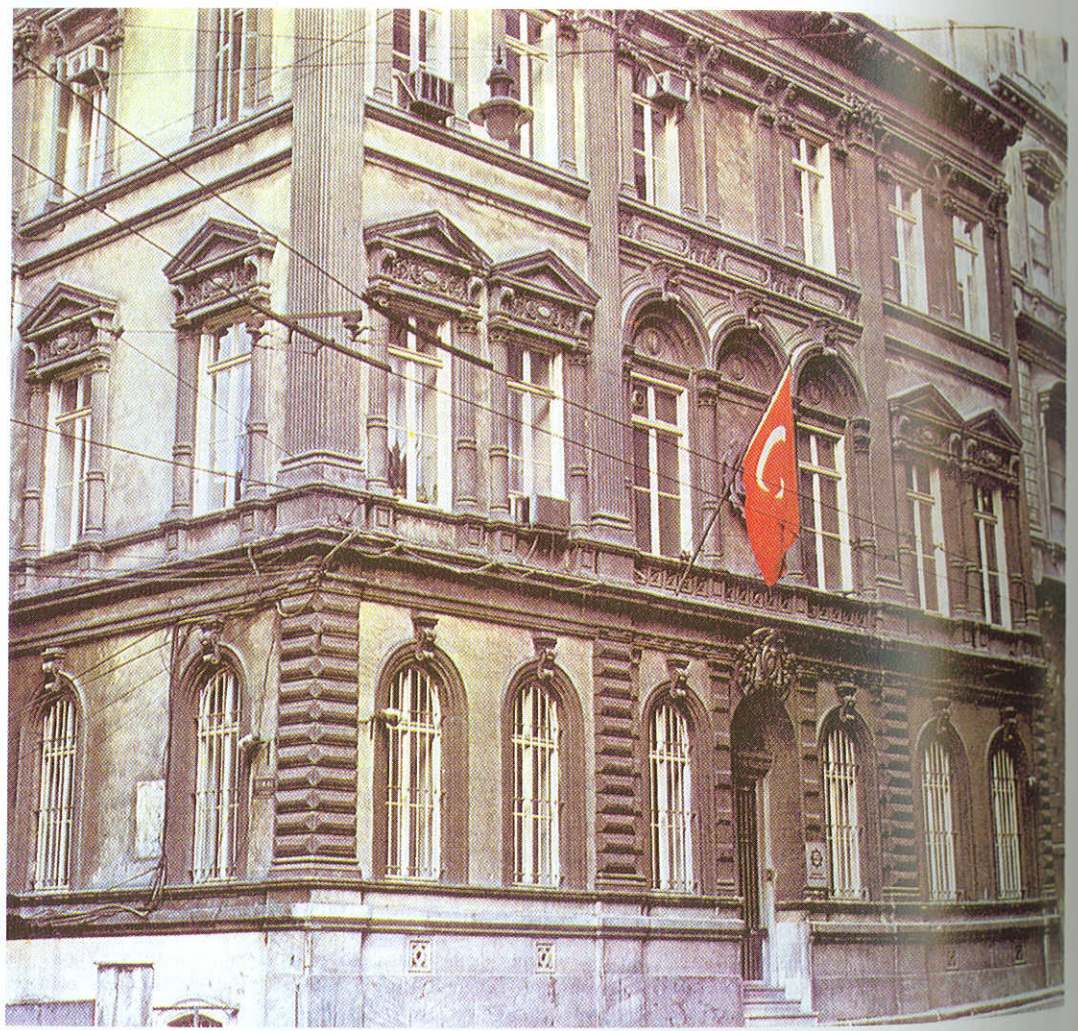
1972 yılında Beyoğlu Yapı Kredi Bankası'nda düzenlenen kahve töreni sergisinden bir görünüm.

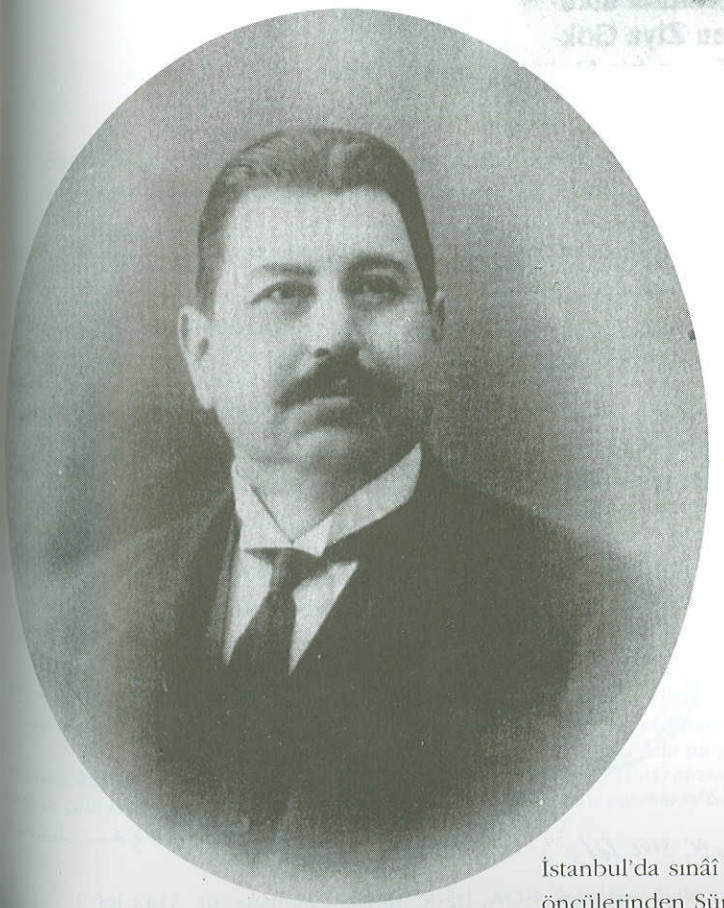
Geleneksel Türk kahvesi araç gereçlerinin topluca bulunduğu bir ocak başı.

İlk Odaların kurulduğu sırada Sadrazam olan Said (Küçük) Paşa.

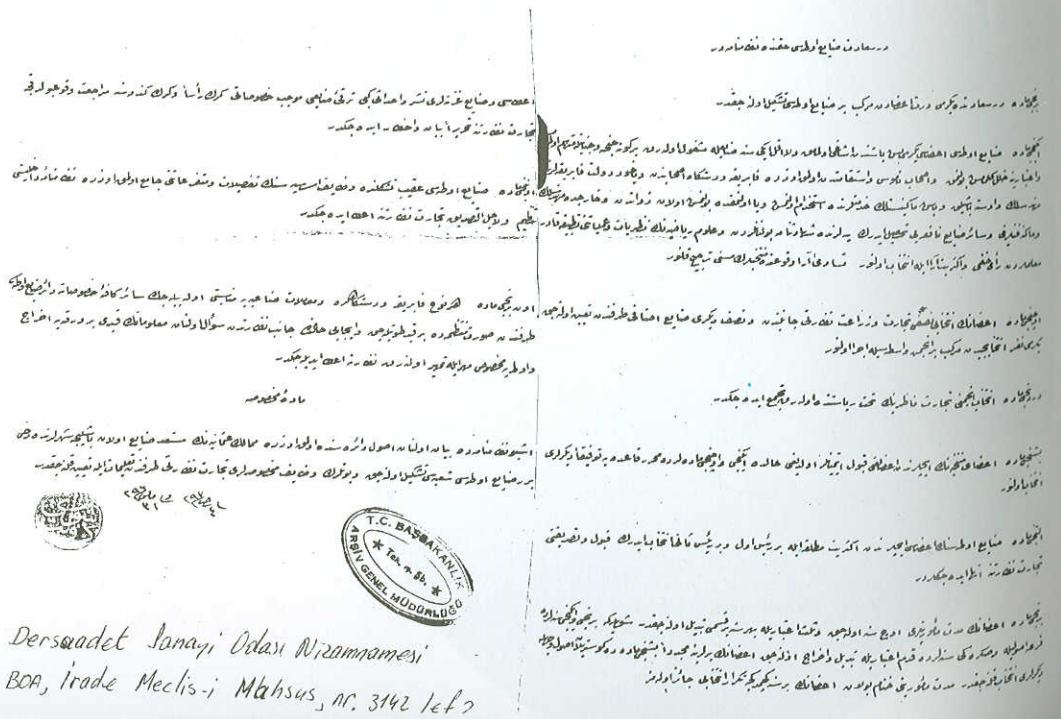
İstanbul Sanayi Odası (İSO) Hizmet Binası.

İstanbul'da sınâî örgütlenmenin öncülerinden Süreyya Paşa.

İlk Odaların kurulduğu sırada Ticaret ve Ziraat Nazırı bulunan Münif Paşa.

Dersaâdet Sanayi' Odası Nizâmnâmesi, BOA, İrâde Meclîs-i Mahsûs. nr. 3142 lef 2.

İSTANBUL'DA SAĞIR - DİLSİZ VE ÂMÂLARIN EĞİTİMİ

Prof. Dr. Nuran YILDIRIM*

Avrupa'da Sağır-Dilsizler

Sağır doğanlar fiziksel bir engelleri olmamasına rağmen, çevrede konuşulanları işitip taklit edemediklerinden konuşamadıkları için böyle kişilere sağır-dilsiz denmiştir. Dilsizlik sağırlığın sonucudur. Genellikle bu kişilerin konuşma mekanizmalarında bir bozukluk yoktur. Bir ameliyat veya tedaviyi takiben kulaklar işitmeye başlarsa dil de çözülür. Bu gerçeğin bilinmediği dönemlerde, sağır-dilsizlerin dilinden zoru olduğu düşünülmüş tedavi amacıyla dilin altı, üstü, burnun içi, boğaz, bademcikler ve küçük dil cerrahların bıçağından kurtulamamıştı.[1]

Hıristiyan kilisesine göre; sağır-dilsizler, Tanrı'nın gazabına uğramış kişilerdi. Bunları konuşturmaya uğraşmak Tanrı'nın iradesine karşı gelmekti. St. Augustinus'a göre, "Anadan doğma sağırlar iman sahibi olamazlar, iman kabul edemezler. Çünkü iman vaazdan, dinlenilen sözlerden gelir."

Kilisenin bu tehdidine rağmen bazı hayırseverler sağır-dilsizleri eğitmeye uğraşmışlardır. 870 yılında İngiltere'de York piskoposunun dilsizlere konuşma öğrettiği söylenir. Sağır- dilsiz çocukların eğitimi için esas girişimler 16. yüzyılda başlamıştır.

* İstanbul Tıp Fakültesi, Deontoloji ve Tıp tarihi Anabilim Dalı öğretim üyesi.

1. Necati Kemal: "Sağır ve Dilsiz ve Körler Müessesesi'nin 340 Kânunusanisinden 341 Mayısına Kadar Mesaisi. Sağır ve Dilsizlerin Temrin-i Dimagi İle Tedavileri. Ruhi Rü'yet Merkezinin Merkez-i Sem'i Yerine İkamesi", *Birinci Milli Türk Tıb Kongresi (1-3 Eylül 1925) Müzakeratı*. İstanbul 1926, 519-527. Bu makaleye dikkatimi çeken Zuhal Özaydın'a teşekkür ederim.

Jerome Cardan (1501-1576), sağırların işaretlerle eğitilebileceğini ileri sürmüştü. Metoposcopia (1658) adlı kitabında, insan yüzünün çeşitli şekillerini gösteren 800 şekil vardı. İspanyol Benedikten rahibi Pedro Ponce de Léon (1520-1584), sağırların eğitilmesi fikrini geliştirdi. Sağır olduğu için Benedikten tarikatına kabul edilmeyen Gaspard Burgos'u eğiterek başarıya ulaştı. Burgos konuşmayı öğrendikten sonra çeşitli kitaplar yazdı. Birçok sağır-dilsize konuşma öğreten Ponce'nin yöntemi yazıya geçirilememiş ya da sonradan kaybolmuştur. Ancak uyguladığı sistem, Juan Pablo Bonet (1560-1620) tarafından yayımlanmıştır. *Reducción de las letras y arte para enseìar á hablar á los mutos* (Edebiyat ve Sanat yoluyla Dilsizlere Konuşmayı Öğretme, Madrit 1620) adını taşıyan bu kitabında Bonet, yazılı sözcükler üzerinde çalışmaya başlayarak, dilin ve dudakların harfleri telaffuz ederken aldıkları biçim üzerinde durmuş ve harflerin fonetik değerlerini göstermiştir. Ayrıca el parmak alfabesini de öğretmiştir. Konu İngiltere ve İtalya'da popüler olmuş ve şu kitaplar yayımlanmıştır: Giovanni Bonifaccio, *L'arte de cenni* (İşaret Sanatı, Vicenza 1616), John Buwer, *Chirologia* (London 1644); *Philocophus* (London 1648); John Wallis (1616-1703) *De loquela* (London 1652); William Holder, *Elements of Speech* (London 1669).[2]

Osmanlı Devleti'nde Sağır-Dilsizler

Ayni yıllarda, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sağır-dilsizler eğitimden uzak yaşamaktaydılar. Şanslı olanları Topkapı Sarayı'nın Enderun-ı Hümayun bölümünde görevlendiriliyordu. Bîzebân adıyla da anılan sağır-dilsizler, devlet işlerinin dışarıya duyurulmaması amacıyla Osmanlılar'dan önce de hükümdar saraylarında bulundurulurdu. Osmanlı sarayına Fatih Sultan Mehmed veya Yıldırım Bayezid zamanında kabul edildikleri rivayet edilir. Siyah veya beyaz ırka mensup olan sağır-dilsizlerin en zekileri seçilir, bunlar Seferli Koğuşu'nda çalıştırılırdı. Diğer koğuşlarda da üçer beşer sağır-dilsiz görevlendirilirdi. 17. yüzyılın ortalarında Harem'de bir, Has Oda'da iki, Hazine Koğuşu'nda dört, Seferli Koğuşu'nda on bir olmak üzere yirmi beş sağır-dilsiz vardı. Başlarında "serbîzebân-başdilsiz" adı verilen idarecileri bulunurdu. Kıdemleri arttıkça; "soyunuk eski, bıçaklı eski" gibi Enderun'a has ünvanlar alırlar ve başdilsizliğe kadar yükselirlerdi. Başdilsiz, Enderun'daki bütün dilsizlerin âmiri değildi. Dilsizler hangi Enderun koğuşunda iseler o koğuşun günlük hayat düzeni içinde yaşarlardı. Taklit yeteneği olanlar padişah musahipliğine ayrılır ve çeşitli soytarılıklarla padişahı eğlendirirdi. Bazı belgelerden sarayda dilsiz cariyelerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Kalfalığa yükselen cariyelerin de kendilerine ait dilsiz hizmetçileri olurdu.

2-3.Fielding H. Garrison: *An Introduction to the History of Medicine*, Philadelphia and London (1929). 210, 278.

Dilsizlerin esas görevi padişah kapısında nöbet tutmak, padişahların sadrazamları, Divan-ı Hümayun erkânını, sefirleri ve yabancı devlet elçilerini kabul ettiği Arz Odası'nın iç hizmetlerini görmek, padişah haremde iken kapı beklemekti. Belli bir süreden sonra isteyen dilsizler maaşla emekli edilir, saraydan çıkmak istemeyenler ise ölünceye kadar sarayda kalabilirdi. Uygunsuz durumu görülenler belli bir maaşla saraydan çıkarılır, suçu büyük olanlar uzak eyaletlere sürülürdü.

III. Murad (1574-1595) zamanında saraydaki sayıları ve etkileri artmış, cücelerle birlikte padişahın saraydan cuma selamlığına çıkmasını bile önlemişlerdi. III. Mehmed dilsizlerin çoğunu saraydan uzaklaştırmışsa da Sultan İbrahim ve IV. Mehmed döneminde yeniden devlet işlerinde etkili olmuşlardı.

Padişah ve devlet erkânı ile özel işaretlerle anlaşan dilsizler, padişahın gizli emirlerini Dârüssaade ağası, kapı ağası, silahdar ağa, başçuhadar ağa gibi arz ağalarına tebliğ ederdi.

Nöbet tutmadıkları zaman Ağalar Camii önünde toplu olarak bekler aralarında işaretle konuşurlardı. Zaman zaman masal, hikâye anlatırlar, ayrıca dini ve hukuki konularda tartışırlardı. İçlerinde okuma-yazma bilenler de vardı.

Padişahın şehir içi gezilerine katılan musahip dilsizler komiklikler yaparak padişahı eğlendirirlerdi. Bu gezilerde halka çil para dağıtma görevi de onlara aitti.

Dilsizlerin kullanıldığı diğer bir alan da cellatlıktı. Kanuni Sultan Süleyman'ın, oğlu Şehzade Mustafa'yı dilsiz cellatlar boğmuştu.

Dilsizlerin özel üniformaları ve merasim kıyafetleri vardı. Bayram ve cuma günleri bol yenli ağır kaftan üzerine kürk giyerler, başlarına Has odalılara mahsus "düz kaş" denilen işlemeli kavuk takarlardı. Bellerine kuşandıkları donluk şalda altın köstekli, mücevherli bıçak taşırlardı. Normal günlerde ise; sol tarafında sırmadan uzunca bir dil resmi bulunan kısa takke takar, öteki koğuş mensupları gibi kaftan ve dolama giyerlerdi.

Gizli görüşmelerde bîzeban kullanma, XIX. yüzyılda Bâbıâli'ye de intikal etmiştir. Dilsizler özellikle Meclis-i Hâs'ta gizli meseleler görüşüldüğünde kullanılırdı. 1819'da İstanbul'a gelen Fransa elçisi Vicomte de Marsellus, II. Mahmud'un sarayında siyah ve beyaz ırktan dilsizler gördüğünü anlatır. II. Abdülhamid de Yıldız Sarayı'nda gizli haberleşmelerinde dilsizleri kullanırdı. Dilsizler bu görevlerini Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar sürdürmüştür.[3]

Bâbıâli bîzebânlarından Hüseyin Ağa zarurete düştüğünde, 1847 yılında, devlet erkânı kendisine yardım etmişti. Hüseyin Ağa'ya en büyük yardımı (500 kuruş) sadrazam yapmıştı.[4]

4. Reşad Ekrem Koçu: "Dilsiz, Saray Dilsizleri", *İstanbul Ansiklopedisi*, c.8 (İstanbul 1966), 4581-4582; Abdülkadir Özcan: "Dilsiz", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.9 (İstanbul 1994), 304-305.

Enderun-ı Hümayun hademesinden bizeban Süleyman Efendi, Kosova vilayetine bağlı Yakova kasabasında bir cami yaptırmıştı. İç döşemesi için gereken 8.500 kuruşun Maliye Nezareti'nce ödenmesi emredilmişti.[5]

2 Aralık 1894 (3 C 1312) tarihli irade ile görevinde başarılı olan Bâbıâli Ser-bîzebânı Hüseyin Ağa'ya 4. ve Bîzebân-ı sâni Ferah Bey'e 5. rütbe Mecidiye Nişanı verilmişti.[6] Serbizeban Hacı Hüseyin Ağa, 11 Temmuz 1904 (27 R 1322) tarihinde bu kez gümüş liyakat madalyasına layık görülmüştü.[7]

Osmanlı Devleti tebaasından Dr. Aram Bey'in oğlu, Arman Aram 1869 yılında İstanbul'da doğmuş, 4 yaşında gözlerini kaybetmişti. 12 yaşına geldiğinde ailesi tarafından Napoli'deki âmâlar mektebine götürülmüştü. Burada lise öğrenimini bitirerek hukuk fakültesine girdi. Başarılı bir öğrenim hayatından sonra 24 yaşında mezun oldu. Floransa'da tanınmış bir avukatın yanında iki yıl staj yaparak dava vekili olan Arman 1903 yılında başarılı bir dava vekiliydi.[8]

Sağır - Dilsizlerin Eğitimi

18. yüzyılda çeşitli ülkelerde bir çok kişi bilimsel ilgi ve insani gayeyle teorik ve pratik sağır-dilsiz eğitimi ile uğraşmıştır. Bunların başında İtalyan Cizvit Lana-terzi, İngiltere'de Dr. Bulwer ve geometri öğretmeni Wallis, Almanya'da Agricola, Arnoldi, Lasius, Fransa'da Deschamps, Rodrigez Pereira, Hollanda'da Dr. Johann Conrad Amman (1669-1724) gelir. Dr. Amman, *Surdus loquens* (Konuşan Sağırlar, Amsterdam 1692, 2. baskı 1700) adıyla bir de kitap yayımlamıştır.[9]

18. yüzyılın ikinci yarısında okulların açılmaya başlamasıyla sağır- dilsiz eğitiminde önemli bir aşama gerçekleşmiştir. İlk dilsiz okulu, Rahip Abbé Charles Michel de l'Eppée (1712-1789) tarafından açılmıştır. Rahip, bir dostunun dilsiz ikiz kız çocuklarının eğitim ve terbiyelerini üstlenmişti. Babalarının ölümü üzerine bu dilsiz çocukları nasıl eğitebileceğini düşünmüş ve bu amaçla çeşitli vasıtalar araştırmaya koyulmuştu. Sonunda dilsizlerin birbirleriyle ve diğer insanlarla iletişim kurabilmeleri amacıyla el ve parmak işaretlerine dayanan bir alfabe geliştirdi. İki dilsiz kızın, her harfin parmakların bir duruş şekliyle belirlendiği mimik metodla eğitildiği kısa zamanda Paris'te duyulmuş pek çok kişi, dilsiz çocuklarını rahibe getirmeye başlamıştı. Bunun üzerine Abbé de l'Eppée, 1755 yılında Paris Dilsiz Okulu adıyla bir özel okul açarak sağır-dilsiz çocukları eğitmeye başlamış ve sistemini *Institution des sourds et muets par la voie des signes méthodiques* (Paris 1776) ve *La véritable manière d'instructruire les sourds et muets* (Paris 1784) adlı eserleriyle yaygınlaştırmıştır.[10]

5. BOA. A. M. 4/59.
6. BOA. İ. Maliye. 16 (26 L 1310/13 Mayıs 1893).
7. BOA. İ. Talt. 109 (3 C 1312/2 Aralık 1894)
8. BOA. İ. Talt. 75 (27 R 1322/11 Temmuz 1904).
9. Esad: "Âmâ Bir Dava Vekili", *Servet-i Fünûn*, No:649 (18 Eylül 1319/1 Ekim 1903), 379-380. ; *Âmâların Terfih-i Ahvali Hakkında 1902 Brüksel Kongresi*. İstanbul 1319 (1903) , 32-36.

Öğrencilerinin sayısı 1781'de 30'a, 1784'te 60'a, 1785'te 72'ye ulaşmıştı. Ancak ölümünden sonra okulu kapanma noktasına gelmişken 1790 yılında müdürlüğü üstlenen Sigard'ın (ö. 1822) girişimiyle Fransa Hükumeti'nce resmen tanınmıştı. Sigard, bütün mesaisini okulun gelişmesine ve öğrencilerin eğitimine hasretmişti. Birkaç ayda eğittiği dilsizlerden bir gazete tertip edebilen mürettipler, mensucat fabrikalarında çalışabilecek becerikli sanatkarlar yetiştirmeyi başardı. Abbé de l'Appée'nin metodu kısa sürede Avrupa'nın belli başlı şehirlerinde açılan sağır ve dilsiz okullarında kullanılmaya başlandı.

Sigard, 1802 yılında, kulak hastalıkları ve işitme bozuklukları konusunda uzman olan Fransız askeri cerrah Jean-Marc-Gaspard Itard'ı (1775-1838) davet etti. Itard öğrenciler üzerinde işitme tecrübeleri yapmaya başladı. O güne kadar işitmez söylemez zannedilen öğrencilerin bir kısmı bu denemelere olumlu cevap verdi.

Almanya'da da Samuel Heinicke (1727-1790), 1755'ten sonra sağır ve dilsiz çocukları doğrudan doğruya konuşturmak amacıyla çalışmalar yapıyordu. Eppendorf'ta açtığı okulunu 1778'de Leipzig'e nakl etmişti.

Sağır-dilsizler Abbé de l'Appée'nin daktiloji adı verilen yöntemiyle soyut kavramları anlayamıyor ve sadece birbirleriyle konuşabiliyorlardı. Daktiloji bilmeyen normal insanlarla anlaşmaları mümkün değildi.

Heinicke ise oral metod adı verilen dudak okuma ile konuşturma yöntemini esas almıştı. Oral metod daha önce, Dr. Johann Amman tarafından tavsiye edilmişti. Heinicke, kelime ve kavramları bazı sesler kullanarak öğretiyor, böylece sağır-dilsiz çocukları konuşturuyordu. Bu yöntemde, çocuğun bir eline ayna veriliyor, diğer eli ile öğretmenin boğazını tutması ve öğretmenin; ağız, dudak, dil ve dişlerinin vaziyetine dikkat etmesi isteniyordu. Öğretmen diyelim ki (a) sesini çıkarırken, onun boğazını tutan öğrenci (a) sesi çıkarken boğazda oluşan değişimi hissediyordu. Daha sonra eli ile kendi boğazını tutan öğrenci aynaya bakarak ağzına ayni şekli vermeye çalışıyordu. (A) sesini çıkarmayı başardıktan sonra bu sesin yazılı şekli olan (a) harfi öğretiliyordu. Bütün harfleri öğrendikten sonra sesleri hiç duymadıkları halde konuşabiliyorlardı. Bu yöntemle elde edilen başarı Almanya'daki sağır-dilsiz okulu sayısını arttırmış, 1815'te sayıları 11'i bulmuştu. 1901 yılında bütün dünyadaki 615 dilsiz okulunda 4778 öğretmen, 38.722 dilsiz öğrenciyi eğitiyordu.[11]

21 Mayıs 1842 (10 R 1258) tarihli *Ceride-i Havadis*'te sağır-dilsizlerin Avrupa'daki mekteplerde okuyup yazdıkları hatta sanat dahi tahsil edip tüfekçilik ve mekanik alanlarında maharet sahibi oldukları haber verilmişti. Haberin devamında; Lond-

10. Fielding H. Garrison: *a. g. e.*, 210, 278, 363.
11. Fielding H. Garrison: *a. g. e.*, 210, 352.

ra'daki bir kilisede rahibin duaları işaret dilini bilen birine söylediği, onun da işaretlerle sağır-dilsizlere naklettiği, böylece sağır-dilsizlerin ibadet ettiği bildirilmişti.

19. yüzyıl boyunca daktiloji yöntemini benimseyen Fransızlar ile oral yöntemi tercih eden Almanlar arasında şiddetli tartışmalar oldu. 1880'de Milano'da toplanan Uluslararası Sağır ve Dilsiz Terbiyesi Kongresi'nde Heinicke'nin oral metodunun üstünlüğü onaylanınca, daktiloji yöntemi önemini kaybetti. 1903'te Fransa'daki yetmişi aşkın sağır-dilsiz okulunun 64'ünde konuşturma usulü ile eğitim veriliyordu.[12]

Avrupa'da Âmâlar ve Eğitimleri

Avrupa'da âmâlar, 18. yüzyılın sonuna kadar, dilencilik yapıp merhametli kişilerin sadakaları ile yaşardı. Valentin Haüy'ün (1745-1822) Paris'teki bir sokak gösterisinde gülünç giysiler içinde acımasızca teşhir edilen körleri görüp acıması kaderlerini değiştirdi. Körler için yaşamı daha katlanılır bir hale getirmenin ve bir işe yarayabilecekleri duygusunu aşılamanın yollarını aramaya başladı. Önce kör bir dilenci çocuğu yanına alarak eğitmeye başladı. Körlere okuyup yazma öğretmek için kabartma harfler imal etti. Bunlarla kör çocuklara okuma yazma öğretmeyi başardı. 1785'te Paris'te Kör Çocuklar Ulusal Enstitüsü'nü kurdu. Burası daha sonra devlet desteğinde bir kör çocuklar okuluna dönüştü. Kısa sürede ünü dünyanın her tarafına yayıldı. Prusya ve Rusya hükumetlerinin daveti üzerine Berlin ile Marburg'da birer körler okulu açtı. *Essai sur l'education des aveugles* (1786) adlı kitabı âmâların eğitiminde kullanılan modern metodların kaynağı oldu.[13]

Bu yıllarda, göz iltihapları ve özellikle çiçek hastalığı çok sayıda insanın görme yeteneğini kaybetmesine yol açıyordu. Japonya'da 1875 yılı nüfus sayımında tespit edilen 33.110.125 kişiden 1.015.870'i özürlüydü. Bunların 63.759'u erkek, 37.828'i kadındı ve çoğu da kördü. Tokyo'da masaj yapma işi tamamen körlere terkedilmişti.[14]

Belçika'da da hayli kabarık sayıdaki körü eğitmek için ilk kez 1830 yılında bir okul faaliyete geçmiş, bunu diğerleri izlemişti. 19. yüzyılın sonlarında Belçika, Avrupa'nın en çok kör okuluna sahip ülkesiydi.

18. yüzyılın sonlarında Londra'da, Society for Prevention of Blindness (Âmâlıktan Esirgeme Cemiyeti) adıyla bir cemiyet kurulmuştu.[15] 1845-1847 yıllarında William Moon, Latin harflerinin ana hatlarını koruyan kabartma harfler geliştirdi. İleri

12. Hekimbaşızade Dr. Muhiddin: "Sağır, Dilsiz, Amâ Çocukların Usûl-i Talim ve Terbiyesine Dair Bir Mütalaa", *Hamidiye Etfal Hastabane-i Âlisi İstatistik Risalesi*. c. 6 (İstanbul 1323-1905), 36-43.; *Sağır, Dilsiz, Amâ Çocukların Usûl-i Talim ve Terbiyesi*. İstanbul: 1340 (1924).; Ali Haydar: "Sağır ve Dilsizler" , *Muallimler Mecmuası*, c.8, s.29 (Mart 1925),1242.
13. Besim Ömer: "Dilsizlerin Söylettirilmesi", *Nevsal-i Âfiyet*, c.3 (İstanbul 1320/1904), 354.
14. Fielding H. Garrison: *a. g. e.*, 351.
15. Tevfik Vacid: "Japonya'da Körler", *Saadet* (3 S 1307/28 Eylül 1889), 3.

yaşlarda kör olanların kolaylıkla öğrendiği bu sistem İngilizce konuşulan ülkelerde kullanıldı. Moon karakterleriyle yazılan kitaplar, sınırlı da olsa, bugün bile İngiltere'de kullanılmaktadır.[16]

Üç yaşında bir kaza sonucu gözlerini kaybeden Louis Braille (1809-1852), 1819'da Haüy'ün Paris'teki okuluna kaydoldu. Öğrenciliği sırasında Fransız subay Charles Barbier'nin savaşta gece haberleşmek için hazırladığı yazı sistemini öğrendi. "Gece yazısı" adı verilen bu sistem, parmak uçlarıyla dokunarak okunabilen 12 kabartma noktadan oluşuyordu. Braille 15 yaşındayken bu sistemi geliştirerek nokta sayısını 6'ya indirip 63 harf meydana getirdi. 1829'da ilk şeklini, daha sonra da *Procéde pour écrire an moyen des points* (Paris 1837) adıyla geliştirilmiş şeklini yayımladı. Braille'in arkadaşları tarafından hemen benimsenip kullanılan yeni alfabenin yaygınlaşması zaman aldı. Paris'teki okul bu alfabeyi, Braille'in ölümünden sonra, 1852 yılında resmen kullanmaya başladı.[17]

Braille alfabesinin notaya uyarlanması esasen müziğe büyük yeteneği olan körlerin bu alanda yetişmesini kolaylaştırdı. Daha çok müziğe, özellikle de müzik öğretmenliği ile piyano akartçuluğuna yönelmelerine neden oldu. Daha önce nota yazamadıklarından müzikteki iktidarları işitme güçleri ve hafızalarıyla sınırlıydı.

Illinois Körler Okulu yöneticisi Frank H. Hall, 1892'de, her tuşu Braille matrisindeki bir noktaya karşılık gelen 6 tuşlu özel bir yazı makinesi geliştirdi. 1932 ve 1957 yıllarında, uzmanlarca yapılan değişiklikler sonucu Braille alfabesi bugünkü şeklini almış ayrıca steno ve dünyadaki bütün dillere uyarlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde Âmâlar

Selçuk ve Osmanlı Türkleri sosyal yardıma çok önem vermişlerdir. Saruhan Bey (ö.1346) bir gün yolda gördüğü titreyen körler ile malüller için bir körhane yapılmasını, yiyecek ve giyeceklerinin de vakıf tarafından karşılanmasını istemişti. "Körhane" adı verilen bu müessese bugün mevcut değildir. Manisa'da darüşşifanın karşısında ve Muradiye Camii batısındaki Körhane Mahallesi, Âmâlar Mahallesi ve Gözsüzler Mahallesi denen mıntıkada olduğu tahmin edilmektedir. Burası bir tedavi yeri değildi. Âmâların dilenmelerine ve sürünmelerine meydan vermemek amacıyla kurulmuş bir bakımeviydi. Kurucusu Saruhan Bey halk arasında "Körhane dedesi" adıyla anılırdı. Belgelerden 17. yüzyıl sonlarına kadar faaliyette olduğu anlaşılmaktadır.[18]

Mısır Hidivi I. İsmail Paşa (1863-1879) eğitime çok önem vermiş, onun zamanında Mısır'da açılan çeşitli okullar iyi sonuçlar vermişti. Bu meyanda gözleri gör-

16. Dr. Abdullah Djevdet: *A'malık Sebepleri ve Korunma Çareleri*. İstanbul 1932, s.7-8.
17. Fielding H. Garrison: *a. g. e.*, 608
18. Fielding H. Garrison: *a. g. e.*, 608.

meyen felaketzedeler okuyup yazma öğrensin diye 1874'te Kahire'de bir de Âmâlar Okulu eğitime başlamıştı. Mehmed Ünsi, bu okulda kullanılmak üzere Braille alfabesinin –Arap, Türk ve İranlı âmâların kullanabilecekleri– Arap harflerine uyarlanmış şeklini yayımlamıştır. [19]

Osmanlı Devleti'nde âmâlardan yeteneği olanlar hafızlık yapıyor, Kur'ân-ı Kerim ve mevlit okuyarak geçiniyorlardı. Bunlardan biri olan âmâ Hafız Yusuf Âgah Efendi, ihtiyar ve alil olduğunu ve maaşının yetersizliğini dile getirerek Bâbıâli'ye başvurmuş ve maaşının yükseltilmesini istemişti. Yusuf Agah Efendi hazineden yoksullara ödenen muhtacîn faslından 100 kuruş maaş almaktaydı. Dilekçesi üzerine merhamete layık görülerek maaşı 300 kuruşa yükseltilmişti.[20] Sokaklarda dilenen kimsesiz âmâlar Darülaceze'ye (açılış: 2 Şubat 1896) yerleştiriliyordu.

1900 yılında Paris'te toplanan Âmâlar Kongresi'nde, bundan sonraki kongrenin 1902'de Brüksel'de yapılması kararlaştırılmıştı.[21] Belçika Hükumeti İstanbul Sefareti kanalıyla, 6-10 Ağustos 1902 tarihlerinde, körlerin durumunu düzeltmek için Brüksel'de yapılacak olan uluslararası kongrenin davet yazısı ile tartışılacak konuların programını 31 Ocak 1902'de Hariciye Nezareti'ne göndermişti. 2 Mayıs 1902'de ikinci duyuru yapılmış, Hariciye Nazırı, iştirak edilmesinde bir fayda görmediğini ifade etmekle birlikte, ilgisi nedeni ile kongre programını Mektâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne göndermişti. Mektâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti, memleketimizde de körler olduğundan bu kongrede alınacak bilimsel kararlardan istifade edilmesi amacıyla Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ce ehliyetli ve tecrübeli bir muallim gönderilerek bu kongreye iştirak edilmesini önerince, Hariciye Nazırı durumu Sadaret'e bildirmiş ve 16 Haziran 1902 tarihinde bir delege gönderilmesi için irade çıkmıştır.[22] Bunun üzerine delege olarak Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane emrâz-ı ayniye muallimi Kaymakam Esad Bey'in gönderilmesi kararlaştırılmıştı.[23]

6-10 Ağustos 1902 tarihlerinde toplanan kongrede ele alınacak ve tartışılacak konular 7 maddede toplanmıştı. Birinci madde olan "Memleketinizde âmâların geçimlerini sağlamak için seçtikleri en iyi vasıta, sanatlar ve meslekler hangileridir? Âmâlara iş tedariki hususunda nasıl yardım edilebilir?" konusu tartışılırken Osmanlı delegesi Esad Bey bu konuda özetle şu görüşleri bildirmiştir: " Muhtaçlara lutuf ve inayetleri herkesçe bilinen Osmanlı padişahı Abdülhamid Han, tebaasının istira-

19. A. Süheyl Ünver: "Manisada Saruhanlıların Körhane Binası Hakkında", *Türk Tıb Tarihi Arşivi*, c.6, No:19 (1942), 25-27; "Âmâlar ve Körhaneler: Manisa'da Saruhan Bey Körhanesi", *Göz Kliniği*, c.1, s.6 (1943), 3-7.
20. Mehmed Ünsi: *Tevfîk ıı Tarîkati Ta'lîmi'l-Kırâ'ati ve'l-Kitâbeti'l-Arabiyye ve't-Türkiyye ve'l-Fârisiyye li'l-Umyân bi'l-Bilâdi'ş-Şarkiyye*. Mısır 1291 (1874).
21. BOA. İ. Maliye. 25 (22 Ca 1318/17 Eylül 1900).
22. Besim Ömer: "Âmâlar Mektebi", *Nevsal-i Âfiyet*, c.4 (İstanbul 1322/1906), 15-20.
23. BOA. İ. HR. 5 (9 Ra 1320/16 Haziran 1902); Belçika Sefareti'nin 31 Kânunusani 1902 ve 2 Mayıs 1902 tarihli, Hariciye Nazırı'nın, 25 S 1320 (23 Haziran 1902) tarihli yazısı ile Sadrazam'ın arzı ve 9 Ra 1320 (16 Haziran 1902) tarihli irade.

hatini temin ve memleketin ilerlemesi için uğraştığından beni delege olarak bu kongreye göndermiştir. Kongrede alınacak kararların ülkesinde uygulanmasıyla, göz nurundan mahrum kişilerin elem ve kederlerinin hafifletilmesini emr etmiştir. Osmanlı Devleti'nde, âmâlar, müziğe olan istidadları ve fevkalade gelişmiş olan hafızaları sayesinde geçimlerini sağlarlar. Beş-on sene evvel padişahımız İstanbul'da bir Darülaceze açmıştır. Bu hayır kurumunun bir bölümü âmâlara ayrılmıştır. Âmâlar burada kalırlar. Gündüzlü âmâ kabulü henüz başlamamıştır. İstanbul'a dönünce, kongre çalışmalarından elde edilecek sonuçları ve alınması gereken tedbirleri padişaha arzedeceğim."

Esad Bey, nüfusu kalabalık yerleşim yerlerinde körlüğün sebepleri ile ortadan kaldırılmasının ele alındığı 7. bölümde, İstanbul'da hekimlik yaptığı 9 sene içinde muayene ve tedavi ettiği 30.000 hastada karşılaştığı ve körlüğe sebep olan hastalıkları tebliğ etmiştir.[24] Kongrenin hemen ardından Belçika Hayır Cemiyeti ve kongre düzenleme komitesi başkanı Amédée Stockmans ile Belçika Adliye Nezareti Umurı Hayriye Nazırına, kongre reisine ve kongre sekreterine 3. dereceden birer Mecidî Nişanı ihsan edilmiştir.[25]

Esad Bey, Brüksel'den döndükten sonra; *Âmâların Terfih-i Ahvali Hakkında 1902 Brüksel Kongresi* adında bir kitap yazarak, kongrede ele alınan, âmâların talim ve terbiyeleri hakkındaki görüşleri ve tartışmaları anlatmıştır.

1925'te mukayeseli bir tahmin ile Türkiye'de 5.000'den fazla sağır-dilsiz vardı.[26]

Türkiye'de 1950'li yıllarda kullanılmaya başlanan Braille alfabesine orijinalinde bulunmayan "ç, ğ, ı, ö, ş, ü" harfleri eklenmiş ve sayı karakterleri korunmuştur. [27]

İstanbul'daki Dilsiz ve Âmâ Mektebi

5 Ekim 1877 (27 N 1294/23 Eylül 1293) tarihli Dersaadet Belediye Kanunu'nun 3. maddesinde, âmâ ve bizeban ve yetim ve bivaye çocukları terbiye görevi belediyeye verilmiş olmakla beraber[28], İstanbul Belediyesi bu nitelikteki çocukların eğitimi konusunda bir girişimde bulunmamıştır.

İstanbul'da sağır-dilsizler için geliştirilen eğitim metodlarını uygulayan bir okul açılması, Ticaret-i Hamidi Mektebi kurucusu ve müdürü Ferdinand Grati'nin önerisiyle gündeme gelmiştir. Avusturya tebaalı Ferdinand Grati, Beyoğlu ticarethanele-

24. BOA. İ. HR. 11 (15 R 1320/22 Temmuz 1902) ve ekleri.
25. Esad: "Âmâların Talim ve Terbiyeleri", *Servet-i Fünun*, s.648(11 Eylül 1319/24 Eylül 1903), 362-373. Bu makale kitap olarak da yayımlamıştır. Bkz. *Âmâların Terfih-i Ahvali Hakkında 1902 Brüksel Kongresi*. İstanbul 1319 (1903) : 8-9, 11-12, 25-27.
26. BOA. İ. Talt. 57 (11 C 1320/15 Eylül 1902).
27. Necati Kemal: *a. g. m.* , 519.
28. "Braille, Louis" ve "Braille alfabesi", *AnaBritannica*, C.4 (İstanbul 1987), 562-563.

rine ticari yazışma ve defter tutma dersleri veriyordu. Bu alanda yetişmiş eleman olmadığını farkedince Maarif Nezareti'ne başvurarak bir ticaret mektebi kurulmasını önerdi. Meclis-i Ticaret'in uygun görmesi üzerine, 27 Şubat 1884 (15 Şubat 1299) tarihinde eğitime başlayan Ticaret-i Hamidi Mektebi müdürlüğüne ve ulûm-ı ticariye muallimliğine atandı. 1889 yılında Meclis-i Maarif ve Şura-yı Devlet'çe yapılan tahkikat sonunda, yetersizliği ve suistimalleri sabit görülünce Grati'nin görevine son verildi.[29] Grati, ayni yıl, Maarif Nezareti'ne bir layiha vererek; memlekette çeşitli okullar açıldığını ancak sağır-dilsizlerin eğitimi için bir şey yapılmadığını dile getirmiş, sağır-dilsiz okullarının Avrupa'da uzun zamandan beri faaliyette bulunduğunu ve İstanbul'da da böyle bir okula ihtiyaç duyulduğunu ifade etmişti.[30]

Bu önerinin benimsenmesi üzerine, Maarif Nazırı Münif Paşa, 14 Haziran 1889 (15 Şevval 1306) tarihli takriri ile nezaretin öteden beri, diğer memleketlerde olduğu gibi İstanbul'da da dilsiz çocuklar için bir okul kurulmasını düşündüğünü ifade ederek bu defa, dilsiz çocuklar için eğitim süresi 4 yıl olan gündüzlü ve meccani bir okul kurulmasının kararlaştırıldığını bildirmiştir. Okul Hamidiye Ticaret Mektebi ve onun tahsisatı içinde idare olunacak, gerekli kitap ve edevat için bir defaya mahsus olmak üzere 3.000 kuruştan başka masrafa ihtiyaç olmayacaktır. Tezkiresine okutulacak derslerin bir listesini de ekleyen Münif Paşa, okulun kuruluş masrafı olan 3.000 kuruşun sarfı için irade istemiştir.[31]

29. Edip Kemal: *Kanunlarımız*. c.2 [y.y], 1929,365.
30. BOA. BEO. Maarif Nezareti Giden Evrak Defteri. 396/9-7. 54 sayılı ve 12 L 1306 (11 Haziran 1889) tarihli; 186 sayılı ve 13 R 1307 (7 Aralık 1889) ve 20 R 1307 (14 Aralık 1889) tarihli belgelerin özetleri.
31. Mahmud Cevad İbn Nafi. *Maarif-i Umumiyye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*. İstanbul 1338: 261-262.
Şûrâ-yı Devlet Evrakı Hülasa Kayıt Defterleri, Dersaadet, c.10, s.227'de bulunan; Mavroyeni Paşa'nın, 18 S 1306 (24 Ekim 1888) tarihli tezkire özetinde, Mösyö Grati'nin hesaplarında yapılacak incelemeyi ertelemenin okulun idaresini sekteye uğrattığı ifade edilmiştir. Ayni defterin 265. sayfasında yer alan 13 Şevval 1306 (12 Haziran 1889) tarihli belge özetinden ise Grati Efendi'nin hilaf-ı nizam ahval ve harekâtından dolayı muhakeme edilmesine ve hemen azledilmesine karar verildiği anlaşılmaktadır. Grati'nin evrakı, 20 Şevval 1306 (19 Haziran 1889) tarihinde Bidayet Mahkemesi'ne sevkedilmiştir. 6 Şaban 1307 (28 Mart 1890) tarihli belge özetinde; Grati Efendi artık sabık müdürdür ve Tabiiyyet Kalemi'nce tabiiyyeti tahkik edilmiş ve evrakı ayni gün Bidayet Mahkemesi'ne gönderilmiştir (Bk. ŞD. Dersaadet. c.11, s.5). Beyoğlu Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi'nde cereyan eden muhakemede Grati hakkında açılan dava mürur-ı zaman yüzünden düşmüş ve Grati'nin münasip bir memuriyete getirilmesi sözkonusu olmuştur.
(BOA. BEO. Maarif Nezareti Giden evrak defteri. 396/9-7. 288 sayılı ve 28 Ca 1312 (27 Kasım 1894) tarihli; 80 sayı ve 24 Za 1312 (19 Mayıs 1895) tarihli ve belge özetleri). Oysa *Annuaire Oriental du Commerce*. Constantinople, 1889-90, s.216.; 1892, s.509.; 1895, s. 547 1896. 678.; 1898, s. 679.; 1900, s. 690'da Ferdinand Grati Ticaret Mektebi direktörü olarak gösterilmiştir. 1305 (1888), 1306 (1889), 1307 (1890) yıllarına ait Devlet Salnamelerinde ise Grati Efendi müdür olarak verilmektedir. s. 1308 (1891) ve daha sonraki yıllarda Ticaret-i Hamidi Mektebi yer almamaktadır. *Annuaire Oriental du Commerce*'ın bilgileri doğru değildir.

Küşadı Mutasavver Olan Dilsiz Mektebi Ders Cedvelidir
Türkçe ve isteyenlerden bazılarına Fransızca okumak ve yazmak
Kesirülistimal olan bazı elfazın telaffuzatı
İlm-i hal
Hüsn-i hatt
İlm-i hesab
Coğrafya-yı umumi ve hususi
Resm-i hatti ve taklidi
İlm-i ahlak
Cimnastik

Maarif Nezareti'nin bu takriri Meclis-i Vükela'nın 20 Haziran 1889 günlü oturumunda ele alınmış, müzakereler sonunda dilsiz çocukların terbiye ve talimi için böyle bir okul kurulması uygun görülmüş, bir defalık istenen 3.000 kuruş da az bir para olduğundan Maarif Nezareti'ne istenen iznin verilmesi kararlaştırılmıştır. [32]

Konu, 24 Haziran 1889 günü Meclis-i Vükela'da ele alınmış ve okulun açılması ve programı benimsenerek Sadrazam Kâmil Paşa'nın ayni tarihli tezkiresi ile padişaha arzedilmiş, ertesi gün de mucibince irade çıkmıştır.[33]

Dilsiz Mektebi, 30 Eylül 1889 (4 S 1307) pazartesi günü, o zamanki Hamidiye Ticaret Mektebi, binası içinde açılmıştır. Grati okula müdür ve muallim tayin edilmiştir. Ancak Maarif Nezareti, yapılan incelemede ehliyetsiz bulunan ve mali işlerde suistimalleri belirlenen ve müdürlük görevinden alınan Grati Efendi'nin ayni yıl Dilsiz Mektebi müdürlüğüne atanmasını doğru bulmamış ve bu tayinin hangi sebebe dayanılarak yapıldığını sormuştur. Gelen cevapta Grati Efendi'nin görevlendirilmesinden vazgeçilip Louis Efendi veya başka uygun birinin tayininin düşünüldüğü bildirilmişti.[34]

İlk açıldığında 25-30 olan öğrenci sayısı ertesi yıl 45'e çıkmıştı. 1890'da Maarif Nezareti, Dilsiz Mektebi öğrencileri genellikle fıkara takımından olduğu için okula devamlarını kolaylaştırmak amacıyla, diğer okul öğrencilerinde olduğu gibi bunlardan da taramvay arabalarında 20'şer para ücret alınması için Şehremaneti'ne başvurmuştu.[35] Bir süre sonra okulun dilsiz öğrencilerinden Çavuş Ferah, Maarif Nezareti'ne bir dilekçe vererek talimleri için tayin edilen muallimlerin dilsiz işaretine

32. BOA. İ. Meclis-i Mahsus. 4481. Maarif Nazırı Münif Paşa'nın, 15 Şevval 1306 (14 Haziran 1889) tarihli ve 28 numaralı tezkiresi.
33. BOA. MV. 44/42 (21 L 1306/20 Haziran 1889).
34. BOA. İ. Meclis-i Mahsus. 4481. Meclis-i Mahsus'un 25 Şevval 1306(24 Haziran 1889) tarihli mazbatası.; Sadrazam Kâmil Paşa'nın, 25 Şevval 1306 (24 Haziran 1889) tarihli tezkiresi ile 26 Şevval 1306 (25 Haziran 1889) tarihli irade.
35. BOA. BEO. Maarif Nezareti Giden Evrak Defteri. 396/9-7. 186 sayılı ve 13 R 1307 (7 Aralık 1889) tarihli yazının özeti.

vakıf olmadıklarını ve boşuna vakit kaybettiklerini ifade ederek bu durumun düzeltilmesini istemişti.[36]

Maarif nazırı Münif Paşa, 28 Şubat 1891 (19 B 1308) tarihinde; medeni ülkelerde olduğu gibi İstanbul'da da Dilsiz Mektebi'ne ilhaken bir âmâlar mektebi açılmasını, okul öğretmenleri ile diğer masraflar için gereken aylık 2. 350 kuruşun ilga edilmiş olan Ticaret Mektebi mevkufatından tahsisini, gerekli eşyanın alınması için de bir kereye mahsus olmak üzere kuruluş masrafı adıyla 6.000 kuruşun nezaret bütçesine konmasını teklif etmiştir. Ekli pusulada da âmâlar okulunda görev alacak kadroyu şu şekilde belirlemiştir: Türkçe, Fransızca, musiki, coğrafya ve tarih, hesap derslerini okutmak üzere 5 muallim ve bir de mubassır. Münif Paşa'nın bu teklifi uygun görülmüş ve 17 Mart 1891 (6 Ş 1308) tarihli irade ile Dilsiz Mektebi'ne bağlı bir de gündüzlü Âmâlar Mektebi açılmıştır.[37] Okula, 6 ile 20 yaş arasında müslim ve gayrimüslim öğrenci kaydedilmeye başlanmış, Ferdinand Grati Türkçe bilmediğinden Türkçe muallimliğine ilk pedagoğumuz olan Selim Sabit Efendi tayin edilmiştir. Hamidiye Ticaret Mektebi mubassırı Hüseyin Sabri Bey de, 13 Eylül 1891 (1 Eylül 1307) tarihinde okulun mubassırlığına getirilmiştir. Sertabib-i Hazret-i Şehriyari Mavroyeni Paşa, bir tezkere vererek, Dilsizler Mektebi Müdürlüğü'ne tayin edilen Grati Efendi ile Refik Bey'in mülga Ticaret Mektebi Müdürlüğünde iken vuku bulan hırsızlıklarından bahsetmiş ve Ticaret Mektebi'nin yeniden açılmasını önermişti. Padişah bu öneriyi benimsemiş, okulun yeniden açılmasını ve yapılan hırsızlık hakkında bilgi verilmesini emretmişti. [38]

1893-1894 öğretim yılında okula tercüman olarak tayin edilen Mehmed Tevfik Efendi, bir yıl çalıştıktan sonra kendisine maluliyetine binaen çalıştırılamayacağı söylenmiş ve görevine son verilmiştir.[39]

Maarif Nezareti Tedrisat-ı Âliye Müdürü Aziz Bey'in dilsiz oğlu Ali Galib'in kaydolmasından sonra okul Maarif Nezareti'nin yakın ilgisini görmüştür. Mabeyn kâtiplerinden Hakkı Bey'in oğlu Enver ile İzmit Mutasarrıfı Kazım Bey'in torunu Burhan da burada okumuştur.

Öğrenciler okula daima, biri sağır diğeri âmâ olmak üzere, ikişer ikişer ve kol kola girmiş olarak gidip gelirler, böylece birbirlerini tamamlarlardı. Üniformaları da kırmızı çuha ceket ile kalın kırmızı şeritli lacivert pantolondu. İlk açıldığı yıllarda ceketlerinin iki tarafında "Dilsizler Mektebi" yazılıydı. Kışın da askeri okul öğrencilerinin kaputlarından verilirdi. Kıyafetlerinden âmâ ya da sağır oldukları anlaşıldığından sokakta bir tehlikeye uğradıklarında halktan yardım görürlerdi. Öğrenciler zaman zaman önlerinde kendi çalgıları ve saz takımları olduğu halde gezintiye götürülür ve gelip geçtikleri yerlerde halkın ilgisini çekerlerdi. Her ramazanın 15'inde Hırka-i Şerif alayı dolayısıyla Yıldız'dan Topkapı Sarayı'na gelen padişah ile saray mensupları ve özellikle de saraylı kadınların geçeceği yola getirilirler, orada kendilerine özgü işaretlerle "Padişahım Çok Yaşa" derler ve bu yüzden bir hayli ihsan alırlardı.[40] Okulu bitiren dilsizlerin çoğu mürettip olurdu. Bir kısmı da Meclis-i Vükela'nın toplandığı dairede –konuşulanları işitip anlatmasın diye– odacı ve hademe olarak görevlendirilirdi.

Maarif Nezareti'ne bağlı olan Dilsiz Mektebi, Devlet Salnamelerinde 1891 yılından itibaren yer almaktadır. İlk iki yıl adı "Dilsiz Mektebi" iken, 1893 tarihinden sonra Dilsiz ve Âmâ Mektebi adıyla anılmaktadır. 1891-1895 yıllarında okulun müdürü Louis Efendi'dir. Louis Efendi'ye 1890'da 4. dereceden Mecidî nişanı verilmiştir. 1896 yılında müdürlüğe Sabri Efendi tayin edilmiş, 1898'de ise Sabri Efendi muallimliğe getirilmiş, müdürlüğe de Süleyman Efendi tayin edilmiştir. 1901'de Süleyman Efendi'nin 4. dereceden Osmani ve 4. dereceden Mecidi nişanları vardı. 1903-1908 yıllarında okul müdürü Şükrü Efendi'ydi. Sabri Bey de muallim olarak çalışmaktaydı. 1912'den itibaren Devlet Salnamelerinde okul hakkında bilgi verilmemiştir.[41] Maarif Nezareti Salnamelerinde de, 1898-1899 ve 1901 yıllarında okul müdürü Süleyman Efendi'dir.[42]

Annuaire Oriental du Commerce ise 1895 (s. 547), 1896 (678), 1898 (s. 679), 1900 (s. 690) yıllarında, École des Sourds-Muets et Jeunes Aveugles'nin direktörü olarak Louis Grati'yi göstermektedir. 1902 (s.103) yılında ise direktör Sabri Efendi'dir. Bu bilgiler Devlet Salnameleri ve Maarif Nezareti Salnameleri ile uyuşmamaktadır.

Grati, dilsizleri daktiloji yöntemi ile eğitiyordu. Bu yöntemi Hüseyin Sabri Bey ile Besim Bey'e de öğretmişti. Fransızca dilsiz alfabesi, işaretlerde yapılan ufak tefek değişikliklerle Türkçe alfabeye uyarlanmıştı. Buna göre öğretmen yazılmasını istediği kelimedeki harflerin işaretlerini eliyle gösterir, öğrenciler de yazardı. Fakat o dönemde kullanılan Arap alfabesindeki harflerin çoğu birbirine bitiştiğinden öğretmen yerine göre "ayır" ve "bitiştir" gibi özel işaretler de vererek kelimelerin bilinen ve kullanılan şeklini yazdırırdı. Öğrencilere sade ve açık bir Türkçe öğretilir, Türkçede kullanılmayan Arapça ve Farsça sözcüklerden mümkün mertebe kaçınılırdı.[43]

36. BOA. BEO. Maarif Nezareti Giden Evrak Defteri. 396/ 9-7. 216 sayılı ve 15 Ca 1307 (7 Ocak 1890) tarihli belge özeti.
37. BOA. BEO. Maarif Nezareti Giden Evrak Defteri. 396/ 9-7. 91 sayılı ve 2 M 1308 (18 Ağustos 1890) tarihli belge özeti.
38. BOA. İ.DH. 95493. ; BEO. Maarif Nezareti Giden Evrak Defteri. 396/ 9-7. 2 sayılı ve 8 Ş 1308 (19 Mart 1891) tarihli belge özeti.
39. BOA. BEO. Maarif Nezareti Giden Evrak Defteri. 396/ 9-7. 212 sayılı ve 8 Ra 1309 (12 Ekim 1891) tarihli belge özeti.
40. BOA. BEO. Maarif Nezareti Giden Evrak Defteri. 396/ 9-7. 27 sayılı ve 16 L 1311 (22 Nisan 1894) tarihli belge özeti.
41. Osman Nuri: *Mecelle-i Umur-ı Belediye, Kavanin, Nizamat ve Talimat-ı Sıhhiye-i Belediye*.İstanbul 1331(1915), c. 4, s.522-525. ; Osman Ergin:*Türkiye Maarif Tarihi*.C.3-4.İstanbul 1977,s.1165-1172.
42. *Devlet Salnameleri*, 1308 (1891)-1326 (1910).
43. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, 1316 (1898)- 1319 (1901).

Maarif Nazırı Münif Paşa'nın ilgisiyle gelişmeye başlayan okul Münif Paşa'nın nezaretten ve Ferdinand Grati'nin de müdürlükten ayrılmasıyla bir durgunluk dönemine girmiştir. 1891'de müdürlüğe Ferdinand Grati'nin oğlu Louis Grati getirilmiştir. Louis Grati müdürlük görevinin yanısıra, Hariciye Nezareti'nde yabancı basın sansürcüsü olarak çalışmaktaydı. Bu nedenle okula yeterli zamanı ayıramadığı gerekçesiyle istifa etmesinden sonra müdürlüğe, 13 Ocak 1896'da (1 Kânunusani 1311) Hüseyin Sabri Bey tayin edildi. Hüseyin Sabri Bey daha sonra Türkçe ve hesap muallimliğini üstlendi. Daktiloji yöntemini Grati'den öğrenen ve 30'u aşkın yılını sağır-dilsiz çocukların eğitimine veren Hüseyin Sabri Bey 1924'te emekli oldu.[44]

Ağustos 1893'te okulun 22 öğrencisi ile 5 öğretmeni vardı. Dilsiz çocuklara alfabeden başlayarak cümle yazdırmak, hüsn-i hatt, hesap, kozmoğrafya, coğrafya, Memalik-i Şahane haritası, kürreviyet-i arz, harekât-ı arz, resim, tezyinat-ı mimariye gibi konular öğretilmekteydi.[45]

15 Ocak 1895 (18 B 1312) tarihli irade ile Kandiye'nin muteber kişilerinden ve Sanayi-i Nefise Mektebi'nde görevlendirilmesi emredilen dilsiz ressam İstavraki Efendi, 300 kuruş maaşla Dilsiz Mektebi resim muallimliğine atanmıştı.[46] Ertesi yıl, Dilsiz ve Âmâ Mektebi coğrafya muallimi Cafer Bey'e üstün çalışmaları nedeniyle sanayi madalyasına layık görülmüştü.[47]

Âmâ bölümünde öğrencilere kabartma noktalardan ibaret harflerle okuma öğretiliyordu. Körlerin eğitiminde ağırlık müzik derslerindeydi. Müzik de kabartma notalarla öğretiliyordu. Okulu bitiren körler çalgıcılık yapardı. Ancak 1897 senesinde, müzik eğitimi kaldırılmış, sadece ilahi ve kasideler okutulmaya başlanmıştı. Bunun üzerine öğrenciler okulu terkedince âmâlar bölümü de kapanmıştı.[48]

1898-1899 yıllarında Dilsiz Mektebi'nin; 13 Müslüman ve 2 gayrimüslim olmak üzere 15 öğrencisi, 1900-1901 yıllarında da 16 öğrencisi vardı. 1901'de adı, Dilsiz ve Âmâ Mektebi olmuştu. Bu yıllarda öğretim kadrosu şöyleydi:[49]

Süleyman Efendi	: Müdür ve hareket-i dahiliye müderrisi
Cafer Bey	: Coğrafya Muallimi
Rıfat Bey	: Hüsn-i hatt
Besim Bey	: Hüsn-i hatt ve hesap ve imlâ muallimi
Sabri Efendi	: Hesap ve imlâ muallimi
Hüsnü Bey	: Ulûm-ı diniye muallimi

44. Ali Haydar: *a. g. m.*, 1251.
45. Ali Haydar: *a. g. m.*, 1249-1251.; Osman Nuri: *a. g. e.*, 522-525.
46. "Dilsiz ve Âmâlar Mektebi", *Servet-i Fünûn*, s.129 (19 Ağustos 1309/31 Ağustos 1893), 394.
47. BOA. İ. Maarif. 6 (18 B 1312/15 Ocak 1895).
48. BOA. İ. Talt. 164 (28 Ra. 1314/6 Eylül 1896).
49. Ali Haydar: *a. g. m.*, 1251-1252.

Asaf Bey	: Resim
Şeyh Abdullah Efendi	: Mubassır

22 Temmuz 1904 tarihinde Encümen-i Mahsus-ı Vükela'da yapılan müzakerât neticesinde âmâ ve dilsiz olanlara okuma, yazma, dinî kurallar ve gerekli el işleri öğretilmek üzere bir okul yaptırılması, bu okulda Müslüman öğrenciler için mescit, gayrimüslimler için özel ibadethane bulundurulması, sağlık kurallarına uygun koğuşlar yapılması, muntazam bir eczane bulundurulması, idaresi için devlet çiftliklerinden birinin gelirinin tahsisi, yapım masrafı için memur maaşlarından %5 nisbetinde bir yardım kesilmesi, bu binanın Darülaceze veya Bayezid'deki Darülhayr-ı Âli yanındaki arsalardan birinde inşa edilmesi, dilsiz ve sağırları eğitmekte uzmanlaşmış bir öğretmen ile diğer öğretmenlerin şimdiden tedariki, bütçesinin Maarif Nezareti'ne dahil edilmesi, inşaata nezaret etmek üzere bir komisyon kurulması, idaresi hakkında Maarif Nezareti'nce bir nizamname düzenlenmesi kararlaştırılmıştı.

Encümen-i Mahsus-ı Vükela mazbatası ayni gün padişaha arzedilmiş, ertesi gün de mucibince irade çıkmış, II. Abdülhamid, bu yeni okul binası için 1.000 Osmanlı lirası ihsan etmiş, ileride gerekirse 1.000 lira daha ihsan buyuracağını beyan etmişti.[50]

Sağır ve Dilsiz ve Âmâlar Müessese-i İlmiyesi adı ile anılan okulun inşaatına nezaret etmek üzere kurulan komisyonun başına adliye nazırı getirilmişti. Ancak adliye nazırı, rahatsızlığını ileri sürerek çekilince bu görev Şura-yı Devlet Reisi Mehmed Said Bey'e verilmişti.[51] Üye olarak da; Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi azasından Macid Bey ile Mihalaki Efendi, Tanzimat Dairesi azasından Dilber ve Bohor Efendiler, Müze-i Hümayun Müdürü Hamdi Bey ile Kehhal Miralay Dr. Esat Bey tayin edilmişti.[52] Komisyon toplantılar yapmaya başlayıp okulun binası, idaresi ve tedrisatı hakkında çalışmalara başlamıştı.[53]

Sağır-dilsiz ve âmâları eğitmek üzere kurulacak okulun 100 öğrenci alabilecek kapasitede olması isteniyordu. Bir süre sonra, bu genişlikte bir okulun nerede yapılacağı sorulmuştu.[54] Maarif Nezareti, 1900 yılında darüleytam yapılmak üzere Acıbadem'de Ahmed Eyüp Paşa veresesine ait bağ ve tarlaları satın almıştı. İnşaat komisyonu, bu arazinin uygun olduğunu bildirerek cülus günü temellerin atılabilmesi için izin istemiştir. Bunun üzerine okulun Acıbadem'deki arsada inşa edilmesi ve temel atma töreninin de padişahın cülus günü olan 19 ağustosta yapılması emredilmiştir.[55]

50. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, İstanbul 1316 (1898), s.673.; 1317(1899), s. 752.; 1318 (1900), s.817.; 1319 (1901), s. 159.
51. BOA. Yıldız Maruzat Defterleri. 12424 (9 Ca 1322/22 Temmuz 1924). ; İ. Maarif. 2 (10 Ca 1322/23 Temmuz 1904); *Sabah* (10 Ca 1322/24 Temmuz 1904).
52. BOA. İ. Hus. 39 (10 Ca. 1322/23 Temmuz 1904); *Sabah* (13 Ca 1322/27 Temmuz 1904).
53. BOA. İ. Hus. 64 (19 Ca 1322/1 Ağustos 1904); *Sabah* (22 Ca 1322/5 Ağustos 1904).
54. *Sabah* (24 Ca 1322/7 Ağustos 1904) ve (26 Ca 1322/9 Ağustos 1904) ve (29 Ca 1322/12 Ağustos 1904).
55. BOA. Y. A. Hus. 476/125. Sadaret'in, 28 Ca 1322 (10 Ağustos 1904) tarihli arzı.

Yâbancı ülkelerin İstanbul'daki sefaretleri vasıtasıyla Avrupa'daki sağır-dilsiz ve körlere ait okulların plan ve programları getirtilip incelenirken diğer taraftan da kendi işleri için Avrupa'ya gitmekte olan Mimar Valeury, Avrupa'daki müesseseleri gezip incelemeyi üstlenmişti[56]. Hazırlanan plan ve programlar uyarınca okulun yapım masrafı 40.000 ve daimi masrafı da 10.000 lira olarak tespit edilmişti. En son yeniliklere uygun olarak âmâ, dilsiz ve sağırlara okuma yazma, dinî akideler ile gerekli sanayiin öğretileceği okulun yıllık masrafları için mirî çiftliklerden birinin tahsisi, yapımı için de memur maaşlarından %1 kesinti yapılmaya başlanması ve yardımseverlerin harekete geçirilmesi ve toplanan paraların Osmanlı Bankası'nda nemalandırılması tebliğ edilmiştir. Okulun plan ve programı II. Abdülhamid'e arzedilmiş, Şura-yı Devlet Reisi Said Paşa'nın başkanlığındaki inşaat komisyonunun katılımı ile temel atma töreni yapılmıştı.[57] İnşaat komisyonunun bir toplantısında Maliye Nezareti Mektupçusu Ata Bey de hazır bulunmuş, okulun gelir kaynaklarının temini için bazı mali bilgiler tartışılmıştı.[58]

1906 yılında memur maaşlarından yapılan kesinti ile 100.000 kuruş toplanmıştı. Ancak inşaata başlanması için henüz bir emir verilmemişti. Şura-yı Devlet Reisi ve komisyon başkanı Mehmed Said 29 Temmuz 1906 (7 C 1324) tarihli arizasında, inşaata başlamak için inşaat masrafının üçte biri kadar para gerektiğini, eldeki paranın yetersiz kaldığını ve cülus günü inşaata başlanabilmesi için Sadaret'e başvurduysa da bir cevap alamadığını bildirmişti.[59]

Bu arada Belçika Sefareti; 4 Mayıs 1905 tarihli yazısı ile Belçika Hükumeti'nin himayesi altında, 20-22 Ağustos 1905 tarihlerinde Liyej'de, sağır-dilsiz ve körlerin durumunu düzeltmek için düzenlenecek olan uluslararası kongrenin programını göndermişti. Meclis-i Vükelâ, 19 Temmuz 1905 (16 Ca 1323) günlü toplantısında konuyu görüşmüş, bu kongreye özel olarak bir delege gönderilmesine mahal olmadığını ve Brüksel Sefaretimizdeki memurlardan birinin katılarak tartışma sonuçlarını bildirmesini kararlaştırmıştır. Bu karar üzerine 13 Ağustos 1905'te bu yolda irade çıkmıştır.[60]

Maarif Nezareti 23 Kasım 1910'da (20 Za 1328), Acıbadem'de yapılması tasarlanan Dilsiz ve Âmâ Mektebi adına toplanan ve belediye hesabında bulunan 425.480 kuruş ile, dilsiz ve âmâ çocukların maarif nimetinden istifadelerini temin için Topkapı tramvay hattı üzerinde Çapa Çeşmesi mevkiinde, Derviş Paşa veresesinden satın alınan yerde bir müessese yaptırmak istemişti. Bu başvuruyu 24 Ocak 1911 (23 M 1329) günlü oturumunda ele alan Meclis-i Vükela, evrakı Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne göndermiştir.[61] Daha sonra bu arsaya Dârülmuallimin yapılması tercih edilince, Dilsiz ve Âmâ Mektebi için okul olmaya elverişli bir bina aranmaya başlanmıştı. Yeni bir bina yapımının gerçekleştirilememesi üzerine memur maaşlarından yapılan kesinti ile toplanan 4. 700 lira, Tıp Fakültesi'nin mefruşat ve tıbbi malzeme alımına harcanmıştır.[62]

56. BOA. BEO. Maarif Nezareti Giden Evrak Defteri. 396/9-7. 116 sayılı ve 29 S 1318(28 Haziran 1900) tarihli belge özeti. ; İ. Hus. 41 (17 C 1322/29. ; İ. Maarif. 6 (29 C 1322/10 Eylül 1904) ve ekleri.
57. *Sabah*, 11 C 1322 (23 Ağustos 1904).
58. Osman Nuri: *a. g. e.*, 523.
59. *Sabah*, 10 Ş 1322 (9 Ekim 1904).
60. BOA. Y. Mtv. 289/115.

İdare-i Umumiye ve Hususiye-i Vilayet Kanunu uyarınca, 1912'de kurulan Meclis-i Umumi-i Vilâyet, o tarihteki durumu ile fayda sağlamaktan uzak olan Dilsizler Mektebi'nin lağvını kararlaştırmış, ancak öğrenci velilerinin itirazları sonunda Darülaceze'de yatılı ve sanatlı sözel bir sınıf şeklinde devam etmesi uygun görülmüştü. Darülaceze o sıralarda belediyeye bağlı olduğu için okul Eylül 1914'te Şehremaneti tarafından devralınmıştı. Bu tarihe kadar masrafları vilayet hususi bütçesinden karşılanan Dilsizler Mektebi masrafları için Darülaceze'nin 1914-1915 yılı bütçesine 1200 liralık bir ilave yapılmıştı. 1914'te I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Darülaceze'de okul için bir bina yapılamadığından nakli de ertelenmiştir. Bu sırada okulda çok fakir sekiz on öğrenci kalmıştı, onlar da gündüzlü olarak devam edemeyeceklerini bildirince okulun kapatılması, bu öğrencilerin Kadıköy Darüleytamı veya bunun gibi yatılı bir okula gönderilmeleri kararlaştırılmıştı. Ancak vilayet, Dersaadet Belediye Kanunu uyarınca bu gibi çocukların talim ve terbiyesinin belediyeye ait olduğunu bildirmiş, bunun üzerine belediye bütçesine okul için tahsisat konmuştu.[63]

1915 yılında diğer vilayetlerde de açılması planlanan dilsiz ve sağır mektepleri için bir nizamname hazırlanmıştır. Sultan Mehmed Raşad'ın imzasını taşıyan ve 29 Eylül 1915 (20 Za. 1333) tarihinde yürürlüğe giren, Dilsiz ve Sağır Mektepleri Nizamnamesi 25 maddeden oluşmaktadır. Beş maddelik birinci faslı genel hükümleri içermektedir. Birinci maddede; dilsiz-sağır mekteplerinin hem dilsiz hem sağır yahut yalnız sağır olan veya işitme gücü normal ilkokul eğitimi yapamayacak derecede eksik olan kız ve erkek çocukların talim ve terbiyesine ait olduğu vurgulanmıştır. Bunu şu hükümler izler: vilâyetler veya gayr-ı mülhak livalar tek başlarına veya müştereken leylî ve neharî dilsiz-sağır mektebi kurabilir. Bu okullar ücretli ve ücretsiz öğrenci kabul eder. Öğrenim süresi sekiz senedir. Çocuğa konuşma, yazı ve bir sanat öğretilir. Ayrıca ilkokul düzeyinde temel bilgiler verilir. 5. maddesi ise dilsiz-sağır mekteplerine muallim yetiştirmek ve tatbikat sınıfını havi olmak üzere İstanbul'da leylî bir mektep açılmasını öngörmektedir.

İkinci fasılda (madde 6-11) kabul şartları yer alır. Dilsiz-sağır mekteplerine kaydolacak öğrencinin 7-10 yaşlarında, 1. maddedeki şartlara sahip olması, verem, frengi ve sara hastası olmaması, dersleri takip edemeyecek derecede zayıf bünyeli ve sakat olmaması gerekmektedir. Kaydolduktan sonra terbiye ve talime mani ola-

61. BOA. İ. HR. 13 (11 C 1323/13 Ağustos 1905).
62. BOA. MV. 148/52 (23 M 1329/24 Ocak 1911).
63. Osman Nuri: *a. g. e.*, 523.

cak derecede zeka geriliği tespit edilenler velisine teslim edilir. Ecnebi tebaadan öğrenci kabulü Maarif Nezareti'nin özel iznine bağlıdır. On bir yaşını bitirenler yeteneklerine göre mevcut sanatlardan birine verilir.

Üçüncü fasıl (madde 12-19) yönetici ve öğretmenlerin görevlerini belirler.

Dilsiz-sağır mektebinde müdür, müdür yardımcısı ve gerektiği kadar muallim, muallim muavini, sanayi ustaları ile müstahdem bulunur. Yatılı olan okullarda ayrıca hesap kâtibi ile depo ve anbar memuru istihdam edilir. Yönetici ve öğretmenler 5. maddede belirtilen okul mezunlarından seçilir. Bir öğretmen on ikiden fazla öğrenci ile meşgul olamaz, her öğretmene bir yardımcı verilir. Her sanat şubesinin bir ustası bulunur. Bu şubelere devam edecek öğrenci sayısı sınırlı değildir.

Müteferrik hükümler içeren dördüncü fasla göre (madde 20-25), leyli öğrencilerden yılda 15-25 lira, gündüzlü öğrencilerden 1-5 lira ücret alınır. Ücretli öğrenciler iki şilte, iki şilte çarşafı, bir yorgan, iki yorgan çarşafı, bir battaniye, altı takım iç çamaşırı, altı çift çorap, altı mendil, iki kat elbise ve iki çift kundura getirmek mecburiyetindedir. Yoksulluğu sabit olanlar meccanen kabul edilir.[64]

Bu nizamnameyi takiben, 18 Eylül 1916 (20 Za. 1334) tarihli; "Âmâ Çocuklar Hakkında -Dilsiz ve Sağır Mekteplerine Mütedair 20 Za. 1333/16 Eylül 1331 (29 Eylül 1915) tarihli Nizamnameye Müzeyyel Nizamname" ile, Dilsiz ve Sağır Mektepleri dahilinde, kız ve erkek âmâ çocuklara mahsus olmak üzere birer şube açılması hükme bağlanmıştır. Dilsiz ve Sağır Mektepleri Nizamnamesi hükümleri âmâ çocuklar şubesine de teşmil edilmiştir.[65]

1925 yılında Dilsiz Okulu'nun müdürü Kazım Bey'di. Okulda bir öğretmen, bir mubassır ve bir de hademe çalışıyordu. Kayıtlı 20 öğrenciden 16'sı devam ediyor, yoksul olup da uzakta oturan 4 öğrenci okula gelemiyordu. Öğrencilerden birinin kulakları biraz işitiyordu, diğerleri ise tamamen sağırdı. Öğrenciler yetenek ve öğrenimlerine göre üç sınıfa ayrılmıştı. Üçüncü sınıfta 7, ikinci sınıfta 5, birinci sınıfta ise 4 öğrenci vardı. Dersler bazen topluca bazen de ayrı ayrı yapılıyor ve usul-i imla, hesap, ulûm-ı diniye, ameli eşya dersleri okutuluyordu. Okulda sanat öğretilmesi ve yatılı olması için bir çok öneri yapıldıysa da gerçekleştirilememişti. Eğitim aracı olarak birkaç eski harita ile bir iki levha ve eşya örneğinden başka bir şey yoktu.[66]

Öğrenci azlığı nedeniyle okul, 1926 yılında kapatıldı. 1944'te Sağırlar Tesanüt Cemiyeti tarafından Aksaray'da ahşap bir binada yeniden faaliyete geçirildi. Okulda Dr. Kip Gray (konuşma) yöntemi ile işaret yöntemi birlikte kullanıldı. İstanbul

64. Osman Nuri: *a. g. e.*, 525. ; Osman Nuri Ergin: "Dilsizler Mektebi", Reşad Ekrem Koçu: *İstanbul Ansiklopedisi*, c.8 (İstanbul 1966), 4582-4583.
65. BOA. İ. Meclis-i Mahsus. 32 (20 Za. 1333/29 Eylül 1915) numarada varlığı tespit edilmişse de istendiğinde bulunamadığı bildirilmiştir. Nizamname metni için bkz. *Takvim-i Vekayi*, No: 2311 (26 Za 1333-22 Eylül 1331/5 Ekim 1915), 1-3.; *Düstur*. Tertib-i Sani, c.7, İstanbul 1336, s.745-748
66. *Takvim-i Vekayi*, No: 2655 (25 Za. 1334- 1 Eylül 1332/23 Eylül 1916), 1.

Sağırlar Okulu adını alan bu öğrenim kurumu daha sonra çalışmalarını Mevlanakapı'da sürdürdü. 1952'de çıkarılan 5822 sayılı Özel Eğitim Yasası ile Milli Eğitim Bakanlığı'na devredildi. Ertesi yıl (1953) Yıldız Sarayı kompleksi içindeki bir binaya nakledilerek Yıldız Sağırlar Okulu ve Yetiştirme Yurdu adını aldı. 20 Eylül 1983'te, daha önce Vatan Mimarlık ve Mühendislik Akademisi olarak kullanılan Vatan Caddesi'ndeki binaya yerleştirildi. Burada Fatih Sağırlar Okulu adını aldı.[67]

1953 yılında 3 öğrencisi olan okulun ilk kısmından 1953-1996 arasında 1330 öğrenci mezun olmuştur. 1964-65 ders yılında açılan Orta kısmın öğretim süresi 3 yıldır. Buraya ilkokulu bitirmiş işitme özürlü öğrenciler sınavla alınır. 1966-1996 yılları arasında 448 mezun vermiştir.

20 Şubat 1992'de adı İşitme Engelliler Okulu, 24 Mayıs 1993'te Mimar Sinan İlkokulu ve Sanat Ortaokulu, 5 Ağustos 1993'te ise Mimar Sinan Anaokulu, İlkokulu ve Sanat Ortaokulu adını aldı. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan özel eğitimle ilgili müfredat programının uygulandığı okulda bugün 19 derslikte toplam 299 öğrenci eğitim ve öğretim görmektedir.

Günümüz İstanbul'unda total sağırlar, bu tarihi okuldan başka Dosteller Anaokulu ve İlkokulu ve Sanat Ortaokulu ile Yeditepe Anaokulu ve İlkokulu ve Sanat Ortaokulu'nda eğitilmektedir. Ağır işitenler ise Vezneciler, Halıcıoğlu ve Yunus Emre Anaokulu ve İlkokulu ve Sanat Ortaokullarına devam etmektedir. Anadolu Üniversitesi'ndeki Engelliler Entegre Yüksek Okulu'na ÖSS ile giren işitme engelli öğrenciler burada seramik, iç dekorasyon gibi alanlarda yüksek öğrenim de yapabilir.

İşitme engellilere ait ilk ve orta öğretim okullarında Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi İşitme Engelliler Öğretmenliği Bölümü mezunları öğretmenlik yapmaktadır.[68]

Bugün İstanbul'daki görme engelliler Kilyos'taki Veysel Vardal Anaokulu ve İlkokulu ve Sanat Ortaokulu'nda eğitim görmektedir. 1971-1972 öğretim yılında İstinye'deki Recaizade Ekrem İlkokulu'nun eski binasında, İstanbul Körler Okulu ve Yetiştirme Yurdu adıyla açılmıştır. Yetiştirme yurtları Milli Eğitim Bakanlığı'ndan ayrılıp Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü'ne bağlanınca adı İstanbul Körler Okulu olmuş ve 1986'da da Kilyos'a taşınmıştır. Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi ile Abant İzzet Baysal Üniversitesi Düzce Teknik Eğitim Fakültesi mezunlarının özel eğitim öğretmeni olarak görev yaptıkları okul yatılıdır. Burada ilk ve orta dereceli öğretim alan görme engelliler mezun olduktan sonra normal liselere devam edebilmekte hatta üniversiteye de gidebilmektedir.[69]

67. Ali Haydar: *a. g. m.*, 1253-1256.
68. "Fatih Sağırlar Okulu", *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, 7 (1986), 3993-3994.
69. Bu bilgileri veren okul müdürü Ahmet Böncü'ye teşekkür ederim.

İstanbul'deki Dilsiz ve Âmâlar Mektebi'nin faaliyet gösterdiği binalar
Hamidiye Ticaret Mektebi (şimdiki İstanbul Lisesi): 1889
Bozdoğan, Kaptan İbrahim Paşa Mektebi: 1891
Çiçekpazarı, Haseki Mustafa Ağa Vakıf Mektebi (daha sonra Çırak Mektebi): 1892
Kadırga, Veziriazam Yahya Paşa Mektebi:1893-1C. 1895
Yerebatan, Ayasofya Merkez Rüştiyesi: 1898-1911
Koska, Koca Ragıp Paşa Mektebi: 1911-
Simkeşhane Emetullah Sultan Mektebi
Şehzade İmareti'ne bitişik kubbeli taş bina
Süleymaniye Medresesi: 1925-1926.
Aksaray: 1944
Mevlanakapı
Yıldız Sarayı: 1953-1983
Vatan Caddesi'ndeki Vatan Mimarlık ve Mühendislik Akademisi: 20 Eylül 1983-

Darülaceze Âmâlar Mektebi

II. Abdülhamid, 1890 yılında, kuruluş çalışmaları yapılan Darülaceze'ye kabul edilecek kimsesiz körlere, Kurân-ı Kerim ve bazı naatlar ile ilahiler ezberletilerek hepsine şehadetname verilmesini, bunların camilerde mukabele okumalarını, tekke ve zaviyelerde zâkirlik etmelerini, ayrıca ecnebi memleketlerde bu gibi aceze ile kör ve dilsizlere ne şekilde eğitim veriliyorsa ona göre muallimler getirtilerek eğitilmelerini emretmişti.[70] Ayni yıl Dilsiz Mektebi dahilinde bir Âmâlar Mektebi eğitime başlamıştı ama buraya ailesi olan çocuklar devam ediyordu. Darülaceze ise sokaklarda dilenen kimsesiz âmâları barındırmayı amaçlıyordu. Nitekim açılışından sonra bu amacı doğrultusunda âmâları da kabul etmeye başladı.

1902 yılında, Belçika'daki kongreye Osmanlı Devleti delegesi olarak katılan Esad Bey, devlet tarafından bakılan bir çok acezenin kimseye yük olmadan çalışıp geçimlerini sağlamaları halinde hükumetlerin de kazançlı çıkacağı ifade edildiği sırada, İstanbul'daki Darülaceze'nin intizam ve mükemmeliyetini dile getirmiş, bu kongreye katılma gayelerinden birinin de Darülaceze'de âmâların eğitimi için bir şube kurmak olduğunu, bu nedenle kongreden bazı malumat istendiğini ifade etmişti. Kongre, bu fikre teşekkür etmiş ve Darülaceze'de bir şube kurulması halinde, Belçika Âmâlar Mektebi'nden bir muallimin, uygun şartlarda, gönderileceğini vaad etmişti. Esat Bey dönüşünü takiben takdim ettiği layihada Darülaceze'de bir âmâlar mektebi kurulmasını önermişti.[71]

Acıbadem'de yapılması tasarlanan dilsiz ve âmâlar okulunun inşaatına başlanamayınca, Darülaceze Fahri Göz Tabibi Mirliva Mehmed Esad Bey, 2 Şubat 1908 (29

70. Bu bilgileri veren okul müdürü Hüseyin Yılmaz'a teşekkür ederim.
71. Nuran Yıldırım: *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*. İstanbul 1996, 169.

Z 1325) tarihinde Sadaret'e bir layiha daha vermişti. 1902 yılında Brüksel'de toplanan ve devlet tarafından görevli olarak gönderildiği kongre dönüşü takdim ettiği layihada Darülaceze'de bir âmâlar mektebi kurmanın lüzumundan bahs ettiğini ancak o sıralarda, Acıbadem'de âmâlarla sağır ve dilsizlerin talim ve terbiyesi için büyük bir müessese yapılması irade buyurulduğundan Darülaceze Âmâlar Şubesi tesisinin tehir edildiğini hatırlatmıştı. Acıbadem'de kurulacak bu müessesenin henüz yapılmadığına dikkati çeken Esat Paşa, göznurundan nasibi olmayan, marifet ve sanat nimetinden mahrum âmâların dilenme zilletinden kurtarılarak tahsil ve talimlere başlaması için Darülaceze'de -Acıbadem'deki okul için bir tecrübe teşkil etmek üzere- bir âmâlar mektebi açılmasının uygun olduğunu dile getirmiştir. Esat Paşa Darülaceze'de kurulmasını önerdiği Âmâlar Şubesi hakkında şu bilgileri vermiştir:

> Son bilimsel gelişmelere göre 60 âmâ istiâb edecek genişlikte kurulacak olan bu okulun resim ve haritalarıyla birlikte ekli olarak takdim edilen keşifnamesinden anlaşıldığı gibi inşaat masrafı 452.664 kuruşa ve her ay için müdür, muallimin, mubassırın ve hademe maaşları 40 Osmanlı Lirasına baliğ olacaktır. Bu meblağ çok görülebilirse de bu şubenin kuruluşundan manen olduğu kadar maddeten de önemli menfaat sağlanacağı ve bir iki sene öğrenim gören biçareler daha sonra maişetlerini temin etmeye başlayacaklarından bu masrafın çok olmadığı anlaşılacaktır.
>
> Bu okulda âmâlara öğretilecek ilk şey musikidir. Bütün âmâların işitme duyuları gelişmiş olduğu için musikiye olan istidadları sayesinde alaturka ve alafranga musiki tahsilinde zorluk çekmeyecekleri tabiidir. Aileler nezdinde çocuklara müzik öğretmenliği yapmak, tiyatro ve bunun gibi oyun mahallerinde, düğün ve cemiyetlerde, evlerde ücretle çalgı çalmak suretiyle müstefid olurlar. Âmâların alacakları ücret diğerlerine göre ehven olacağından istifade-i umumiyeye de hizmet edilecektir. Müslüman aileler müzik eğitimi için halen Hıristiyan muallimlere başvurmakta olduğundan âmâlardan müzik öğretmeni yetiştirilmesinin ne derece uygun olacağı açıktır.
>
> Tıpta tedavinin önemli bir şubesi olan masaj yani tedavi-i bil-mesh usulü hekimler tarafından icra edilmekte ve memleketimizde henüz mütehassıs masör ve masözler bulunmamaktadır. Halbuki masaj ihtiyacını karşılayacak tabip bulunması mümkün değildir. Üstelik tabiplere verilecek ücret de yüksektir. Bu okulda masaj usulü öğretilerek âmâlardan mütehassıs masör ve masöz yetiştirilirse masaja ihtiyacı olanlar için masör ve masözlerin görme kabiliyetinden yoksun olmaları İslamî gelenekler açısından çok uygundur. Ücretleri de hekimlere göre az olacağından sıhhat-i umumiyeye de hizmet edilecektir. Masör ve masöz olan âmâlar uygun maaşlarla hastanelerde ve sıhhiye dairelerinde çalışabilir.
>
> Avrupa'da erkek âmâlara hasır, sepet, fırça, paspas, örme teller, kadınlara ise ip, kaytan, çorap ve bunun gibi eşya imal ettirilip dokutulur. Bunlar belirli yerlerde satılıp gelir temin edilir. Ayrıca marangozluk, kolacılık, dikişçilik gibi işler de öğretilebilir.

Bizde halen âmâların bilinen kabiliyetleri çerçevesinde eğitim verilebilecek alanlar Kurân-ı Kerim, akaid-i diniye, ilm-i ahlak, hıfzıssıhha ve ilm-i hesaptan ibarettir. Ancak âmâların eğitimi konusunda bugün Avrupa'da kullanılan usûl uyarınca kabartma harf imaline Osmanlı Elifbası ve bitişik harflerin çeşitli şekilleri pek uygun değildir. Kabartma harflerden meydana gelen eğitim tabloları yapmak çok masraflıdır. Öğretilmesi de zordur. Bu işte ihtisası olan birkaç kişiden meydana gelen bir komisyon teşkiliyle, Belçika'dan getirtilebileceği bildirilen muallimin getirtilmesi ve uygar ülkelerde âmâların tahsili için kullanılan yöntemlerin incelenmesi ile bu mesele halledilebilir.

Akaid-i diniye, ilm-i ahlak ve hıfzıssıhhatin rüştiye okulları derecesinde ve ilm-i hesabın da geçimlerini temin etmeye başladıklarında kendi ücret ve yevmiyelerini hesab edip düzenleyecek kadar dört işlem çerçevesinde öğretilmesi yeterlidir.

Eğitim ve sanat öğretilmesi hususunda bilhassa önem verilecek olan cihet, evlad-ı İslâmdan olan âmâlara Kur'ân-ı Kerim tedrisi ve kuvve-i hafızalarının derecesi dikkate alınarak özel yeteneği olanların hafız-ı Kur'ân olarak yetiştirilmesi meselesi olup Kur'ân'ın kudsiyeti, göznurundan mahrum olup karanlık içinde yaşamaya mahkûm olan âmâların kalp ve vicdanlarını aydınlatacak ve kendilerini teselli edecektir. Buna sebep olmak ne büyük bir hayırdır. Hafız-ı Kur'ân olarak ve akaid-i diniye ile ilm-i ahlak okuyarak fazilet kazanacak olan âmâların cami ve mescitlerde, kutsal günler ile gecelerde arzu edenler nezdinde okuyacakları Kur'ân'ı dinleyip de yardım elini uzatmayacak bir mümin tasavvur edilemez.

Bu sebeplerle padişahımız sayesinde Darülaceze'de âmâların eğitimine ve sanat öğrenmelerine mahsus bir şube vücuda getirilmesi için gereği padişahın onayına ve emrine sunulur.

Esat Paşa'nın Darülaceze'de Acıbadem'de kurulacak okulun bir şubesi olmak üzere Âmâlar Mektebi kurulması önerisi 9 Şubat 1908'de (6 M 1326) Sadaret'e iletilmiş, konu 16 Şubat 1908 (13 M 1326) günü Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da görüşülerek bu şubenin kurulup açılması için Maarif Nezareti'ne izin verilmesi kararlaştırılmış ve 26 Şubat 1908 (23 M 1326) tarihinde de iradesi çıkmıştır.[72]

Bunun üzerine Dahiliye Nazırı Memduh Paşa, Darülaceze'de kurulacak okulun yerini belirlemek amacıyla, Darülaceze binası dışında kalan arazinin miktarını ve hududunun belirlenmesini istemiş ve nisan ayında bölge haritası hazırlama çalışmaları başlamıştı.[73] Ancak bu konuda irade gelmemesi üzerine henüz yer tayin edilemediğini hatırlatarak, inşaat mevsimi başlayacağından bu okulun Darülaceze'nin tasarrufunda bulunan arazi üzerinde küçük mikyasta inşaasını önermiş ve irade istemişti.[74] Ertesi yıl II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle bu girişim de sonuçsuz kalmıştır.

72. BOA. İ. DH. 21 (23 M 1326/26 Şubat 1908). Esad Bey'in 2 Şubat 1908 (29 Z 1325) tarihli arizası.
73. BOA. İ. DH. 21 (23 M 1326/26 Şubat 1908) ; Ferit Ragıp Tuncor: "Darülaceze Fahri Göz Doktoru Mehmet Esat B. Neşatın Darülacezede bir Körler okulu açılması hakkındaki teklifi (Nezaret makamına sunulan tezkire)", *İçimizdeki Işık Darülaceze*, s. 10-11 (Ağustos-Eylül [1978]).

İzmir Sağır, Dilsiz ve Körler Müessesesi

Alber Karmona adlı zengin bir Musevi tüccar tarafından kurulmuştur. Dilsiz olan Karmona, Paris'teki dilsizler okulunda eğitim görerek terzilik öğrenmişti. İzmir'de kendisi gibi dilsiz çocukları eğitmek ve bir meslek sahibi yapmak üzere bu özel okulu açmıştı. Tek bir dersanede 30 öğrenci işaret yöntemi ile eğitilmekteydi. 1923 yılında Sıhhiye Vekâleti'ne bağlandıktan sonra tahsis edilen büyük bir binada Sağır Dilsiz ve Körler Müessesesi adı ile faaliyetini sürdürdü. Tahsisatı arttırılarak uzman hekimler tayin edildi. Sıhhiye ve İçtimai Muavenet Vekili Dr. Refik Saydam'ın desteği ile çeşitli atölyeler açılıp modernize edildi. Yüz yataklı okulun 1923 yılında 23 sağır-dilsiz öğrencisi vardı. Müdürlüğe getirilen Dr. Necati Kemal, kurduğu ses ve pedagoji laboratuvarında, konuşma yöntemi ile eğitimi başlattı. 1926'da âmâ öğrenciler, 1930'da da zeka özürlüler kabul edilmeye başlandı. 1932'de toplam öğrenci sayısı 68'e yükseldi (52 sağır-dilsiz, 12 âmâ, 4 zeka özürlü). 1923-1932 yıllarında okuldan 15 marangoz, 11 kunduracı, 9 nakış ve dikişçi, 2 oymacı, 1 dokumacı ve 1 de müzisyen yetişmiştir.[75]

BİBLİYOGRAFYA

I. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A. M. 4/59.

BEO. 396/9-7 numaralı Maarif Nezareti giden evrak defterindeki :

1- 54 sayı, 12 L 1306 tarihli ;

2- 186 sayı, 13 R 1307 tarihli ;

3- 190 sayı, 20 R 1307 tarihli ;

4- 216 sayı, 15 Ca 1307 tarihli ;

5- 91 sayı, 2 M 1308 tarihli ;

74. BOA. Y. Mtv. 308/68(12 Ra 1326/14 Nisan 1908) ve 308/167 (25 Ra 1326/27 Nisan 1908).
75. BOA. Y. Mtv. 310/31 (22 R 1326/24 Mayıs 1908).
76. Necati Kemal: *a. g. m.* , 522-524.; *Sıhhî Sahifeler* (Mart 1930),72-73.; Osman Nuri Ergin: *a. g. m.*, 4583.; *Türkiye Cümhuriyeti Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti Sıhhiye Mecmuası Fevkalâde nüshası (29 Birinci Teşrin 1933). Vekâletin 10 yıllık mesaisi* [Ankara 1933], 100-101.

6- 2 sayı, 8 Ş 1308 tarihli;
7- 212 sayı, 8 Ra 1309 tarihli;
8- 27/29124 sayı, 16 L 1311 tarihli,
9- 288 sayı, 28 Ca 1312 tarihli,
10- 80 sayı, 24 Za 1312,
11- 116 sayı, 29 S 1318 tarihli belge özetleri.
İ. DH. 95493. ; 21 (23 M 1326).
İ. HR. 11 (15 R 1320). ; 5 (9 Ra 1320). ; İ. HR. 13 (11 C 1323).
İ. Hus. 39 (10 Ca. 1322). ; 64 (19 Ca 1322). ; 41 (17 C 1322)
İ. Maarif. 6 (18 B 1312). ; 2 (10 Ca 1322). ; 6 (29 C 1322)
İ. Maliye. 16 (26 L 1310). ; 25 (22 Ca 1318).
İ. Meclis-i Mahsus. 4481. ; 32 (20 Za 1333) .
İ. Talt. 109 (3 C 1312). ; 164 (28 Ra 1314). ; 57 (11 C 1320). ; 75 (27 R 1322).
MV. 44/42 (21 L 1306). ; 148/52 (23 M 1329).
ŞD. 1- Dersaadet, C. 10, s.227'de Mavroyeni Paşa'nın 18 S 1306 tarihli tezkiresinin özeti;
2- Dersaadet, C. 10, s.265'de 13 L 1306 tarihli belge özeti;
3- Dersaadet. C .11, s.5'de 6 Ş 1307 tarihli belge özeti
Y. A. Hus. 476/125.
Y. Mtv. 289/115. ; 308/68. ; 308/167. ; 310/31.
Yıldız Maruzat Defterleri. 12424 (9 Ca 1322).

II. Yazma Eserler

Elbise-i Atike-i Osmaniye. İ.Ü. Ktp. TY, 9362.

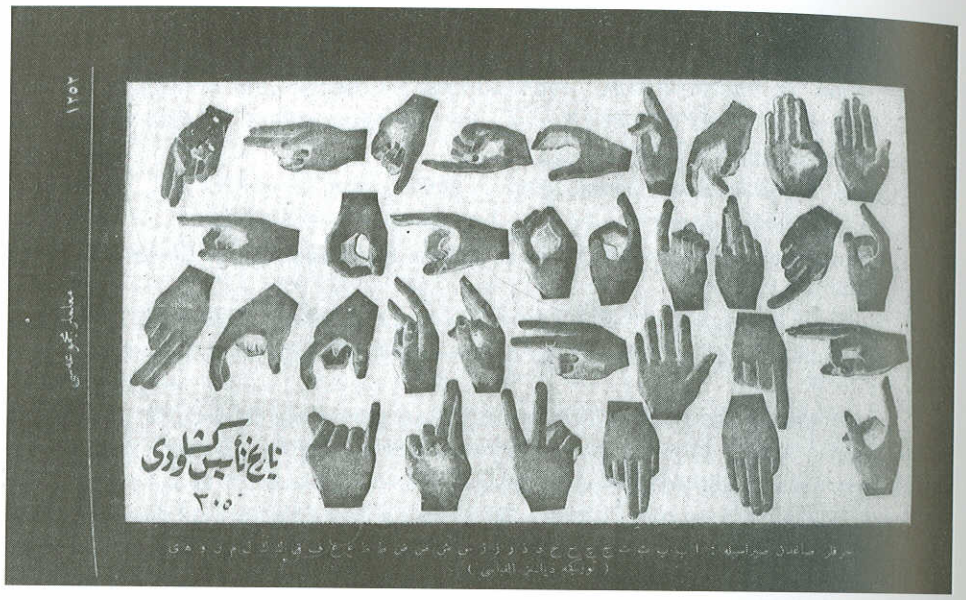
III. Süreli Yayınlar

Annuaire Oriental du Commerce. Constantinople, 1889-90; 1895; 1896; 1898; 1900.
Ceride-i Havadis, 10 R 1258.
*Sabah,*10 Ca 1322. ; 13 Ca 1322. ; 22 Ca 1322. ; 24 Ca 1322. ; 26 Ca 1322. ;
29 Ca 1322. ; 11 C 1322. ; 10 Ş 1322.
Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye. 1308-1326.
Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye. 1316 - 1319.
Sıhhî Sahifeler (Mart 1930).
Takvim-i Vekayi, No: 2311 (26 Za 1333-22 Eylül 1331). ; No: 2655 (25 Za. 1334- 1 Eylül 1332).
Türkiye Cümhuriyeti Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti Sıhhiye Mecmuası Fevkalâde nüshası (29 Birinci Teşrin 1933). Vekâletin 10 yıllık mesaisi [Ankara 1933].

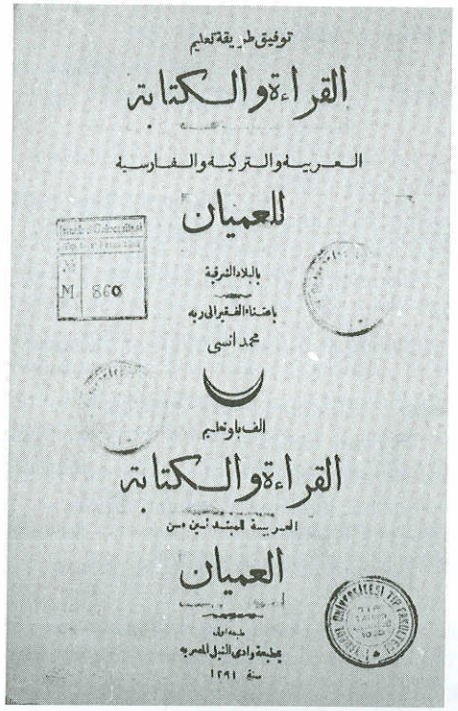
IV. Genel Kaynakça

Abdullah Djevdet: *A'malık Sebepleri ve Korunma Çareleri.* İstanbul 1932, s.7-8.
Ali Haydar: "Sağır ve Dilsizler", *Muallimler Mecmuası,* c.3, s.29 (Mart 1925),1237-1260.

Besim Ömer: "Dilsizlerin Söylettirilmesi", *Nevsal-i Âfiyet,* c. 3 (İstanbul 1320), 346-354.
_____:"Âmâlar Mektebi", *Nevsal-i Âfiyet,* c.4 (İstanbul 1322), 15-20.
"Braille, Louis" ve "Braille alfabesi", *AnaBritannica,* c.4 (İstanbul 1987), 562-563.
"Dilsiz ve Âmâlar Mektebi", *Servet-i Fünûn,* s.129 (19 Ağustos 1309/31 Ağustos 1893), 394.
Düstur. Tertib-i Sani, c.7, İstanbul 1336.
Edip Kemal: *Kanunlarımız.* c.2 [y.y], 1929
Ergin, Osman :*Türkiye Maarif Tarihi.* c.3-4 İstanbul 1977, s.1165-1172.
Ergin, Osman Nuri: "Dilsizler Mektebi", Reşad Ekrem Koçu: *İstanbul Ansiklopedisi,* c. 8 (İstanbul 1966) 4583.
Esad: "Âmâların Talim ve Terbiyeleri", *Servet-i Fünun,* s.648 (11 Eylül 1319), 362-373.
_____ : "Âmâ Bir Dava Vekili", *Servet-i Fünûn,* No:649 (18 Eylül 1319/1 Ekim 1903), 379-380.
_____ : *Âmâların Terfih-i Ahvali Hakkında 1902 Brüksel Kongresi.* İstanbul 1319.
"Fatih Sağırlar Okulu", *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi,* 7 (1986), 3993-3994.
Fırat, Tanju: *Türk Oftalmoloji Bibliyografyası (1849-1969).* Ankara 1970.
Garrison, Fielding H. : *An Introduction to the History of Medicine.* Philadelphia and London (1929).
Hekimbaşızade Dr. Muhiddin: *Sağır, Dilsiz, Amâ Çocukların Usûl-i Talim ve Terbiyesi.* İstanbul: 1340.
_____ : "Sağır, Dilsiz, Amâ Çocukların Usûl-i Talim ve Terbiyesine Dair Bir Mütalaa", *Hamidiye Etfal Hastahane-i Âlisi İstatistik Risalesi.* c. 6 (İstanbul 1323-1905), 36-43.
Koçu, Reşad Ekrem: "Dilsiz, Saray Dilsizleri", *İstanbul Ansiklopedisi,* c.8 (İstanbul 1966), 4581-4582.
Mahmud Cevad İbn Nafi. *Maarif-i Umumiyye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı.* İstanbul 1338: 261-262.
Mehmed Ünsi: *Tevfîk u Tarîkati Ta'lîmi'l-Kırâ'ati ve'l-Kitâbeti'l-Arabiyye ve't-Türkiyye ve'l-Fârisiyye li'l-Umyân bi'l-Bilâdi'ş-Şarkiyye.* Mısır 1291 (1874).
Necati Kemal: "Sağır ve Dilsiz ve Körler Müessesesi'nin 340 Kânunusanisinden 341 Mayısına Kadar Mesaisi. Sağır ve Dilsizlerin Temrin-i Dimagi İle Tedavileri. Ruhi Rü'yet Merkezinin Merkez-i Sem'i Yerine İkamesi", *Birinci Milli Türk Tıb Kongresi (1-3 Eylül 1925) Müzakeratı.* İstanbul 1926, 519-527.
Osman Nuri: *Mecelle-i Umur-ı Belediye. Kavanin, Nizamat ve Talimat-ı Sıhhiye-i Belediye.* İstanbul 1331, C. 4.
Özcan, Abdülkadir: "Dilsiz", *TDV. İslâm Ansiklopedisi,* c.9 (İstanbul:1994), 304-305.
Tevfik Vacid: "Japonya'da Körler", *Saadet* (3 S 1307/28 Eylül 1889).
Tuncor, Ferit Ragıp: "Darülaceze Fahri Göz Doktoru Mehmet Esat B. Neşatın Darülacezede bir Körler okulu açılması hakkındaki teklifi (Nezaret makamına sunulan tezkire)", *İçimizdeki Işık Darülaceze,* s. 10-11 (Ağustos-Eylül [1978]).
Ünver, A. Süheyl: "Manisada Saruhanlıların Körhane Binası Hakkında", *Türk Tıb Tarihi Arkivi,* c.6, No: 19 (1942), 25-27.
_____ :"Âmâlar ve Körhaneler: Manisa'da Saruhan Bey Körhanesi", *Göz Kliniği,* 1, s.6 (1943), 3-7.
Yıldırım, Nuran : *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi.* İstanbul 1996.

İzmir Sağır Dilsiz ve Körler Müessesi'nde görme engelli öğrencilerin ürettiği el işleri

Kahire'deki Âmâlar Mektebi için Arapça Braille alfabesi ile yazılmış bir okuma kitabının kapağı. Mehmed Ünsi: *Tevfîk u Tarîkati Ta'lîmi'l-Kırâ'ati ve'l-Kitâbeti'l-Arabiyye ve't-Türkiyye ve'l-Fârisiyye li'l-Umyân bi'l-Bilâdi'ş-Şarkiyye*. Mısır 1291 (1874).

İSTANBUL'DA SINAİ ÖRGÜTLENMENİN KISA TARİHİ VE SANAYİ ODASI'NIN KURULUŞU

Murat KORALTÜRK*

1. Lonca ve Gedikler

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılda ticaret ve sanayi odalarının kurulmasına kadar kentlerde esnaf ve sanatkârlar yani tarım kesimi dışındaki iktisadi faaliyetler ile uğraşanlar lonca adı verilen mesleki örgütler dahilinde faaliyet gösteriyorlardı.[1] Loncaların benzerlerine doğuda ve batıda Osmanlı Devleti'nden önce kurulmuş bir çok devlette rastlanır. Roma Devleti ve Bizans'ta benzer kurumlar vardır. Ortaçağ Avrupa'sında da benzerlerine rastlanır.[2] İslam uygarlığı içinde Osmanlı Devleti'nden ön-

* MÜİİBF İktisat Bölümü Araştırma Görevlisi.

1. Osmanlı Devleti'nde esnaf örgütlenmesi için bkz. Gabriel Baer, "Türk Loncalarının Yapısı ve Bu Yapının Osmanlı Sosyal Tarihi İçin Önemi", çev. Sami Ferliel, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt VIII-XII, Sayı 14-23, (1975), s. 99-119. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt XLI, Sayı 1-4, (1985), s. 39-46. Ömer Demirel, *II. Mahmud Döneminde Sivas'ta Esnaf Teşkilatı ve Üretim-Tüketim İlişkileri*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1989. Osman Nuri (Ergin), *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, Cilt I, İstanbul 1922, s. 327-392. Adnan Giz, "Eski Türk Sanayiinde Gedik Usulü", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, Sayı 32, (1968), s. 14-17. Ahmet Kal'a, "Gediklerin Doğuşu ve Gedikli Esnafı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 67, (1990), s. 181-188. Rifat Özdemir, "Ankara Esnaf Teşkilatı (1785-1840)", *OÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 3, (1988), s. 156-181. Rifat Özdemir, "Tokat Esnaf Teşkilatı", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, OÜ Eğitim Fakültesi yay., Samsun 1988, s. 397-424. Halil Sahillioğlu, "Esnaf Cemiyetleri İçinde Usta-Kalfa Çekişmesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 13, (1968), s. 60-68. Nikolay Todorov, "19. cu Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişmeleri", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt XXVII, Sayı 1-2, (1968), s. 1-36. Cevdet Türkay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Disiplinini Gösteren Bir Belge", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 18, (1969), s. 74-75. M. Çağatay Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, İstanbul 1942.
2. Batı'da esnaf ve sanatkarların örgütlenmesi için bkz. Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, Cilt I, çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Osman Aydoğuş, Teori yay., Ankara 1985, s. 51-57, 192-205. Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, Alan yay., İstanbul 1984, s. 145-150. Elias H. Tuma, *European Economic History*, Pacific Books, Palo Alto 1979, s. 91-97.

ce kurulmuş diğer İslam ve Türk-İslam devletlerinde de fütüvvet-ahilik kurumu doğrultusunda lonca benzeri kurumlar vardı.[3]

Osmanlı Devleti'nde esnaf ve sanatkarların lonca kurumu içinde örgütlenmeleri Osmanlı ekonomisinin dayandığı temel iktisadi politika ilkelerinin başında gelen provizyonizmden kaynaklanmaktaydı. Genel olarak ekonomide verimliliğin düşük olduğu, varolan durumu değiştirmeye yönelik girişimlerin verimliliği arttırmaktansa düşürücü etki yapması ihtimalinin güçlü, ulaşımın da zor ve pahalı olması, iktisadi hayatın düzenlenmesinde provizyonizme dayanmayı zorunlu kılar. Bu ilkenin işlerlik kazanabilmesi ekonomide mal arzını bollaştırmak, kalitesini yükseltmek ve fiyatını düşük tutmak için Osmanlı Devleti'nin ekonomiye müdahalesini zorunlu kılar.[4]

Osmanlı Devleti'nde bir esnaf veya sanatkarın iktisadi faaliyette bulunabilmesi için aynı mesleği yaptıkları diğer esnaf ve sanatkarların da üye olduğu loncanın üyesi olması gerekirdi. Meslek edinme ve meslekî eğitim de lonca bünyesinde gerçekleşiyordu. Çıraklık süreci usta olarak nitelendirilen ve her biri işveren konumunda olan esnaf veya sanatkarların yanında ve gözetiminde onun dükkan veya atölyesinde genç insanların bir tür mesleki eğitimden geçmesi idi. Çıraklık ile ustalık arasındaki aşama ise kalfalıktı. Bir kişinin mesleğinde kalfa niteliğini kazanması için çıraklık aşamasını aşması gerekiyordu. Bir kalfanın usta olabilmesi çıraklıktan kalfalığa geçişte olduğu gibi yalnızca mesleki yeterlilik ile mümkün değildi. Ustalık bir kişinin kendi dükkan veya atölyesini açabilmesi demekti.

Lonca sisteminin dayandığı en önemli özelliklerden biri, girişim özgürlüğünü sınırlandıran gedik usûlü idi. Buna göre bir kişinin yalnızca mesleki yeterlilik ile usta sıfatını kazanamaması, o kentte, iktisadi bir ifade ile piyasada ya bir ustanın ölümü ya da başka bir gerekçe ile iktisadi faaliyetlerini durdurması, işletmesini kapatması, piyasada yeni bir dükkan veya atölyenin açılmasına ihtiyaç yaratacak bir talep artışının doğması gerekiyordu. Bütün bu hassas denge başta tüketicinin korunması amacına dayanıyordu. Girişim özgürlüğünün önündeki bu engeller yanında loncaların üretim sürecinin her aşamasında öngördüğü ve ağır yaptırımları olan koşullar ve kurallar, piyasada mal miktarının ve niteliğinin bozulması, fiyat artışlarının yaşanması gibi halk üzerinde olumsuz etkiler yaratacak oluşumların ortaya çıkmasını engellemek amacını taşıyordu. Esnaf ve sanatkarların uyması gereken koşullar lonca yönetimi tarafından belirleniyor, bunların denetimi ise hem lonca yönetimi hem de ihtisap kurumu bünyesinde faaliyet gösteren ve bugünkü belediye zabıtasının yetki ve sorumluluklarının benzerlerine sahip olan muhtesipler tarafından da denetleniyordu. Lonca sistemi içinde üretim süreci denetlenirken narh uygulamaları ile fiyat istikrarı da sağlanmaya çalışılıyordu. Lonca sistemi ve narh uygulamaları yalnızca tüketicinin korunmasına yönelik önlemler ve girişimler değildi. Üreticiler arasında da haksız rekabetin önünen geçilerek zayıfların korunması ve üretim sürecinde tekelleşmelerin oluşması engellenmeye çalışılıyordu.

3. Ahilik ve Fütüvvet için bkz. Mikail Bayram, "Anadolu Selçukluları Zamanında Ahi Teşkilatı'nın Kuruluşu ve Gelişmesi", *Ahilik ve Esnaf*, İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Dernekleri Birliği yay., İstanbul 1986, s. 175-185. Claude Cahen, "İlk Ahiler Hakkında", çev. Mürsel Öztürk, *Belleten*, Cilt L, Sayı 197, (1986), s. 591-601. Neşet Çağatay, "Fütüvvet Ahi Müessesesinin Menşei Meselesi", *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt I, Sayı 1, (1952), s. 59-68; Cilt I, Sayı 2-3, (1952), s. 61-84. Neşet Çağatay, "Fütüvvetçilikle Ahiliğin Ayrıntıları", *Belleten*, Cilt XL, Sayı 159, (1976), s. 423-438. Neşet Çağatay, "Anadolu'da Ahilik ve Bunun Kurucusu Ahi Evren", *Belleten*, Cilt XLVI, Sayı 182, (1982), s. 423-436. Neşet Çağatay, "Anadolu Türklerinin Ekonomik Yaşamları Üzerine Gözlemler (Bu Alanda Ahiliğin Etkileri)", *Belleten*, 52/203, (1988), s. 485-500. Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Türk Tarih Kurumu, yay., Ankara 1989. Abdülbaki Gölpınarlı, "İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt XI, Sayı 1-4, (1952), s. 3-354. Ahmet Kal'a, "Fütüvvet ve Ahiliğin Doğuşu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 65, (1990), s. 273-282. Franz Taeschner, "İslam Ortaçağında Futuvva (Fütüvvet Teşkilatı)", çev. Fikret Işıltan, *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt XV, Sayı 1-4, (1955), s. 3-32. Franz Taeschner, "İslamda Fütüvvet Teşkilatının Doğuşu Meselesi ve Tarihi Ana Çizgileri", çev. Semahat Yüksel, *Belleten*, Cilt XXXVI, Sayı 142, (1972), s. 203-235.

4. Mehmet Genç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1990, s. 18-21.

Loncalar bu amaç yönünde aynı zamanda üyelerini güç zamanlarında gözeten sosyal yardım kurumları gibi de hareket ediyordu. Bütün bunların yanında loncalar Batı'da Ortaçağ'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde kapitalist anlamda bir iktisadi gelişmenin önündeki en önemli engellerden birini oluşturuyordu. Üretim sürecinde loncaların çizdiği yöntem dışına çıkılamaması yani yeni teknik ve uygulamalara başvurulamaması, fiyat denetimleri iktisadi sıçramayı engellemiştir. Sanayi devrimi ve özellikle 1838 Balta Limanı Antlaşması ile Osmanlı dış ticaret rejiminde yaşanan değişim yerli zenaatların çöküşünü hızlandırır ve loncalar önce işlevlerini yitirirler. Ardından lonca ve gediklerin varlığına hukuken de son verilir. Tanzimat'tan sonra ticaret hukukundaki batılılaşma süreci çerçevesinde ticaret ve sanayi odaları kurulur.

2. İlk Odalar

2.1. Sanayi ile İlgili Meclisler

Tanzimat döneminde ülkeyi yönetenler tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesi yönünde ilk olarak yönetsel ve hukuki düzenlemelere girişirler.[5] Bu bağlamda önce Hariciye Nezareti'ne bağlı Ziraat ve Sanayi Meclisi kurulur. Ülkenin doğal kaynakları, tarım, sanayi ve ticaretin gelişmesi için çalışmalar yapacak, yerli ve yabancı uzmanlardan yararlanarak hazırladığı raporları hükümete sunacak olan Meclis, bu görevlerine ek olarak ülkenin eğitim ve öğretim çalışmalarını da üstlenerek Meclis-i Umur-u Nafia adını alır. Ardından tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesi ile ilgili ça-

5. Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür yay., Ankara 1988, s. 37-45. Rifat Önsoy, "Tanzimat Döneminde Sanayi ve Ticaretle İlgili Meclisler (1839-1876)", *X. Türk Tarih Kongresi. Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt IV, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1993, s. 1685-1696.

lışmalarda bulunmak üzere 1839'da kurulan Umur-u Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlanır. Meclis 1843'de Maliye Nezareti'ne bağlı Ziraat Meclisi adı altında faaliyetlerini sürdürür. 1845'de Ticaret Nezareti'ne bağlanır.

Yüzde beş olan gümrük vergisini arttırmak; sergiler açarak sanayii teşvik etmek; esnaf şirketleri oluşturarak sanayii geliştirmek; sanayi okulları açmak gibi amaçlar doğrultusunda kurulan Islah-ı Sanayi Komisyonu ise 1865'de çalışmaya başlar. Komisyonun belirlediği hedefler yönünde bir takım girişimler olmuşsa da bürokratik yapı gelişmeyi engeller ve 1872'de hem Komisyon hem de Şura-yı Devlet'e bağlı olarak tarım, sanayi ve ticaret işlerini yürütmek üzere 1868'de kurulan Nâfia Dairesi'nin çalışmalarına son verilir. Bunların yerine 25 Haziran 1876'da Meclis-i Ticaret ve Ziraat kurulur. (bkz. Belge I)

2.2. Sanayi ve Ticaret Cemiyetleri

Meclis-i Ticaret ve Ziraatin görevleri arasında gereksinim duyulan yerlerde sanayi ile uğraşan kişiler arasından seçilmiş ve fahri üyeleri de olan, danışma işlevi bulunan cemiyetlerin kurulması sayılır. Yine Meclis-i Ticaret ve Ziraat'in görevleri arasında İstanbul ve diğer vilayet, liva ve kaza merkezlerinde tüccar arasında güven kazanmış kişilerin seçilmesi ve Ticaret Nezareti'nin de onayını alması ile ticaret cemiyetlerinin kurulması da ifade edilir. Kurulması düşünülen kurumlar oda olarak değil cemiyet olarak anılmakla birlikte Türkiye'de sanayi ve ticaret odalarının kurulması yönünde önemli adımları oluştururlar. Kurulmaları Meclis-i Ticaret ve Ziraat'in görevleri arasında sayılan sanayi ve ticaretle ilgili cemiyetlerin birbirlerinden bağımsız düşünülmeleri de Türkiye'de sanayi ve ticaret odalarının daha başlangıçta birbirlerinden ayrı düşünüldüğünü gösterir. Nitekim ilk odalar işlerlik kazanmamışsa da bu biçimde kurulurlar.

Meclis-i Ticaret ve Sanayi'nin görevleri arasında sayılan sanayi ve ticaret cemiyetlerinden yalnızca ticaret cemiyetlerinin kuruluşu yönünde girişimde bulunulur. 6 Nisan 1876'da kurulan ticaret cemiyetlerinin amacı ticaretin geliştirilmesi, ülkenin imarı ve zenginliğinin artırılması ve bu amaçlar yönündeki ise görevi Ticaret Nezareti'ne görüş ve öneri bildirmek olarak belirlenir. (bkz. Belge II)

İstanbul'daki cemiyetin yirmidört fahri üyesi bulunurken vilayetlerdeki cemiyetler onikişer, livalardakiler sekizer ve kazadaki cemiyetler dörder üyeden oluşacaktı. Bu üyeler rüştünü ispatlamış ve güvenilir tüccar arasından seçilmiş olacaktı. Bu seçimler İdare ve Temyiz Meclisleri tarafından yapılacaktı. En az haftada bir gün toplanmak zorunda olan cemiyetlerin kazalarda bulunanları liva cemiyetlerine, livalardaki cemiyetler vilayet cemiyetlerine, vilayetlerdeki cemiyetler ise Ticaret Nezareti'ne başvurmak hak ve salahiyetine sahipti. Ticaret cemiyetleri kuruluşlarında ticareti geliştirmek, sermaye birikimini artırmak gibi önemli amaçlar doğrultusunda

kurulursa da bu amaçlar yönünde önemli etkinlikler gösteremezler. Bunda cemiyet olarak nitelendirilmelerine yani bir sivil toplum örgütü olmasına karşın, yalnızca üyelerinin tüccardan seçilmesi, ancak cemiyetlerin devletin nüfuzu altında bulunması da rol oynamıştır.

2.3. Dersaadet Ticaret Odası

Osmanlı Devleti'nde faaliyete geçen ilk odalar yabancı devletlere ait ticaret odalarıdır.[6] İlk yabancı ticaret odası 1870'de İstanbul'da açılan, başlangıçta konsolosluğa bağlı bir organ olarak faaliyet gösterirken daha sonra bağımsız hale gelen Avusturya-Macaristan Ticaret Odası'dır. Avusturya-Macaristan Ticaret Odası dışında İngiltere, Fransa, İtalya, Almanya ve Yunanistan ticaret odaları da Osmanlı Devleti'nde kurulur ve faaliyet gösterirler.

Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk yerli ticaret odası İstanbul'da faaliyete geçen Dersaadet Ticaret Odası'dır. 19 Ocak 1880'de kurulan Oda,[7] 1889'da sanayi ve ziraat odaları işlevlerini de üzerine alarak yeniden yapılanır. 1910'da ziraat odalarının ticaret ve sanayi odalarından ayrı olarak faaliyet göstermesi ilkesi belirlenince Oda Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası adı altında faaliyetlerini sürdürür. 1925'de yürürlüğe giren 655 sayılı kanun ile odalar ve dolayısıyla İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası tüzel kişilik kazanır. 1920'ler boyunca odalar ekonominin nabzını yansıtan kurumlar olarak etkinliklerini sürdürürler. 1930'larda devletçiliğin egemen olması ile odalar etkinliklerini yitirmeye başlarlar. 1943 yılında yürürlüğe giren 4355 sayılı kanun ile yeniden düzenlenir. İyice devlet denetimine girer. 1950 tarihli 5590 sayılı kanun ile odalar yeni bir döneme girer ve yine özel kesimin sözcüsü konumunu kazanır. Özellikle yeni kanunla ticaret odalarından bağımsız sanayi odalarının kurulması olanağı gündeme gelir.

---

6. Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1995, s. 87-93.
7. İstanbul Ticaret Odası'nın tarihçesi için bkz. Tülin Aren, "İstanbul Ticaret Odası'nın Kuruluşu", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 63, (1972), s. 30-31. *Cumhuriyet'in 50nci Yıldönümünde İstanbul Ticaret Odası*, İstanbul Ticaret Odası yay., İstanbul 1974. Adnan Giz, "Türkiye'de Odaların Kuruluşuna Ait İlk Resmi Belgeler", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, Sayı 42, (1969), s. 22-23. Adnan Giz, "Osmanlı Devleti'nde Ticaret ve Sanayi Odaları ve Borsalar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, s. 748-752. Mehmed Vehbi (Sarıdal), "Ticaret ve Sanayi Odaları ve İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın Tarihçesi", *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, Sayı 13, (1926), s. 5-12. Hakkı Nezihi, *50 Yıllık Oda Hayatı 1882-1932*, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası yay., İstanbul 1932. Zafer Toprak, "Odalar Tarihinde Gezinti", *Ekonomik Forum*, Sayı 10, (1995), s. 70-73. Celal Yarman-Samet Ağaoğlu, *Türkiye İktisadi Teşkilatında Ticaret ve Sanayi Odaları Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları*, Ankara 1943. Erol Zeytinoğlu-Necla Pur, *İstanbul Ticaret Odası'nın 100 Yılı (1882-1982)*, İstanbul Ticaret Odası yay., İstanbul 1982.

2.4. Dersaadet Sanayi Odası

Dersaadet Ticaret Odası'nın kurulmasından yaklaşık altı ay sonra 7 Temmuz 1880'de Dersaadet Sanayi Odası kurulur.[8] Dersaadet Sanayi Odası, Dersaadet Ticaret Odası gibi ve aynı yöntemle seçilen yirmidört üyeden oluşuyordu. Yirmibeş yaşından küçük olmayan, en az iki yıl sanayi ile uğraşmış üyelerin ticaret odası üyeleri gibi herhangi bir suç işlememiş, namuslu ve dürüst kişilerden olması gerekiyordu. Üyelerin fabrika sahibi veya devlet fabrikalarında mühendis, ustabaşı veya başmakinist olarak çalışmış olmaları, yurt dışında mühendislik veya sınai eğitim almış olma koşulu aranıyordu. Dersaadet Sanayi Odası'nın amacı sanayinin gelişmesi için gereken önlemleri almak; uygulanması gereken reform ve düzenlemeleri yapmak, fabrika ve tezgah kurulmasına zemin hazırlayacak teşvikleri belirlemek; sanayi sergileri düzenlenmesi ve sanayicilere ödül verilmesi; sanayi gazeteleri çıkarılması gibi sanayinin gelişmesi ile ilgili hususları doğrudan veya görüşü sorulduğu takdirde Ticaret Nezareti'ne bildirmek olarak belirlenir.[9]

Dersaadet Sanayi Odası resmen kurulmakla birlikte fiilen faaliyete geçmez. İstanbul'da ticaret odasından bağımsız bir sanayi odası ancak 1952'de kurulur.

3. İstanbul Sanayi Odası

3.1. Kuruluş

Türkiye'de odaların genel gelişimi izlendiğinde de görüleceği üzere sanayi odalarının işlevlerini uzun süre ticaret ve sanayi odası adını taşımakla birlikte ticaret odası niteliğindeki odalar üstlenmiştir. Ancak bu işlevleri gereği gibi yerine getirememişlerdir. İstanbul'da ticaret odasından bağımsız bir sanayi odasının kurulması için çok çaba sarfeden bir kişi olan Süreyya (İlmen) Paşa[10] ticaret odasından bağımsız bir sanayi odasına olan gereksinimi şöyle anlatır:

> 16 Mayıs 1926 tarihinde İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası azalığına sicil 1562 numara ile intihap edilmiştim...(odanın) otuz kadar üyesi vardı. Bu otuz tüccar azanın içinde beş kadar resmen, sözde, sanayici aza bulunuyordu. Halbuki bu beş zattan, benimle Havlucu Recep Bey'den başka hiç bir kimse sanayie mensup değildi. Diğer üç zattan birisinin Boğaziçi'nde dalyanı varmış. Dalyan sahibi olmak bir sanayici olmak demek değildi. Diğer iki zatın ise sanayile hiç alakası yoktu. Ticaret ve Sanayi odası namını taşıyan bu odada sanayie hiç ehemmiyet verilmiyordu. Mütebaki yirmi beş azanın içinde de liman işleri müdürü Sayın Hamdi Başar'la Ticaret Müdürü Muhsin ve Ziraat Bankası Müdürü gibi hükûmete mensup bir kaç zat istisna edilecek olursa mütebaki ekseriyeti ithalat ve ihracat tüccarları teşkil ediyordu. Tetkikatımıza göre, ithalatçılar, Avrupa'nın mamul eşya ve levazımını memleketimize ithal ettikleri cihetle memleketimizde mamul eşyanın vücude getirilmesini, tabiatiyle işlerini bozduğundan dolayı, istemiyorlar ve memleketimizde sanayiin inkişafı işlerine gelmiyordu. İhracatçılar da memleketimizde mevaddı iptidaiye namına ne nasıl olursa hepsini Avrupa'ya sevketmeyi daima düşündükleri cihetle şayet memleketimizde sanayi inkişaf ederse mevaddı iptidaiyenin büyük bir kısmını fabrikalarımızın işliyeceğinden dolayı Avrupa'ya sevkedecek mevaddı iptidaiyenin miktarı azalacağından onlar da sanayiin inkışafını istemiyorlardı. Bu ihracatçılar da, Anadolu yününü halı, buğdayı un yaptıktan sonra Avrupa'ya sevkedelim, memlekette hiç olmazsa ücreti imaliyede kalsın gibi fikirler mevcut değildi. Velhasıl oda meclisinde sanayiimize ait bir mesele görüşmek lazım gelse hemen ağzımızı kapatıyorlar ve fabrikalarımızın inkişafı hakkında Ankara'ya ticaret ve sanayi odası namına hükümetimizin nazarı dikkatini celbetmek üzere bir heyet göndermek istesek hemen mâni oluyorlardı. Andan başka oda evrak kaleminde İstanbul sanayiine ait hiç bir dosya, hiç bir istatistik mevcut değildi. Halbuki ihracat ve ithalat meseleleri hakkında her vakit odadan Ankara'ya heyetler gönderiliyor, hükûmetle temas ediyorlardı ve oda evrak kaleminde ise hazırlanmış, dahili ve harici ticarete ait bir çok dosyalar mevcuttu. Malum olduğu üzere o sıralarda Halk Fırkası'nın umdeleri meyanında devletçilik meselesi daha dahil olmamıştı. Her şey serbest idi. Altı oklu bayrak henüz dalgalanmıyordu. Nihayet düşünmeğe başladım. Avrupa hükumetlerinde olduğu gibi ticaret odasından ayrılarak müstakil bir sanayi odasının teşekkülüne kalkıştım. Bunun için de tekliflerde bulundum. Oda erkanıyla aramızda fırtınalar koptu; bu fırtınalar neticesinde göz boyamak kabilinden, odada bir sanayi komisyonu teşkil edildi. Hariçten, pek muhterem Profesör Nizamettin Ali (Sav) Beyefendi bu komisyonun reisliğine getirildi. Ben de bu komisyonun raportörü oldum. Sözde sanayiimize bir çok tetkikatta bulunacaktık ve sıra numarasiyle raporlarımızı, tetkikatımızı, ticaret ve sanayi odasının neşriyatı meyanında, tabettirecektik; mamafih birinci numarası olan *Yün ve yün ipliği ve mensucatı sanayii ve istikbali namı* altında vücude getirdiğim risalenin neşredilip edilmemesi oda meclisinde bir çok münakaşaları mucip oldu;...İşte şu hal ticaretimizin sanayimize ne kadar düşman olduklarını pek âlâ gösteriyordu.[11]

Süreyya Paşa karşılaştığı büyük muhalefete rağmen ticaret odasından bağımsız bir sanayi odası kurulması yönündeki mücadelesini 1927'de kişisel olmaktan çıka-

8 BOA, İrade Meclis-i Mahsus, nr. 3142.

9 BOA, İrade Meclis-i Mahsus, nr. 3142 lef 2.

10 Süreyya (İlmen) Paşa (1874-1955). Subay olarak hayata atılır. Tuğgeneralliğe kadar yükselir. Askerlikten ayrıldıktan sonra 1916'da ilk sınai girişimi olarak Balat'da bir dokuma fabrikası kurar. Cumhuriyet'in ilanından sonra CHP örgütü içinde görev alan Süreyya Paşa, 1927'de İstanbul milletvekili seçilir. 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası'na geçer. 1927'de bir diğer önemli iktisadi girişimi olan Üsküdar-Kadıköy ve Havalisi Halk Tramvayları Şirketi'ni kurar. Aynı yıl Kadıköy'de Süreyya Sineması'nı yaptırır. Maltepe'de kendi adı ile anılan plajı hizmete açar. Kent yaşamına ilişkin bazı hizmet sektörlerinin gelişimde öncü bir girişimci olan Süreyya Paşa, İstanbul'un Kadıköy yakasının modern anlamda kentsel gelişiminde önemli rol oynar.

11 Süreyya İlmen, *Sanayi Odası İçin Vaktile Ne Kadar Çalışmıştım*, Muallim Fuad Gücüyener yay., İstanbul (tarihsiz), s. 5-7.

rır ve İstanbul Sanayi Birliği adı altında oluşan bir dernek ile sürdürür.[12] İdare merkezi Cağaloğlu'nda bulunan birliğin başkanlığını karyola fabrikası sahibi olan Dr. Halil Sezer yürütürken üç kişilik memur kadrosunu ise Avukat Nazmi Nuri, Muhasebeci Müçteba Or ve Mehmet Özbek oluşturur. Bazı ihtiyaç maddelerinin dağıtımını yapmış, çeşitli vergilerin kaldırılması yönünde ilgili bakanlıklar nezdinde girişimlerde bulunmuş ve bir kaç sergi açmış olan İstanbul Milli Sanayi Birliği, 1943 yılına kadar faaliyet gösterir.

1943 yılında ise Millî Korunma Kanunu gereğince İktisat Vekaleti'ne bağlı olarak İstanbul Bölge Sanayi Birliği kurulur. Halit Güleryüz, Mehmet Özbek ve Vacit Eriş'ten oluşan kısıtlı bir idari kadrosu bulunan Birlik, İkinci Dünya Savaşı sırasında yokluğu çekilen akaryakıt, kömür, cam, makine yağı, yedek parça, demir, yün ve pamuk ipliği, süd kostik gibi maddelerin gereksinim sahiplerine dağıtılmasını sağlar.

1950 yılında yürürlüğe giren 5590 sayılı kanunun muharrik güç kullananlarda en az 5, muharrik güç kullanmayanlarda en 10 kişi çalıştıran sanayicilerin ticaret odasından bağımsız bir sanayi odası kurmaları olanağını tanıması üzerine Hilmi Naili Barlo, Murat Hun, Nurullah Narin, İhsan Altıok, Haydar Kaynak, Ziya İnankur, Şakir Zümre ve Sadık Bigat'tan oluşan İstanbul Bölge Sanayi Birliği Yönetim Kurulu, İSO'nun kurulması yönünde girişimde bulunur. Odanın kuruluşu, ilgili yasanın yürürlüğe girmesinden iki yılı aşkın bir süre sonra gerçekleşir. Bunda hem teker teker sanayicilerin ziyaretlerinin ve bir araya gelmelerinin uzun zaman alması hem de bazı sanayicilerin Ticaret Odası'ndan çekinmeleri, girişimin başarıya ulaşacağına ilişkin kuşkularının bulunması etkili olur.

Bütün bu kuşku ve aleyhte görüşlere karşın odanın kurulmasına ilişkin % 60 yazılı istek barajı % 73 ile aşılır. Bağımsız bir sanayi odasının kurulması fikrine olan muhalefete karşı[13] 700'ü aşan sanayicinin birlikte hareket etmesi sonucu sanayinin ülke çıkarlarına göre gelişmesine çalışmak; mevzuatın, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nın verdiği görevleri yerine getirmek; uyulması zorunlu mesleki kararlar almak; sanayi hakkında araştırma, istatistik ve indeksler hazırlama; fiyat hareketlerini takip etme ve bütün bu çalışmaları yayımlama; mesleki eğitim alanında hizmet verme; yerel veya bölgesel sergiler, panayır, genel mağazalar, depo, kredi kurumları oluşturmak; kütüphane, müze açmak ve mevcutlara veya açılacaklara katılmak; ilgili kurumlarca belirlenen alanlarda sanayi siteleri veya organize sanayi bölgeleri kur-

12 Adnan Giz, "Bir Sanayi Odası Kuruluncaya Kadar", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, Sayı 1, (1966), s. 3. Adnan Giz, "Sanayi Birliğinden Sanayi Odasına...", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, Sayı 16(1967), s. 5-8. Adnan Giz, "Odamızın Kuruluşundan 19 Yıl Sonra", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, Sayı 63, (1971), s. 9-10. *Otuzuncu Kuruluş Yılında İstanbul Sanayi Odası. Anılarla...*, haz. Fasih İnal-Cahit Ceran, İstanbul Sanayi Odası yay., İstanbul 1983. Hüseyin Avni (Şanda), "Sanayi Birlikleri", *İktisadi Yürüyüş*, Cilt VII, Sayı 76, (1943), s. 8.

13 Tekinalp, "Ticaret ve Sanayi Sahalarında İkilik Var mıdır?", *Türkiye İktisat Mecmuası*, Cilt V, Sayı 42, (1952), s. 3-5.

ma ve yönetme; çevre korumaya yönelik hizmetler verme amaçları doğrultusunda faaliyet gösteren İSO'nun kuruluşu 30 Mayıs 1952'de tamamlanır.

Türkiye iktisadi tarihi, özellikle sanayi tarihi açısından İSO'nun kuruluşu çok önemli bir gelişmedir. Odanın kuruluşuna kadar İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası bünyesinde temsil edilen sanayiciler, odanın kuruluşu ile sanayide özel sektörün bağımsız olarak temsil olanağı bulur. Kuşkusuz bir sanayi odasının 1950'lere kadar kurulamamasında veya başka bir ifade ile bir sanayi odasının ancak 1950'lerde gündeme gelmesinde, bu yıllarda sanayi alanında özel sektörün gösterdiği gelişme ve bunun sanayiciler üzerinde yarattığı özgüven etkili olur. İSO'nun 1952'de kuruluşu ile aynı yıllarda sanayi alanında özel sektörün gösterdiği gelişme rastlantı değildir.

3.2. Bugün İSO

İSO üyeleri, kendi aralarından dört yıl için 106 kişiyi oda meclisinde görev yapmak üzere seçer. Oda meclisi başkanlık divanı, bir başkan ve iki başkan vekilinden oluşur. Oda meclisi bünyesinden iki yıl görev yapmak üzere bir başkan, iki başkan vekili, sekiz de üyeden oluşan bir yönetim kurulu seçer.

Kuruluşunda 752 üyesi bulunan İSO kısa sürede gelişmiştir. Üye sayısı 1971'de 3140'a ulaşır. 1969 yılından 1994 yılına kadar kırk civarında meslek grubunun temsil edildiği İSO bünyesinde bugün 53 meslek grubu ve 8135 üye bulunmaktadır. İSO'ya bağlı işyerlerinde toplam 418.498 kişi istihdam edilmektedir. Bu sayı Türkiye'de imalat sanayi kesiminde istihdam edilenlerin % 16.6'sını oluşturur. İSO'ya bağlı sanayi kuruluşlarının % 50'si 15-50 işçi çalıştıran küçük işyerleridir, % 38'i 50-150 arasında işçi çalıştıran orta boy işletmelerdir, % 12'si ise 150'nin üzerinde işçi çalıştıran büyük işletmelerdir. Odaya bağlı sanayi kuruluşları Türkiye imalat sanayi üretiminin yaklaşık % 50'sini üretmektedir. Türkiye imalat sanayinin yarattığı toplam katma değer içinde İSO'ya bağlı kuruluşların taşıdığı pay da % 50'ye yakındır. İSO'ya bağlı kuruluşların yarattığı gayri safi milli hasılanın tutarı, Türkiye toplamının % 12'si civarındadır. İSO üyesi sanayici ihracatcıların toplam ihracat içindeki payı ise % 45 civarındadır.

BELGE I

Meclis-i Ticaret ve Ziraatin Vezaif-i Esasiyesine Dair Kararnamedir*

BİRİNCİ KISIM

Meclis-i Mezkurun Ziraate Aid Vezaif-i Mevadd-ı Atiyeyi Şamildir

1- Vilayetde mevcud olan menafi ve emniyet sandıklarının idaresi.

2- Menafi sandıkları hasılatının mavuzıalehine sarf olunub olunmadığının tedkik ve temyizi zımnında evkat muayenesinde nezarete cedvellerinin celbi.

3- Dersaadet'de ziraatin nazariyat ve ameliyatına ve fenn-i baytariye mahsus olmak üzere birer mekteb ve vilayat merkezlerinde birer numune çiftliği tesisi.

4- Arazi-i mevatın imar ve ıslahı esbabının mütalaası.

5- Mahsulat-ı ziraiye ile hububat-ı sairenin keyfiyet ve ahvalinden malumat-ı kafiye ve mütemadiye alınmak için ziraat istatistiki kaleminin teşkili.

6- Erbab-ı ziraatle sair istek edenlere duhule mezun olmak üzere Dersaadet'de münasib mahalde bir ders-i umumi açılması.

7- Ders-i umumi mahallinde atik ve cedid lüzumu kadar âlât ve edevât-ı zirâiyye bulundurulması.

8- Kezalik ders mahallinde gerek memâlik-i şâhânede ve gerek sair memleketlerde zer olunan her nevi hubub ve nebatat tuhm ve esmarının iddiharına mahsus bir daire teşkili.

9- Memalik-i mahrusanın her tarafına neşr olunmak üzere Nezaret'de bir ziraat gazetesi ihdasıyla mehere-i fenn ziraate teşvikan o misillu zevat taraflarından veyahud usul-i müsakabat tayini ve derecat-ı münasebede mükafat va'di ile nezaret canibinden fenn-i ziraate dair kitab ve resail-i müfide telif ve terceme ettirilerek neşri.

10- Hayvan cinsi ve her nevi nebatat ıslah edenlere ve kezalik her cins âlât ve edevât-ı ziraiyyeyi ıslah eyleyenlere ve fenn-i ziraatde suver-i müfidede âsâr-ı terakki gösterenlere açılacak sergiler marifetiyle udul reyile mükafat-ı nakdiye ve fahriyye icrasının müzakeresi.

11- Her nevi âlât ve edevât-ı zirâiyye icad ve ıslah veya idhal edenlere brove verilmesi.

12- Çift hayvanı ile tuhmu olmayan zürraa mahsul idraki mevsiminde semeni istifa olunmak üzere tuhm ve hayvan verilmesi.

* Düstur, Birinci Tertip, Cilt III, s. 473-477.

13- Memalik-i mahrusada zer' ve istimal olunan tuhmlardan bozulanların yerine sair cihetlerden en ziyade istifadeye salih tuhmlar getirtilerek zürraa tevzi ve taksim olunması.

14- Harir böceğine arız olan hastalığın indifaı için tedabir-i mahsusa vaz'ı.

15- Hayvanata arız olan ilel-i sâriyyenin men'i vuku için tedabir-i sıhhıye ittihazı.

16- At ve koyun ve sığır cinsinin ıslah-ı ecnas ve teksir-i tenasülü için icab eden mahallerde ayrı ayrı haraların tesisi.

17- Mahsulat-ı arziyyeye arız olan mazarratın tahkik-i menşe' ve esbabiyle men'-i hudus ve tekerrürü için fennen ve amelen muktezi olan tedabir-i umumiyenin vaz'ı.

18- Zürraın ameliyatına ve iskanına mani olan sıtmaların men'i zımnında miyah-ı rakide ve müteaffinenin tathir ve tasfiyesiyle o makule mahallerin kabil-i zirâat hale getirilmesi için Nafıa Nezaret-i Celilesiyle bil-muhabere tedabir-i lazıma ittihazı.

19- Bağ ve tarlalara mahsus korucu ve bekçilerin tensik-i idaresi.

20- Zirâate mahsus bir nizamname tesisine esas olacak tahkikatın cem ve tayini.

21- Ziraat ve ticaret ve sanatın terakkiyatına mani olan vergiler bulunduğu halde tashih-i nisbet ve idaresi için icra edilecek tahkikatın Maliye Nezaret-i Celilesi'ne tebliği.

22- Vilayetlerde zehairin ve hayvanat-ı mekule ve saire idhalat ve ihracatının mikdarı ve mevsim-i zer ve hasadda mezruat ve hasılatın keyfiyatı ve her mahallin sene-i atiye için ne mikdar hububat ve zehaire ihtiyacı olduğu ve afet ve sair ahval-i fevkalade zuhurunda mezruat ve mahsulata tertib edecek mazarratın derecatı alettevali tahkik olunması zımmında lüzumu olacak mahallere ziraat müfettişleri gönderilmesi.

İKİNCİ KISIM

1- Mevcut olan imalat-ı sınaiyye mekteblerinin idaresi ve icab eden mahallerde yeniden tesis ve vilayatda mevcud olan ıslahhanelerin idaresi.

2- Emtia ve akmişenin kaide-i imali ile sair her nevi imalat-ı sınaiyye nazariyatının ve makinalarla alat ve edevat inşasının velhasıl ilm-i hendese-i sınaiyyenin talimi zımnında Dersaadet'de bir mekteb inşası.

3- Sanayi-i dahiliyyenin esbab-ı teşvikiyesinin mütalaası.

4- Sanayi-i fenniye ve ameliyeye mahsus sergiler tesisi.

5- Ticaret ve sanayi bankaları teşkilatının derece-i ibtidaiyede tedkik ve tayini.

6- Sanayi amelesine mahsus iddihar sandıklarının teşkil-i idaresi.

7- Sanayi fabrikaları ve makinalarıyla sair edevat icad ve ıslah veya memalik-i sa-

ireden memalik-i mahrusaya idhal edenlere sair memleketlerde cari olduğu gibi ruhsat-ı imtiyaziye itası için lazım gelen nizamatın tertibi.

8- Hiref ve sanayi için istatistik usulü ittihazı.

9- Lazım gelen mahallerde erbab-ı hiref ve sanayiden müntahib ve fahri azadan mürekkeb birer cemiyet-i müşavere teşkil olunması.

10- İdare-i sıhhiyenin nizamat-ı mahsusasına halel gelmemek üzere yalnız ticaret ve ziraat ve sınâata müteallik tesisat ile bunların efrad ve amelesine ve müteferriatına şamil olabilecek tedabir-i sıhhiyenin mütalaası.

11- Miyah-ı madeniyeye dair tesisatın usul-i idare ve zabıtası.

12- Evzan ve mukayesenin idaresiyle memurlarının tayini ve usul-i aşariye nizamatının mevki-i icraya vaz'ı tekerrür ettikden sonra onun dahi suret-i ceryanının teftişi.

13- Esnaflık usulünün ticaret ve sanayi-i dahiliyeyi tazyik etmeyecek surete ifrağı esbabının mütalaası.

ÜÇÜNCÜ KISIM

1- Bir ticaret mektebi tesisi ve resmi ticaret gazetesi ihracı.

2- Emtia ve eşya-yı ticariyyenin muhafazası zımnında lazım gelen mahallerde birer dok ve mağaza küşadı ve alelumum ticaret borsa ve dellallarının zabıta-i nizamiye tahtına idhali esbab-ı mütalaa ve bunlara dair vaz' olunacak nizamnamenin suret-i ceryanına nezaret olunması.

3- Dersaadet ve vilayat ve elviye ve kaza merkezlerinde sair memleketlerde cari olduğu gibi beyneltüccaran muteber zevatdan intihab ve Ticaret Nezaret-i Celilesi tasdikile tayin olunmak üzere ticaret cemiyetleri teşkil kılınması.

4- Nezaretin teklifi üzerine kavanin-i ticariyenin ihtiyacat-ı halliyeye göre tadil ve tevsi-i hakkında Babıali'ye takdim olunacak layihalara esas olacak malumatın müzakeresi.

5- Fondo ve ticaret borsalarının tesisine ve Avrupa'da cari olduğu üzere kambiyo dellallerinin bir kaide-i muntazama üzerine tayini dellallere müteallik müessesat ile bunların tarife ve nizamnamelerinin tesisi.

6- Ticaretce ehemmiyeti olan mevakide mahakim-i ticaret teşkili zımnında Adliye Nezaret-i Celilesi'ne malumat itası.

7- Bankalar ve alelumum şirketler teşkiline ve fondoların ikramiyelerine aid muamelat ve nizamat layihalarının tertibi.

8- Ticarete müteallik borsaların idaresi ve patente tarifelerinin bilicab tadili ve sigortaların ve emniyet sandıklarının kezalik idaresi.

9- Memalik-i ecnebiyenin muamelat-ı ticariyesi hakkında saltanat-ı seniyye şehbenderleri vasıtasıyla malumat-ı kafiye celbi.

10- Memalik-i mahrusa-i şahanennin bilad-ı ecnebiye ile cari olan muamelat-ı ticariyesinin tevsine ve terakki-i ticaret-i bahriyyeye lazım gelen esbabın taharri ve müzakeresi.

11- Alelumum sayd-i mâhi ve sair mahsulat-ı bahriyye-i ıstıyâdına dair kavaid vaz'ı.

12- Memalik-i ecnebiyeyede mer'i olan kavanin ve muahedat ve sair resmi ve gayr-ı resmi neşriyat-ı ticariyyenin celb ve mütalaasıyla iktiza ettikce memalik-i mahrusa-i şahanenin muamelat ve münasebat-ı ticariyesine esas mukayese ve muvazene ittihazı.

13- İdhalat ve ihracata dair istatistik usulünün icrası.

fi 13 Haziran sene 1292

BELGE II

*Fi 11 Rebiyülevvel Sene 93 Tarihli Ziraat ve Ticaret Cemiyetlerinin Teşkiline Dair Tezkire-i Sami**

Bilirade-i seniyye teşkil olunan Meclis-i Ticaret ve Ziraat'in vezaif-i esasiyesine dair tanzim olunub icra-yı ahkamına irade-i seniyye müteallik buyurulan kararnamenin cümle-i mündericatından olduğu vechile Dersaadet'de azası fahri olarak yirmidört neferden ibaret olmak üzere bir ziraat ve ticaret cemiyetleri teşkili mukarrer olduğu gibi vilayatda dahi kazanın dörder ve livanın sekizer ve merkez vilayetin onkişer neferden ibaret azası olmak ve bunlardan ziraat cemiyetine intihab olunacak azanın ziraata ve ticaret cemiyetine intihab olunacaklar ticarete hasr-ı iştigal edenlerden sinn-i rüşde baliğ olmuş muteberan zürra ve tüccardan bulunmak ve emr-i intihableri ittifak veya ekseriyet ârâ' ile idare ve temyizler meclisleri azasıyla mümeyyizleri taraflarından icra olunmak ve ledeliktiza ictima etmeleri tabii ise de behemehal haftada birer defa ictima mecbur tutulmak ve kaza cemiyetlerininelviye cemiyetlerine elviye cemiyetlerinin merkez vilayet cemiyetlerine ve onların dahi doğrudan doğruya Ticaret Nezaret-i Celilesi'ne müracaata hak ve salahiyetleri olmak ve ziraat cemiyeti mevasim-i erbaa ibtidalarında mezruat ve meğrusat ve işçiler ve esmar-ı mahsulat-ı sairenin ve ziraat hayvanlarıyla koyun ve sığır ve sair hayvanat-ı nakliye ahvalinin derece ve keyfiyat-ı umumiyesinden malumat-ı kaffeye itasıyla beraber ziraatin teksirine aid esbab ve vesaitin ve ticaret cemiyeti dahi ticaretin terakkisi ve sailinin istihsali müzakeresiyle netice-i mütalaalarını peyderpey Nezaret-i müşarünileyhe bildirmek ve vezaif-i esasiye füru' badehu tayin olunmak

* Düstur, Birinci Tertip, Cilt III, s. 570-571.

üzere birer ziraat ve ticaret cemiyetleri teşkili ve bu ziraat ve ticaret cemiyetlerine aza-yı müntahibenin ittifak veya ekseriyetle içlerinden münasiblerinin reis intihab ve tayin ettirilmesi nezaret-i müşarünileyhadan vuku bulan iş'ar üzerine encümen-i mahsus-ı meşveretde tensib olunarak keyfiyet taamülen vilayata ve idare-i müstakilede bulunan mutasarrıflıklara bildirilmiş ve beyana hacet olmadığı vechile bu teşkilatdan maksad-ı asli emr-i ziraat ve ticaretin istikmal-i esbab-ı irtifaiyesiyle husul-i imar-ı memleket ve tezayid-i servet-i ahali raiyye-i kaziyyesi olduğu cihetle bu cemiyetlerde bulunacak zevat-ı müntahibe tarafından şu yolda masruf olacak sa'y ve gayret vatan ve millete hidmet demek olacağı gibi bu babda hükümet-i mahalliyeye aid muamele-i teshiliyenin hüsn-i ifası dahi mütehattim zimmet memurin bulunmuş olmağla dahi ona göre iktiza-i halin icrasına.

sene 1293

BELGE III

*Dersaadet Sanayi Odası Hakkında Nizamnamedir**

Birinci Madde: Dersaadet'de yirmi dört azadan mürekkeb bir sanayi odası teşkil olunacakdır.

İkinci Madde: Sanayi odası azası yirmi beş yaşından aşağı olmamak ve laakall iki sene sanayiyle meşgul olarak bir gûna cünha ve cinayetle müttehem olmamış ve itibarına halel gelmemiş bulunmak eshâb-ı nâmûs ve istikâmetden olmak üzere fabrika destgâh eshâbından veyahud devlet fabrikalarında mühendislik ve usta başılık ve baş makinistlik hidmetlerinde istihdam olunmuş veya olunmakda bulunmuş olan zevatdan ve haricde mühendislik ve makine fabrikaları ve sair sanayi-i nafıayı tahsil ederek yedlerinde şehadetname bulunanlardan ve ulum-ı riyaziyenin nazariyat ve ameliyatını tatbike kadar muamillerden rey-i hafî ve ekseriyet-i ârâ' ile intihab olunur tesavi-i ârâ' vukunda müntahiblerin mesna tercih kılınır.

Üçüncü Madde: Azanın intihabı nısfı Ticaret ve Ziraat Nezareti canibinden ve nısf-ı diğeri sanayi esnafı tarafından tayin olunacak yirmi nefer intihabcıdan mürekkeb bir encümen vasıtasıyla icra olunur.

Dördüncü Madde: İntihab encümeni Ticaret Nezareti'nin taht-ı riyasetinde olarak tecemmu edecekdir.

Beşinci Madde: Aza-yı müntahibenin içlerinden azalığı kabul etmeyenler olduğu halde ikinci ve üçüncü maddelerde muharrer kaideye tevfikan diğerler intihab olunur.

* BOA, İrade Meclis-i Mahsus, nr 3142 lef 2.

Altıncı Madde: Sanayi Odası'nın azası içlerinden ekseriyyet-i mutlaka ile bir reis-i evvel ve bir reis-i sani intihab ederek kabul ve tasdikini Ticaret Nezareti'ne inha edeceklerdir.

Yedinci Madde: Azanın memuriyetleri üç sene olacak ve sülüs itibariyle beher sene bir kısmı tebdil olunacakdır şöyle ki birinci ve ikinci senelerde kur'a usulile ve sonraki senelerde kıdem itibarile tebdil ve ihrac olunacak azanın yerlerine müceddeden beşinci maddede gösterilen usul vechile diğerleri intihab kılınacakdır müddet-i memuriyyeti hitâm bulan azanın bir sene geçmedikce tekrar intihabı caiz olamaz.

Sekizinci Madde: Esna-yı memuriyyetde vefat veya istifa eden veyahud bir cünhâ ve cinayetle mahkum olan azanın yerine bakiye-i müddet memuriyyetini ikmal etmek üzere intihab encümeninin en yakın ickimaında diğeri intihab olunur ve bila sebeb-i meşru altı mah müddet encümenin ictimalarında hazır bulunan aza istifa etmiş add edilir.

Dokuzuncu Madde: Sanayi Odası hiref ve sanayiin terakki ve tevsii için icab eden tedabir ve vesaili ve nizamat-ı sanayice icrası lazım gelen ıslahat ve tadilatı ve fabrika ve destgâhlar tesisatına medar olacak teşvikatı ve sanayi sergisi küşadıyla ehl-i sanayie mükafat itası ve sanayi gazeteleri neşr ve ihdası gibi terakki-i sanayii mûcib hususatı gerek resen ve gerek kendisine müracaat vuku buldukca Ticaret Nezareti'ne tahriren beyan ve ihtar edecekdir.

Onuncu Madde: Sanayi Odası akib teşkilatında vezaif-i esasiyesinin tafsilat ve müteferriâtını câmi' olmak üzere nizamname-i dahiliyesini tanzim ve liecl-it-tasdik Ticaret Nezareti'ne ita edecekdir.

Onbirinci Madde: Her nevi fabrika ve destgâhlara ve muamelat-ı sınaiyyeye münasebeti olabilecek sair kaffe-i hususata dair Sanayi Odası tarafından suret-i muntazamada bir kayd tutulacak ve icab-ı halinde canib-i nezaret'den sual olunan malumatın kaydı bir varakaya ihrac ve itaya mahsus mühr ile mühür olunarak nezarete ita edilecekdir.

Madde-i Mahsus: İşbu nizamnamede beyan olunan usul dairesinde olmak üzere Memâlik-i Osmaniyye'nin müstaidd-i sanayi olan başlıca şehirlerinde dahi birer sanayi odası şubesi teşkil olacak ve bunların vezaif-i mahsusaları Ticaret Nezareti tarafından ta'limat ile tayin kılınacakdır.

fi 29 Receb sene 1297

İSTANBUL SIBYAN MEKTEPLERİYLE İLGİLİ BİR VESİKA

A. Turgut KUT*

Sıbyan mektebi, halk çocuklarının öğrenim gördüğü yer yani ilkokuldur. Arapça, *sâbi* kelimesinin çoğulu olan *sıbyan,* 5-6 yaşlarındaki erkek çocuklarına denir. Sıbyan mektebi veya *mekteb-i sıbyan* her ne kadar erkek çocuklarına ait bir okul anlamına gelirse de, bu okullara kız çocukları da giderdi. Bazı yerlerde yalnız kız çocukları için, çoğunlukla hocalık yapan bir hanımın evinde açılmış mektepler de vardı. 9 Haziran 1869'da kız rüşdiyelerinin açılması ve sıbyan mekteplerinde kız ve erkek çocuklarının ayrı ayrı okutulması hakkında bir irade yayınlanmıştır.[1]

Sıbyan mektepleri, çoğunlukla mahalle camiinde, mescidinde veya mahalle arasında müstakil olarak kurulmuşlardır. Halk tabakasının yaptırdığı bu mektepler, yaptıranın ismiyle anılırdı. İdareleri, yine yaptıranlar tarafından kurulan özel vakıflarla sağlanırdı.

Hükümdarların, vezirlerin, hanım sultanların inşa ettirdikleri büyük camilerin ve külliyelerin de birer sıbyan mektebi vardı. Bunlar da kendi özel vakıflarıyla idare olunup birer vakfiyeleri bulunurdu.

1919 yılında Muallim Cevdet'in derlediği sıbyan mektepleri listesine göre durum şöyleydi:[2]

---

* Araştırmacı-yazar.

1. Faik R. Unat, *Türkiye'de eğitim sisteminin gelişmesine tarihi bir bakış.* (Ankara, 1964), s. 6, 140. Ayrıca, Aziz Berker, *Türkiye'de İlköğretim.* 1. Cilt: 1839-1908. Ankara, 1945.
2. M. Cevdet, *Mekteplerimiz.* s.282-290. Bu yazıda M. Cevdet ancak derleyebildiklerini vermiştir, tam bir liste olmaktan uzaktır.

Hanım sultan ve saraylı hanımların mektepleri	39
Hükümdarların mektepleri	7
Paşaların mektepleri	35
Esnaf ve ağaların mektepleri	60
Bey, çelebi ve efendilerin mektepleri	42
Toplam	183

Fatih Sultan Mehmet'in Arapça Vakfiyesine göre, "sıbyan mektebine ancak yetim çocuklarının, yetim bulunmazsa fakir çocuklarının alınması şart koşulmuş ve çocuklara gündelik harçlıklar vakfolunmuştur."[3]

Birçok sıbyan mektebi vakfiyesinde kimsesiz ve fakir çocuklara *kapama* tabir edilen elbise, ayakkabı ve belli günlerde yiyecek veya harçlık dağıtılmasını, çocukların yılın belirli ayında geziye çıkarılmalarını sağlayacak vakıflar kurulduğu görülür.

II. Bayezit'in vakfiyesindeyse, "her iki nevbet fukara için pişen taamdan eytamdan ve evlad-ı fukaradan, mektepte hazır olanlara adet üzere her ikisine birer aş vereler, eti ve etmeğiyle."[4] Bu örnekler tabii ki devirlerinde geçerli olmuştur.

İlk sıbyan mektebini Fatih Sultan Mehmet, fetihten sonra *"darütta'lim"* adı altında kendi külliyesinde kurmuştur. Türkçe vakfiyesinde, "...cami-i şerifin garbe mail olan kapısı tarafında bina buyurdular ki..." denmektedir.[5] Bu mektep Fatih Camii'nin Boyacı Kapısı[6] tarafında, sıra kahvelerin arkasındaydı. 1818 yılı büyük Fatih yangınında[7] yanıp dört duvarı kalmış, bu da Özel İdare *(İdare-i Hususiye)* tarafından bir şahsa satılmıştır.[8]

Bugün kahveler yıktırılmış, yerleriyse sözde yeşil sahadır. Evliya Çelebi,[9] "Ali Kuşçu'nun Boyacılar Kapısı cenbinde sıbyan-ı müslimin için darütalim-i Kur'an bi-

3. *Zwei Stiftungsurkunden des Sultan Mehmed II. Fatih*. Yay. Tahsin Öz. (İstanbul, 1935), s. 132.
4. Göremediğim Beyazıt II. Vakfiyesinden alıntı için bak: Osman Ergin, *Maarif Tarihi*. (İstanbul, 1939), I, s. 73.
5. *Fatih Mehmed II. Vakfiyeleri*. Vakıflar Umum Md. Yayını. (Ankara, 1938), faksimile v. 52, 313, türkçe metin s. 204, 256-57.
6. Ekrem H. Ayverdi, *19. Asırda İstanbul Haritası*. (İstanbul, 1958), pafta, C 5.
7. Mustafa Cezar, "Osmanlı devrinde İstanbul yapılarında tahribat yapan yangınlar ve tabii âfetler", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I, (İstanbul, 1963), s. 379-80. Ayrıca, Alfons M. Schneider, "Brände in Konstantinopel", *Byzantinische Zeitschrift*. 41, (1941), s. 401. M. Cezar incelemesinde 5 Haziran 1334 tarihli *Sabah* gazetesinden bu yangında yanan mekteplerin listesini vermektedir. Yalan mekteplerşunlardır: Gelenbevi Sultanisi, Darülmualliminin eski binası, yani Derviş Paşa Konağı, Fatih Erkek Numune Mektebi, Sultan Selim İlkmektebi, Şehit Niyazi Bey Erkek Numune Mektebi, Molla Gürani Kız ilkmektebi, Uzunyusuf'ta Darüssaade Ağası Mektebi, Hekimoğlu Ali Paşa'da Saraç Hasan Mektebi, Ömer Naci Bey Mektebi, Emir Buhari Kız Mektebi, Numune-i İrfan Mektebi, Rehber-i Saadet Mektebi.
8. Osman Ergin, *age*. I, s. 68 not 1.
9. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*. (İstanbul, 1314), I, s. 140.

na olunan kubbe-i âliye önünde mermer bir mikat (güneş saatı) yaptırdığın" bildirdiğine göre kubbeli bir mektep olduğu anlaşılmaktadır.

Sıbyan mekteplerinin İstanbul'da yayılışları ve sayıları hakkında elimizde tam bir kaynak yoktur.[10] 17. yüzyıl kaynaklarından Evliya Çelebi'ye göre, "...muallimhane-i sıbyan-ı ebcethan 1993" yine "...esnaf-ı hacegan-ı mekteb-i püseran-ı ebcethanın hesabı imkânsızdır. Allah adetlerin füzun eyleye. Hacelerin adedi 1993, mektep adedi 1993'tür."[11] Bu adet oldukça mübalağalı görünmektedir. Evliya Çelebi'nin seyyahlığı yanında bir de müsahipliği göz önünde tutulursa mübalağaları hoşgörülmelidir. İstanbul'da 1993 mektep olduğunu belirtirken ancak birkaç mektebin ismini sayar.[12]

Tanzimat'tan (1839) 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun[13] çıkışına kadar İstanbul'da mevcut sıbyan mekteplerinin sayısına kısaca bir göz atacak olursak, şöyle bir sayı elde ediyoruz: Tanzimat'tan biraz sonra 360 civarı.[14] 1 Eylül 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile İstanbul'daki sıbyan mektepleri 12 daireye ayrılıp 264 tanedir.[15] Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yayınlanmasından sonra Vakıflardan Özel İdareye ve buradan Belediyeye devrolunan mekteplerin sayısı 364'tür.[16] Yine diğer bir istatistik kaydına göre 373 tanedir.[17]

10. İstanbul'daki sıbyan mektepleri için nisbeten güvenilir kaynaklar devletin yayınladığı yıllıklar ve istatistik bilgilerdir. Bunlar için, *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*. (İstanbul, 1263, 1334), 68 cilt. Son yıllara ait bazı ciltlerinde mektep listeleri vardır. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*. (İstanbul, 1316-1321), 5 cilt. Mekâtib-i İptidâiyye adı altındaki listeler üçüncü sene 1318 s. 828-38 ve altıncı sene 1321 s. 173-81'dedir. Maarif Salnâmesinin 6. yılı 1321'dir. 5. yıla ait olması gereken 1320 yılı ise ortada yoktur. İstanbul'un çeşitli mimari yapılarına ait çok kıymetli bir kaynak ve nüshası hayli nadir bulunan *Bab-ı Ali Nezâreti Umur-ı Dahiliyye Sicill-i Nufus İdare-i Umumiyyesi. Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse Nufus-ı Umumiyyesine Mahsus İstatistik Cedvelidir*. Sene-i rumi gaye-i Mart 1302. (İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1302)dir. Bu eser daha sonra, 1328, 1329, 1330, 1335 yılları *İstanbul Belediyesi İhsâiyat Mecmualarına* (4 cilt, İstanbul, 1329-1337) kaynaklık etmiştir. Bu mecmualarda da İstanbul'un dinî, sivil ve resmi mimari yapılarına ait isim listeleri bulmak kabildir. Ayrıca bak: *Dersaadet ve vilayâtta kâin mekâtib-i resmiye ve hususiyeye ve merkezde bulunan medaris-i İslâmiye ile kütüphanelere dair istatistik mecmuasıdır*. İstanbul, 1327.
11. Evliya Çelebi, *age*. I, s. 509 ve 527. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat 304'deki müellif hattı nüshasında v. 152b, st. 17 ve 157a, st. 13. Bu yazmayı tarayıp notu bana yollayan Dr. Gönül Tekin'e burada teşekkür ederim. Abartık 1993 mektep adedi bazı kaynaklarda 1299 ve 1933 olarak geçiyor. Bunlar için bak: O. Ergin, *age*. I, s. 75 ve Faik R. Unat, *age*. s. 8.
12. Evliya Çelebi, *age*. I, s. 319. Saydığı mektepler: Parmakkapı'da Kara Mustafa Paşa Türbesi önünde Kara Mustafa Paşa Mektebi ve kitâbesi, Yeni Bahçe'de Hüsrev Paşa Mektebi ve Kitâbesi, Süleymaniye'de Kapı Ağası Mektebi, Unkapanı'nda Papasoğlu Mektebi, Aşıkpaşa Mektebi, Zeyrek başında Ali Cemali Efendi Mektebi ve Hocapaşa Mahallesi civarında Mehmet Paşa Mektebi ve kitâbesi.
13. İhsan Sungu, "Tevhid-i Tedrisât Kanunu", *Belleten*. III, sayı 7-8, (Ankara, 1938), s. 397-431.
14. Osman Ergin, *age*. I, s. 75.
15. Osman Ergin, *age*. III, s. 730-34. Burada 12 dairenin ve 264 adet mektebin ismi verilmiştir.
16. Kaynağı verilmemiş bir deftere göre, Osman Ergin, *age*. I, s. 75.
17. Evkaftan alınmış diğer bir deftere göre, Osman Ergin, *age*. I, s. 75,76. Ayrıca Alfons M. Schneider, *age*. s. 395'te Batı kaynaklarına dayanıp ve 17 Haziran 1718 yangınını özetlerken 1601 okulun yandığını belirtiyor ki bu sayı da oldukça abartılmış gözükmektedir.

Türk imaret sisteminde önemli bir yeri olan mektep, mimari anıtlarımızın bir kesimini teşkil eder.[18] Ne var ki bunlar tarihî gelişimi içinde gerekli bir şekilde incelenmemiştir. 500 yıl Türk çocuklarının eğitim gördüğü bu yapılardan İstanbul'da ne kadar kaldığı hakkında bile kesin bir bilgimiz yoktur. Şehrin her gün hızla değişen tarihî topoğrafyasında bu güzel yapıların bir an evvel tesbiti gerekir.

Mimari yapıları, bir veya iki katlı, bir ya da iki sınıflı olan mektepler, devirlerine göre kubbeli veya tonozludur. Tamamen ahşap veya yarı kârgir olanları da vardır. Külliye içinde yer alanlarla mahalle içindeki tek yapıların özellikleri değişiktir. Hele çeşme veya sebil üzerinde kurulan mektepler ayrıca araştırmaya değer. Bu konuda Prof. Semavi Eyice'nin özlü bir yazısı[19] ve mimari yönden yapılmış bir doktora tezi de vardır.[20]

Elimizde bulunan vesika, *Mekâtib-i Vakfiye Cetveli* adını taşımaktadır. 20.5x33 cm. olup adi kâğıda yazılmıştır. Önceleri siyah mürekkep ve rık'a ile başlamış (s. 1-5), sonraları kurşun kalemle (6-12) devam edilmiş bir cetvelin müsveddesidir. 12 sahifelik bu listede 318 mektebin ismi karışık sıra numaraları altında verilmiştir. 4 isim tekrar edilmiştir.[21] Belki de vesikanın devamı vardı? Vesikadaki mektepler tam olmaktan uzaktır. Önemli bir hayli mektep listede yoktur. Ara sıra bazı yanlışlıklar da gözden kaçmamaktadır.[22] Mektep isimlerinin bazılarının yanına mazbut veya mülhak olan vakıf cinsi gösterilmiş, zaman zaman da nam-ı diğerleri (diğer isimleri) verilmiştir.

Vesikanın en önemli özelliği, bize mekteplerin adresini vermesi ve mektebin durumunu belirtmesidir. Binanın ne olarak kullanıldığını, kimin tarafından yıktırıldığı veya satıldığını, arsasının ne olduğunu göstermesidir. Bugün yok olan mektepleri, verdiği bilgilerin ışığı altında tesbit ve teşhis etmeğe yardımcı olmasıdır.

Cetveldeki bazı ip uçları tarihlendirmeyi kolaylaştırıyor. Mesela bazı mekteplerin Halk Fırkası'nca işgal edildiği söyleniyor (listemizde No. 5, 87, 244 vb.). Halk Fırkası 6 Aralık 1923 tarihinde kurulmuştur.[23] Bir diğeriyse Tersane Emini el-Hac Yusuf Efendi Mektebinde (listemizde No. 287) verilen "Acem Sefareti alt köşesinde,

18. Osmanlı Ergin, *Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi*. İstanbul, 1939
19. Semavi Eyice, "İstanbul'un tarihi eserleri", *İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul, 1966), s. 1214/107-109. *İstanbul Sebilleri* yazarı merhum İzzet Kumbaracılar'ın oğlu Sedat Kumbaracılar'ın 1974'de verdiği bilgiye göre babasının İstanbul Sıbyan Mekteplerine ait basılmamış geniş bir çalışması varmış.
20. Özgönül Aksoy, *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul, 1966. Bu doktora çalışması yalnız sur içindeki sıbyan mektepleriyle ilgilidir. Tez, M. Cevdet'in "Mekteplerimiz" adlı makalesine dayanıp, Ekrem H. Ayverdi'nin *19. Asırda İstanbul Haritası* (İstanbul, 1958)na mekteplerin işlenmesinden başka bir şey değildir.
21. Tekrar edilenler: Büyük Esma Sultan Mektebi, Hatice Sultan Mektebi, Şehit Mehmet Paşa Mektebi ve Şeyhülharem Ebubekir Paşa Mektebidir.
22. Cetveldeki yanlışlıklar dipnotlarda gösterilmiştir. Bunlara bir örnek olmak üzere Defterdar Recai Mehmet Efendi Mektebi (No. 69) arsa halinde gösterildiği halde halen sapa sağlam yerinde durmaktadır.
23. S.J. and E.K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, (Cambridge, 1977), II, s. 366.

mülhak Medresetü'l-Hattatin'dir" kaydıdır. Bugün M.E.B. Satış Bürosu olan bu bina, Evkaf Nazırı Hayri Efendi'nin gayretiyle 5 Ağustos 1915'te açılmış, 1918 yılı başında 8 ay kapalı kalıp 11 Ekim 1918'de Hattat Mektebi adıyla tekrar açılmışsa da harf devrimiyle 1928 yılı sonunda tekrar kapatılmıştır.[24] Bunlardan çıkan sonuca göre cetvelin 1923-1928 yılları arasında hazırlandığı anlaşılıyor.

Mekteplerin cetvele göre kullanılış şekilleri şöyledir:

1. Arsa olanlar	83
2. Harap halde olanlar	19
3. Boş duranlar	14
4. Yıkılanlar	5
5. Polis veya Jandarma Karakolu olanlar	10
6. Cami personeli tarafından kullanılanlar	23
7. Mahalle bekçilerinin kullandıkları veya muhtarlık olanlar	4
8. Halen okul olan veya sonradan maarif tarafından okul yapılanlar	40
9. Vakıf tarafından satılanlar	19
10. Özel İdare tarafından satılanlar	2
11. Belediye tarafından satılanlar	1
12. Vakıf tarafından kiraya verilenler	18
13. Özel İdare tarafından kiraya verilenler	9
14. Belediye tarafından kiraya verilenler	10
15. Spor klübü, kurum ve birliklere verilenler	5
16. Parti binası olarak kullanılanlar	9
17. Yola gidenler	6
18. Özel İdare tarafından vazıyet edilenler	8
19. Belediye tarafından vazıyet edilenler	3
20. Mesken olarak kullanılanlar	6
21. Mütevellisi tarafından oturulan veya kiraya verilenler	3
22. Resmi bir daire veya depo olanlar	6
23. Meçhul	11
Toplam	314

Vesikayı yayınlarken, pek yeni olduğu için transkripsiyondan kaçındık. Nam-ı diğerleri, mektep isminden sonra iki küçük tire arasında aynen gösterdik. Açıklanmasına yardımcı olan kendi ilâvelerimizi parantez içinde verdik. Mektep isimlerini aynen verip listeyi hazırlarken harf sırasına koyduk. Her mektebi de diğer kaynaklarla karşılaştırıp notlandırmaya çalıştık. Bu arada özel arşivinden mektepler için, gazetelerden derlenmiş bize çok kıymetli bilgiler veren resmi ilânları ve yine resmi kayıtlardan çıkarılmış notları, özel gözlemlerini bana yollayan dostum sayın Şinasi Akbatu'ya burada sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Gönderdikleri bilgiler, notlarımız-

24. Osman Ergin, *age*. I, s. 164-65.

da kendi ismine ve arşivine atıf yapılarak gösterilmiştir. Yayınladığımız listenin ilerde bu konuda çalışacaklara yardımcı olacağını ümit ederiz.

MEKÂTİB-İ VAKFİYE CETVELİ*

1. Abbas Ağa Mektebi.[25] Beşiktaş, Abbas Ağa Mahallesinde, cami hariminde. Arsadır.
2. Abdi Efendi M.[26] (Eyüp), Ortakçılar. Pek harap, mesduttur.
3. Abdullah Ağa M.[27] Beylerbeyi Istavroz'da. Polis karakoludur.
4. Abdülbaki Efendi M.[28] Üsküdar, Sultantepe, elyevm imam meşrutasıdır.
5. Abdülhamid-i evvel M.[29] Beylerbeyi, Cami ittisalinde. Halk Fırkası'dır.
6. Abdülhamid-i evvel M.[30] Bostancı. Halen ilkmekteptir.
7. Abdülhamid-i evvel M.[31] Emirgân, Cami hariminde. Haraptır.
8. Abdülkadir Çavuş M.[32] Kasımpaşa, Küçük Piyale Paşa Mahallesi. Mahalle bekçileri tarafından işgal edilmektedir.
9. Abdülkerim Ağa M.[33] Aksaray. Mülhak. Evkaf tarafından evvelce satılmıştır.
10. Acemiyan Evliya Mehmet Efendi M.[34] (Fatih), Çarşamba Caddesinde. Arsasına 15. İlkmektep yapılmıştır.
11. Ağaçkakan M.[36] Kocamustafapaşa. Belediye tarafından spor klübüne tahsis edilmiştir.

---

* Bu vesika özel kütüphanemizde bulunmaktadır.

25. Hadika. II, s. 103. Ayrıca, Sirkeci'de 1909 yangınında harap olan diğer bir mektebi için bak: *İstanbul Ansiklopedisi*. (İstanbul, 1958), I, s. 13
26. *Hadika*. I, s. 289.
27. İstanbul Ansiklopedisi. I, s. 35, Cami için, *Hadika* II, s. 181.
28. *Hadika*. II, s. 237; *Mirat*. s. 140; Konyalı, *Üsküdar*. II, s. 299.
29. *Hadika*. II, s. 172, kitâbe s. 173-74; Ayvansarayi, *Mecmua*. 108a; *Mirat*. s. 194 ve Konyalı, *Üsküdar*. II, s. 303.
30. Hamidiye Mektebi, Bahçekapı'da Hamidiye Türbesi karşısında ve Hamidiye İmaretinin köşesinde bulunuyordu. Altında bir sebil, iki çeşme ve bir mağaza vardı. 1914'de mektep ve imaret yıkılarak yerine bugünkü IV. Vakıf Hanı yaptırıldı. Sebil oradan kaldırılıp Gülhane Parkı kapısı karşısındaki Zeynep Sultan Camii köşesinde yeniden kurulmuştur. Bostancı'da Vakıf İdaresince yaptırılan Kuloğlu Camii ve yanındaki yeni mektebe Hamidiye ismi verilmiştir. Bir bakıma mektep oraya kaldırılmıştır. M. Ziya, *İstanbul*. I, s. 292; O. Ergin, *Maarif Tarihi*. I, s. 73 not 1. Krş. Öz, *Camiler*. II, s. 13. 1191/1777 tarihli kitâbesi için, Ayvansarayi, *Mecmua*. 30b ve M. Ziya, İstanbul. I, s. 394.
31. Cami için *Hadika*. II, s. 134-38.
32. *Hadika*. II, s. 21-22. Buradaki bilgiye göre, Küçük Piyale Paşa Camii yanındaki 1115/1703 tarihli çeşmenin (Tanışık, *Çeşmeler*. II, s. 40-41) üstündeki mektep.
33. Bu mektep, M. Cevdet, *Mekteplerimiz* ve 1318 yılı *Maarif Salnâmesi*'nde gösterilmiştir. Krş. Aksoy. s. 105. Mektep aslında Cerrahpaşa ile Aksaray arasındaki Sineklibakkal semtindedir. Bu semtte olduğuna dair mektep ile ilgili bir ilân için bak: 4 Şubat 1901 tarihli *İkdam Gazetesi*, (Akbatu Arşivinden).
34. Mektep, Vakıfların 1920 tarihli Mebani-i Hayriye Defterinde de bu isimle geçip Koğacı Dede Sokağı'nda olduğu belirtilmiştir (Akbatu Arşivinden).
35. 1318 yılı *Maarif Salnâmesi*'ndeki listede adı geçiyor.
36. Ağaçkakan Camii için, *Hadika*. I, s. 37; Aksoy. s.122.

13. Ahmediye M.[37] -Cebecibaşı Mustafa Ağa- Üsküdar, Kefçe Dede Mahallesinde. İdare-i Hususiyece vazıyet edilmiştir.
14. Ahmet Paşa M.[38] Topkapı. Topkapı Gençlik Mahfeli yapılmıştır.
15. Ahmet Hulusi Paşa M. (Fatih), Keçeciler. Karakoldur.
16. Ali Reis M.[39] Anadolukavağı, Hamam Caddesi. Yıkılarak yerine Maarifçe mektep yapılmıştır.
17. Altunizade M.[40] Üsküdar, Tophanelioğlu, Cami hariminde. Arsası mevcuttur.
18. Arakiyeci Mehmet efendi M. -Yakup Ağa- Aksaray, Ağa Yokuşu. Mazbut. Arsadır.
19. Asariye M.[41] Beşiktaş, Kılıç Ali Paşa, Sinan Paşa-yı cedid Mahallesi. Arsadır.
20. Asude Hatun M.[42] (Fatih), Aşıkpaşa. Muhterik arsadır.
21. Ataullah Efendi M.[43] (Fatih), Bozdoğan Kemeri'nde. Mülhak. Mahall-i mezkûrda dörtyol ağzında çeşme karşısında. İdare-i Hususiyece kiraya veriliyor.
22. Atik Ali (Paşa) M.[44] Çemberlitaş. Halk Fırkası işgali altındadır.
23. Atik Valide Sultan M.[45] Üsküdar, Valide-i Atik'te. İdare-i Hususiye vazıyet etmiştir. Boştur.
24. Attan Düşen Ali Ağa M.[46] Eyüp, Gümüşsuyu. Harap duvarları mevcut.
25. Avni Efendi M.[47] Kabataş, Ömer Avni Mahallesi. Cami hademesi ikamet etmektedir.
26. Ayas Ağa M. Ayasağa karyesinde. Maarif tarafından mektep ittihaz edilmiştir.
27. Ayas Paşa M.[48] (Taksim), Ayaspaşa. Evkaf kiraya vermektedir.
28. Aynışah Sultan M.[49] Babıâli Caddesinde. Mazbut. Elyevm Evkafça Musevilere icar edilmektedir.

---

37. 1189/1775 tarihli tamir kitâbesi için, *Mirat*. s. 108. Burada kitâbe tarihi yanlış olarak 1289 verilmektir. Ayrıca Konyalı, *Üsküdar*. II, s. 300.
38. *Hadika*. I, s. 142; Ali S. Ülgen, "Topkapı'da Ahmet Paşa Heyeti", *Vakıflar Dergisi*. II (Ankara, 1942), s. 170-71. Topkapı Gençlik Klubünün tabelâsına göre tesis tarihi 1920'dir. Klüp mektebe muhtemelen 1923'ten sonra taşınmıştır (Akbatu Arşivinden).
40. Konyalı, *Üsküdar*. I, s. 73. Burada verilen vakıf listesinde mektep mülhakadan ve tamire muhtaç olduğu ve zükûr ve inas mektepleri olarak gösterilmiş olduğu halde yine age. II, s. 300 de iptidai ve rüştiye olarak verilmiştir. Altunizade Camii için, Öz, *Camiler*. I, s. 4.
41. Asariye veya Kılıç Ali Paşa Camii için, *Hadika*. II, s. 104.
42. Kethüda-yı Saray-ı Atik Asude Hatun'un vakıfları ve mektebi için, Ayverdi-Barkan, *Tahrir Defteri*. s. 276 No. 1634
43. M. Cevdet, *Mekteplerimiz* ve 1318 yılı *Maarif Salnâmesi*'nde mektebin ismi geçmektedir. Aksoy. s. 91. Hace-i Sultani Ataullah Efendi ibn Şemseddin'in evâsıt-ı Muharrem 979/Haziran 1571 tarihli vakfiyesinden alınan örnekte "...Kalenderhane Mahallesindeki mektebin hlifesine yevmiye dört dirhem..." ve diğer vakıflar için, Halim B. Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*. I (Ankara, 1938), s. 127.
44. Cami için, *Hadika*. I, s. 150-152. Ayrıca Semavi Eyice, "Atik Ali Paşa Camii'nin Türk Mimari Tarihindeki Yeri", *Tarih Dergisi*. Sayı 19 (İstanbul, 1964), 99-114.
45. Sultan II. Selim'in karısı ve Sultan III. Murat'ın annesidir. *Hadika*. II, s. 183; *Mirat*. s. 127.
46. 17. yy.ın mirahurlarından olan Ali Ağa'nın mektebi Eyüp Gümüşsuyu'nda İskender Dede Tekkesi'nin civarındadır. Taş bir bina olup halen mesken olarak kullanılmaktadır. Mektebin bahçesindeki mezar taşında hem mirahurluğu hem de attan düştüğü yazılıdır (Akbatu Arşivinden).
47. Reisülküttap Ömer Avni Efendi Camii kapısı üstündeki mektep, *Hadika*. II, s. 86.
48. Evkaf Nezaretinin 29 Nisan 1913 ile 1 Mayıs 1913 tarihleri arasında Tanin Gazetesinde yayınladığı bir listede bu mektebin ismi geçmektedir (Akbatu Arşivinden).
49. Sultan II. Bayezit'in kızı Aynışah Sultan, Hacı Beşir Ağa Külliyesindeki bu mektebin ilk kurucusudur. Mezarı da mektebin bahçesindedir. *Sicil*. I, s. 59; *İstanbul Ansiklopedisi*. III, s. 1624; M. Cevdet, *Mekteplerimiz*'de Bab-ı Ali karşısında Tomruk Dairesinde olarak verilmiştir.

29. Ayni Hatun M.[50] (Galata), Hacımimi Mahallesi, Kumbaracı Yokuşu. Arsadır.
30. Ayşe Hatun M.[51] Çamlıca, Fıstıklı karyesi. Harap bir haldedir. Muallime hanımın kerimesi ikâmet etmektedir.
31. Bahriye Nazırı Hasan (Hüsnü) Paşa M.[52] Kadıköy, Kurbağalıdere. Elyevm Maarifçe mekteptir.
32. Balıkçı Ramazan Ağa M.[53] Hasköy civarı, Zındanarkası'nda. Polis karakoludur.
33. Bedestani Halil Efendi M.[54] (Şehremini),Taşkasap. Muhteriktir.
34. Bedrettin Bey M.[55] Kasımpaşa, Bedrettin manallesinde. Camiyle bir çatı altında, boştur.
35. Belkıs Hatun M.[56] Kasımpaşa, Çiviciler içinde. Evkafça satılmıştır.
36. Beyhan Sultan M.[57] -Esmihan Sultan- (Cağaoğlu), Düyun-u Umumiye Caddesi, Evkaf satmıştır. Cumhuriyet Matbaasının makina dairesi olmuştur.
37. Bezm-i Alem M.[58] Çubuklu'da. Arsadır.
38. Bostancıbaşı Abdullah Ağa M.[59] Kasımpaşa, Çatma (Mesçit) Mahallesinde. Evkaf satmıştır.
39. Buhuri Osman Ağa M.[60] Kadıköy, Kuşdili Caddesi. Evkaf kiraya vermektedir.
40. Burhaniye M. Beylerbeyi, Burhaniye, Polis karakoludur.
41. Büyük Esma Sultan M.[61] Beşiktaş, Ekmekçibaşı Mahallesi. Belediye tarafından satılmıştır.
42. Büyük Piyale Paşa M.[62] Kasımpaşa, Büyük Piyale Paşa Mahallesi. Camiin harimi dahilinde.
43. Cağalazade Rüstem Paşa M.[63] Üsküdar, Mirahor Mahallesi. İdare-i Hususiyece vazıyet edilmiş. Halk Fırkası idaresindedir.

---

50. *Hadika.* II, s. 50 krş. *Mirat.* s. 449.
51. Konyalı, Üsküdar. I, s. 72.
52. 22 Nisan 1900 tarihli *Servet* Gazetesindeki ilâna göre, "Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa Hazretlerinin Kadıköyü'nde Kurbağalıdere'de inşa ettirdiği mektebin resm-i küşadı 21 Nisan 1900 tarihinde icra edilmiştir" (Akbatu Arşivinden).
53. Mektebin ikametgâh olarak kiraya verileceğine dair ilân için, 16 Nisan 1916 tarihli *Tanin* Gazetesi (Akbatu Arşivinden).
54. Mektep 1318 yılı *Maarif Salnâmesi*'nde Sülüklü'de gösterilmiştir. Yenibahçe'de gösterilen mektebin tamirine dair Evkaf İdaresinin resmi ilânı için, 12 Nisan 1899 tarihli Sabah Gazetesine bak (Akbatu Arşivinden).
55. Bedrettin Bey camii için, Hadika. II, s. 9
56. Öz, *Camiler.* II, s. 17 not 20'ye göre, bir hayrat kaydından cami Belkıs Hatun tarafından yaptırılmıştır. Halbuki, *Hadika.* II, s. 9'da Çatma Mescidi altında banisinin Güzelce Kasım Paşa olduğu belirtiliyor.
57. Süleymaniye Kütüphanesi Esat Efendi kısmında bulunan yazma bir *Hadikat'ül-Cevami* (No. 2248) nüshasının kenar notunda, "...Cağalzade'ye karib Çifte Saraylar kurbünde Çaşniğir camii'nin (Hadika. I, s. 79) üst tarafında 1219 tarihinde valideleri için Beyhan ve Hatice Sultanlar tarafından yaptırılmış bir taş mektep ve çeşmeleri vardır", denilmektedir. Bu kenar notunun tamamı için bak: Semavi Eyice, "İstanbul'un ortadan kalkan bazı tarihi eserleri I", *Tarih Dergisi.* Sayı 26 (İstanbul, 1972), s. 143.
58. Evkaf tarafından mektebin kiraya verileceğine dair resmi ilân, 15 Şubat 1332 tarihli *Takvim-i Vekayi* Gazetesindedir (Akbatu Arşivinden).
59. 1318 yılı Maarif Salnâmesi'nde, Tepebaşı kurbünde gösteriliyor ki doğrudur. Zira Tepebaşı'nın altı Çatma Mesçit Mahallesidir.
60. Sultan I. Ahmet'in Babüssaade Ağalarından Osman Efendi camii için, *Hadika.* II, s. 248; Mirat. s. 24.
61. 1318 yılı Maarif Salnâmesi'nde, Valde Çeşmesi'nde gösterilmiştir ki ayni mahaldir.
62. *Hadika.* II, s. 26.
63. Konyalı, *Üsküdar,* I, s. 54. Mektep şimdi Üsküdar Halkevidir.

44. Canfeda Hatun M.[64] Karagümrük, Dörtyol ağzında. Evkafça kiraya verilmektedir.
45. Canfeda Hatun M.[65] Beykoz, Akbaba karyesinde. Elyevm Maarifçe mektep ittihaz edilmiştir.
46. Cavit Ağa M.[66] Ortaköy, Küçükayazma. Cami ittisalinde olduğundan bilâ icar müezzin işgal etmektedir.
47. Cedit Valide Sultan M.[67] Üsküdar, Çarşı civarı. İdare-i Hususiyece kiraya verilmektedir.
48. Ceste Bali Mehmet Efendi M.[68] Fatih'te. Bu mektep Ceste Bali olmayıp Hamza Bali'dir. Muhterik arsa.
49. Cevher Ağa M.[69] Aksaray, (Muratpaşa Mahallesinde). Evkafça satılmıştır.
50. Cevher Ağa M.[70] (Üsküdar), Ümraniye, Servi Mahallesinde. Maarif ilkmektep ittihaz etmiştir.
51. Cevri Usta M.[71] Sultanahmet'te. Mazbut. Park karşısında. Elyevm Muallimler Birliği'dir.
52. Cezayirli Ahmet Paşa M.[72] Beykoz, cami kurbinde. Bi'l-muhakeme Evkaf almıştır.
53. Cezayirli Hasan Paşa M.[73] Kasımpaşa, Divanhane Meydanı. Maarifçe mektep yapılmıştır.
54. Cezayirli Gazi Hasan Paşa M. Büyükdere Çayırı'nda. küçük ve mamur bir binadır. Mütevellisi tarafından kiraya verilmektedir.
55. Cezri Kasım Paşa M.[74] Eyüp, Cezri Kasım Paşa Camii derununda. Arsadır.
56. Çelebi Mehmet Efendi M. Kumkapı, Muhsine Hatun Mahallesi. Mülhak. Fevkani kısmı ahşap ve harapçadır.
57. Çeşmi Hüseyin Efendi M.[75] Cihangir. Evkaf satmıştır.
58. Darüssaade ağası Beşir Ağa M.[76] Beykoz, Yalıköyü. Sabık imamın kerimesi fuzuli işgal etmektedir.

---

64. *Hadika.* I, s. 183.
65. Bu semtteki Canfeda veya Akbaba Camii için, *Hadika.* II, s. 150.
66. Müsahip Cavit Ağa Camii için, Öz, *Camiler.* II, s. 15.
67. Mektep, Sultan III. Ahmet'in annesi Gülnuş Emetullah Sultan tarafından yaptırılmıştır. *Hadika.* II, s. 187; *Mirat.* s. 105; Konyalı, *Üsküdar.* I, s. 310.
68. M. Cevdet, *Mekteplerimiz.* s. 285'de Fatih, Yeniçeşme'de Hamza Bali Mektebi şeklinde. Hamza Bali'nin vakfı için, Ayverdi-Barkan, *Tahrir Defteri.* s. 261, No. 1543. Ayrıca Efraziye Yokuşunda diğer Ceste Bali Mektebi için bak: Ayvansarayi, mecmua. 59b.
69. Mektebin vakfı için, Ayverdi-Barkan, *Tahrir Defteri.* s. 308, No. 1796.
70. Konyalı, *Üsküdar.* I, s. 71.
71. Mektep, Cevri Usta veya Cevri Kalfa adları altında geçer. 1235/1819-20 tarihli bir kitâbesi vardır. Semavi Eyice, *İstanbul Petit Guide.* (İstanbul, 1955), s. 55; *İstanbul Ansiklopedisi.* VII, s. 3524. Mektebin altındaki çeşme için, tanışık, *Çeşmeler.* I, s. 242. Cevri Ustanın diğer bir mektebinin Üsküdar'da olduğu vakıf listesinde geçiyor. Konyalı, *Üsküdar.* I, s. 66.
72. Vakıf İdaresi tarafından mektebin kiraya verileceğine dair resmi ilân, 15 Şubat 1332 tarihli *Takvim-i Vekayi* gazetesindedir (Akbatu Arşivinden).
73. *Hadika.* II, s. 28.
74. *Hadika.* I, s. 280.
75. Sır Kâtibi Çeşmi Hüseyin Efendi'nin 1132/1719'da inşa ettirdiği Sormağir Camii'nde olsa gerek. Camiden bugün eser kalmamıştır. *Hadika* II, s. 71.
76. 1318 tarihli *Maarif Salnâmesi*'nde, Hacı Beşir ağa Mektebi, Yalı Karyesinde çeşmenin karşısında şeklinde geçmektedir. Diğer bir kaynakta da aynı şekilde geçmektedir: Süleyman Sadettin, *Tuhfe-i Hattatin.* (İstanbul, 1928), s. 506.

59. Darüssaade Ağası Hüseyin Ağa M.[77] Küçük Ayasofya Camii hariminde. Mazbut. Kaimen mevcut olup Heyet-i İhtiyariye tarafından meşgul.
60. Darüssaade Ağası Mehmet Ağa M.[78] Sultan Mahmut Türbesi civarında. Mazbut. Hilâl-i Ahmer'in zir-i işgalinde.
61. Darüssaade Ağası Mercan Ağa M.[79] (Beyazıt), Mercan. Mazbut. Mezkûr cami imamı mukim.
62. Daye Hatun M.[80] Kâğıthane karyesinde. Maarifçe mektep olarak kullanılmaktadır.
63. Debbağ Bekir Ağa M.[81] Üsküdar, Debbağlar Mahallesinde. Arsadır.
64. Debbağ Mahmut Ağa M.[82] Üsküdar, Hazret-i Hüdayi Mahallesi. Arsadır.
65. Debbağ Yunus M.[83] Sultan Selim Camii hariminde. Arsadır.
66. Defterdar Abdüsselâm Efendi M.[84] (Eminönü), Küçükpazar Caddesi, Hayrettin Sokağı. Fırkaca işgal edilmektedir.
67. Defterdar Ahmet Efendi M.[85] (Fatih), Kadıçeşmesi. Muhterik, arsa halinde.
68. Defterdar Mehmet Bey M.[86] Anadoluhisarı, Göksu Camii karşısında. Belediyece kiraya verilmektedir.
69. Defterdar Recai Efendi M.[87] (Vefa), Küçükkoğacılar. Mülhak. Bozacının arkasında muhterik arsa.
70. Defterdar Sadık Efedi M.[88] -Üçler- Sultanahmet Meydanına nazır köşe başında. Haraben mevcut.
71. Deniz Aptal M.[89] -Server Ağa- Şehremini. Arsadır.
72. Dereseki M.[90] Beykoz, Dereseki karyesinde. Maarifçe mektep ittihaz edilmiştir.
73. Duhani İsmail Ağa M.[91] (Mevlanakapı), Mevlevihane Caddesi. Arsadır.

77. Küçük Ayasofya Camiindeki bu mektebi, Sadrıazam Ahmet Paşa'nın bina ettiğine dair, *Hadika*. I, s. 188.
78. Mektep Cağaloğlu, Çatalçeşme'de Hoca Rüstem Camiinin yanındadır. Kitâbesi için, *Hadika*. I, s. 97-98 ve Ayvansarayi, *Mecmua*. 129b-130a.
79. M. Cevdet, *Mekteplerimiz*. s. 286.
80. *Hadika*. I, s. 301.
81. Evkaf Nezaretinin mektebi mesken olarak kullanacağına dair resmi ilânı, 8 Şubat 1914 *Tanin* gazetesinde bulunmaktadır (Akbatu Arşivinden). Konyalı, *Üsküdar*. I, s. 70'de Debbağlar Mektebi adı altında.
82. 1812 tarihli vakfiyesi için, Sedat Kumbaracılar, "İlk kız okullarımız nasıl kuruldu", *Hayat Tarih Mecmuası*. Sayı 4 (Mayıs, 1969), s. 78.
83. Vakıfları için, Ayverdi-Barkan, *Tahrir Defteri*. s. 300, No. 1756.
84. M. Cevdet, *Mekteplerimiz*. s. 286. Zengin vakıfları için, Ayverdi-Barkan, *Tahrir Defteri*. s. 181-82, No. 1037. Burada Abdüsselâm Beyin İstanbul'da bir mektebi olduğu anlaşılıyorsa da nerede olduğu belli değildir denmektedir, age. s. 182, not 4.

74. Ebulfazl Mahmut Efendi M.[92] Şehzadebaşı'nda. Evkaf Levazım Anbarı.
75. Emin Nurettin M.[93] Şehzadebaşı. Mülhak. Muhterik arsadır.
76. Emine Hatun M.[94] Kocamustafapaşa, Akarca. Aile işgal etmektedir.
77. Emin-i Ganem M.[95] Topkapı civarı. Arsadır.
78. Eski Mektep.[96] Anadoluhisarı. Bilen yoktur.
79. Esma Hatun M. Kasımpaşa, Piyale Mahallesinde. Muhteriktir.
80. Esmihan Sultan M.[97] Üsküdar, Tunusbağı. İdare-i Hususiyece vazıyet edilmiştir. Muallimler Birliği'dir.
81. Esmihan Kaya Sultan M.[98] Divanyolu. Mülhak. Şehremaneti karşısındaki meydanlığa kalbedilmiştir.
82. Evliya Hoca M.[99] Üsküdar, Kuşoğlu Yokuşu. Arsadır.
83. Eyüp Ağa M.[100] Hasköy, Keçecipiri Mahallesinde. Boştur.
84. Fatih Sultan (Mehmet) M.[101] Fatih, Çilingirler Sokağı. Âsâr-ı nefiseden ve kârgirdir, tamire muhtaçtır.
85. Fatma Hatun M. Eğrikapı, Hacı İlyas Mahallesi, Belediyece kiraya verilmektedir.
86. Fatma Hatun M. Kasımpaşa, Hacı Hüsrev Mahallesi. Elyevm ilkmekteptir.
87. Fatma Sultan M.[102] Karagümrük, Tahtaminare. Halk Fırkası tarafından kullanılmaktadır.
88. Fehim Efendi M. Kâğıthane, Alibeyköyü. Arsadır.
89. Feriköy M.[103] Feriköy. Cami müezzini tarafından işgal edilmektedir.
90. Ferruh Ağa M.[104] Samatya. Müezzin ikamet etmektedir.

92. Semavi Eyice, "Kazasker Ebu'l-fazl Mahmut Efendi Medresesi", *Tarih Dergisi*. Sayı 14 (İstanbul, 1959), s. 147-62; Behçet Ünsal, "İstanbul'un imarı ve eski eser kaybı", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*. II (İstanbul, 1969), s. 22-23.
93. 903/1497 tarihli vakfiyesinde bir de mektebi gösteriliyorsa da şimdi yoktur. Ayverdi-Barkan, *Tahrir Defteri*. s. 237-38, No. 1393. Vakıfların 1920 tarihli Mebâni-i Hayriye Defterine göre, Vefa yangınında yandığı ve arsa olduğuna dair kayıt vardır (Akbatu Arşivinden). Aksoy. s. 90'da bu mektep Ebulfazl Mahmut Efendi Mektebi ile karıştırılmıştır. Ayrıca tam yeri için, Ekrem H. Ayverdi, *19. Asırda İstanbul Haritası*. (İstanbul, 1958), pafta, C 4.
94. 1318 yılı *Maarif Salnâmesi*'nde mektep, Emine Hanım Mektebi şeklinde gösterilmiştir. Belediyenin mektebi kiraya vereceğine dair resmi ilânı, 26 Nisan 1924 *Cumhuriyet* gazetesindedir (Akbatu Arşivinden).
95. M. Cevdet, Mekteplerimiz. s. 287. Burada Koyun Emini Mustafa Çavuş Mektebi Kocamustafapaşa'da şeklinde verilmiştir.
96. Muhaşşi Sinan Mektebi (No. 200) olabilir?
97. Konyalı, *Üsküdar*. I, s. 61 ve II, s. 334.

143. İttihat ve Terakki M. Beşiktaş, Saman İskelesi. Bilâhare Osman Paşazade Kemal Paşa istirdat etmiştir.
144. İvaz Efendi M.[149] Eğrikapı, İvaz Efendi Mahallesi. Arsa.
145. Kamer Hatun M.[150] Hocapaşa. Mazbut. Fevkanî mektep tahtındaki iki dükkân Evkafça kiraya verilmektedir.
146. Kanuni Sultan Süleyman M.[151] Süleymaniye. Türbe ve mezarlığa muttasıl. Mazbut. İlkmektep yapılmıştır.
147. Kanuni Sultan Süleyman M.[152] Fındıklı, Cihangir Caddesi. Evkaf tarafından kiraya verilmektedir.
148. Kapıağası İbrahim Ağa M.[153] (Şehremini), Uzunyusuf. Maarifçe mektep olarak kullanılmaktadır.
149. Kapıağası Mahmut Ağa M.[154] Sütlüce, Mahmut Ağa Mahallesi. Polis karakoludur.
150. Kapıağası Mehmet Ağa M. Sultanahmet. Mazbut. Dört duvardan ibaret.
151. Kapıağası Yakup Ağa M.[155] Üsküdar, Toptaşı, Arakıyeci Mehmet Mahallesi. Boştur.
152. Kaptan Hasan Paşa M. Kartal, Takyeci karyesi. Müezzin ve kayyum meşrutahanesidir.
153. Kaptan İbrahim Ağa M. Beşiktaş, Kaptan İbrahim Ağa Mahallesi. Evkaf kiraya vermektedir.
154. Kaptan İbrahim Paşa M. Kasımpaşa civarı. Arsa halindedir.
155. Kara Emin Bey M. Fatih, Hafızpaşa. Muhterik arsa.
156. Karafakih Hüseyin M. -Karakadı- Kasımpaşa, Kulaksız. Elyevm ilkmekteptir.
157. Kara Mimi Abdülmennan Kaptan M. Kasımpaşa, Yeniçeşme Mahallesi. Arsadır.
158. Karakadı İsmail Ağa M.[156] (Üsküdar), Atlamataşı. İdare-i Hususiyece vazıyet edilmiştir.
159. Kasidecizade Süleyman Sırrı Efendi M.[157] Erenköy, Kozyatağı. Elyevm Maarifçe ilkmekteptir.

---

149. *Hadika.* I, s. 147.
150. Osman Ergin, *Maarif Tarihi.* III, s. 731. Diğer bir Kamer Hatun Mektebi, Etyemez Mektebi adı altında olup, kitâbesine göre 1308/1890'da Şeyhülharem Mehmet Şevket Paşa ile karısı Afife Hanım tarafından yeniden tamir ve inşa edildi. *İstanbul Ansiklopedisi.* X, s. 5394.
151. *Hadika.* I, s. 16, 18; Aksoy, s. 80. İmamzade Esat Efendi tarafından ilk nümune mektebi burada Mekteb-i Ulum-ı Edebiye adı altında açılmıştır, Osman Ergin, *Maarif Tarihi.* II, s. 384 not 1. Yine burada 1853 yılında kadı yetiştiren Muallimhane-i Nüvvap açıldı. Faik R. Unat, *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi bir Bakış.* (Ankara, 1964), s. 135.
152. *Hadika.* II, s. 72.
153. Akbatu Arşivindeki bir kayda göre, mektep 1890'larda öğretime açık olup Uzunyusuf'ta değil Barutthane civarında gösteriliyor. Halbuki Barutthane Yokuşu Şehremini'nin Yenibahçe tarafında, Uzunyusuf ise Şehremini'nin içeri kısmındadır.
154. *Hadika.* I, s. 303.
155. *Mirat.* s. 127; Konyalı, *Üsküdar.* II, s. 314-16. Mektebin altındaki çeşme için, Tanışık, *Çeşmeler.* II, s. 280.
156. Konyalı, *Üsküdar.* I, s. 55.
157. Kadıköyü'ndeki Kazasker semtine kendisine izafeyle ismini veren Rumeli Kazaskeri Kasidecizade Süleyman Sırrı Efendi'nin, mektebi Kozyatağı Polis Karakolu bitişiğindeymiş. 1963'lerde mektep yıktırılmış, enkazı kaldırılmış, bu arada kitâbesi de yok edilmiştir. Ebu'l-ulâ Mardin, *Hıfzıır Dersleri.* Önsöz ve eklerle yay.: İsmet Sungurbey. (İstanbul, 1966), II-III, s. 846.

160. Kaşıkçı Mustafa Ağa M.[158] (Şehremini), Yayla. Evkafça enkazı satılmıştır. Arsadır.
161. Kaymak Mustafa Paşa M.[159] Kasımpaşa, Karaimam Mahallesi. Camiin tahtında olduğundan imam oturmaktadır.
162. Kaymakam Mustafa Paşa M.[160] Kasımpaşa, Kurtçelebi Mahallesi. İmam ikamet etmektedir.
163. Kazgani Ali Ağa M.[161] Fındıklı, Kazgani Ali Ağa Mahallesi. Camiyle bir sakf altında, boştur.
164. Kebapçı Yunus Ağa M.[162] Tophane, Karabaş Mahallesi. Arsa halindedir.
165. Kemankeş Ahmet Ağa M.[163] Aksaray. Muhterik.
166. Kerime Hatun M.[164] (Çengelköy), Kerime Hatun Camii ittisalinde. Polis karakoludur.
167. Ketani Ömer Paşa M.[165] (Cihangir), Ketani Ömer Paşa Mahallesi, Akarsubaşı Caddesi. Evkaf satmıştır.
168. Kethüda Mehmet Efendi M. Vefa. Arsadır.
169. Kılıç Ali Paşa M.[166] Tophane, Defterdar Mahallesi. Arsadır.
170. Kızlar M. Kırkçeşme. Kabristan yanında arsası mevcut.
171. Kilyos M. Kilyos, Maarifçe küşadedir.
172. Koca Mustafa Paşa M.[167] Kocamustafapaşa. Evkafça evvelce yıktırılmıştır.

---

158. İstanbul'da Nuri Dede Mahallesinde sakin Kaşıkçı Mustafa b. Ahmet b. Sefer'in 1144/1731 tarihli vakfiyesinde "İbrahim Çavuş Mahalesinde müceddeden bina ve ihdas ettiği mektepte talim eden etfale ve üstadlarına her sene iyd-i fıtırda kırk kat kapama ve..." kaydı görülmektedir, Halim B. Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi.* I (Ankara, 1938), s. 125. Vakıfların 1920 tarihli Mebani-i Hayriye defterinde, İbrahim Çavuş Mahallesinde, Değirmen Sokağında harap olarak gösterilmiştir. Harap olmasına rağmen, Vakıflar ilânen kiraya vermiştir. Bak, 6 Haziran 1932 *Cumhuriyet* gazetesi (Akbatu Arşivinden). Ayrıca bak, Aksoy. s. 125.
159. *Hadika.* II, s. 12.
160. Mescit için, *Hadika.* II, s. 23.
161. Kazgancı Camiinin minaresini ve mektebi Topçu Çorbacısı İbrahim Ağa yaptırmıştır. *Hadika.* II, s. 82.
162. Evkaf Nezaretinin 29 Nisan 1913 yıllarında yayınladığı listede (bu kaynak için bak, not 48) mektebin öğretime açık olduğu anlaşılıyor (Akbatu Arşivinden).
163. Vakıfların 1920 tarihli Mebani-i Hayriye Defterindeki kayıtta, "Laleli Türbesi karşısındaki Kemankeş Ahmet Ağa Mektebi kâin iken muhterik olmağla mefkuttur" denmektedir. Yine Vakıfların 7 Mayıs 1895 *Tanin* gazetesindeki ilânına göre, "Laleli'deki Kemankeş Ahmet Ağa Mektebinin altındaki iki adet dükkân kiralıktır" kaydı vardır (Akbatu Arşivinden).
164. *Hadika.* II, s. 123; *Cümle-i Cevami ve Zevaya.* Paris bibliotheque Nationele, Suppl. 1084, 175b-176a'da "Kerime Hatun camii ve oğlu Kapıağası Ahmet ağanın mektebi" hakkında bilgi vardır. Matbu Hadika nüshasında ayrıca bu cami yoktur. Cümle-i Cevâmi ve Zevâyâ ise Ayvansarayi'nin *Hadika*'sından başka bir şey değildir. Yalnız son varaklarında İstanbul tekkelerine ait önemli bazı kayıtlar vardır. Krş. E. Blochet, *Catalogue des Manuscrits Turcs.* (Paris, 1933), II, s. 158-159. Burada yazarı bilinmeyen ve özelliği olmayan bir yazma denmektedir. Halbuki tamamen tersine önemli bir yazmadır. Ahmet Ağanın diğer bir mektebi Ortaköy Teskerecibaşı Osman Efendi Camiindedir. *Hadika.* II, s. 123.
165. Mescit için, *Hadika.* II, s. 74.
166. *Hadika.* II, s. 60.
167. *Hadika.* I, s. 162. Ayrıca bak, Semavi Eyice, "İstanbul'da Koca Mustafa Paşa Camii", *Tarih Dergisi.* Sayı 6 (İstanbul, 1953), s. 153-75.

173. Köprülü Mehmet Fazıl Paşa M.[168] Çemberlitaş. Mazbut. Maarif sırasında. Evkafça kiraya verilmektedir.
174. Kuruçeşme M.[169] Kuruçeşme. Maarif tarafından küşat edilmiştir.
175. Küçük Piyale Paşa M.[170] Kasımpaşa, Zincirlikuyu. Evkafça satılmıştır.
176. Kürkçübaşı Hüseyin Ağa M.[171] Yedikule. Arsadır.
177. Kürkçübaşı Sait Ağa M.[172] Gedikpaşa, Divan-ı âlide. Mülhak. 1337/1918 tarihinden beri Divan-ı âli imam meşrutasıdır.
178. Lala Mehmet Ağa M.[173] Eyüp, Kasım Çavuş Mahallesi. 30 sene evvel yıktırılmıştır.
179. Lalizade Abdülhaki M.[174] Eyüp, Kalenderhane Caddesi. Lalizade Camii imamı merhumun ailesi oturmaktadır. Belediye vazıyet etmiştir.
180. Latif Rüştü Paşa M.[175] Göztepe, Mehmet Efendi Mahallesi. Evkaf satmıştır.
181. Macuncu Kasım M.[176] (Çapa), Macuncu. Arsadır.
182. Mahmud-ı sani M. Kasımpaşa, Seyit Ali Çelebi Mahallesi. Haraptır.
183. Mahmut Paşa-yı Veli M.[177] Mahmut Paşa Camii ittisalinde. Mazbut. Fırın arkasında. Evkafça kiraya verilmektedir.
184. Mahmudiye M. Aksaray. Mazbut. Yanmış, arsası yola kalbedilmiştir.
185. Mecidiye M.[178] Ortaköy. Belediye tarafından kiraya verilmektedir.
186. Mecidiye M.[179] Mecidiye karyesinde. Cami hariminde olduğundan cami hademesi tarafından işgal edilmektedir.
187. Mehmet İzzet Efendi M.[180] (Beşiktaş), Vişnezade Mahallesi. Cami derununda olduğundan hademesi ikamet etmektedir.

168. Köprülü Mehmet Fazıl Paşa diye birisi yoktur. Köprülü Mehmet Paşa kastedilmektedir. Fazla bilgi için, Tayyip Gökbilgin, "Köprülüler", *İslâm Ansiklopedisi*. IV, s. 892-908. Vakfiyesi, *Köprülü Kütüphanesi*, No 1 dedir.
169. Kapıağası Ahmet Ağanın olması gerek, *Hadika*. II, s. 123. Halbuki listemizde (No. 290) geçen Teskerecibaşı Osman Efendi Mektebi de vardır ve aynı camiin sakfı altında bir oda olduğu belirtilmiştir.
170. *Hadika*. II, s. 22'ye göre, Abdülkadir Çavuş Mektebinden (No. 8) başka diğer bir mektep Sefer Kethüda'nındır.
171. Cami için, *Hadika*. I, s. 176-77.
172. 1318 yılı *Maarif Salnâmesi*'nde mektep Gedikpaşa'da fakat Kürkçübaşı Ali Ağa mektebi olarak gösterilmiştir. *1934 İstanbul Şehri Rehberi* (İstanbul, 1934), pafta 3'te ise Behram Çavuş Mahallesinde Kürkçübaşı Mektep Sokağı vardır. Divan-ı Âli Camii ise Gedikpaşa Camiidir. *Hadika*. I, s. 187.
173. Hadika. I, s. 265.
174. Ayvansarayi, *Mecmua*. 87a.
175. "Her ne kadar halen Sümer Sokağındaki Pansiyonlu İlkokul halk arasında Taşmektep ismiyle maruf ise de Göztepe'nin en eski okulu, yani eski Taşmektep bugünkü Göztepe İtfaiye Karakolu'nun karşı köşesinde Tanzimat Sokağı ile Taşmektep Sokaklarının husule getirdikleri köşeydi. Bu sokak da ismini bu mektepten almıştır. Eski Taşmektep vaktiyle Çifte Konakları yaptıran Kassam Şükrü Bey'in vakfıydı. Kurucusu ve ilk müdürü Abdülkâmil Beydir. Kız ve erkek çocukları burada karma okurlardı. Kızlar okulda başlarını o devirde dahi örtmezlerdi. Kaç göç yoktu. Halen bu bina yıkılmış ve yerine beton bir ev yapılmıştır", Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Göztepe*. (İstanbul, 1972), s. 39.
176. *Hadika*. I, s. 206.
177. *Hadika*. I, s. 191.
178. Cami için, Öz, *Camiler*. II, s. 46.
179. Cami için, Öz, *Camiler*. II, s. 46.
180. *Hadika*. II, s. 98-100.

188. Mektep arsası. Kumkapı. Kumkapı'da Şakir Efendi fırını yanındaki arsada kâin mektep mahalli seferberlik esnasında Evkafça kitapçı İrani Hüseyin Efendi'ye satıldığı mütevatirdir.
189. Mesih Paşa M.[181] -Fetva emini Nuri Efendi- Karagümrük, Hatice Sultan mahallesi. Marifçe mektep tarafından depo ittihaz edilmiştir.
190. Mihrimah Sultan M. Merdivenköy. Arsadır.
191. Mihrimah Sultan M.[182] Üsküdar, Hacı Hasna Hatun Mahallesi. İdare-i Hususiye vazıyet etmiştir.
192. Mihrişah Valide Sultan M.[183] Eyüp, Bostan İskelesi. Mesdut. Kimse tarafından meşgul değildir.
193. Mimar Acem M.[184] Şehremini, Mimar Acem Mahallesi. Arsadır.
194. Mirahor Mehmet Ağa M. -Kalender- Sofular civarı. Arsadır.
195. Mirimiran Mehmet ve Halil Paşalar M.[185] Sirkeci, Dörtyol ağzında. Mülhak. Evkafça Otelciler Cemiyetine icara verilmiştir.
196. Molla Ali Fenari M.[186] (Fatih), Halıcılar. Haraptır.
197. Molla Aşki Halil Efendi M.[187] Eğrikapı, Aşki Mahallesi. Cami ittisalinde. Haraptır.
198. Molla Çelebi M.188 Yeniköy. Cami avlusunda İdare-i Hususiyece hedmettirilmiştir, enkazı alınmıştır.
199. Molla Fenari M. (Sarıyer), Uskumru karyesi. Maarifçe küşadedir.
200. Muhaşşi Sinan Efendi M.[189] -Adile Sultan- Anadoluhisarı, Muhaşşi Sinan Camii ittisalinde. Belediyece kiraya verilmektedir.
201. Muhittin Fenari M.[190] Tophane. Cami derununda. Boştur.
202. Muslihittin Mustafa Çavuş M.[191] (Karagümrük), Kefevi Mahallesi, Dragman Caddesinde. Arsadır.

181. *Hadika*. I, s. 175. Fetva Emini Nuri Efendi camii yeniden inşa ettirmiştir.
182. *Hadika*. II, s. 175. Hz. Ali'nin bir hikmetini havi kitâbesi için, *Mirat*. s. 105. Son yıllarda tamir ettirilip çocuk kütüphanesi yapılmıştır, Konyalı, *Üsküdar*. II, s. 317 ve I, s. 57. Vakfiyesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi 3752/2'dedir. Yenibahçe, Karabaş Mahallesinde diğer bir mektebi de vardır.
183. Eyüp'te Pertev Paşa'nın açık türbesinin arkasındadır. Adak kurbanı satanlar koyun ahırı olarak işgal etmektedirler (Akbatu arşivinden).
184. *Hadika*. I, s. 206.
185. Vakıfların 1920 yılı Mebani-i Hayriye Defterindeki kayıtta mektep şöyle geçmektedir: "Mirimirân Mehmet Paşa nam-ı diğer Sadrıâzam Halil Paşa Mektebi, Karaki Hüseyin Çelebi Mahallesinde", (Akbatu Arşivi). Sirkeci, Hüdâvendigâr Caddesindeki köşede meşhur Yeşil Ay'ın kullandığı sebil de Mirimirân Mehmet Paşa vakfındandır. Sebili Sultan V. Murat tamir ettirmiştir.
186. *Hadika*. I, s. 157.
187. *Hadika*. I, s. 196. Halil Efendinin kim olduğu anlaşılamadı.
188. Cami için, *Hadika*. I, s. s. 140-41.
189. *Hadika*. I, s. 162.
190. Nam-ı diğeri semtinden aldığı isimle Çukurcuma Mektebi'dir. 1920 tarihli Vakıfların Mebani-i Hayrat Defterindeki kayıt: "Mektep, Muhiddin-i Molla Fenari Camiinin son cemaat mahallindedir" şeklindedir. Yine Evkafın, Tophane'de Çukurcuma mahallesindeki Muhiddin-i Fenari Mektebinin masârif-i tamiriyesine dair münâkasa listesi için bak, 21 eylül 1321 *Sabah* gazetesi. Mektep Evkaf Nezaretinin 29 nisan 1913 tarihli listesinde öğretime açık mektepler arasında gösteriliyor. Bak aynı tarihli *Tanin* gazetesi, (Akbatu arşivinden). Çukurcuma veya Molla Fenari Camii için, *Hadika*. II, s. 66-67.
191. Kefeli Camii yanındaki fevkani Tatlıkuyu Mektebi Mustafa çavuşundur. *Hadika*. I, s. 186.

203. Mustafa Zihni Paşa M.[192] Erenköy, Tren istasyonu, Maarifçe ilkmekteptir.
204. Nakşıdil (Sultan) M.[193] Fatih, Çiviciler içinde. Haraptır.
205. Nalıncı İsmail Ağa M.[194] Kasımpaşa, Nalıncı Hüseyin Ağa. Evkaf satmıştır.
206. Nazperver Kalfa M.[195] Küçüklanga. Maarifçe mektep olarak kullanılmaktadır.
207. Necip Bey M.[196] (Üsküdar), Kısıklı Camii ittisalinde.
208. Nevfidan (Hatun) M.[197] Üsküdar, Bülbüldere. Arsadır.
209. Nevruz Kadın M.[198] Süleymaniye. Evkafça evvelce Süleymaniye müezzinlerinden Şevket Efendiye satılmıştır.
210. Nimetullah Valide Sultan M.[199] Tünel kurbünde. Evkaf kiraya vermiştir.
211. Nişastacı Sadık Efendi M.[200] Mevlanakapı, Hacı Evliya Camii hariminde mesdut.
212. Numune-i Osmani M.[201] -Sabri Mehmet Efendi- Küçükpazar, Hacıkadın Mahallesi, Demirhane Sokağı. Bu isimde bir yer bulunamamıştır. (Vaktiyle) burada Sabri Mehmet Efendi Mektebi olup arsa iken Şehremaneti mütekaidi Fehmi Bey isminde birisi bu arsayı hane arsasına kalbettiğini Hızır Bey Camii sabık imamı Muhittin Efendi söylemektedir.
213. Oruç Gazi M.[202] -İsmail Efendi- Aksaray. Arsadır.
214. Öküz Mehmet Paşa. M.[203] Karagümrük. Cami hariminde. Enkazını İdare-i Hususiye satmıştır.
215. Perestu Kadın M.[204] Silivrikapı, Bala Mahallesi. Maarifçe geceyatı mektebi yapılmıştır.
216. Pertevniyal Valide Sultan M. Sarıyer. Arsadır.
217. Pir Ahmet Çelebi M. Fatih, Hırka-yı şerif. Ahşap. Elyevm polis karakolu.
218. Piri Mehmet Bey M.[205] Galata Müdafaa-i Milliye Ahz-i Asker Şubesi. Evkafça satılmıştır.
219. Piri Mustafa Paşa M.[206] (Fatih), Kadıçeşmesi, Yenihamam yanında. Muhterik arsadır.
220. Poyraz (Köyü) M. Beykoz, Poyraz Köyü. Elyevm Maarifçe mektep ittihaz edilmiştir.

192. Cami için, Öz, *Camiler*. II, s. 72.
193. Öz, *Camiler*, I, s. 58.
194. Kasımpaşa'da Nalıncı Hasan Camii için, *Hadika*. II, s. 22-23. Nalıncı İsmail Ağa anlaşılamadı.
195. Mektep kapısı üzerindeki kitâbe için, M. Ziya, *İstanbul*. I, s. 420.
196. Cami için, *Hadika*. II, s. 256.
197. Konyalı, *Üsküdar*. I, s. 56.
198. Süleymaniye, Kirazlı Mescit civarında fevkani Nevruz Kadın mektebi, *Hadika*. I, s. 183.
199. Nimetullah Valide Sultan diye bir kimse bilinmiyor. Sultan III. Ahmet'in annesi Gülnuş Emetullah Sultan kastediliyor, krş. J. Deny, "Walide Sultan", *The Encyclopaedia of Islam*. IV (Leiden, 1934), s. 1113-1118.
200. Cami için, *Hadika*. I, s. 31.
201. Osman Ergin çocukluk hatırâtından bahsederken, Zeyrek civarında Numune-i Mekteb-i Osmani adlı bir mektebe gittiğini yazıyor. *Maarif Tarihi*. I, s. 70 not 2. Belki bu mektep olabilir.
202. *Hadika*. I, s. 39. İsmail Efendi, camii yeniden yaptırandır.
203. *Hadika*. I, s. 28.
204. Belâ Mescidinin, (*Hadika*. I, s. 58) karşısında bulunan Balâ Tekkesi şimdi ilkmekteptir. Öz, *Camiler*. I, s. 31. Ayrıca Bali Efendi veya Balikuyusu Tekkesi için, Ahmet Münip, *Mecmua-i Tekâya*. (İstanbul, 1308), s. 3.
205. Mektebin satış ilânı bize adeta binanın planını veriyor: Akarât-ı Vakfiye İdaresi Emlâk-i Mahlule ilânı, "Galata'da Arap Cami-i şerifi Mahalesinde Sırma Sokağında 7 nolu 79 zira arsada mebni fevkâni bir dershane ve bir muallim odası, tahtani bir hademe odası ve bir taşlık ve bir kuyu ve 5 zira aralığı havi mektep müstağni-i anhâdan satılıktır", 3 Eylül 1330, *Takvim-i Vekayi* gazetesi (Akbatu arşivinden).

221. Pürtelaş Hasan Efendi M.[207] Fındıklı, Alçakdam Mahallesi. Arsadır.
222. Rabia Adviye Hanım M.[208] Beşiktaş, Şenlikdede Mahallesi. Belediye tarafından kiraya verilmektedir.
223. Rağıp Paşa M.[209] Koska. Mazbut. Kütüphane memuru mukim.
224. Ramazan Ağa M.[210] Eyüp, Kızılmescit. İdare-i Hususiye kiraya vermektedir.
225. Ramazan Ağa M. Rumelifeneri. Maarif tarafından ilkmektep ittihaz edilmiştir.
226. Rami Kadın M.[211] Beşiktaş, Tranvay Caddesinde. Vaktiyle Hazine-i Hassaya kalbedilmiştir.
227. Rami Mehmet Paşa M.[212] Eyüp, Nişancı. Aileler oturmaktadır. İdare-i Hususiye vazıyet etmiştir.
228. Raşit Efendi (Benlizade) M.[213] (Fatih), Çarşamba Caddesi. Arsadır.
229. Recep Ağa M.[214] (Eminönü), Tahtakale, Rüstem Paşa Camii hariminde. Mazbut. Derununda kayyum mukim. Belediyeye verilmiştir.
230. Reisülküttap İsmail Ağa M.[215] Galata, Kemankeş Mahallesi. Evkaf kiraya vermektedir.
231. Reisülküttap Mustafa Efendi M.[216] Kumkapı. Mülhak. Şeyh Ferhat Mahallesinde Musalla Caddesi. Muhterik arsadır.
232. Rum Ali M.[217] Beşiktaş, Rum Ali Mahallesi. Cami hariminde arsadır.
233. Rum Mehmet Paşa M.[218] Üsküdar, Rum Mehmet Paşa Mahallesi. Camiin son cemaat yeridir.
234. Ruznameci Ali M.[219] -veya Mustafa Efendi- Beyazıt, Soğan Ağa. Mülhak. Şehremanetince satılarak yerine bina yapılmıştır.
235. Rüstem Paşa M.[220] (Sultanahmet), Kabasakal. Mazbut. Arsası evvelce satılarak yerine bina yapılmıştır.
236. Sadr-ı Esbak Abdullah Paşa M.[221] -Dibekli- Bayezıt, Tavşantaşı. Mülhak. Evkaf kiraya vermektedir.
237. Sadr-ı Esbak Ahmet Paşa M.[222] (Samatya), Yokuşçeşme. Fırka Ocağıdır.

206. *Hadika*. I, s. 123
207. Pürtelaş Hasan Efendi veya Alçakdam Mescidi için, *Hadika*. II, s. 81
208. *Hadika*. II, s. 101.
209. *Hadika*. I, s. 179. Vakfiyesi, Rağıp Paşa Kütüphanesi, No. 137'dedir.
210. *Hadika*. II, s. 278.
211. Beşiktaş'ta Cisr-i kebir karşısında mektep, sebil ve çeşmeyi bina ettiğine dair, *Hadika*. I, s. 32.
212. *Hadika*. I, s. 295.
213. Eski kayıtlarda daima Benlizade Raşit Efendi Mektebi şeklinde geçer. Eski adıyla Çarşamba Caddesi, yeni adıyla Darüşşafaka Caddesinde türbesinin yanındaki mektep halen yerinde durmaktadır. Aksoy. s. 97'de mektebin ismi yanlış olarak Beylizade Sıbyan Mektebi şeklinde verilmiş ve yerinde bulunmadığı belirtilmiştir.
214. Rüstem Paşa Camii için, *Hadika*. I, s. 115-117.
215. *Hadika*. I, s. 117.
216. *Hadika*. I, s. 203.
217. Burada sözü edilen cami Uzuncaova Camii'dir. *Hadika*. II, s. 101.
218. Cami için, *Hadika*. II, s. 195.
219. M. Cevdet, *Mekteplerimiz*. s. 288.
220. M. Cevdet, *Mekteplerimiz*. s. 285.
221. Dibekli Camii için, *Hadika* I, s. 25.
222. Ayvansarayi, *Mecmua*. 100b ve *Vefeyat*. 69a.

238. Sadr-ı Esbak Hasan Paşa M.[223] Beyazıt, Zeynep Hanım Konağı karşısı. Mazbut. Himaye-i Etfal tarafından meşgul.
239. Sait Efendi M. Gedikpaşa. Mülhak. Gedikpaşa Hamam Caddesi 52 nolu hane ittisalinde arsadır.
240. Salih Ağa M.[224] -Akarca- Kadırga, Akarçeşme. Mülhak. Maarifçe elyevm mekteptir.
241. Saliha Hatun M.[225] Zeyrek, Kilise Camii karşısında. Ahşap olup İdare-i Hususiye kiraya vermiştir.
242. Saliha Sultan M.[226] Galata, Çeşme Meydanı'nda. Elyevm muallimlerden eski müdür Ali Rıza Bey işgal etmektedir.
243. Saraç Süleyman Ağa M. Beyoğlu, Şahkulu Camii civarında, arsadır.
244. Sarı Emine Hanım M.[227] Galata, Yolcuzade Mahallesi, Alaca Mescit'te. Halk Fırkası işgal etmektedir.
245. Selim Ağa M.[228] Üsküdar, Atlamataşı'nda. Maarifçe mektep ittihaz edilmiştir.
246. Selimiye M.[229] Üsküdar, Selimiye Mahallesi. Polis karakolu ittihaz edilmiştir.
247. Serçavuş Yusuf Ağa M.[230] (Çapa), Çukurbostan. Arsadır.
248. Serhalife Mustafa Efendi M.[231] Kandilli. İskele civarı. Elyevm imam meşrutasıdır.
249. Serşah-Ferruhşah M.[232] Aksaray. Arsadır.

223. Seyit Hasan Paşa Medresesi bugün Türkiyat Enstitüsü olarak kullanılmaktadır. Yanında mektebi de vardır. *Hadika.* I, s. 89. Mektebin altındaki sebil için, İzzet Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri.* (İstanbul, 1938), s. 40-41.
224. Mektep Piyer Loti Caddesinde köşe başındadır. Bahçe duvarında kitâbesi dahi vardır (Akbatu arşivinden).
225. *Hadika.* I, s. 118; Aksoy. s. 96.
226. *Hadika.* II, s. 33; Kitâbesi, *Mirat.* s. 459-60. 1958'de yıktırılan bu fevkani mektep için, Behçet Ünsal, "İstanbul'un imarı ve eski eser kaybı", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri.* II (İstanbul, 1969), s. 42-43.
227. Alaca Mescit için, *Hadika.* II, s. 34.
228. Konyalı, *Üsküdar.* II, s. 404-406. Vakfiyesi için bak, Süleymaniye Kütüphanesi, Fotokopi Arşivi No. 21.
229. *Mirat.* s. 77; Konyalı, *Üsküdar.* I, 63.
230. Mektebin tamirine dair,"Macuncu kurbinde Toptaşı Mahallesinde Serçavuş Yusuf Ağa Mektebinin tamiri..." şeklinde bir kayıt 29 Şubat 1904 *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde bulunmaktadır (Akbatu arşivinden).
231. Kaynaklarda, Anadolu Başhalifesi Mehmet Efendi şeklinde geçmektedir. *Hadika.* II, s. 166; *Mirat.* s. 260; Konyalı, *Üsküdar.* II, s. 166.
232. Serşah-Ferruhşah adları altında iki ayrı mektep olabilir. Eğer Serşah'la Sitti Şah kasdedilmek isteniyorsa, Sitti Şah Şeyhülislâm Zenbilli Ali Efendinin kızıdır. 947/1540 tarihli vakfiyesinde: "Sitti Şah Hatunun 300.000 akçeyle bir ev vakfederek, 30.000 akçesiyle bir medrese inşa olunup mesarifinin ribhiyle karşılanması şart edilmiştir. Medresenin yanında bir de mektep olacaktır", Ayverdi-Barkan, *Tahrir Defteri.* s. 164, No. 935. Şart yerine getirilmiş, Silivrikapı'da medrese yapıldıktan başka bir de mescit ilâve olunmuştur. *Hadika.* I, s. 121'de mektepten bahsedilmiyor. Halbuki, Akarat-ı Vakfiye İdaresinin bir ilânına göre: "Aksaray harik mahallinde Alaca Mescit Mahallesinde, Alaca Mescit Caddesiyle Mektep Sokağının telâkigâhında köşebaşında kâin Sitti Şah Mektebi satılıktır" kaydı vardır. 17 Kânunusani 1337 tarihli *İkdam* gazetesi, (Akbatu arşivi). İlânda verilen adreste böyle bir mektep vardır. Bu mektep için bak, Ekrem H. Ayverdi, *19. Asırda İstanbul Haritası.* (İstanbul, 1958), pafta, C 3. listeyi düzenleyenin Sitti Şah yerine Serşah yazması da düşünülebilir. Ferruh Şah veya Ferah Şah, Sultan II. Bayezıt'ın oğlu Şehzade Korkut'un kızıdır. *Sicil.* I, s. 62 ve II, s. 5; Alderson. Levha, XXVIII. Kocası Sır kâtibi Bali Mehmet Efendinin Laleli civarında Kızıltaş Mescidi yanında bir mektebi vardır. *Hadika.* I, s. 158. Ayrıca cami ve mektep için, Şinasi Akbatu, "İstanbul'un kaybolan camileri", 14 Mart 1959 tarihli *İstanbul Ekspres* gazetesi. Sitti Şah Mektebiyle Ferruh Şah Mektebi birbirlerine oldukça yakındır. Krş. Ekrem H. Ayverdi, *age.* pafta, C 3.

250. Silahtar Mehmet Efendi M.[233] Kadırga, Emin Sinan Mahallesi. Mülhak. Beyoğlu müretteb atından 1449 nolu Polis Hasan Efendi mukim.
251. Sinan Ağa M.[234] Fatih, Fazlı Paşa. Muhterik. Arsa.
252. Sinan Ağa M.[235] (Beykoz), İncirköyü. İdarece hademe nöbet odası ittihaz edilmiştir.
253. Sinan Paşa-yı Atik M.[236] Beşiktaş. Karakol karşısı. Belediye dairesi olarak işgal edilmekte.
254. Sipahiler Ağası Mustafa Ağa M.[237] Üsküdar, Karacaahmet. Arsadır.
255. Sirkeci Mustafa Ağa M.[238] (Taksim), Firuz Ağa, Sirkeci Mustafa Ağa Mahallesi, cami hariminde.
256. Solak Sinan M.[239] Üsküdar, Solak Sinan Mahallesi. Arsadır.
257. Sormağir M.[240] (Hekimoğlu Ali Paşa), Altımermer. Arsadır.
258. Söğütlü M.[241] Beşiktaş, Haseki Tarlası. Muradiye Camii içinde olduğundan hademe ikamet etmektedir.
259. Sultan Ahmet Kızlar M. Sultanahmet, Tavukçu Sokağı. Mazbut. Vaktiyle Evkafça tutulmuş bir konaktır.
260. Sultan Ahmet Han-ı evvel M.[242] Sultanahmet. Harik Mahallinde. Mazbut. Üst katın sakfı yoktur, alt kat İdare-i Hususiyece kiraya verilmiştir.
261. Sultan Ahmet Han-ı salis M.[243] Bebek. Cami hariminde.
262. Sultan Mahmut M.[244] Ayasofya Camii avlusu. Mazbut. Muhasebe-i Umumiyece imama kiraya verilmektedir.
263. Sultan Mustafa-yı salis M. Hasköy, Turşucu Mahallesi. Arsadır.
264. Sultan Mustafa-yı salis M.[245] Üsküdar, Ayazma. Maarif tarafından mektep ittihaz edilmiştir.

233. İnşa tarihi 1671'dir. Aksoy. s. 75. Vakıfların 1920 tarihli Mebani-i Hayriye Defterine göre, kiraya verildiği belirtiliyor (Akbatu Arşivinden).
234. Fazlı Paşa semti burada yanlış olarak Fatih'te gösterilmiştir, halbuki Sultanahmet'tedir. Ekrem H. Ayverdi, *19. Asırda İstanbul Haritası.* (İstanbul, 1958), pafta, B 3. Fazlı Paşa'da da bir Sinan Ağa Mescidi vardı. *Hadika* bu mescidi yazarken Fatih'teki Sinan Ağa Camiiyle karıştırmıştır: "Sinan Ağa Mescidi der kurbi Fazlı Paşa Sarayı, banisi Babüssaade Ağası Sinan Ağadır ... mezbur Sinan Ağa Mescidi mukabilinde vaki darülhadisin banisi müderrisinden...", *Hadika.* I, s. 120. Halbuki burada söz konusu edilen darülhadis Fatih'teki Sinan Ağa camii mukabilindedir. Krş. Ekrem H. Ayverdi, *age.* pafta, C 5. Fatih'teki Sinan Ağa Camii ise şöyle tarif edilmektedir: "Sinan Ağa Camii der kurb Yarhisar Camii, banisi Fatih Camiinin bina emini olup... mektebi vardır. Karşısında Damat Mehmet Efendi Medresesi vardır ki...", *Hadika.* I, s. 123. Burada medresenin yeri doğru olarak verilmiştir.
235. *Hadika.* II, s. 155.
236. *Hadika.* II, s. 90.
237. Konyalı, *Üsküdar.* I, s. 68.
238. Cami için, *Hadika.* II, s. 71.
239. *Hadika.* II, s. 23d; *Mirat.* s. 145; Konyalı, *Üsküdar.* I, s. 58.
240. *Hadika.* I, s. 112.
241. Muradiye Camii için, Öz, *Camiler.* II, s. 49.
242. *Hadika.* I, s. 18.
243. *Hadika.* II, s. 124.
244. *Hadika.* I, s. 5. Bugün müze personeli tarafından kullanılmaktadır.
245. *Hadika.* II, s. 188. Yıkılan mektebin yerine 1322/1917'de Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından üç katlı bir mektep yapılmıştır. Konyalı, *Üsküdar.* II, s. 302.

265. Sultan Mustafa-yı salis M.[246] Paşabahçe. Çeşme üzerindeyken yıkılmıştır.
266. Sultan Mustafa-yı salis M.[247] Kadıköy. İskele başında. Elyevm müezzin meşrutasıdır.
267. Sultan Selim-i evvel M.[248] Sultanselim. Cami kapısı ittisalinde. Müezzin Şakir Efendi oturmaktadır.
268. Süheyl Bey M.[249] Tophane, Süheyl Bey Mahallesi, Topçular caddesi. Evkaf tarafından kiraya verilmektedir.
269. Süleyman Subaşı M.[250] Unkapanı, Hoca Halil Caddesi. İdare-i Hususiyece kiraya verilmektedir.
270. Süleyman Subaşı M.[251] (Eyüp), Münzevi. İdare-i Hususiyece vazıyet edilmiştir.
271. Şah Sultan M.[252] Eyüp, Feshane Caddesi. Maarifçe ilkmektep olarak kullanılmaktadır.
272. Şah-ı Huban M.[253] Galata, Arap Camii Mahallesi. Evkafça evvelce satılmış.
273. Şah-ı Huban Kadın M.[254] (Aksaray, Vatan Caddesi), Lütfü Paşa. Arsadır.

---

246. *Hadika.* II, s. 155.
247. *Hadika.* II, s. 256.
248. *Hadika.* I, s. 14.
249. *Hadika.* II, s. 78.
250. *Hadika.* I, s. 238. Ayrıca, Behçet Ünsal, *agy.* s. 27.
251. *Hadika.* I, s. 294.
252. Banisi Sultan III. Mustafa'nın kızı ve Sultan III. Selim'in büyük ablası Şah Sultandır. *Hadika.* I, s. 255. A. Kuran, "Zal Mahmut Paşa külliyesi", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, I (1973) 65-80.
253. Mektebin 1898 yılında mahalleli tarafından yapılan yardımla tamir ettirilip tekrar açıldığına dair, "... harap iken ahiren Arap Cami-i şerifi mahallesi ehâli-i hamiyetmendanı tarafından cem olunan iâneyle müceddeden inşa olunan Galata'da Arap Camii civarındaki Şah-ı Huban kadın Mekteb-i İptidaisi'nin inşaatı bu kerre hitam bulmuştur. Resm-i küşadı bugün icra edilecektir" şeklindeki kaydı 5 Kânunusani 1898 *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde bulunmaktadır. Aradan 18 yıl geçtikten sonra mektep Vakıflar tarafından satılmıştır. Bu husus için Evkaf Nezaretinin ilânı: "Galata'da Arap Camii Mahallesinde Mahkeme ve Hediye Sokaklarında kâin 138 zira, 7 parmak Şah-ı Huban Mektebi mahallinin tamamı satılıktır" şeklinde 6 Kânunusani 1334 *Takvim-i Vekayi* gazetesinde yer almaktadır (Akbatu Arşivinden).
254. Bir çok kaynaklarda Şah-ı Huban Kadın, Şah Sultanlarla birbirine karıştırılmıştır. Şah-ı Huban Kadın, Sultan III. Murat'ın kadınlarından biridir. Alderson. Levha, XXXII; G. Oransoy, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi.* (Ankara, 1969), s. 276-77; *Sicil.* I, s. 46'da "Sultan Murad-ı salis hazretlerinin havatininden olup Yenibahçe'de hayratı vardır. Orada türbesinde bir kadınla (kızı) medfun" olduklarını belirtmektedir. Mektep, Yenibahçe'de Luna Parkın arkasındadır. Ekrem H. Ayverdi, *19. Asırda İstanbul Haritası.* (İstanbul, 1958), pafta, D 4. Mektep bugün Ruh Sağlığı Merkezi Dispanseri olarak kullanılmaktadır. Aksoy. s. 108; Öz, *Camiler.* I. s. 136 not 307 ve Halil İnalcık, "İstanbul", *The Encyclopaedia of Islam.* IV (Leiden, 1973), s. 232'deki kaynaklardaysa Şah-ı Huban Kadın'ı, Sadrıazam Lütfü Paşanın karısı (?) olarak göstermektedirler. Lütfü Paşanın karısı, Şah Sultan ise Sultan I. Selim'in kızı olan Şah Sultan'dır. *Sicil.* I, s. 45; Alderson. Levha, XXIX; Oransoy, *age.* s. 277. Lütfü Paşanın karısı ve Sultan I. Selim'in kızı Şah Sultan, Eyüp Sultan'da Bahariye'de kendi adına yaptırdığı camide müstakil türbesinde yatmaktadır. *Hadika.* I, s. 257. Vakfiyesi, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, E. H. 3020'dedir. Krş. Fehmi E. Karatay, Topkapı Sarayı *Türkçe Yazmalar Kataloğu.* (İstanbul, 1961), I, s. 109. Yine Öz, *Camiler.* I, s. 131'de yanlış olarak Sultan I. Selim'in kızı ve Lütfü Paşanın karısı Şah Sultan'ı Sultan Selim Camiinde bir türbede medfun gösteriyor. Fakat bu sefer *age.* I, s. 137'de doğru olarak Şah Sultan'ı Eyüp'teki müstakil türbesinde medfun gösteriyor. Hata Ayvansarayi'nin basma *Hadika*'sında başlamaktadır. Şah-ı Huban Odaları Mescidini anlatırken, "Baniyesi Şah-ı Huban Hatundur. Sadrıazam Lütfü Paşanın halilesidir... Yenibahçe kurbinde Lütfü Paşa Hamamı mukabilinde vaki mektebinin dairesinde bir âli türbede ve yanında kızı dahi medfundur..." demektedir (I, s. 129). Bu Şah-ı Huban kadın, saraylıdır, fakat Lütfü Paşanın karısı değildir. Aynı yanlışlık yazma *Hadika* nüshalarında da aynen vardır. Mesela, Paris, Suppl. 1084, 120b; Viyana, 1284, 47a; Uppsala, 673, 64a; Berlin, 1107, 43a, daysa Sadrıazam Yusuf Paşanın karısı olarak gösterilir. Burada ilk defa yayınladığımız Şah-ı Huban Kadın'ın mektep kitâbesi bizi aydınlığa kavuşturmaktadır. Kitâbe mermer olup 0.76x1.18 cm. dir. 19 Haziran 1933'de Belediye tarafından Türk-İslâm Eserleri Müzesine teslim edilmiştir (Envanter No. 26). Kısmen çatlak olan taşın kitâbesi:
1. Hüve'l-hallâkü'l-baki
2. Cennet-mekân Sultan Murad Han Hazretlerinin
3. Kadınlarından sahibetü'l-hayrât ve'l-hasenât merhûme
4. Şâh-ı Hûbân Kadın Hazretlerinin
5. Mekteb-i şerifi ve türbe-i münifeleridir.
6. Ola rahmet rûh, pâkine hemân
7. Şâh-ı Hûbân ruhiçün fatiha
8. Tarik-i ta'miri sene 1210
9. Ketebe Ebubekir Necib.

274. Şayeste Kadın M. Maltepe. Arsadır. Yanındaki mektep arsayı bahçe yapmıştır.
275. Şebsefa Kadın M.[255] Zeyrek. Şebsefa Kadın Camii içinde. Maarifçe mektep olarak kullanılmaktadır.
276. Şehit Ahmet Paşa M.[256] Üsküdar, Pazarbaşı Mahallesi. Evkaf kiraya vermektedir.
277. Şehit Mehmet Paşa M.[257] Galata, Azapkapı. Evkaf satmıştır.
278. Şehzade Sultan Mehmet M.[258] Şehzadebaşı. Mazbut. 9. ilkmektep yapılmıştır.
279. Şerbetçi Mustafa Ağa M.[259] (Eyüp), Kapıcıçeşmesi. Muhterik arsadır.
280. Şeyhülharem Ebubekir Paşa M.[260] Aksaray. Mülhak. Haraptır.
281. Şeyhülislâm Esat Efendi M.[261] (Fatih), Çarşamba. İsmail Ağa Camii hariminde.
282. Şeyhülislâm Mehmet Efendi M.[262] (Büyükdere), Zekeryaköyü. Maarif tarafından ilkmektep ittihaz edilmiştir.

---

255. Sultan I. Abdülhamit'in kadınlarından Fatma Şebsefa Kadın'ın (Sicil. I, s. 61) camii ve mektebi *Hadika*'da kayıtlı değildir. Bugün aynı isimle anılan camiin karşısındaki bina sağlam bir şekilde durmaktadır. 1805 tarihli vakfiyesine göre kız ve erkek çocuklarının devam ettiği bir mekteptir: "yevmi yirmi akça ile hüsn-i hat kitâbeli bir hattat haftada iki gün yevmi on beş akça vazife ile meşk hocası olup... işbu mekteb-i münife müdâvemet eden sıbyandan muvazzaf olan sâbi ve sâbiyyeye birer fes ve birer kapama entari ve birer kuşak ve birer dizlik ve ayakkabı olmak üzere bâ yedd-i kaymakam... nalça baha olmak üzere dahi iki yüz pare...seyir baha olmak üzere muallime yirmi kuruş verile...", Sedat Kumbaracılar, "İlk kız okullarımız nasıl kuruldu", *Hayat Tarih Mecmuası.* Sayı 4 (Mayıs, 1969), s. 77-78. Ayrıca cami ve mektep için, İsmail H. Konyalı, "Yeni açılan Unkapanı ve Yenikapı güzergâhı IV", *İstanbul Belediye Mecmuası.* Yıl 17, No. 196 (1941), s. 9
256. Şehit veya Türk Ahmet Paşa, çeşme üzerindeki mektebini çavuşbaşıyken yaptırmıştır. Çavuşbaşı Mektebi diye anılır. *Hadika.* II, s. 222. 1298/1880-81 tamir kitâbesi için, *Mirat.* s. 131-32 ve Konyalı, *Üsküdar.* II, s. 306-307. Çeşme için, Tanışık, *Çeşmeler.* II, s. 294-95. Diğer bir mektebi ise Üsküdar'da Davut Paşa Camii kapısı yanındadır. *Hadika.* II, s. 205 ve Konyalı, *Üsküdar.* I, s. 139.
257. *Hadika,* II, s. 37 ve *Mirat.* s. 467.
258. *Hadika.* I, s.15 ve Aksoy. s. 92.
259. 1318 yılı *Maarif Salnâmesi,* mektebi Cami-i Kebir Mahallesinde göstermiş, Vakıfların 1920 yılı Mebani-i Hayriye Defterindeyse Çilekçiler Kethüdası Mustafa Ağa Mektebi, Eskiyeni gösterilmiştir ki iki semt arası hayli uzaktır. Maarif Nezaretinin mektebin altındaki iki dükkânı kiraya vereceğine dair ilân, 30 Teşrinievvel 1324 tarihli *Takvim-i Vekayi* gazetesinde bulunmaktadır (Akbatu Arşivinden).
260. Ayvansarayi, *Mecmua.* 100b; Aksoy. s. 85. Altındaki sebil için, İzzet Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri.* (İstanbul, 1938), s. 33; B. Ünsal, "İstanbul'un imarı...", *agy.* s. 18 not 30. Vakfiyesi torunlarından merhum Hayrullah Örs'teydi.
261. *Hadika.* I, s. 38.
262. Öz, *Camiler.* I, s. 71.

283. Şişeci Mehmet Efendi M.[263] Cibali, Seferikoz (Sivrikoz) mahallesi. Arsadır.
284. Tavaşi Hasan Ağa M.[264] Üsküdar, İnadiye, Ahmediye Caddesi. Vakfın mütevellisi ikamet etmektedir.
285. Tayyibi Mustafa Efendi M. (Tophane), Firuz Ağa Mahallesi. Arsadır.
286. Tercüman Yunus Bey M.[265] (Fatih), Çarşamba, Drağman Caddesi. Haraptır.
287. Tersane Emini el-Hac Yusuf Efendi M.[266] (Babıâli). Acem Sefareti alt köşesinde. Mülhak. Medreset'ül-Hattatin'dir.
288. Teşvikiye M.[267] Teşvikiye. Maarif tarafından mektep ittihaz edilmiştir.
289. Tevfikiye M. Üsküdar, Bülbülderesi. Arsadır.
290. Tezkerecibaşı Osman Efendi M.[268] Kuruçeşme. Camiin sakfı altında bir oda olup boştur.
291. Tomtom M. Galata, Tomtom mahallesi. Mahalle bekçileri tarafından işgal edilmektedir.
292. Topçubaşı Bali Ağa M.[269] Tophane, Kılıç Ali Paşa Mahallesi, Medrese Sokağı. Dört duvarı ve kapısı olup perükar dükkânı yapılmıştır.
293. Topçubaşı Hacı Mehmet Ağa M.[270] Tophane, Karabaş Mahallesi. Evkafça kiraya verilmektedir.
294. Topçubaşı Mehmet Emin Ağa M.[271] Tophane, Sakabaşı Mahallesi. Arsadır.
295. Topçubaşı Sarı İsmail Ağa M.[272] Tophane, Ekmekçibaşı Mahallesi. Arsadır.
296. Türbedar Kasım Çelebi M.[273] (Cibali). Üsküplü Camii karşısında. Mahall-i mezkûrda her ne kadar sorulmuşsa da bu namda bir mektep bulunamamıştır.
297. Üçgözlü Şeyh Mehmet Efendi M.[274] Süleymaniye, Hocakadın. Mülhak. Bulunamamıştır.
298. Üsküplü M.[275] Cibali, Üsküplü Mahallesinde.

263. Evkaf Nezaretinin mektebin tamiri için ihale ilânı, 5 Kânunusani 1906 *Sabah* gazetesindedir (Akbatu Arşivinden).
264. *Hadika.* II, s. 214. Mektep yıkılarak yerine ev yapılmıştır. Konyalı, *Üsküdar.* I, s. 303 ve II, s. 333.
265. Hadika, I, s. 113.
266. Aksoy. s. 80. Mektebin köşesinde bulunan hazireden Yusuf Efendinin 1189/1775 tarihli mezar taşı ve ailesinin taşlarıyla birlikte 1956-57 yıllarında ortadan kaldırıldı, "Divanyolunda Hacı Yusuf Efendi Sıbyan Mektebi", *Türk Turing Otomobil Kurumu Belleteni.* Sayı 198 (İstanbul, 1958), s. 193 ve B. Ünsal, "İstanbul'un imarı...", *agy.* s. 40. Mektep bugün M. E. B. Satış Bürosudur.
267. Öz, *Camiler.* II, s. 65-66.
268. *Hadika.* II, s. 123.
269. Topçubaşı Bali Ağa için, *Sicil.* II, s. 4. Tomtom Camiinin altındaki mektep için, *Hadika.* II, s. 66.
270. Vakıfların 1920 tarihli Mebani-i Hayriye Defterinde nam-ı diğeri Cebecibaşı Mehmet Ağa olarak gösterilmiştir. Belediyenin mektebi kiraya vereceğine dair ilânı, "Tophane'de Karabaş Mahallesinde Lüleciler Sokağında 24 Nolu Topçubaşı Mehmet Ağanın mektebi kiralıktır", şeklinde 19 Nisan 1935 *Akşam* gazetesinde bulunmaktadır (Akbatu Arşivinden).
271. Tophane Kışlası arkasındadır, mektepten bir eser yoktur fakat haziresi ve mektebin kurucusu Mehmet Emin Ağanın mezar taşı yerindedir. Buraya, Taşmektep de derler. 7 Eylül 1898 *İkdam* gazetesi, (Akbatu Arşivinden).
272. *Hadika* II, s. 69. Vakıfların mektebi tamir ettireceğine dair ilânında, "Tophane Kadirihane yanındaki... " denmektedir. 1 Haziran 1327 *Tanin* gazetesi, (Akbatu Arşivinden).
273. Mektep Üsküplü Camiinin karşı köşesindedir. Ahşap bina son yıllarda tamir görmüş, mesken olarak kullanılıyor (Akbatu Arşivinden).
274. Süleymaniye, Hacıkadın'da değil, Kocamustafapaşa Hacıkadın Mahallesindedir. Aksoy. s. 122.
275. Üsküplü veya Çakır Ağa Camii diye anılan camiin içinde olabilir. Zira Çakır Ağanın 884/1479 tarihli vakfiyesinde müderris ve talebeye vazife ayrılmıştır. Ayverdi-Barkan, *Tahrir Defteri.* s. 109, No. 611; *Hadika.* I, s. 32 de Üsküplü Camiini anlatırken mektepten söz etmiyor. M. Cevdet, mektebi tesbit etmiştir. Krş. Aksoy. s. 97.

299. Valide Sultan Emetullah Baş Kadın M.[276] Beyazıt. Mazbut. Halk Fırkası işgal etmektedir.
300. Vani Mehmet Efendi M.[277] Vaniköyü. Cami ittisalinde. Polis karakoludur.
301. Verdinaz Kadın M.[278] Aksaray, Murat Paşa. Arsadır.
302. Yahnikapan Hatice Usta M.[279] Beyazıt'ta aynı mahalde. Haraben mevcut.
303. Yasemin Hatun M.[280] Anadoluhisarı. İskele kurbünde. Arsası yola kalbedilmiş.
304. Yunus Bey M.[281] Kumkapı. Mülhak. Nişancı Mehmet Paşa Camii mezarlığı arkasında muhterik.
305. Yusuf Ağa M.[282] Anadolukavağı. Bu mektebi bilen yoktur.
306. Yusuf Paşa M.[283] Aksaray. Belediyece vazıyet edilmiştir.
307. Zaim Osman Ağa M.[284] Çatladıkapı. Mülhak. Arsası Evkafça Edhem Efendi'ye icar edilmiştir.
308. Zenbilli Ali Efendi M.[285] Zeyrek Yokuşu. Belediyece kiraya verilmektedir.
310. Zeynelabidin Efendi M.[287] Küçükmustafapaşa. Evkafça satılmıştır.
311. Zeynep Hatun M.[288] Eyüp, Zeynep Hatun Mahallesi. Camiin son cemaat mahallinde olduğundan hademe camiye ait eşya koymaktadır.
312. Zincirlikuyu Vakıf M. (Edirnekapı), Zincirlikuyu, Saray Ağası Caddesi. İdare-i Hususiyece satılmıştır.
313. Ziver Bey M. Kadıköy, Sahrayıcedit. Müezzin ve kayyum meşrutasıdır.
314. Zühtü Paşa M.[289] (Kadıköy), Kızıltoprak. Halk Fırkası işgal etmektedir.

276. *Hadika.* I, s. 125. Sebilin üstündeki mektebin eksik bir kitâbesi, İzzet Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri.* (İstanbul, 1938), s. 29. Kitâbenin tamamı için, B. Ünsal, "İstanbul'un imarı...", *agy.* s. 34.
277. *Hadika.* II, s. 168. Cami avlusundaki Serasker Rıza Paşanın başka bir ahşap mektebi için, Konyalı, *Üsküdar.* II, s. 332.
278. *Hadika.* I, s. 204 ve Sicil. I, s. 87.
279. *Hadika.* I, s. 225.
280. *Hadika.* II, s. 162 ve *Mirat.* s. 223.
281. Cami için, *Hadika.* I, s. 209.
282. Mektep Anadolukavağı'nda Yeni Cami yanındaydı. Cami ve mektebi kavak ustalarından Mehmet Ağa yaptırmıştır. Fakat mektebin vazifesi Darüssaade Ağası Yusuf Ağanın kendi vakfından tayin edilmiştir. *Hadika.* II, s. 45. Yusuf Ağa mektebe vazife tayin etmesinden ötürü mektep kendi ismiyle anılmıştır.
283. Çeşmenin üstündeki mektep için, Ayvansarayi, Mecmua. 90b ve ayrıca B. Ünsal, "İstanbul'un imarı...", *agy.* s. 17 not 22.
284. Mektebin emir edileceğine dair ilân, 9 Eylül 1902 *Sabah* gazetesinde çıkmıştır (Akbatu Arşivinden).
285. *Hadika.* I, s. 119; Aksoy. s. 95. Bugün çocuk kütüphanesi olarak kullanılmaktadır.
286. Sultan III. Osman'ın kadınıdır. *Sicil.* I, s. 34. Şimdiki Güzel Sanatlar Akademisinin yanında ve çeşmenin (Tanışık, *Çeşmeler.* II, s. 114) üstündeki nefis yapıdır. Bina bugün Eski Eserleri Koruma Encümeni tarafından kullanılmaktadır.
287. Aksoy. s. 96.
288. Mektep meşhur tarihçi İdris-i Bitlisî'nin karısı Zeynep Hatun tarafından yaptırılmıştır. *Hadika.* II, s. 262 ve ayrıca, M. Mes'ud Koman, *Eyüp Sultan Loti Kahvesi Çevresi.* (İstanbul, 1966), s. 11-12.
289. Maarif Nazırlarından Ahmet Zühtü Paşa Camii yakınındadır. 1306/1888 tarihli kitâbesi için, *Mirat.* s. 28.

Not: Makalenin yeni basımında tashih edilmiştir.

Dipnotlarda sık kullanılan bazı yayınların kısaltmaları

Akbatu Arşivi: Şinasi Akbatu Özel Arşivi, Mektepler bölümü (İstanbul).

Aksoy: Özgönül Aksoy, *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul, 1968

Alderson: A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford, 1956

Ayvansarayi, Mecmua: Hafız Hüseyin b. İsmail Ayvansarayi, *Mecmua-i Tevarih*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, H. 1565

Ayvansarayi, Vefeyat: Hafız Hüseyin b. İsmail Ayvansarayi, *Vefeyat-ı Selatin-i Meşahir*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi. t. 2539

Ayverdi-Barkan, Tahrir Defteri: Ömer L. Barkan ve Ekrem H. Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul, 1970

Hadika: Hafız Hüseyin b. İsmail Ayvansarayi, *Hadikat'ül-Cevami*, 2 cilt, İstanbul, 1281

Konyalı, Üsküdar: İbrahim H. Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, 2 cilt, İstanbul, 1976

M. Cevdet, Mekteplerimiz: Muallim Cevdet, "Cemaat Mekteplerimize bir bakış ve terbiyemizdeki buhran", *Tedrisat mecmuası*, No. 4 (48), (İstanbul, 1919), s. 282-290.

M. Ziya, İstanbul: Mehmet Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, 2 cilt, İstanbul, 1917-1928

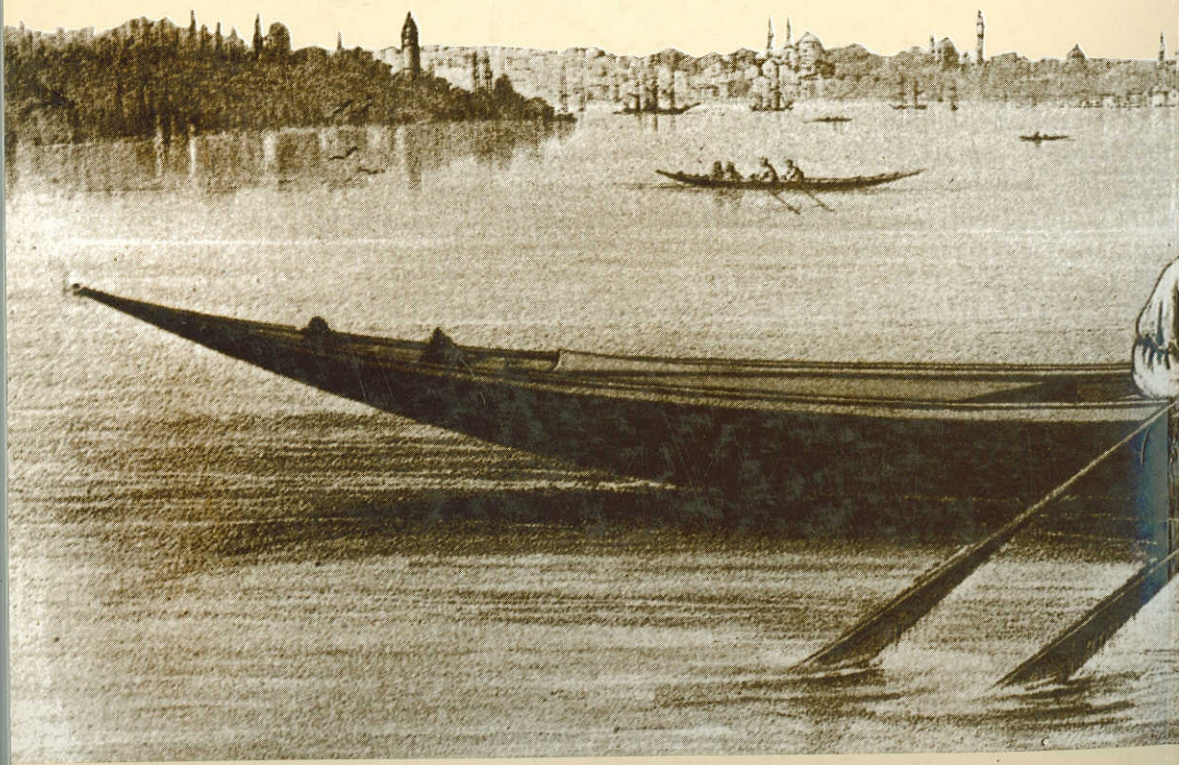
Mirat: Mehmet Raif, *Mirat-ı İstanbul*, İstanbul, 1314

Öz, Camiler: Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, 2 cilt, Ankara, 1962-1965

Sicil: Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 6 cilt, İstanbul, 1308-1311

Tanışık, Çeşmeler: İbrahim H. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, 2 cilt, İstanbul, 1943-1945

[*Journal of Turkish Studies*, Vol 2 (Cambridge, 1978) s. 55-84.]

ISBN 975-7580-33-3 (Takım No.)
ISBN 975-7580-93-7 (3. Cilt)